ĆAMIL SUARIĆ

mojkovačka bitka

ĆAMIL

IZABRANA DJELA I–X
knjiga treća

Odgovorni urednik
Marko VEŠOVIĆ

SUARIĆ

mojkovačka bitka

»VESELIN MASLEŠA«

Priredio
Dr Nikola Kovač

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetna biblioteka Bosne i Hercegovine
Sarajevo

886.1/.2—31
SIJARIĆ, Ćamil
Mojkovačka bitka / Ćamil Sijarić ; [priredio Nikola Kovač]. — [2. izd.]. — Sarajevo : „Veselin Masleša", 1991. — 417 str. ; 22 cm. — (Izabrana djela I—X ; knj. 3)

ISBN 86-21-00513-1

2270214

I

Sa grana su padale jabuke na žutu jesenju zemlju — kroz noć i tišinu, neviđene ni od kog: tuk . . ., tuk . . . Olakšane, grane bi se trgnule gore, i gdje god bi opala koja jabuka, tu bi i grana zašumila, šumile su grane svu noć, jer svu noć su opadale jabuke . . .

Ležale su na zemlji i bile su sada — opadalice. Vjetar je raznosio njihov miris, a nikoga nije bilo da ga udahne, niti da vidi kako opadaju opadalice . . .

Tuk . . ., tuk . . . Prekidali su se mali životi u velikoj noći, a zemlja bila njihov sanduk u koji će leći . . . One krupnije oglašavale su se jačim glasom — s grane na granu, pa na zemlju, u jednoj bašči, pa u drugoj bašči, pa u svim baščama na cijeloj zemlji, u ovoj noći i u Umkino uho, okrenuto prozoru, i džamu, dolazili šumovi grana i jabuka — glasniji šumovi od većih jabuka, tiši šumovi od manjih jabuka. Zamišljala je da je i sama jedna jabuka opadalica, koja će isto ovako da opadne sa svoje grane — tuk . . ., kroz tamu, kroz noć, na ruku Radičevu, i brzo se okretala u stranu, otvarala oči i tražila njegovu ruku.

Nema je. To se samo kroz džam ljuljaju grane, i široka noć hodi baščama, plašeći one koji u nju gledaju. Okretala se i skakala na noge od straha, u gluhoj noći, u kojoj — s grane na granu opadaju jabuke opadalice . . .

Kosu, dugačku, a u pletenice upletenu, s đinđuvima i paricama na vrhu, potezala je samo zato da je tjeme, potiljak, i sljepoočnice zabole do grča; osjećala je bol u vratnim žilama, u ramenima, u kofijama među očima, i u oči-

ma, iz kojih su joj, niz djevojačke grudi, od postelje tople, padale suze — dok su na plotove oko kuće, i na vrh kuće — na sljeme karadašićko, padale zvijezde i noć se oburvavala kao star grad.

Mirisala joj je košulja, i tijelo, i kosa mirisom rujevine u kršu, i jeseni — kada jabuke opadaju. Stajala je prema džamu — prema oknima od šarena stakla, a s druge strane stakla slegla se noć kao pučina . . .

Tuk . . . Tuk . . .

I grana se podigne gore, kao veslo na brodu.

Hodio je velik brod. U njemu je djevojka. Ime joj je Umka. Kćerka je karadašićka. Puta i pravca na moru ne zna. Ni obalu od koje je pošla. Ni obalu ka kojoj ide. Vidi zvijezde i vidi grane jabuka, i osjeća pletenice svoje kose kako je stružu između prstiju, jer čupala je kosu jednako — rukama objema, niz leđa, niz ramena, niz lice.

Bila je soba tamna; svijetla tek toliko koliko su kroz džam, na nju — djevojku, virkale zvijezde, bacajući joj na košulju i prsa, i žut dukat na čelu, svoju titravu plavu svjetlost, jer bio je cio jedan kraj neba zvjezdan, onaj prema njenom džamu.

„Nikad — veli, poskočivši od straha što je to rekla — neću više vidjeti onu jabuku. Onu granu. Onu zvijezdu. Da počupam zbog toga kosu!

O kako sam noćas ostala sama!

Majka mi više nije majka, otac mi više nije otac, nemam više braće — nemam od noćas ja nikoga; o kako sam ostala sama! Kuda to polazim? Kuda ideš, Umka?" Zida sva četiri, sat o čiviji, dolapovi, ereze na vratima ponovili su za njom: kud ćeš to, Umka?

Krst je stajao pred njenim očima, i ona u njega gledala slijepo, kroz sjaj zvijezda, i vrisnula. Direci u sobi pomakli su se. Na rafovima zveknuo je bakar. Nešto se u noći oburvalo. Izgovorila je zatim, spasavajući se: „Ra-

dič . . .!" — i nad mjesečinu, kao nad kladenac, nadnosila se da ga vidi.

Ostade s glavom na prozoru, s čelom uz džam, osjećajući studen, i misleći: da je noć jedan veliki crni kotur, koji se ne okreće, nikud ne ide po ovoj zemlji, i da nikad više dan neće svanuti — ostaće tama.

Nebo se okrenulo, i zora se spuštala na bregove sela; ukazivali su se, mokri od rose i bijeli od pijeska putovi, pa potoci i vrblje uz njih, i najzad cijelo župsko selo Grablje, žuto i crveno od jeseni.

Bila je prošla još jedna noć — i svu rđu svoga mraka ostavila na Umkinu čelu.

Pala je i jutros, kao što je to činila svu noć, s čelom na džam — gotovo razbivši ga, a s druge strane, na njen dukat na čelu, pala prva sunčana zraka.

Osjećala se sasvim sitnom, u velikoj karadašićkoj kući, u kojoj je soba oko desetinu, vrata i prozora da im se broj ne zna, i jedva čekala da iz nje prhne — pustivši se na krilima ruku i rukava niz svijet, za njim — Radičem, da njegova bude, ili da umre, kao jabuke opadalice, u ovu jesen, kad sa grane padnu na zemlju . . .

Bila je od snova iskopnjela, bila je isplavjela kao mjesečina, i već stala da zaboravlja, da upravo dolazi onaj čas — kad će ispred prozora naići kola, i kad će se desiti čudo, ono na koje je navela Despina, tetka Radičeva, da u njih skoči, i dobježi Radiču — neviđena i neopažena od Karadašića, od oca Redžepa i braće Šućra i Kasuma — hajdučki.

A tamo na putu, koji je vodio ka kući karadašićkoj, i prolazio ispod prozora, pred volovima i kolima povijala su se leđa Rabrena Memića, sa slamkama sijena zabodenim u jaku, zlatnim na meku jesenjem suncu.

Išao je zagledan pred sobom u put, kojim će provesti svoje koturove, i mislio da od ženske i đavolje rabote nema težeg tovara za ljudska leđa.

Bio je kapu natukao do očiju, i ispod nje bacao pogled tamo na kuću karadašićku, preturajući u glavi Despinine riječi: da pamet tvrdo savije pod kapu, da mu pamet ne luta po brdima, kao što mu uvijek luta, nego da gleda tamo u prozore.

A prozori su se tamo otvarali i zatvarali. Odsjaj koji se od stakla odbijao, udarao ga je posred čela, i on veli: „To je ono . . .!"

Išao je činu koji je smatrao junačkim, i bojao se, a zatim se trgnuo iz svoga straha i uzviknuo: „Nije više tursko, no crnogorsko, ne bojim se!" I u glasu mu, odnekud, dolazile misli: da su djevojke jedna velika sirotinja na zemlji i ako djevojci ne možeš pomoći, ti joj barem u krilo spusti jabuku.

A stakla su tamo stalno sjajkala, i djevojka time govorila: tu sam!

Išao je ka tim staklima kao cilju koji ne smije promašiti. Uvlačio je vrat u ramena da dođe manji, i kad bi mogao, propao bi u crnu zemlju, i ispod zemlje vodio volove, ali to ne može — i on čini ono što mora: kara oštro a tiho volove da gaze brže, i sam gazi što brže može, osvrćući se oko sebe kao zvjerka, a sve ispod kape, očima sitnim, sijerim. Prebire put. Prebire tamo kuću karadašićku, na njoj prozore — a najviše onaj što se otvara i zatvara, iza kojeg je Umka, i koji ga, sjajem prema suncu, udara u oči kao sječivo.

Sakupljao je u sebi snagu — i činilo mu se da je sad, odnekud, postao neki veliki čovjek — pred velikim činom koji ga je čekao. Krstio se. Razdrtu kapu gurkao naprijed. I u mislima, pokretom ruke — kao kakve male skakavce, obarao i davio Karadašiće, i zatim bježao, kao nekad nje-

gov otac, od tih istih Karadašića, u Srbiju, zbog kavge. Sjetio se sada toga bjekstva — kad je on bio već cio mladić i kada su ga ostavili na spavanju, jer nijesu stigli da ga probude i povedu. Bio je uhvaćen od Karadašića, prije nego što se i probudio. Nijesu mu ništa učinili. A Srbiju su mu pokazali rukom — ako hoće, nek ide tamo, eno mu Srbije, a ako neće, neka ostane i čisti močila za konoplju. Čistio ih je, i smijao se glasno i bolesno, ne znajući čemu se smije, kaljav od močila, i sam bez ikoga s kim bi se zajedno krstio.

Dali su mu kućicu da u njoj živi, i zemlju da radi i daje hak — i on se na sve, smijehom kao da goru lomi, smijao nekako teško i grohotno, i važio kao jedna potušica čipčijska, za koju ne znaš šta sve krije ispod svoga smijeha i svoje kape. I baš zbog toga što se nije znalo šta je u njemu, sinovi Redžepa Karadašića, snagom slabiji a rastom viši od njega, ispravljali su mu leđa počesto, i njegov mu smijeh vraćali tamo otkud mu je i dolazio — u neku njegovu dubinu duše, kakvu imaju samo čipčije, iz koje izbijaju u isti mah i gnjev, i suze, i smijeh.

Skarao je volove. Četiri roga, četiri kotura, osmoro nogu, i ogromna kulina od sijena — bilo je cijelo živo čudo koje se kretalo za njegovom opruženom šijom, za razdrtom kapom nad očima, za pramenom kose koja kroz nju izbija, za njegovim glasom da se krene brže — sada ili nikad, kad se umire ili živi — kad ovdje dvije žene, a tamo na vojni Austrija, svijet mute. „Despina je gora i od „Austrije!" — prošle su mu kroz glavu misli. „Niko od djevojke ne bi učinio ovo što hoće ona da učini. Despino, Despino, kujo nesvezana, šta to činiš! Ja im to ne bih učinio, pa nek su me nogama mjerili — ako su me mjerili i hljeb su mi davali, Despino, Despino, kujo nesvezana, pušćana! Nije djevojka sjekira na kladi, no je djevojka čeljade u kući — Despino, Despino, kujo! Hljeb će me

onaj ogubati što sam ga kod njih pojeo; a koliko samo pojeo i hljeba i nogu to samo ja znam, pa ih sad kradem, Despino, Despino! A ja bih im baš sada dao — sada kad je naše, kad je crnogorsko, Despino, kujo! Mene ako su boljela leđa od njihovih nogu — ja malo na sunce te propari, i prođi, a od ovoga tvoga zaboljeće me i moja duša, a toga sunca nema da dušu proparim pa da prođe. Crna Gora mi nije sunce, nego mi je Crna Gora država kao i svaka — i mene i sada svak može u leđa. Samo sada može i Karadašiće — i njih, i njih, i u tome sam sad sa njima jednak. A za Turske njih nije mogao, i tada nijesam s njima bio jednak. Za Turske je mogao mene. A jednom sam i ja zažmurio — ujeo sam Šućra Karadašića. Za nogu. Zubima. Oni me obojica — i Šućro i Kasum, uhvatili da biju, a ja Šućra zubima za nogu. Pa mi usta puna krvi; i moja usta i njegova čarapa. Sad ću opet da ih ujedem, kad im sestru ukradem; Despino, kujo! Veliš, Despino, za diku našu, za učitelja Radiča, Despino, Despino! O majko moja, što ću da ih ujedem! Pa im se krv neće sliti u čarapu, nego u dušu — uz ovo vrijeme naše, uz crnogorsko, a oni neće smjeti ni glavu da podignu: uz ovo vrijeme naše, uz crnogorsko — Despino, kujo bez lanca!"

Pljunu u prah pred sobom. Diže ruku da podigne kapu, i kad mu je ruka već na čelu, stade da se krsti; krstio se i gledao u kuću karadašićku — kako Umka otvara i zatvara svoj prozor, da mu se odsjajem stakla javi da je tu.

Čekala ga je iza prozora, iza džama, i vidjela ga crna, malena, na žutu putu, kako ide, za njim idu volovi, za volovima kola, na kolima sijeno, a za svim tim prašina, svijetla od sunca. Zasjekao joj se pod kožu, pod tjeme, u

sljepoočnice, i raznio joj pamet — onako kao što prašinu za njim vjetar raznosi, i činilo joj se da je ostala bez pameti, bez nogu — samo sa rukama, i kosama u njima, koje je, zamotane oko prstiju, jednako kidala.

Stišavala se da je ne čuju i ne vide kako se odvaja od svega što je u kući karadašićkoj — od postelje u koju se povijala osamnaest godina, od vrata kojim se zatvarala, od prozora kroz koje je gledala; da je ne vide kako skače odozgo, sa kata, dolje na kola puna sijena, i ide njemu — Radiču, učitelju, da bude njegova — ona, kćerka Redžepa Karadašića, ili da mrtva ostane pod kolima.

Kao da je cijelog vijeka čekala na taj jedan jedini zov, kojim su je zvali koturovi: hajde!

Najprije joj je pošla duša. Da se vine. U nemoguće. Kao ptica.

I, ne znajući više ništa za sebe, i ne videći ništa pred sobom, ona se prvo trgnula, malo poskočila — onako kao kad bi u snovima poskočila da poleti, i zatim — tijelom, vrućim od postelje i drhtavim od užasa pred skok, začepila prozor. Dolje pod njom prolazila su kola pod sijenom. Zamislila je, u trenutku pred skok, da joj koturovi pjevaju svadbensku pjesmu, živoj ili mrtvoj.

Ne usuđujući se da pogleda u dubinu, u koju je imala da skoči, ona je pogledala u krajičak neba nad brijegom, i snažno, rukama objema, i dolje nogama, odbija se od prozora — zažmurivši, i ne dišući, a ušima primajući jednako cijuk koturova, i šum lišćara na nekakvoj jabuci.

Za nju svijet više nije postojao. Ni ona na njemu. Ni ptica. Ništa. Pomislila je sada na pticu, pred svoj let — na krila, na daljinu u koju će da odleti, da ih ostavi, sve: majku, oca, braću, i odnese svoju mladinu i svoju sirotinju njemu — Radiču: evo ti, čupaj ptici perje, oguli mi kožu, posijeci me nečim tupim. Ne donosim ti ništa, jer ništa nijesam ni imala, do ogledalo — a u ogledalu

kad god sam se oglednula, ja sam, jado, vidjela i tebe pokraj sebe, i hoću da te vidim bez ogledala — Radiču!

„Nemam više očiju na mome licu. Ruke . . . šta ste mi vi? Prsa . . . što vas ja nosim?"

A dolje je bila dubokao džomba. Dizala se iz nje piska koturova, svijetljele oči Rabrenove, kočili se volujski rogovi, a ona stigla da pomisli: „O jado, i sad tebe vidim. Preko struka sam najtanja: tuda je najtanja svaka djevojka — eto tuda ću biti tvoja, i svuda ću biti tvoja sada kad umrem; i sad te vidim kad idem da umrem, ti to ne znaš; znaš li, Radiču?"

„Umka . . .!"

„Jok, jok . . .! Zatvorite usta. Ne čujem vas — jer ja sam se smrtnim opasala pojasom, privezala sam se ja za njega, ne čujem vas, Kasume, Šućro, jok, jok!" Ali je čula, kao sa nekakvog drugog svijeta, glasove iz sobe na drugoj strani; pretvarali su se u glasove goniča hajduka, i činilo joj se da viču: čekaj je, hvataj je, i brzo na to dodavala: što da me hvatate kad ja više nijesam vaša, kad sam ja njegova, Radičeva — odoh mu.

„Rabrene, ne tjeraj brzo, nego tjeraj polako — a ako umrem, tebe će ubiti, a ako i ne umrem, tebe će ubiti; tjeraj polako."

Za njom je ostajala prazna soba, sa vratima zaključanim, sa prozorima zatvorenim, sem jednog, na kojem je stajala, kao ptica na grani, zagledana dolje u sijeno na kolima, u koje je imala da skoči — i utone u drugi svijet, onaj u kojem je Radič. Svi glasovi ptica dolazili su otud, i sve slasti života tamo su bile — i ona im je išla, ostavljajući za sobom pustoš i prazninu.

Kad je skočila, čula je glasove iz kuće kako joj govore: ne! — i ču, u letu, kako joj šušte rukavi na košulji, osjeti kako joj pod nogavice podilazi hladan vjetar, i u udoljicu među prsima — i učini joj se da je kao ptica, što sa grane pada na zemlju, mrtva ili živa.

Pala je na sijeno u kolima kao što na površinu vode pada nevješt skakač, sručivši se u gomilu kao vreća, i ljuljnuvši pod sobom kola. Potonula je dolje da je ne vide, i stigla da se pokrije sijenom.

Ne dižući ruke do toliko koliko je mislio da neće biti primijećen, Rabren se krstio. Činilo mu se da se toga časa diglo cijelo Grablje na noge i gledalo u njegova kola, i bezbroj usta govorilo mu: rajo, vidim te! Činilo mu se da drvlje, kamenje, sjekire, ćuskije, kugle od kantara — da sve to iz kuća, iza plotova, iza stogova, leti na njega, i da se gradi cijelo jedno malo Kosovo, na kojem će poginuti, zajedno sa tom djevojkom sakrivenom u sijenu, s pameću nesastavljenom, čemerikom travom otrovanom zbog njega — Radiča. Misli, a riječ iz sebe ne istura, volove ne kara, ide pognut naprijed, prepadnut i malen, za zemlju pritisnut tim kolima, sijenom i djevojkom u njemu — i pritisnut, sada više nego ikad prije, osjećajem da je nemoćan da išta učini javno i u prkos, i da kaže: evo me, eto te, majčin sine, de udri šta znaš.

Činilo mu se da su koturovi pod kolima stali, i da se neće okrenuti sve dokle ne stignu oni što ga tjeraju, i da su sa njima stali i volovi, da neće naprijed — kao da znaju šta se to čini. Zaklinjao se u sebi, da će im o rogove, čim izmakne, štapove izlomiti — a sad vas neka, sad vi provedite svoju huju, a ja ću, božja vam je vjera, imati kad da provedem svoju.

Volovi su vukli, koturovi za njima cijukali, a njemu se činilo da mu zbore: ni za rešeto ti, o jado, kad li, tad li, koža neće pristati.

Veli u sebi: „Da smijem, zovnuo bih je, nego ne smijem — odaću je, pa tako idem pred volovima kao i svaka na svijetu budala. Despino, Despino, kao i budala! Jesi li živa ti, djevojko, ili si mrtva? Ako si živa, diši kroz slamku, kukavice, ili nikako i ne diši dok te ne odvedem, a poslije diši cio dan. Pa kad te Radiču ja odvedem i kažem mu: evo ti je, iz moje ruke u tvoju ruku, neka ti je čestita! A ti, Despino, Despino, tebe vidim cijelu krvavu od mojih ruku, jer nijesam ja ovu svoju glavu našao idući pored puta, pa da je sad dajem Karadašićima, Despino, Despino!"

Sijeno na kolima ljuljkalo se, sa njim Umka. Slamke su je bole po rukama, po njedrima, po sljepoočnicama, a u dušu je boli vreli žigovi što je tu, što nekud ide — da se izgubi, u tuđini, tako gola, jer gotovo gola skočila je s prozora, i slamke su je sad golu bole, i u golu dušu boli je žigovi.

Nikoga više nije imala — ni roda, ni Radiča, jer je bila na sredini puta između njih, a bila je kao jedna slamka, niz vjetar puštena, od onoga časa kad je skočila.

„Gdje je ta kuća? Tamo će me prekrstiti; reći će mi da rukom činim ovako i ovako... Vidjela sam kako se to čini. Da nije toga ne bi mi ni branili za učitelja; da nije toga...! Aman! Može biti da sam ja već mrtva. I da će mi tijelo gorjeti. Sve što će mi biti, nek mi je sa njim."

Nesložna družina drvenih koturova glavrnjala je niz prazan put. Desni prednji kotur karao je kroz škripu svoje drugove: ti mali, ti mali... Odmicali su sporo — prošli pokraj nekog kupusišta, nekog slamišta, zaobišli lakat na putu, udarili strništem — a sve se za Rabrenom

koturajući, i već upravili da izađu iz sela. A da bi učinili to što prije, Rabren je stao da kara volove — da svojim, u jaram tijesno uhvaćenim vratovima potegnu jače, i oni su se, potežući, savijali kao gudalo, uvlačili dolje trbuhe, isturali gore kičme, i otpuhivali vruće kroz nos, dižući pred sobom sa puta prašinu, i skakavce.

Dok — najednom, Rabrenu ne zape u grlu riječ, i on ne stiže da skara volove — ostadoše mu riječi neizgovorene, ruka dignuta gore, pogled zaboden kraj potoka u vrblje, kroz koje je, koracima širokim, gologlava i bosa, a visoka kao stuhija, trčala žena.

Trčala je kući karadašićkoj.

„Opri!" — veli joj Rabren u sebi, i gleda kako joj kroz vrblje svitkaju tabani — i učini mu se da sada, sa svih strana, iz svih potoka i svih vrbaka, polazi i trči bezbroj takvih tabana, pravo k njemu i njegovim kolima, i gledajući toliki svijet kako trči, njemu i samom dođe da nekud potrči, da bježi — ali ne pobježe, do samo što kapu natuče na čelo, i ponovi uprazno: „Opri, ženetino!"

Glasom, istisnutim iz suha grla, rekao je gore djevojci da se dobro pokrije sijenom.

— Tu je tebi kao kod kuće; tu je tebi bolje nego kod kuće; ti se samo pokrij sijenom. Ja tebe ovo vodim Radiču, a što sam dosada na kola natovario, to sam do kuće i dovezao; ti se samo pokrij sijenom.

Izišao je na široki put, kojim je upravo brzo i ćutke, stalno skidajući od nekakve muke kapu s glave, i opet je na glavu stavljajući.

Sunce ga je udaralo u leđa, i njegovu sjenku bacalo daleko naprijed; činila ga je njegova sjenka krupnim i silnim; gledajući je, veli: „Ovaj junak vodi djevojku!" Narastao je uz tu sjenku u diva što čini čuda — on, koji je cijelog vijeka bio jedna seoska potušica. Bio je

najzad došao njegov čas; koturovi za njim kao da su mu to i govorili.

A toga časa uz njegovu sjenku stala je da raste još jedna sjenka, slikajući nekog strašnog čovjeka, koraka brza i široka, i učini mu se da je taj čovjek raspasan. Vidio je kako se ta sjenka brzo penje uz njegovu sjenku, postajući sve veća i strašnija, i nekako tamnija od njegove. Kapu brzo natače na glavu, i vidje kako je ona druga sjenka svoju kapu skinula s glave, i kako se oko nje mota pojas, ili mu se samo čini da vidi i pojas. Stao je da se okreće natrag, nekako cijelim svojim tijelom, onako kako se okreću zvijeri — da pogleda ko je to tamo. Dolazilo mu je da vikne — i on viknu, ali tiho, i to na volove, jer nikoga tamo za sobom nije vidio. Nije više vidio ni onu sjenku — do samo kola kako su se ljuljnula, i kako se sa njih oburvalo sijeno. Koturovi su dolje cijuknuli, a drvene osovine škripnule.

Bili su gore brat i sestra.

Potkočen rukama o grlo svoje sestre, Šućro se odozgo, iz sijena, podigao tako da mu je glava došla zasenuta kao malj. Činilo se da će odozgo da isturi riječ, ali da zbog onoga što je činio od svoje sestre nema vremena da govori, pa je samo šutio, gledao Rabrena tvrdo u glavu — i dolje prštio svoju sestru.

A onda — kao da je go nož isukao a ne riječ izgovorio veli Rabrenu:

— Rđo rajska! Karadašićka čeljad kradeš! Da ti kralj Nikola glavom nebo dotiče ti više po zemlji hoditi nećeš!

Kapa na glavi Rabrenovoj stala je da igra.

— I kralja i tu djevojku da ostaviš! — veli, ruke mu se otele. Na oči mu pala trinja od sijena. Ne vidi ništa, i ništa ne čuje, do samo kako uzdiše Umka; uzdisala je sitno, dah je prekidala, i činilo se da gore, pod ru-

kom Šućrovom, umire brzo — onako kao kad opadnu jabuke opadalice... Sijeno je svojim šumom zaglušivalo njeno jecanje, pa se činilo da djevojka gore više od sebe ne pušta glasa, da je mrtva.

Kao da je bila, za ta dva-tri cigla minuta, koliko je bila u rukama bratovim, prošla kroz pakao, iz kojeg je on — brat njen, izvukao za kosu, ni mrtvu ni živu. Snagu svoju, mušku, lomio je o njene ruke, leđa i šiju, gruvajući u njoj njene kosti, i krv sručujući u njenu lubinu, kao bravčetu kad ga deru, govoreći joj kroz vruć dah i zube: „Evo ti tvoj krst...! Na vrh čela...! Evo ti ono što si tražila! Nah, nah...!" ne osjećajući ništa drugo, do da je to u njegovim rukama žensko tijelo, i za nesreću djevojačko, a to je gotovo kao ničije i svačije, on je na njemu iskaljivao — vijekovima kod muškaraca usađeni gnjev prema grijehu ženskom i djevojačkom, i činio je sada čin bogougodan, neviđen ljudskim okom, jer je u sijenu i na kolima, do okom božjim, koji vidi kroz sijeno i kola, i nagrađuje svojom milošću. Za milost božju istezao joj je vratne žile, i za osvetu nad njom, hajdukom što se krade iz kuće karadašićke da je drugi udaju i da je krste, otkidao joj s tjemena pramenje kose, s puno parica i đinđuva, sa zlatnim pucima i zapisima u njima za njeno zdravlje, napisanim kad je bila bolesna i kad su za njom plakali svi — i Šućro.

Izvirila bi mu iz sijena glava, kao iz talasa mutne vode, strašna, zarozana i velika, i tada bi stigao da tamo pred kolima i pred volovima zaprijeti Rabrenu Memiću, da ono što će njega stići nije dosad nikoga stiglo — glava će mu biti na jednom brdu, jedna ruka na jednom drvetu, druga ruka na drugom drvetu, noge s ove i s one strane Lima, a kapa — kapu će mu dignuti na kolac nasred puta, nek svak vidi ko putom prođe da ta kapa nema svoje glave, i neka priča šta je bilo s glavom. I opet je, zauzet poslom, padao dolje u plasje sijena, kao plivač u

dubok vir, krkljajući zajedno sa sestrom — tako kao da se oboje dave, dolje u vodi.

Rabren se odbio od volujskih rogova. Oblijetao je oko Šućra i oko kola, ali se nije usuđivao da ga rukom dotakne. Prisjetio bi se Crne Gore, i od nje gradio svoje zaleđe: nije više tursko, nego crnogorsko, zborio je u sebi da se ohrabri, ali ga hrabrost nije hvatala nego strah, i nije se usudio da išta preduzme, do samo da zapomaže, glasom tihim i prepadnutim — kao što je zapomagao nekad davno i kad bi Karadašići njega tukli, ovaj Šućro i brat mu Kasum, sve ovako nogama u leđa, i još mu prijeteći da je to ništa prema onome što će tek dobiti, drugi put — a dotle neće dugo čekati, nek se zato ne brine. Činilo mu se, da se države mogu mijenjati koliko god hoće, na njega nijedna neće pogledati, i njemu će biti ono što mu je i bivalo: da ga Šućro gurka nogama, da mu Despina o vrat veže djevojke, da gleda ovo što sada gleda, i da ne može ništa da učini, jer je bez snage — i nađe, da je od svega najžalosnije kad čovjek tako ostane bez snage, pa ne može da čini ono što bi htio, nego se samo puni gnjevom.

— Jesi li je to zadavio, bog te ubio! — prepadnut toliko da je poskočio, uzviknuo je Rabren; volovi su trgnuli vratovima, neka se čivija prelomila, s kola na zemlju splaznulo sijeno. — Ta djevojka nama pripada; država će tebe zapitati šta si učinio od djevojke; pred kraljem ćeš za nju račun davati; ostavi djevojku ako je živa, smrt te udarila!

Šućro je gore činio svoje: zavijao je Umkine pletenice oko svoje ruke, i zatim snažno potegao u stranu — svalivši je s kola na ledinu, zjedno s bremenom sijena, iz kojeg se nije vidjela. Pala je dolje kao vreća, s kosom u ruci Šućrovoj, s košuljom zasukanom do kukova, s pjenom i slamkama na ustima. Potezao ju je gore da stane

na noge. A zatim joj košulju navlačio na prsa, zajedno s trinjom i slamkama, i jednako drmusao za kosu, režući glasno i stenjući — kao da i njega neko davi. Uhvativši je za sam kraj kose, onako kao što se za povodnik hvata hajvanče, potegao ju je ka potoku i vrblju, u koje se zabio, zajedno sa njom — onako kao što se u šiprag zabija zvijere.

Bosa — jer bosa je bila skočila s prozora, Umka je gazila za njim uz potok, stajući nogama na trule žile, na mrtve žabe, na trnje, ne gledajući više ni na šta staje.

Ne progovoriše jedno drugom ni riječi. Ne pogledaše se. I kao da više ne bijahu jedno drugom brat i sestra. Kao da se nikad u životu ne bijahu vidjeli, ni jedno za drugo čuli, do sada kad ju je vodio kao robinju.

Za njeno posrtanje i padanje rukama i koljenima na mokru zemlju i kaljavu vodu nije mario, i nije mario što joj košulja, mokra već sva, zapinje za granje i na njemu ostaje.

Čula je kako on tamo pred njom huče — a on je najviše hukao onda kad je u potoku nestajalo vrblja, i kad su ih mogli vidjeti iz sela; duboko se tada saginjao k zemlji i vodi, i teglio i nju da se sagne dolje, da ih ne vide.

Kući je privodio između staja i hambarova, potežući je sada još jače za kosu, iz koje su se kidale vlasi i ostajale mu u mokroj ruci. Po tome što nijednu riječ nije izustila da moli, ni prekorjela ga što je tako tegli, on vidje da je njegova sestra slična njemu; vidje, sad ponovo, da tu tvrdoglavost, koja im je dolazila iz ponosa što su Karadašići, i što im nije rođeno da mole, vuku iz istog korijena — karadašićkog, i da bi ovo žensko stvorenje moglo da izdrži još teže muke, a da iz sebe ne isturi riječ.

Ona iz sebe nije isturila riječ ni onda kada je u sobi gurnuo od vrata pa sve do prozora, gdje je pala na ruke i lice, i ležala kao da je mrtva.

Digla su je zajedno njena braća — stariji Kasum i mlađi Šućro. Presamitivši je preko sanduka, u kojem je bila njena djevojačka sprema, tako da su joj s jedne strane došle noge a s druge glava — a gore na sanduku sve ostalo, braća su stala da je udaraju šipkama. Udarali su je jedan s jedne a drugi s druge strane sanduka, naizmjenično i jednako, i po redu koji su uhvatili od prvih udaraca, a ništa ne govoreći, do samo dišući mučno i teško.

Kao da su na gumnu mlatili mahune graha, i da imaju još da mlate . . .

Bili su složni u tome što su činili, i složno su udarali jedan za drugim, mirno gledajući kako se za šipkama diže njena košulja, i kako se koža podbućuje kao busen zemlje pod kojim rije krtica.

Znojili su se. Dlanovima su prevlačili preko čela, i znoj sa dlanova otresali o pod. A znoj im je dolazio od nečega što je bilo u njima, i zbog toga što je bilo u njima oni su gotovo zaboravljali na to da šipkama udaraju svoju sestru, i kao da više nijesu znali kad su počeli i kada treba da prestanu, i da li ikako treba prestajati.

Jer bilo je sada to tuđe stvorenje. Na tuđu vjeru zavedeno. Za kuću karadašićku ištećeno. Nešto što u srcu nosi dušmansku misao, onu koju ponekad nose djevojke kad im dođe vrijeme opadanja . . .

Lica, pomodrila od krvi koja joj se slila u obraze i sljepoočnice, ona se trzala od udaraca kao da je sva jedan damar i jedna žila, i činilo joj se da je ostala sva gola, i da je tako golu udaraju, i golu gledaju.

Cijuk koturova koji su je vozili bio joj je još u ušima, i ona ih je sada, očima od krvi zamućenim, gledala kako prazni odlaze . . .

Poželje da umre. Tu na sanduku. Na svojoj opremi djevojačkoj. Pod njihovim šipkama.

Prvi je iz ruku izbacio šipku stariji brat, Kasum, zajedno s riječima koje je bolno isturio:

— Sad se, sestro, možeš krstiti ako hoćeš, možeš se turčiti ako hoćeš, možeš poći za popa, za učitelja, za hodžu, za đavola, nas braću za to nemoj pitati.

— Hajd' u Crnu Goru pa tamo pitaj — nastavio je mlađi, Šućro, ustajući i sam iza sanduka.

Ne okrenuše se. Vrata za sobom ne zatvoriše. Izlazili su, a kao da nijesu imali kud. Kao da su se vraćali s groblja, ne znajući kuda da okrenu, i šta da čine.

Ulazili su u sobe i izlazili, nekako kruto i glave dignute, ne izgovarajući ni riječi — ni oni, ni majka im Džana, ni otac Redžep; mimoilazili su se kao da se ne vide i ne poznaju.

Zapustiše se grozno — ne brijahu se, ne umivahu, i ne jedahu, a ječahu kad god bi u kući ostali sami, s licem među rukama, očiju zatvorenih, oslonjeni o direk, uz koji bi se lako ljuljali; ramena bi im tada podrhtavala, a podrhtavala bi im i noću u postelji kad bi stali da misle na svoju sestru, i s mislima na nju da osviću, ne zaspavši.

I sve što bi tada smislili ispadalo bi na jedno: da je tursko vrijeme prošlo i da je sada u Bihoru Crna Gora; da im je ušla i u samu kuću da ih pohara s one strane s koje su najosjetljiviji — ženske.

Bili su pogođeni pravo u srce.

U sobu Umkinu prestali su da ulaze — i oni, i Redžep, i majka njihova Džana; Džana joj je spuštala jelo na dasku kraj vrata i zemljane peći, ne usuđujući se da joj išta pred sinovima kaže, do samo da je pogleda kako sjedi skupljena uz prozor, s rukama položenim u krilo, u koje je gledala i igrala se prstima, kao dijete.

Vidjeli su kako iz dana u dan kopni, kako se suši i postaje sve žuća, kako joj pod grlom raste jabučica, koja bi uvijek zaigrala kad bi se tamo otvorila vrata.

Kao da je bila proživjela cio jedan vijek, i sad počinjala da živi drugi, usamljen i pust kraj prozora. Učitelja Radiča zamišljala je kao čovjeka iz onoga svoga prvoga vijeka, kojeg je sada mogla da vidi samo u snovima. Javljao joj se u čudnim slikama, kakvog ga nikad nije vidjela — onda kad bi drumom provodio đake i oči dizao u njen prozor. Sad joj se javljao kao tuđ čovjek, koji je došao iz dalekog svijeta, i koji će opet u svijet da ode, i ne pogledavši u njen džam.

Prepadala se od takvih snova. Iz postelje skakala je kao luda, rukama se hvatala za oči — da ga ne gleda kako odlazi.

S rukama na prozoru i očima u noćnu tamu ostajala je satima, slušajući kako ispod vrba u potoku protiče voda, i kako negdje s grane padaju jabuke, rijetko a glasno: tuk . . ., tuk . . . To padanje je značilo kraj. I ona je sada mislila da je svemu došao kraj. Svoju kosu polagala je po dlanovima i izgovarala nad njom tužne riječi rastajanja. A poslije bi kosu zabacila za leđa kao nešto što joj više ne treba. Sve što bi uzela u svoje ruke pogledala bi i odbacila; razbacala tako rupce, marame, đerdane. Dukate razniza. Puca na jeleku pokida. Sjedjela je u strašnom neredu od nakita, preko kojeg je u mislima gledala glavu Radičevu, onakvu kakvu je vidjela u snovima — a ponekad strašnu toliko da se od nje prepadala.

Na cijuk vrata digla bi oči i pogledala tamo. A tamo bi se o direk objesila glava Džanina kao glava sužnja. Ništa nijesu imale da kažu jedna drugoj majka i kćerka, do da se gledaju i da ćute; riječ je pripadala muškim glavama. Cijedila je nad loncem lanene krpe umočene u slanu vodu da ih Umki privije na uboj. Zmijaste šare

koje su po njenom tijelu načinile šipke njene braće iščezavale su, i ona je odbijala krpe, veli:

— Hajd' ti k tvojim sinovima, ne trebaju meni tvoje krpe.

— Umka!

— Eno tebi tvojih sinova.

— Zdravo meni bili moji sinovi, a ti se namjesti da te previjem.

Između prstiju kapale su joj kaplje vode.

Veli:

— I ti si moja, nego čija si! A braća kad biju to je kao i da miluju; fala bogu kad imaš braću.

— Ja nemam braće — veli Umka.

— Imaš, imaš; imaš Šućra i imaš Kasuma, i odmah se pomoli bogu što ih imaš i što si u lijepoj turskoj vjeri. Sve bog vidi; de pomeni ga, ne valja ti ako boga ne pominješ, Umka.

— Jesu li te nagovorili tvoji sinovi da mi tako kažeš? — gotovo podrugljivo izgovorila je Umka.

Utisnuvši ljuto krpu u lonac, Džana je dočekala:

— To ti govori tvoja majka a ne laje kučka! U ovoj se kući take riječi nijesu čule, do sad od tebe; pomeni boga!

Stadoše da joj upuštaju u sobu nekakve djevojčice, da nije sama. A poslije su joj upuštali i žene, da je razgovore. Svaka je imala svoju priču: „Da onaj tvoj nije druge vjere, pa da kažeš ko kao on!" — „Neka njega tamo drugima, a tebi će tvoj babo naći sreću; nijesi nabila na rog stotinu godina no osamnaest, ne boj se da ćeš ostati neudata".

Ulazila je u kuću karadašićku i neka Malka; upravila bi još sa kućnjeg praga ka ognjištu da sjedne, govoreći: „Uh starosti, uh nevolje!" A imala je jedva četrdeset. Bila je udovica, s punom klupom djece pred Radi-

čem. Parila bi dugo uz ognjište krake, a poslije uzimala metlu i mela sobe. U sobi Umkinoj zadržavala se samo toliko dok bi joj odšaptala učiteljeve poruke. Poručivao joj je da izađe sama noću iz kuće i pođe k njemu. Za put i vrijeme će se dogovoriti. Despina će izaći da je sretne. A ako tako ne učini, njena braća će je udati za čovjeka za koga nije ni čula, a to će joj biti kao da je pala u bunar. Na kraju je Malka dodavala: „Grabi svoju sreću, srećnice, kad te zapala! A njegovo srce u njegovoj lubini puče za tobom. Jok... Djecu ne uči; po cio dan djeca mu zijevaju u klupama, a ona moja ne prestaju da zijevaju ni kod kuće kad dođu; jok, ne može da ih uči zbog tebe, otišla mu pamet zbog tebe — a djeci otišla pamet zbog njega, pa što školska vrata zatvaraju to više svoje pameti nema."

S koljenom uz koljeno, a s rukama na oba, Umka je slušala šta joj žena govori, i na sve to dodavala jednu riječ: „Od mene mu pozdrav."

Bilo je opalo mnogo jabuka opadalica u bašči pred kućom Redžepa Karadašića do one noći kad je Umka ustala i prstima dohvatila za kućna vrata.

Hodom mjesečara — znajući samo za ravnotežu svoga tijela, i izgubivši strah od svega, ona se našla na plotu pred kućom, sa kojeg je skočila raširenih ruku kao da leti; sletjela je dolje među suhe koprive i repuh. Bila je sva vruća od postelje, i takva — gotovo gola, i vruća, udjenula se u potok i vrblje da niz njih potrči učitelju Radiču i njegovoj tetki Despini, koji su je čekali.

Bili su oni gluhi časovi noći pred svitanje, kojih se bojala od svoga rođenja, jer je vjerovala da su to časovi kad iz svojih grobova ustaju mrtvi, i kad se kroz selo potucaju stuhije.

Nije više znala ni gdje je, ni šta je, ni kud je pošla, jer strašila i prikaze prikazivali su joj se niz cio potok, niz koji je gazila u tavnini vrišteći pred prikazama, a vrištala je i onda kad bi vidjela da su to samo truli panjevi u vodi. Činilo joj se da se najednom obrela u nekom drugom svijetu i kraju u kojem je sama, i da će tu ostati sama, zaglavljena među vrbove žile, mrtva i trula. Golim tabanima stajala je na žile u vodi, i odozdo skakala kao da je stala na zmije. Sve što diše i gmiže a živi noću po potocima, hvatalo se njenih golih nogu, niz koje je prevlačila rukama skidajući blato i mokro lišće, a činilo joj se da skida guje.

Stravljala se i onda kad joj je potok bio čist, granje rijetko, noćna tama providna — jer joj se činilo da trči pravo stuhijama u naručje.

Mrtvaci u bijelim čaršafima — njeni mrtvi stričevi, strine i tetke, čekali su je raširenih ruku da je uhvate i vrate natrag; išla im je pravo na ruke, tako bosa, i gotovo gola, već luda od priviđenja.

Pokraj vodenice kraj vode i vrblja protrčala je sa ušima punim treska iz nekakvih bubnjeva, u koje su, činilo joj se, bubnjali sve sami đavoli; mokre badnjeve na vodenici preskočila je u jednom skoku, mokra i sama od vode u potoku, i od znoja. Činilo joj se da se za njom nadaje čitav halak đavola — a pokraj groblja čitav halak mrtvih, i već joj se činilo da je hvataju, dižu, nose i bacaju, tako golu i tako mokru.

Na ruke Despinine — kraj nekakvog plota i kolibe, gdje joj je rečeno da će je čekati, pala je spasavajući se.

Ne izgovoriše ni riječi jedna drugoj.

Crna, u crnoj noći, a koraka kao što ga imaju hajduci, Despina je pošla naprijed — a za njom, kao zamamljeno jagnje za kurjakom, gazila Umka.

Išla je u zemlju koja se zove Karadak.

A kad je bila dijete, plašili su je imenom te zemlje. U toj zemlji otvaraće se sada neka druga vrata pred njom. Prisjetivši se postelje i sobe iz koje je bježala, ona zamalo ne vrisnu zbog toga što je tako dušmanski otišla.

Tama i tišina oko kuće uhvati je kao negve. Krst gore na rogu, koji se slikao prema nebu, bilo je prvo što je ugledala na toj kući. I odmah zatim ugledala je usta svojih mrtvih tetaka i strina, kako se mrtva otvaraju i govore joj: „Vidiš li, Umka, ti ono gore . . .! Ono će ti stajati na čelu dok si živa. I ni bog te više neće pogledati, ni tvoj otac, ni tvoja braća; vidiš li ti ono gore, Umka?"

Kao da se budila iz sna, u koji je pala davno —onda kad je drumom ispod njenih prozora stao da prolazi učitelj Radič — i sad se najednom našla na javi.

Svjetlost fenjera, kojom su je dočekali da prag preskoči, napunila joj je oči i vid zamračila, tako da je oko sebe vidjela samo nekakve žene, i pred sobom dolje patos, na koji je padala — polako, suzdržavajući se, kao što padaju jabuke opadalice . . .

Od hladne vode, kojom su je polivali da se osvijesti, osjetila je drhtavicu i učinilo joj se, tako mokroj, da se odnekud obrela sasvim gola tu pred tim ženama, i da je golu gledaju sve one, i on — Radič. Osjeti stid, a najviše zbog Radiča — zbog kojeg su prinosili fenjer uz njeno lice da je vidi sad izbliza — jer je nikad prije izbliza nije vidio.

Ruke, koje su joj drhtale — jer bila se i zbunila i uplašila, polagala je na lice i oči da je ne gledaju, i da ona ne gleda njih — ni Radiča; nije se bila navikla da je iko gleda izbliza, osim rodbine, a niti ona koga — osim izdaleka, kroz prozor, kroz džam.

Čula je kako joj se dive te žene, povijene nad njom kao nad ovcom koju strižu. Skidale su joj ruke s lica i očiju, i pljusak žuta sjaja iz fenjera upravljale tamo —

hvaleći najprije njeno čelo, sa kojeg su sklanjale bičeve mokre kose, da se bolje vidi, i govorile: „Bula . . .!" Nalazile su da je Umkino čelo stvoreno da na njemu stoje dukati, i u sebi žalile što ih nikad neće ponijeti. Stale su da se tješe da bljedilo na njenom licu dolazi od fenjera — da ih fenjer laže, a oči da su joj takve kakve jesu — da su joj oči lijepe; bile su joj oči crne, sa sjajem nekim unutrašnjim, onim koji imaju žene karadašićke. Treptale su nad njima trepavice, sakrivajući ih i pokazujući — toliko samo da sjajem sinu, tamo prema sjaju fenjera.

Žene su je oblačile u raše i zubune, da je u putu ne prepoznaju da je bula. Krstile su se nad tim što čine, a krstile su se i od straha da se za djevojkom ne nadadne potejra.

Stale su brzo da skupljaju sitnice po kući, i da se što prije dadnu na put — da još za noći pređu preko Lima i dohvate se Crne Gore.

Radiču su davale priliku da stane uz nju, i da vidi šta će prevesti preko Lima. Ostajući za trenutak sami, njih dvoje su se gledali u oči u lice, a zatim redom svuda po tijelu — čudeći se tome da su tako blizu, i da pripadaju jedno drugom. Kao da su dugo putovali da se sretnu, i sad se dotakli svojim rukama.

Bio je to onaj iz snova . . .

„Umka . . .!" — zvala su je usta njenih mrtvih tetaka.

Čovjek koji je do sada bio tuđ — vidljiv samo dolje na drumu kako u brda provodi đake, i vidljiv zatim noću u snovima, a nedodirljiv nikad, bio je sada tu uz nju, i njen, sav — takav kakav je: visok, crn, mršav. Ruka njena bila je sada u njegovoj, i to je za nju bilo jedno čudo. Bila se probudila, pravo iz sna, i zatekla

ono što je sanjala. Gledala ga je u ruke, jer joj se činilo da se to može i smije gledati, i činilo joj se da je uhvaćena tom njegovom rukom kad je letjela kao ptica, i da joj je sada sve perje tu, i sva duša, i sva ona — djevojka, karadašićka pobjeglica, za učitelja. Gleda ga zbunjeno i uplašeno, i u sebi veli — gledajući ga: „Šta ćeš sad sa mnom, oj kukuj! Jesi li ti onaj moj, onaj pravi — oj kukuj!"

Nikad prije nije stala uz čovjeka izvan svoga roda.

A ovaj je bio izvan roda.

Hrabrio je. Ne boj se.

Plamen u fenjeru povijao se, i za trenutak nastala tišina, iz koje je pronikla Despina — govorila je da se žene spreme, da ona nikoga neće čekati, da će sama bježati sa Umkom, a ko ostane, neka plaća glavom. — „I hoće, to mu se zna kao ždrebetu kašika ispod vrata; žene, uzimajte šta koja hoće i prtite na leđa — ode noć."

Opominjale su učitelja:

— Diko, učitelju!

— Pa nećemo ti je mi za sebe, nego za tebe, diko učitelju.

— Petnaest se dana poslije gledajte; gledajte se danju na suncu, a noću lampu zapalite da vam noć ne prođe bez gledanja, a sad hajte; hajte, Radiču, nijesi dobio kraljevu kraljicu nego čobanicu; takija ima po svijetu da ti se oko nogu zavrzuju; hajde, Radiču, diko, učitelju.

— Pusti vilu nek dahom dahne, prestrašila se od nas ovakija, a bogme i jesmo za strašila — da nas čovjek po njivama rasturi da mu ptice plašimo; hoćemo li ponijeti i ovaj kablić, ima li išta u ovom kabliću, odgovarajte, žene?

— Koju to pitaš?

— Onu koja zna.

— Toliko sam se, žene, obradovala, da ja više ni za šta ne znam, a ti me pitaš za kablić; pitajte me kako mi je ime i ja neću umjeti da vam kažem — veli Despina. — Kablić nam ne treba, šta će nam kablić, bog s vama, žene.

— Nije moja kuća pa ne znam.

— Nije ovo ničija kuća, ova će kuća da ostane pusta.

Spremale su se, i sve što su činile svodilo se na jedno: da što prije izbježe iz kuće. Disale su umorno, dizale prašinu, i pri svakoj stvari koja bi im se odjednom obrela pred noge a nije im trebala, ljutile se:

— E kukuj, otkud sad ovdje ovaj đački bukvar!

— Kamen ti u bukvar! Hoćeš da nas zbog bukvara Šućro ufati pa da nam ga mrtvima iščita, pred dušu — žene, ne stojte.

— Kablić i bukvar ostaju, šta još ostaje a šta nosimo?

Pogledaše — na brzinu, stvari koje ostavljaju, a ostavljali su gotovo sve, i polazili — u noć, u doba gluho, da bježe k Limu, i dalje — na drugu stranu rijeke, u selo Radičevo i Despinino Rakitnicu, gdje Karadašići ne smiju doći, a pogotovo sad uz vojnu crnogorsko-austrijsku, kad su karaule zatvorene, i putovi opasni.

Tiho je hujala noć.

Niz potok su oticale vode.

A oni se utapali u mrklu tamu — tamni i sami, jer svi su bili obučeni u crna ruha, i žene, i Umka, i Radič.

Na kuću, koju su ostavljali otvorenu i praznu, ne okrenuše se, a ni na selo — koje je ležalo nasađeno oko potoka i po bregovima, i sada bilo kao mrtvo.

Išli su onako kako je Despina odredila: naprijed ona, povijena i tamna kao komad mraka, za njom tanka i u težak zubun uvijena Umka — za Umkom žene, a na kraju, za svima njima, s puškom koja mu je mlatarala niz kuk — Radič. O ramenu mu je visila torba. Bila je u njoj jedna jedina knjiga, ispisana njegovom rukom; upisivao je u tu knjigu sve što je vidio i doživio u selu Grablju, gdje ga je Crna Gora, odmah poslije balkanskih ratova, postavila da uči djecu — pa sada uz drugu, veliku vojnu, na njega gotovo zaboravila. Bila su u toj knjizi imena njegovih đaka. O svakome od njih bilo je ponešto zapisano: bolesti, krađe, psovke, svađe, dobre i loše strane, i ocjene. Mučno je prstima šuškao po njenim stranicama i mislio: „Zapisaću i ovo... Bila je druga godina rata, bila je jesen. Digao sam pušku na rame, uzeo sam djevojku za ruku i otišao u Crnu Goru, a vas ostavio; otišao sam kao hajduk sa plijenom i nikad se više neću vratiti. Niko sutra neće stajati izvan klupe, niko tablu neće očistiti; čekaćete a ja vam neću doći."

Htio je u mislima da se unese u svoj život i vidi kud ide i šta hoće — i od svega što je toga časa mogao da smisli i vidi bio je put pred njim, i na putu te žene koje su ga vodile. Bilo mu je to prvi put, da se ovako pusti za nekim — i bilo mu čudno da su to žene za kojim upravlja svoje korake.

I malo, pa se o planine — ka kojim su išli, stala da razbija prva zora; popevši se na brijeg, oni su mogli jasno da vide kako se brda i planine razmiču jedno od drugoga, i kako se među njima ukazuju doline, gorovite i tamne još. Sve jasnije ukazivalo se lice zemljino, staro i mokro od jesenjih kiša; ukazivala su se strništa, livade i putanjci, i dolje pokraj Lima drum, prazan i bijel od pijeska.

Despina, koja je cijelim putem išla prva, crneći se u crnom zubunu kao bauk, stala je — a odmah za njom satle su i ostale žene, onako kao što za prvim jarmom volova stanu osatli jarmovi. Digla je ruku i nišanila u daleka rasturena brda, pa veli:

— Vidiš li, Umko, ono brdo? Pa ono drugo brdo za njim? Pa onu planinu za onim brdom? E pod onu planinu vodimo te. Tamo ćeš Radiču skidati s nogu cipele; skidaćeš ih bogme sivome sokolu. Tamo će tebi biti dobro, tamo će tebi biti bolje nego kod majke. Je l' ti milo što te tamo vodimo?

— Svakoj je bogme milo kad se udaje — čuła se neka druga žena. — Od udaje nema ništa slađe; koja to ne zna, neka pita mene; tri puta sam se udavala i svaki put mi je bilo sve milije — i sad mi je milo.

— Biće ti tamo kao kraljici — čula se treća.

A zatim se čula Despina, veli:

— Kraljica je ona bila i kod svoje kuće — na čardaku sjedi, na meku jastuku — gleda kroz prozor i traži Radiča, a Radič s đacima pa u šetnju, uz selo — niz selo. a sve da joj se s oka ne skine.

— Ništa bogme njoj bez Radiča! — čuo se sanjiv ženski glas.

— Što joj zboriš tako — veli druga — što joj ne kažeš da je dobila muža, a muža uslužiti teže je nego dušmanina, vidjela sam ja to i sama, a vidjeće i ona, neće dugo čekati na tu sreću.

Radič je čuo šta žene govore — i čuo je, ili mu se čini da čuje kako Umka plače, pa veli u sebi: „Nećeš od plakanja imati ništa, do što će te boljeti glava. Najbolje je da sada ništa ne misliš. Mislićemo onda kad stignemo kući. Kojoj kući, dušo, kojim dvorovima? Da ti šapnem kroz mrak: ja nemam kuće. A ako Despinu za to pitaš, ona će ti reći da imam dvorove — sve mu tanki dvorovi,

sve mu zlatni pragovi, a ono nijesu zlatni pragovi, nego ne znam ni ima li praga na kolibi u koju te vodim, o dušo moja. Ako pitaš Despinu ona će ti reći: da te tamo čeka moja majka — kakva majka nego prava kraljica, pa sve svilu suče a zlato upreda, a ja ti nemam ni oca ni majke, o dušo moja, pa te tamo niko neće sresti, do jedna koliba otvorena, i po uglovima mreža paučine. Ako pitaš Despinu, ona će ti reći: da te tamo čekaju njive i livade, pa u njivu da gledaš, livadom da šetaš, a sve za tobom da idu sluškinje, sa lampama upaljenim i danju i noću, nek ti se svijetli kud god hodiš kad si se tako svijetlo udala — a tamo te ne čeka ni jedan vrt, ni u vrtu jedno staro drvo, ni pod drvetom ni dlan hlada — ni zemljice toliko da cvijet zabodeš; ne čeka te, a ideš, idemo tamo ja i ti, a ni sam ne znam kud idemo, to zna Despina. Ona je luda. A kad je luda, lako joj je, a sa njom, dušo, poludi i ti pa će i tebi biti lako.

A šta sebi da kažem?

Ono što će mi sutra reći moji đaci kad me ne nađu.

„Gdje si, učitelju!"

„Što nas je lagao!"

Izlomiće olovke, izlomiće kredu, i otići će. I neće prestati da pitaju, zašto je učitelj izbrisao sve ono što je napisao. Neću moći da im odgovorim, jer me među njima više neće biti. Ali ću zato napisati, da se u ovom izgubljenom kraju stalno brisalo a malo pisalo, i da sam i ja izbrisao sve što sam bio napisao — i otišao.

Po mraku.

Vodi nas Despina.

Kuda?

Otkad, mila majko, mi nikako ne znamo kuda idemo — a stalno idemo za nekakvom Despinom. U Ugarsku, u Ćesarsku, u Rusiju. Sve za Despinom!

Zapisaću, pa ću izbrisati.

Ništa nije mogao da smisli — i, ljut zbog toga, ubrza korak za ženama.

Išli su hitro, ne šušteći nogama, da se ne čuju.

II

Prva je, toga jutra, u sobu Umkinu ušla Džana. Starica je htjela da probudi Umku, i zatim da joj unese ibrik i leđen da se umije. Otvorila je vrata polako da djevojku, prepadnutu onda kad su je braća tukla šipkama, ne prepadne ponovo, škripom vrata, jer od onda — kad su je tukli, strecala je i na škripu vrata.

Prazna Umkina postelja ličila je na gnijezdo iz kojeg je ptica odletjela.

Razrogačila je oči koliko je mogla, da vidi — i ne vidjevši ništa do praznu sobu i praznu postelju, osjetila kako joj na srce pada kamen. Zovnula je od straha — Umko! i učinilo joj se kao da je zovnula u grobu. Na haljine iza pokojnice ličila joj je bijela Umkina košulja, šaren mintan, podveza, i sve što je iza nje ostalo, od njenoga tijela vruće još, pa žalosno.

Kao da je živjela do nekakvog trenutka — do tih haljina, pa umrla.

Hodila je po sobi — a činilo joj se da hodi kroz groblje.

Ostarjela je dokraja — odjednom, u sobi praznoj, i više nije znala ni zašto je tu došla, ni koga traži.

Kao da se bila našla na nekakvim beskrajnim prostranstvima, na kojima doziva — uzalud.

Huknuvši u svoje prste, koje je zatim prinijela očima da suzu obriše, ona je izašla iz sobe kao iz pećine, u kojoj je ostavila pustoš.

Osjećala je — čulima svim, i cijelom svojom kožom, kako prolazi vrijeme, sekund po sekund, noseći samo jednu vijest: da je nema . . .! Nije znala kako će iz usta isturiti tu riječ: da je nema, ocu njenom i braći, i zaplaka se za njom kao da je umrla.

Tresla je ramenima uz ognjište, džarala vatru — u kojoj su se ukazivale vrele rumene žiške od hrastovine. Činila je to tek onako, ne znajući šta čini, i zbog čega čini. Odlazila je do vrata i vraćala se, polazila u sobu Redžepu, i opet se vraćala.

A najzad je ušla — tiho, na vrhovima prstiju.

On je, kao svako jutro kad ustane, sjedio na ćilimu, u vrh sobe, oslonjen na jastuk. Bili su to trenuci kad se trijeznio od noćnog sna — kad je od zle huje, i ko nije morao, nije mu tada ulazio. Bio je gotov da se tada naljuti i na najmanji cijuk vrata.

Džana mu je prilazila tako — kao da odmah hoće da mu kaže: tako ti boga, ne ljuti se. Lica inače crmpurasta, ona je jutros bila crna kao gavran. Skupila je svoja crna krila i sjela kraj njega — kao što je činila nekad davno, kad su bili mladi.

Umjela je da sjedne uz muža.

— E čuda . . .! — uzviknuo je Redžep glasno, a onda stao ozbiljno da misli o svojoj ženi: „Ma koliko živio sa njom, ne mogu joj ufatiti tajne i ćud, i upoznati njene gluposti. Kao djeca su, i iz dječjeg teftera nikad neće izaći te žene."

Da je u nekoj drugoj prilici sjela tako pokraj njega, on bi je odmah odgurnuo laktom; odgurkivao je često svojim laktom, a najčešće na izmaku svoje mladosti, dok je sasvim nije odgurnuo. Htio je i jutros tako da

učini, i lakat mu se, po navici, sam podigao — i stao, okrenut ka njenoj opruženoj ruci, u kojoj mu je prinijela kafu. Nije pio kafu u to doba, i nije mogao da se načudi — zašto mu je donijela kafu. Gledao je u fildžan kao u čudo. A ona ga je nosila visoko. I zatim ga spustila polako, kao da čini nešto izuzetno što nikad dosad nije činila; spustila ga je na ćilim, na crnu šaru, uz njegovo koljeno: de pij. Sad su oboje gledali u taj fildžan — ona kao u pismo koje mu je prinijela da ga pročita, a on kao da čita to što mu je pred očima razastrto...

Koje je to slovo?

Koja azbuka?

Šta mu to piše?

Znao je vrlo dobro da gorka kafa znači gorčinu. A sada je gledao u tu gorčinu. Ali nije znao u kakvu, i otkud je imala da dođe. „Ha grakni, gavrane!" veli u sebi ali glasno ništa ne zbori. Gleda u fildžan, gleda ženu — vidi joj samo jedan dio obraza, i izgleda mu kao žuta grana u jesen, mokra od kiše.

Kao da je bio osuđen na smrt trovanjem, i imao da digne čašu.

„Lijepi, bijeli svijetu...!"

Rano liježe i rano se budi ova žena. Šta je jutros čula i vidjela, to ona zna. A sve što zna ovdje je, u ovom fildžanu, u ovoj gorčini gorke kafe, koju treba da ispije Redžep.

— Šta mi pričaš, gavrane?

Ništa.

Prinio je fildžan do usana, i pričekao — udišući miris kafe, koji nimalo nije bio gorak, i osjećajući, krajičkom usana, njenu toplinu. Gledao je kroz džam tamo u brdo, preko kojeg je išao put. Gledao je kako tim putem ide neki čovjek. A onda je počeo da pije — i pio tako

kao da sa svakom kapljom kafe odgurkuje neka tajna vrata, iza kojih će se ukazati užas.

Išao je pravo u taj užas, zagledan kroz džam u onaj put.

Hvatao je uhom šum Džanine haljine, njeno disanje, pokrete duše, tok krvi. I bojao se onoga što će otud da dođe. Nije tražio, nije pitao — veli:

— Ispio sam.

Ako ćeš da me ubiješ, okupan sam.

Slušao je Džanine riječi:

— Ta gorčina što si je popio, od Umke ti je.

Nije trepnuo, nije rukom mrdnuo ni pogled skinuo sa nekakvog čovjeka koji je jednako hodio brijegom. I nije tražio da mu kaže do kraja.

— Pobjegla je — nastavljala je. — U Crnu Goru.

Nije morala da pomene Radiča. Sam ga je u sebi pomenuo Redžep. Ali glasno ništa nije rekao. Sjedio je tvrdo i kruto, kao da je tu sliven od bronze — okrenut džamu i prozoru da kroz njih gleda.

Umka mu je bila najmlađa. Zato najmilija.

Vidio joj je sada na čelu krst.

Gledao ikone. Šare i boje. Vatru paklenu. Čuo duga zaglušna zvona. I sve to zbog nje, koja mu je pala od srca — da krst ljubi. „Fala tebi, bože jedini, mi smo tvoji i tebi se vraćamo". Lutale su mu misli na sve strane — zamišljao je vrijeme, to koje je nastalo. I zamalo da kaže: oho, sad je vrijeme crnogorsko. Nije tursko. Put je do Akova kakav je bio, ali njime više ne prolazi asker. Može biti da su je za ruku odveli niz put ka Akovu, a može biti da je sama pošla.

„Sad su u Akovu zasjeli serdari. Moja im ćerka rakiju prinosi. Krst nosi. A ja živ!"

— Jesi li mrtva ti tamo iza mojih leđa?

Onaj čovjek jednako je išao brijegom.

„Onako sam nekad ja išao; tursko preda mnom, tursko za mnom, a ja na konju. I tako mi boga, nijesam ni mrava nogom zgazio, pa šta ti to učini od mene, o učitelju! Soj se u tebi ljudski zatro; i u tebi i u njoj — pa vam ni travka iz groba ne iznikla, zemlja vas sobom ne pokrila, no goli ostali, da svijet na vama sliku uzima, o učitelju!

Išao sam po ovome Bihoru kad sam htio: hoću ovamo, hoću onamo; hoću po danu, hoću po noći. Po mjesečini, po pomrčini. Kud sam htio. Bogu robovanje, kod suda slušanje. A više ne mogu. Vrata su moja zatvorena — a tebi, kćeri, otvorena; ti možeš kud hoćeš. Pa hajd', Umko. Hajd' kud ti drago. Naći ćeš svakoga, a mene nećeš. Hajd' Umko.

Donesi im rakiju.

Pij rakiju.

Aman . . !

Aman, stvoritelju, a zašto si me ostavio!

Dođoh . . . — govorio je nekom zamišljenom čovjeku — dođoh da ti kažem šta mi se desilo . . ."

Pred očima mu je izrastala popova glava.

Bio je to pop iz sela Vrha. Sjedi prema njemu, sluša ga — i Redžepu se čini da pop razumije njegove jade, i on drugo ništa i ne traži od popa do da mu ispriča o svojoj kćeri.

Ne ispuštajući popovu sliku iz glave, Redžep Karadašić je odlučio da uzjaše konja i ode na selo Vrh, popu Dikosavu — da mu, teke, ispriča nevolju, kao što je i on njemu nekad dolazio, tjeran, također, ljutom nevoljom.

Ništa nikom ne reče. Ženu ne pogleda. Ni kuću. Ni sinove. Ni oni njemu ne rekoše ništa — sedlali su mu konja i gledali u zemlju.

Kad god je od kuće polazio, Redžep Karadašić se uvijek pitao: polazim li ja ovo vedra srca, ili ne polazim vedra srca; ako mi srce nije vedro, neću nikud ići od kuće — neće biti dobro za moju kuću, i nije išao. Javio bi se tada psu iza koca, koji bi ga pratio očima, a i svojim lajanjem uprazno — što odlazi.

Ovaj put su ćutali i jedan i drugi.

Mlađi brat, Šućro, pošao je naprijed, gurnuo kanate od kapije — i sada su obojica gledali kako iz kapije izgušuje konjanik.

Konjske sapi, jedre i zelene, izvijale su se kao klobuk vode na matici, i zamakle za grane jabuke, sa kojih su — i jutros, na rosnu zemlju, opadale opadalice.

Jahao je hitro.

Iz župe se izvio na visoke bregove, slušao topot konjskih kopita, gledao daleko niz široki svijet, i mislio: „I dužinu i širinu možeš mu preći, i kraj mu svaki ufatiti — ali ja kraja svojoj kćerki ali ja dušu svojoj kćerki ne mogah ni ufatiti ni razabrati. Niti znati šta je to. Hljeb ti jede, obuću ti cijepa, a ne znaš ko je to. Dušek joj stereš, jastuk joj mećeš — a ne znaš ko je to! Ko bi ti to, o moja kćeri, te ja ne znadoh — no sada idem da pitam popa: šta bi i ko bi moja kćer, o pope! Da po svijetu idem i pitam: ko to ti bi!

Ko da mi kaže?

Kroz grane voćaka oko puta vidio se tamo na brijegu šiljak kuće popove, i na njemu tanak, crvenom bojom obojen, krst. On garnu konja, potkovice odzvoniše o kamenje, i za trenutak se nađe pred kućom — usađen u sedlu, izgledan i stasit — i star. Ne sjaha s konja, nego se popodiže u sedlu, opirući se nogama o uzengije, i zovnu, a zatim pričeka, posluša — i ču pse; jedan je, s jednog kraja avlije, lajao krupno i jako kao što dobri psi laju na vuka, a drugi — s drugog kraja avlije, keftao is-

pod ljese, za koju je bio privezan lancem, trzajući i ljesu i lanac. Redžep pomisli: „Je li tu..., nije li tu? Onaj mu je krst na kući prije balkanskih ratova bio manji, sad je udario veliki krst. I prije mu nije bio obojen, a sad ga je pop obojio. Je li tu, nije li tu?"

Odozgo — s konja, vidio je preko kapije vrata od kuće, od kojih su dolje išle stube ali se one nijesu vidjele, kao ni cijeli donji dio kuće — do samo gornji, sa divanhanom, prozorima, i nekom letvom koja je jednim krajem bila naslonjena na divanhanu a drugom tamo na granu od jabuke, i na njoj rublje, koje se sušilo, žuto obojeno vuneno sukno visilo je sve dolje do trave.

Prenadao se da će se iko odazvati, jer psi su lajali sve ljuće, a u kući neko stao da u stapu mète mlijeko — ruka jaka, a stap povelik, pa se od mlijeka načinila prava halabuka, a od pasa još veća, i po vrhu od nekakvog konja koji je stalno rzao u bašči, svezan konopcem za šljivovu granu, sa sedlom prevaljenim na trbuh, sa klupkom čičaka u dugačkoj grivi. „Sve mu ide gore; koliko mu se samo dima iz kuće diže — izreče Redžep glasno, kroz lavež pasa, i dodade, bolno, konju u grivu: — O kćeri moja, o moj kamene!" A upravo toga trenutka, gore na divanhani, pojavi se djevojčica, u crnom ruhu, podbrađena žutom maramom, u bijelim čarapama — u ruci joj komad sira i hljeba, jede — a kad pred kapijom vidje konjanika brzo se vrati, zovući — a na njen zov psi pridadoše, ali zato ne pridade i onaj stap, nego stade — utuli se kao lampa. Redžepu se učini da ču šum mlijeka kako se spusti s vrha stapa prema dnu, poslije onolikog udaranja mećajicom.

Izlazeći na divanhanu, pop je najprije skarao pse, a zatim tamo skarao žene — zato što su razapele rublje na letvu, a letvu zabole u divanhanu, pa od kuće načinile ciganski čergu.

Vikao je:

— Perovice . . .! Što si razapela ovo sukno. Eno ono tele jede onu košulju. Slomiće sedlo onaj konj.

Rukama se oslonio o pervaz, gledao odozgo s divanhane, pa veli:

— Ako igdje ima živa Redžepa Karadašića, eno ga!

— Ima, pope. Ima Dikosave. Evo me — veli Redžep, mrdnu nogom, uzengija zveknu, pas lanu — pop odozgo nazva dobrodošlicu, zavijajući šijom: šta li ga je to dotjeralo?

Silazio je niza stube, klateći se gore ramenima, prema tome kako ga je držala koja noga, jer je bio slab u obje. Potonuo je dolje u avliju — umirio tamo za koljem pse, tako da se kroz tišinu čulo kako otud iz kuće pita žena: „Ako ćeš uvoditi toga Turčina, da obrišemo sobu." On joj veli: „Obrisao vas đavo, a što je nijeste dosad obrisale. Ono sukno skinite sa letve. Ono se tele udavilo onom košuljom. Ono je sedlo slomio konj. Đavo vas odnio!" A zatim je izvukao mandal iz kapije, odgurnuo kanat — i sreo Redžepa.

— Dikosave, kako su ti noge?

— Kako su ti čeljad, Redžepe?

Nijesu ušli u kuću, nego sjeli pred kućom na gomilu otesanih čamovih direka, iz kojih je, rastopljena na suncu, mirisala smola.

Sjedjeli su jedan prema drugom.

Pop je bio govorljiv, pa je odmah počeo o crnogorskoj vojni s Austrijom, o Francuzima koji su dužni da pomognu, pa ne pomažu; o Englezima koji su također dužni da pomognu, pa ni oni ne pomažu; o Rusima koji su najviše dužni da pomognu pa ni oni ne pomažu; niko ne pomaže Crnu Goru.

Redžep ga je slušao. Htio je da kaže zbog čega je došao, ali nije mogao da mu riječ pretrgne — a pop je jednako tjerao svoje:

— Pobijedićemo; očima ti se svojim kunem da je pobjeda naša, bog će nam je dati. Ima o toj pobjedi i u knjigama — nalazio sam ja u knjigama: da će doći velika pobjeda i velika sloboda, tolika da će narod biti preslobodan, preslobodan toliko da to neće biti ni dobro što je narod toliko slobodan. Zapisano je i to o narodu. Ja ti pričam, Redžepe, a ti mi nešto šutiš; šta ti je te šutiš, o Redžepe? — pita ga, gleda u lice, čeka odgovor.

— Ništa — veli kratko Redžep.

— E da sada uzmemo Tursku... Ona ti je u savezu sa Austrijom i Njemačkom; puška njemačka a prst turski... Ali — ništa! Ti voliš Tursku, ja volim Rusiju, ali... ništa! Kralj Nikola je poručio našim krajevima: „Kome se učini krivo za jednu paru, a taj mi se ne požali — kod mene takav ne valja ni po pare." A kad ti je tako, to je kao da ti je Turska tu; a Turska ne može tu više biti; šta ti je te šutiš? Bez nevolje nije — veli pop.

— Nije — veli Redžep. — Moju kćer..., bila moja pa više nije — počinjao je Redžep, zagledan preda se — odveo je učitelj Radič u Crnu Goru da se njom oženi.

Začuđeno, očiju razrogačenih, pop ponovi za njim:

— U Crnu Goru da se oženi!

— Pa sam došao da ti to kažem.

— Da mi to kažeš. Čuh.

— Preći će danas preko Lima.

— Preko Lima, preko Lima — preko Lima mogu samo u Akovu, tu je ćuprija; vaistinu preći će preko ćuprije; preko ćuprije se i prelazi.

Ćutali su. Svaki je mislio svoje misli. „Ovo je Redžep Karadašić — mislio je u sebi pop Dikosav. — Savila

orla zla godina. Hoće da mu pomognem. Jer danas je nastala moja vlast; a juče je bila njegova vlast, pa sam ja juče išao kod njega — juče ja kod njega, danas on kod mene. U Akovu više ne sjedi kajmekan, u Akovu sjedi Maksim Tucanja. On mu je danas i glava i rep; otići ću Maksimu."

„O koliko sam danas sam! — mislio je Redžep. — Da odem kod sudije? — kod kojeg sudije! — Da odem kod muftije? — kod kojeg muftije! Kad bih umro!"

Iz misli ga je trgnuo pop — viknuo je tamo nekom momčetu, da sedlo s trbuha digne konju na leđa — veli mu:

— Slomi konj sedlo; osedlaj mi, dijete, toga konja.

Bili su se usjedjeli na ugrijanoj čamovini; bili su se od smole uzmirisali.

III

Ispred podne — nogu prašnjavih i umorna od hoda, mala družina žena, sa Radičem, koji je i sada išao otrag, ušla je u varoš Akovo — da tu, preko mosta, pređe rijeku i dohvati se druge strane i boljih putova, niz koje će moći da se drže kao pravi svatovi, a i da zapjevaju, ako hoće.

Gazili su sokakom ispod lipa i krivih streha — ćutke i glava sagnutih, i držali se kao kakvi putnici koji putuju iz daleka, i kojim je još putovati.

Bojali su se susreta i pogleda, i onih zavirivanja i zapitkivanja koja obično čekaju seljaka kad se spusti s brda u Akovo. Žene su djevojku opominjale da ne gazi svojim sitnim koracima kao koza, nego širokim kao što je njihov, jer ih može tim korakom odati.

— Ne gaziš po ćilimima na čardaku! — oštro joj je šaptala u uho Despina — nego po čaršiji i po kaldrmi; raširi noge, djevojko. A ono što je pričinjavalo najveću nezgodu, bilo je njeno blijedo lice, koje je svakom govorilo da ta ptica nije iz tog jata. Nije znala šta da čini sa svojim licem — i, nenaviknuta da joj tuđi svijet gleda u lice, pokrivala ga čas svojim prstima, a čas krajevima od podveze, i tako — ne vidjeći gotovo ništa pred sobom, išla kaldrmom kao mjesečar. Vidje — tako kroz prste i kroz podvezu, cijele grupe stranih ljudi, i učini joj se da svi oni gledaju samo nju, i da u nju bulje žene i djeca odozgo s prozora, ispod kojih je gazila čas široko, čas kratko, a čas joj se činilo da će pasti.

— Ne krij lice — tiho a oštro govorila joj je Despina — lice više nećeš sakrivati, gledaće ti svijet u lice kao u sunce, i imaće bogme šta i da vidi; mahni rukama, otkrij lice a raširi korak dok prođemo ćupriju — na ćupriji zaustavljaju otkad je vojna, pa raširi korak, ne dobija se Radič tako lako; daleki su putovi do Radiča, ćupriju ti valja preći, ako nju pređemo, odosmo u Crnu Goru — neka ti je čestit Radič. Razvedi nogama u stranu — gledaju te, razvedi nogama, raširi rukama, nijesu ti ovo, bulo, čardaci; valja tebi stići u Crnu Goru.

Umka je činila što se od nje tražilo — pošla bi dugim muškim koracima, pa se brzo zaboravljala i prelazila na svoj sitni korak, onaj kojim je hodila u kući po ćilimima, a Despina je odmah udarala laktom i podvikivala joj: „Promijeni, djevojko, nijesam ti rekla tako . . ., no onako . . .!" Mijenjala je korake, i bila spremna da zbog njega — Radiča, sve učini što danas te žene od nje traže, jer to što traže za njeno je dobro — jer to je jedini put k Radiču, onaj teški i neizvjesni kojim je, u svojim mislima danju, i svojim snovima noću, bezbroj puta polazila, i danas — najzad, pošla istinski. A da je

to istina, a ne san — podsjećali su je Despinini laktovi u rebra da „promijeni".

Primajući u uši razne glasove: muške i ženske — poslije gluhe tišine u kući karadašićkoj, u kojoj je živjela kao osuđenica, činilo joj se da svi ti glasovi samo o njoj govore: da joj pominju ime, da je nekakve žene psuju i nagrđuju, i da bi je zaklale kad bi odnekud nastalo neko njihovo žensko vrijeme i njihovi ženski zakoni tupom kusturom ispod grla — fik, da je više nema ni u Bihoru ni u Crnoj Gori, ni u turskoj vjeri, ni u vlaškoj vjeri, nego — fik! Tako bi je kusturom ispod grla — odjednom, da bez glave ostane. Činilo joj se da im vidi jezike kako ih plaze prema njoj, i kako im se usta zaokrugljuju oko riječi: „Neka ti na grobu trava ne proniknе, nego vatra paklena prokulja; da ti se oči na vrh glave obretu, pa da tako — za primjer svijetu, sa očima na vrh glave, hodiš od kamena do kamena i prosiš, i nikad torbu svoju da ne napuniš — kćeri Redžepova!" Odgovarala im je u sebi: „Pa neka!"

— Ne gaziš kod kuće po ćilimu, širi noge!

Lakat bi je Despinin potkočio.

Prilazeći mostu, preko kojeg su jedino mogle da pređu rijeku, i na kojem je sad — uz vojnu s Austrijom, s obje strane stajala straža, žene su se trudile da ostave sliku nevažnih stvorenja, koja idu za svojim poslom, i od kojih straža nema šta da traži.

Pod dignutom rukom nekog brkajlije pokolebale su se. I na glas njegov, ni puška, ni kasatura o pojasu, nego njegov širok i blažen osmijeh, koji je išao iz cijelog lica i govorio: sve ja znam, zaustaviti ih. Nije žurio ništa da ih pita — ni ko su, ni otkud su, ni kuda idu, odajući i time da sve zna.

— Vodimo je . . . — izgovorila je bojažljivo Despina, i stala zatim da dodaje: kako je to jedno veliko juna-

ство што с друге стране Лима преводе у Црну Гору дјевојку — булу, за свога момка, и показала прстом на Радича, вели: — Водимо је за онога!

— Чуješ ти, ženo! — počinjao je brkajlija. — Da sam neoženjen, pa da sam mlad, pa da tu djevojku za mene vodiš — ja te danas ne smijem pustiti da prođeš preko ovog mosta sa tom djevojkom, jer mi je tako naređeno po cijenu moje glave, a ja imam samo ovu jednu glavu, ženo! — odgovorio je kao da tome nema pogovora. — Jesi li ovu pamet primila — ako jesi, neka si, a ako nijesi, kao da i jesi, jer ja sam ovdje da ćupriju čuvam a ne da svijetu pamet dajem.

— Pamet ti ne tražimo — veli Despina. — Imamo učitelja, a pametniji danas od učitelja roditi se ne može da kamen na kamenu prsne — ja tako računam, a ti kako računaš ja ne znam. Nego tražimo, nego te molimo kao svoga rođenoga brata da nas propustiš preko te ćuprije, i nikom ništa. Nećemo, jadan ti, mi ovoj ćupriji skinuti pozlatu što ćemo proći — ne vidi se da je pozlaćena; mi proći a ćuprija ostati, pa je ti čuvaj koliko ti drago.

— Je l' de! Vi proći ćupriju sa tom djevojkom, a moja glava poslije s ćuprije u vodu — je l' de!

— Što, jadan, u vodu takvu glavu!

— Ovaku . . . što sam vas pustio.

— To bit' ne može.

— I bivalo je, i biće da glave s ćuprije lete u vodu. A ja ovu moju ne dam, dokle pameti u njoj imam — a ne velim da je imam koliko taj učitelj što ga ženite.

— Ne znam, vala da l' imaš pameti, kad ti nama na ćupriju ne daš; a zašto je ćuprija no da se prelazi preko vode.

— Pameti imam, na ćupriju ne dam.

— No jadan! Da nas ovdje držiš: da držiš, jadan ti, na ćupriji ovu djevojku! A znaš li, jadan, ko je ova dje-

vojka; da znaš, ti tako ne bi zborio, nego bi svoj zbor promijenio, i kajao se za to što si rekao.

— Je l' kraljica?

— Ne, vala.

— Je l' banica?

— Ne, vala.

— E onda je kao i svaka.

— Nije kao svaka.

— Pa ti mi kaži ko je.

— Molimo ti se.

— Moli se bogu za zdravlje.

— Šta će mi zdravlje, kad ja danas u mojoj državi nemam pravde, a juče sam je u turskoj imala.

— Ova je ćuprija moja država — ovdje ti je i pravda i krivda ono što ti ja naredim, a tebi ako se kriva, eno ti Turske; a put ako ne znaš, ti pitaj ljude pa će ti ljudi put kazati, i ti hajd' sve putom, sve pravo, hajd' kud znaš, blago meni, i skini mi se s ove ćuprije dok te ja nijesam silom skinuo.

— Ene ga...! Ja ga molim a on prijeti.

Molbe Despinine nijesu pomogle; nijesu pomogle ni onda kad je stala da mu govori da ga i ta djevojka moli, kojoj je zazor da se sa njom po ćuprijama i čaršijama tako radi, danas kad se udaje.

— Nije ona za čaršije i za ćuprije, nego je ona za čardake i za jastuke, da na jastucima uz prozor sjedi i biser niže, jadan ti, i ništa ti tu ne zavrzuj, nego nas puštaj da prođemo.

— Ne puštam. E jadan li je i taj tvoj čovjek ako ga imaš, kad ti mene naljuti kroz tri riječi, a šta činiš od njega sa hiljadu i tri. Imaš li čovjeka?

— Nemam čovjeka — a ne moram, jadan, da ti sad pričam koga imam a koga nemam; imala sam čovjeka pa mi poginuo u balkanskom ratu; uzeli mu Turci glavu

— što nijesu dao bog i tvoju, pa da svijet prolazi ovom ćuprijom kao što je to bog i rekao.

— Ne može. Ne da država. Vojna je, ženo, pa može proći rđav čovjek. A ja sam tu, ženo, da mu ne dam. I da ne dam tebi.

— Ne daš meni! Ni ovome čovjeku! On ti rđav čovjek! — pokazivala je na Radiča. — On je učitelj. Pa ako učitelj ne može danas da prođe ćuprijom, ne bilo vala ni te ćuprije. Ovaj se učitelj, jadan ti, ženi: ne bilo vala ni take ćuprije. Da je tursko, prošla bih tuda pjevajući, a sad kad je naše ne mogu ni plačući. Trunu li za to kosti moga Radonje! Digni se, Radonja, da ovo vidiš! Probij zemlju, digni se, Radonja!

Za brkajliju to je bilo previše, veli:

— Ženo, okreni za mnom! A vi ostale okrenite za njom. I taj momak neka okrene.

Žene su se opirale; zbijale su se jedna uz drugu, sa Radičem i Umkom u sredini, i stajale na mostu kao kakav crn grozd, tu nad vodom, prema kasabi — misleći: „To je ono što seljaka snađe kad dođe u varoš, pa i danas kad je crnogorsko!"

Išao je pred njima taman i ćutljiv, govoreći samo jednu riječ: „Za mnom, svatovi!"

Našavši se — poslije blještavog sjaja jesenjeg dana, u tamnom hodniku komande varoši Akovo, žene je stao da hvata strah od neizvjesnosti pred kojom su se našle, i stid pred djevojkom od toga što se sa njima čini; nijesu umjele ništa da joj kažu ni one, ni Radič.

A za nju je ovo bilo kao produženje jednog od onih njenih snova noću kad se prepadala i skakala na noge.

Stojeći pred pisarima i zapisnicima rame uz rame sa Radičem, ona se potajno, svom svojom dušom, oslanjala o njegovo muško rame kao o jedini svoj oslonac, i imala samo jednu želju da iskaže: da ih ne razdvajaju.

Tek sad — pred pisarima, zapisnicima i pečatima, koje bi udarili na ono što bi napisali, njoj postade jasno da se udaje u vrijeme u kojem je vojna preča od ženidbe, i u kojem je put do Radiča mnogo dalji nego što je ona mislila — upravo onakav kao u snovima, kada kraja putu nije mogla da sagleda, i kad je Radiča sanjala mrtvog, prepadala se i na noge skakala.

Držeći se za njegovo rame, sad pred pisarima, koji su je radije gledali — da vide bulu, nego što su o njoj pisali, ona se u sebi zaricala, da je ni ta pera što tu pišu, ni ona rijeka i na njoj ćuprija, ni vojna — da je ništa od njega neće odvojiti, živu — do mrtvu, i nimalo je se nije ticalo na šta udaraju te pečate. Jer i ona je — dok su oni pisali, također pisala svoje pismo u sebi: da je njegova — pa makar je klali, davili, pržili, i na te riječi udarala pečat svoga srca, krvav.

Zapisali su u zapisnike da je sve to jedna „avetinja". A ono što nijesu zapisali, kazali su Radiču na uho: da je on radije izabrao da se uhvati za ženski gaćnik nego za pušku u ovoj vojni sa Austrijom, i da mu tako ne može proći. Kad bismo se sada svi ženili — govorili su mu, Austriji ne bi trebalo ništa drugo do da nam na svadbu dođe, i da nam više iz kuće ne izađe.

Čekala su ih još jedna vrata, ona glavna.

Čovjek iza stola dizao se polako, obuhvativši ih oboje jednim pogledom

Rečeno im je da je to komandant Akova. Bilo mu je ime Maksim Tucanja. Bio je suh i crn, u ratovima izmučen. Bio je naveo ka šezdesetoj. Bio je tijela još krepka.

Oni su u njegovom licu vidjeli — ne surovost ratnika, nego blagost čovjeka koji će umjeti da se nadnese nad njihove duše i pomogne im. I prije nego što je išta

počinjao, njima se činilo da im već govori: hajd' da vidim koja vam je nevolja.

Ali on je počeo sasvim drukčije, počeo je besjedom kako je i sam nekad bio mlad, i — otimajući se slikama iz svoje mladosti, savijao oči dolje na zapisnik i glasno čitao ono što su zapisali pisari: „Ženama udariti nogu otrag da idu tamo otkud su i došle; Despinu i bulu čuvati u varoši dok se vojna ne svrši, a Radiču pokazati kuda se ide na front, da mladoženja put ne pobrka. Našao je da se ženi uz vojnu, kad svakome iz gaća dim puščani izbija; neka se i njemu malo gaće zapale, ali ne od onoga od čega su mu se već zapalile, nego od vatre austrijske, pa će drukčiju pjesmu pjevati — učitelj! Vidi ti njega: hajd' uzmi djevojku bulu, pa hajd' uzmi te žene, pa hajd' se digni te na ćupriju — pa hajd' ovamo, hajd' onamo, samo ne hajd' na Švabu! A može li tako da se čini kad je vojna, neka nam on sam to kaže — a ja mu ovdje zapisujem da ne može; čast mu što je učitelj, ali nečast što se danas po drumovima i putovima provađa sa ovom ženskom glavom koja nije ni mudra ni luda, ni punoljetna ni maloljetna, do samo nešto tako."

Nijesu mogli da se pomire s tim što su zapisali pisari, i čekali su drukčiju presudu — iz usta čovjeka koji se sjećao kako je i sam nekad bio mlad.

— Ja mlad kad bijah . . .! — govorio im je i gledao ih tako kao da se više ne sjeća zbog čega su tu pred njim. — Bilo je to davno kad sam mlad bio . . . Bio sam tada u Kladama; bio sam za djevojke veliki đavo. Kad sam mlad bio . . . Imali smo tada česmu usred Klada; više na tu česmu ne ide voda, više ništa ne ide kako je išlo — pa bismo došli na tu česmu i polijevali se s djevojkama vodom; više tamo ne ide voda. Više tamo nema one česme. A ja ponekad odem na to mjesto pa stojim i gledam. Bio je i jedan dub tamo — onda kad sam ja bio

mlad, pa ni toga duba više nema. Odem i gledam gdje je nekad bio onaj dub.

Šta sam ono htio da vam kažem . . .? Dobro . . . Sve će dobro biti. Dobio sam jutros izvještaj s fronta; a vas dvoje hoćete svadbu. A vas dvoje hoćete svadbu! I kakve tu još gluposti mislite; mladi ste pa činite gluposti. U izvještaju stoji da Austrijanci napadaju na cijelom frontu. A znate li vi šta to znači? Moj sinko, i moja kćeri. Svešta su ovdje o vama napisali moji pisari. Vi hoćete svadbu! Ja mlad kad sam bio, kad smo se igrali kod naše česme u selu — pa više nema ni česme ni korita, a bio je i dub nad česmom, pa više nema ni toga duba, nema ništa . . . Napadaju Austrijanci na cijelom frontu, na onom koji drži sandžačka vojska serdara Janka na donjem Limu i na Ćehotini.

Moj sinko, moja kćeri. Kad je svadba, pa ono zapjevaju žene — meni je milo da slušam kad zapjevaju starije žene pa im glasovi malo krupniji, malo onako kao muški, a i pjesme im stare — starinske pjesme. Vi to ne znate, da Austrija misli da nas uništi, nas Austrija a Njemačka Srbiju. Pa da nas nema. Da preko nas načine džadu i da dalje idu na istok. Mi da smo roblje, da smo im robovi. Pobijeđeni, uništeni. Pa šta velite vi sad; vi velite da hoćete svadbu.

Ja kad sam nekad bio mlad . . . Čini mi se da je to bilo kratko. Pa mi to sada i pada na um zato što je bilo kratko. Ta moja mladost . . . Došli su ratovi sa Turcima, i više nijesam bio mlad. U ratovima čovjek brže stari nego u miru; ostari, pogine. Začas obadvoje. Kao rukom o ruku. Pa ne stigneš ni sunca da se ogriješ. Brzo, brzo! Sve ode brzo, a dobro se sjećam kad sam mlad bio, kad smo se prskali vodom mi mladići i djevojke iz sela, a bila je dobra naša voda — pa je više nema; nema ni

duba, ni korita, nema više te vode. Moj sinko, moja kćeri. Sve države ratuju; sve su se zemlje zaljuljale — i koja danas padne, lako se neće dići. A Austrija hoće da mi padnemo. Vi hoćete da gradite svadbu. Pa ja ne znam šta da se radi. Hoćete li vi meni to objasniti?

Radič je polazio da nešto kaže, ali ga je Maksim Tucanja prekidao:

— Šuti. Ako sam pitao, nijesam rekao i da odgovoriš. Kad bi ti meni sad odgovarao, odvelo bi nas to daleko — zato šuti. Načinili su mapu Balkana. Po toj mapi Srbija iščezava. A Crna Gora je potčinjena, pa je i ona kao da je i nema. Šta veliš? — ne odgovaraj, nijesam te ništa pitao.

A vas dvoje tako... Svašta su ovdje moji pisari zapisali. A ša da vam ja kažem? Brojao sam s Trebevića džamije po Sarajevu kad smo uz samo Sarajevo pritjerali Austriju u početku rata, a sad se branimo na Čehotini i Limu; sad je, moj sinko, pravac austrijskog napada Mojkovac; Mojkovac i dalje — dalje do Azije. A put bi joj išao preko naših glava; evo ovuda... Ovo je moja glava, ovo mi je čelo. Ovo mi je lobanja... Evo ovuda bi išao carski austrijski put u Aziju — preko moga čela i moje lobanje. A rekao sam ti šta su sa Srbijom zamislili da učine; Srbije nema na mapi, Srbija nema granica, nema međa, nema te zemlje među zemljama — a preko našeg tjemena išla bi džada austrijska, i mi bismo morali da je popravljamo, mi Crnogorci, moj učitelju, — i to da je uvijek držimo ispravnu, a rekao sam ti da bi išla preko naših glava — sve do Azije. Ništa ti ne pokušavaj da mi kažeš. Ništa ti ne odgovaraj. Ti hoćeš da se ženiš jer si mlad. Ja hoću da se povučem sa ovoga mjesta jer sam star, i Austriji ništa drugo ne ostaje nego da dođe tebi na svadbu i meni na ovo moje mjesto;

ništa ne otvaraj usta, ništa ne govori, ej kad bi ja sada tebe slušao... Tebi je ime Radič, a tebi Umka. A mlad kad sam bio... Takav... Kao vas dvoje. Ni one vode više nema, ni onog duba — odem tamo i gledam mjesto gdje je onaj dub stajao kad sam bio mlad. I još ću ti ovo reći, moj sinko: Austrija će da baci na nas i svoju zloglasnu Treću armiju, koju je kao svoju pomoć Nijemcima dala na Srbiju, pa im više tamo ne treba — sad im treba ovamo na nas, a ti se ženiš. Pa šta ćemo sada nas troje? Sve znam o vama. Dolazio je jutros kod mene moj prijatelj pop Dikosav s Vrha; sve znam o vama. A kod njega je, djevojko, dolazio tvoj otac Redžep. Eto tako. Pa smo se ja i pop dogovorili da s vama postupim baš onako kako su pisari zapisali. Nema ništa od toga što ste naumili. A nema ništa ni od onoga što su pisari zapisali, a oni su ovdje zapisali kao da ste zapalili selo pa sad bježite. Ne bojte se vi toga što su oni zapisali; hoću odmah da vam nešto kažem, a vi nemojte nikom kazati; moji pisari uzmi te svašta napiši, a ja uzmi te im sve izbriši. A meni je lakše izbrisati nego što je njima napisati; sve bi meni bilo lako, moj momčiću, i ti djevojko, da mene ne bole moje noge. Ništa gore od toga kad vas zabole noge — ali vas neće zaboljeti noge, vi ste mladi, vas može samo da zaboli srce od ljubavi. Zapisali su moji pisari i o tome: „Ova djevojka, bula iz Grablja, koja se do sada zvala Umka, a kako će se od sada zvati ja to ne znam, plakala je zbog ljubavi dokle sam ja ovo pisao. Držala se rukom za rame učiteljevo i nešto su preko ramena šaptali — a ona je uz to i plakala, i vidio sam da su i slika i prilika jedno za drugo, i žao mi je što im ne mogu biti od pomoći, a bio bih im, bog mi je svjedok. Ona — ova djevojka, ona je kao pile koje je prvi put iz gnijezda poletjelo niz planinu i niz dolinu, a ne zna, jadna, koliko je duboko, dolje pod njom i visoko

gore nad njom, i dokle će je odnijeti njena krila, a neće daleko, to vidim, i velim: nek joj je bog u pomoć. A sumnjam da će joj pomoći, kad ona svoje pameti nema, kad ona ništa u sebi nema do svoje crno oko, koje joj je planulo za ovim Radičem, pa od oka planulo srce, pa od srca planula krv, pa planule ruke i noge, pa planulo sve što je njeno, i vidiš je kako je planula kao zublja luča, i veliš neka joj bog pomogne. A ja zapisujem: da se razdvoje!"

Ćutali su i gledali se.

A zatim se Umka okrenula Radiču i ćutke ga pitala: „Ču li ti ovo?"

Radič je počinjao kao da čita iz svoje teke:

— Gospodine komandante! Ako se ova djevojka zove Umka, a ja Radič, pa mi hoćemo . . .

— Ti šuti! — podignuvši ruku, prekinuo ga je u riječi Maksim Tucanja. — Obadvoje da šutite, da ni riječi ne izgovorite.

Savio je oči u zapisnik, i ne čitajući u njemu ništa, snažnim potezom pera precrtao ga od početka do kraja — dopisavši samo dvije riječi: „Ona da ostane. On na front. Žene kući." Odgurnuo je zapisnik i kašljao suho i dugo u svoj rubac. Izgledao je kao da je stigao sa nekakvog dalekog puta i sjeo. Kao da je to sada bio neki drugi čovjek, koji nikad nije bio mlad . . .

Smjestili su je u kući prema komandi Akova, zajedno sa Despinom — da je čuva i pazi dok se vojna svrši, a poslije neka čini šta joj je drago. Naredili su da se niko unutra ne pušta — ni od jedne vjere, i ni od rodbine, i da nijedna ne izlazi napolje, ni Umka ni Despina.

Iz kuće se vidio most na rijeci preko kojeg je sutradan prešao Radič i utonuo u drugu stranu varoši; išao je na vojnu. Išao je s puškom o ramenu, okrećući se

k njenom prozoru, iza kojeg je Umka ostajala — da čeka kraj. Bila se kroz prozor nagnula do pasa da ga još jednom vidi, prije nego što ode, ne mareći za psovke i pogrde žena iz avlije i iza taraba; pljuvale su prema njoj, i prijetile joj da će je pljuvati sve dokle je živa, a i poslije — kad umre, jer će pljuvati i na njen grob. Vjerovala je da ga gubi zauvijek i zbog toga padala u glasan plač, zaboravljajući da je pljuju i da joj prijete: da će joj vatrom izgorjeti njenu kosu, oči, i kosti.

Sa spuštanjem tame na krovove uveče i paljenjem fenjera po čaršiji počinjala je da jeca za njim, a poslije padala u kuknjavu da se Despini tada činilo da je ostala bez pameti, i da joj se pamet više neće vratiti čak i kad bi se Radič vratio s vojne — ostaće luda, zbog njega.

Pričala joj je noću kako će se vojna svršiti, i kako će joj se Radič jednoga dana vratiti preko ovog istog mosta preko kojeg je otišao, i neka zato čuva mladinu — da se zbog tuge u ovom sobičku ne osuši kao suha travka.

A njoj se činilo da se više nikakvim čudom ne može desiti da joj se vrati.

Viđala ga je u snovima, u kojim joj se pojavljivao uvijek drukčiji i uvijek čudan i strašan, a ponekad krvav — i mrtav.

Bilo im je — sad najednom, kao da su u zatvor pale, gdje će da ostanu ko zna koliko, uvrijeđene što ih razdvajaju, i što žene pljuju u Umkin prozor.

Sjedjele su u dva ćoška sobe kao dva kamena, i cio svijet takav kakav je, prostirale pred svoje oči — da ga se dobro nagledaju i načude mu se, i nalazile da takav kakav je za žene nikako nije dobar. I da ništa nema lakše od toga nego o ženama ispisati zapisnike i u njima pominjati njihova imena, da ih drugi čitaju i o tome pričaju; sve će po varoši pričati pisari šta je koja rekla i kazala, a onda će svijet raznositi dalje i odnijeti i u druge va-

roši, i može biti i u druge zemlje, pa svud da se priča ono što su danas u zapisnike zapisali, i još da se na to dodaje, kako ko hoće i koliko hoće, kad ga je palo i kad ima o čemu.

IV

Bio je preležao cijelu noć na travi između dva kamena, na jednom od vrhova planine Sinjajevine, gdje su bili sinoć pali od tereta na sebi i od sna, da noć preture.

Dignuv glavu, i s mukom otvarajući očne kapke koji su mu se bili zalijepili zbog spavanja na vlažnoj zemlji, Radič je ugledao oko sebe žene sa kojim se sinoć uputio na front; spavale su sa glavama na svojim samarima načinjenim od krpa i vrećama s hranom koju su nosile vojnicima.

Čuo je njihovo teško disanje i krkljanje u grlu, i kroz tišinu jutra slušao njihove stravične glasove u snu — vikale su, dozivale i naricale uz imena svojih poginulih, pjevale i zborile riječi nerazumne — kao na nekim jezicima nemogućim, i u stanju nemogućem: ni budnom ni snenom, ni bolesnom ni zdravom, nego nekom njihovom, ženskom — u koje žene padaju kad su vojne...

Kao da nijesu bile živa ženska bića, nego samo nekakva stvorenja, prikrpljena za zemlju, za planinu, na kojoj se odmaraju, odišu i predišu, i čini se umiru — i opet vraćaju među žive, s imenima svojih na jeziku za kojima nariču: „Oj sokole, sokole...!" I nekoga svoga vide krvava, i tako krvavom pjevaju mu i mrtvom, i ponovo ih san veže za zemlju, koja im je silno omiljela — zbog umora i zbog nesanice.

Ču kratke uzvike nad jadom koji su u snu gledale, a koji su bile vidjele na javi, na frontovima — i na putovima, odnoseći vojnicima hranu, one — žene.

Kao da su svoj bol, ne stižući nikom da ga kažu, jer su bile uvijek na putu od sela do fronta i od fronta do sela, kazivale sada ovdje zemlji i travi, tako ležeći i u snu zboreći, i ječeći.

Ležale su kao što leže premoreni vojnici poslije bitke, preživljavajući ono što su bile vidjele na vojni i stravljajući se sada iznova u snovima; skakale su iz snova kao pomamljene da se spasavaju od užasa, užasne i same jer su nezačešljane, crne jer su od zemlje iskaljane, i bunovne jer su nenaspavane — pa zbog toga nalik na sve drugo samo ne na žene, a bile su upravo samo to — žene.

Ječale su od rana na sebi, načinjenih tovarima hrane, oštrom kostrijeti vreća i bisaga, i konopcima koji su im sjekli ramena, leđa i ključne kosti — a prsa najviše; bila su im prsa od konopaca i kolana modra i otekla, bio im je život u prsima zamro; bol, trnovit, osjećale su u dojkama pri dodiru sa zemljom na kojoj su ležale, crne i same kao zemlja, i tako teške.

Bile su živi dio zemljin koji diše i sanja, rasturen široko po ledini i sad miran, mirnih nogu, ruku, glava i kukova, okružen kamenom i planinom.

Gledao je ruku jedne žene, položenu po travi. Bila je kao ruka ratnika na bojnom polju, široka i jaka. Od tovara i od konopaca bila je grozno ogrubjela. Hodio je po njoj mrav, pa neka buba, ali se ruka nije pomakla; bila je žena zaspala tvrdo, — s jednom rukom na travi, s drugom na kamenu, s glavom na vreći. Mrdnula bi samo ponekad vjeđom — nešto je sanjala, pa bi se vjeđa opet smirila. Čija li je? — pitao se u sebi Radič, koga svoga ima na vojni, koga sada sanja, šta u snu vidi. Gdje

joj je — veli — meka postelja, jastuk pod glavom, dušek pod leđima. Sad joj je to zemlja, i siv kamen. Gore mjesto jorgana, prazno nebo. Tamo planina i urvina.

Mrdne vjeđom na mrku licu, nešto sanja.

„Ići ćemo zajedno — veli Radič u sebi. — A kuda, ženo! Koga imaš na vojni? Koga hraniš, državo?"

Nalaktio se na kamen i okrenuo na onu stranu otkud je izgrijavalo sunce. Pogledom je hvatao daleke planinske vrhove niz Crnu Goru, modre i crvene kao krvave — od sunca na izlasku. Činilo mu se da nemaju svoga kraja u širini, ni svoje granice u visini, ni svoga postanka u vremenu ... Činilo mu se da te planine i nijesu zemlja i kamen, nego neki živi i tvrdi stvorovi koji su se nekad davno tu obreli, i ostali da traju — i on, gledajući ih još sanjivim očima, vidje kako se jedan njihov dio pokrenu — vidje žive škrape, žive usjekline, žive gromobojine; vidje glavu starca, ustrijeljenu sunčanim zrakom, i zbog toga kao krvavu. Dizala se odozdo kao da se podiže dio kamena, koji je najednom oživio, i stao da se odvaja od zemlje. Imala je u sebi nešto od onoga što imaju crnogorske planine, stara borova stabla i mramorje na ratištima; što imaju velike rijeke i stolni gradovi — i što imaju povjesnice ...

Bilo je starcu ime Vidak. Bio je kalauz pred ženama. Vodio ih je od sela na front, i sa fronta vraćao u selo, gazeći pred njima drumove i puteve — uz balkanske ratove do Skadra, a uz rat s Austrijom do Trebevića više Sarajeva i Miljacke, ćuteći više nego zboreći, i žene ne karajući, gotovo nikad.

Gledajući Radiča prisjećao se onoga što su mu juče ispričale žene: ko je, odakle, i kako se uputio sa njima.

— Koliko rana nosiš na srcu zbog te djevojke, momčiću? — veli mu. — Sve su mi sinoć ispričale žene. Žene sve znaju. Ti si učitelj. Moj učitelju, moj gospodine, ra-

čunam da si mnogo učevan — a sad ti je, učevnu, planine gaziti, pred krvavog Švabu čelom stajati; neka ti je uzvišena učevina, djetiću. I ja imam đake, moj djetiću, moj učitelju, — eto te što leže moji su đaci, moja škola; sve ženska škola, sve đačice. A čitanke su im, moj učitelju, sve ove planine što ih vidiš, i one druge što ih ne vidiš, pa ih moje đačice čitaju, čitaju ... Pred Milošem i pred Lazarom čitaju ih, i dobro ih čitaju, moj djetiću, moj učitelju. Neka ti je od mene čast učevini. Veli meni jedan Grk, veli mi u Skadru — bijahu tada balkanski ratovi, bijaše taj Grk vojnik kod Turaka pa ga naši bjehu zarobili, veli mi: „Vi ste narod bistar za učenje. Samo vama ne daju ratovi da učite; ne stižete, veli, od ratova da učite — a vi ste jedan narod bistar za učenje." A ja njemu velim: „Šta jadan! Kod nas rade škole i dan i noć. Četiri ti jezika ja umijem, hajd' na četiri da se potjeramo — hajd' u računu da se potjeramo, i hajd' u šta hoćeš", a on šuti, on, jado, ne smije jer je rob. A ti htio da se oženiš. Pa ti ne dadoše da se oženiš. Mi smo narod gotov na ženidbu, samo ne stižemo da se oženimo — ne daju nam ratovi. Bio je pametan onaj Grk. Ne daju nam ratovi da učimo, ne daju nam ratovi da se oženimo. Mi smo narod gotov na veselje, samo ne stižemo da se veselimo — ne daju nam ratovi. Mi smo narod gotov na plakanje, samo ne stižemo da se isplačemo — ne daju nam ratovi. Mi smo narod gotov na pjevanje samo ne stižemo da se ispjevamo — ne daju nam ratovi.

Bio je pametan onaj Grk.

Nas niko od Grka bolje ne poznaje.

Čekao je šta će Radič reći, i slušao kako u travama oko njih šumi vjetar, i sa grana uzlijeću ptice. Dolje u dolini hučala je i ljuljala se borova gora; činilo se da se diže i penje uz planinu. A upravo toga časa dizale su se žene; odlepljivale su se od zemlje s jaucima, i krstile

se. Žmirkale su prepadnuto na oštrom suncu koje im je bolo oči, crvene i natekle od vjetrova. Kao da ih je neko iz tame izgurao na svjetlost i time im nanio bol. Činilo se da se ne mogu naviknuti na svjetlost oko sebe, tako sanjive, i da se u njoj ne umiju kretati drukčije do kao u tami.

Pribirale su svoje torbe i vreće s urivcima i kolanima, i cijelo svoje pripremanje za put obavljale su lijeno, kao što su lijeno izgovarale i svoje jutarnje molitve, ne misleći na njih.

Uz protezanje ruku i nogu, koje ih je spopadalo poslije spavanja na hladnoj zemlji, nastavljale su da pričaju ono što sinoć nijesu stigle da dovrše kad su tu pale, jer su odmah pale u san.

One što su uz tovar nosile i djecu, prinosile su im svoja prsa na usne, tako da se čulo glasno prazno mljackanje dječjih usana — jer u tim ženama neimaše mlijeka. Izmokrile su ih uz kamenje, a poslije utezale u pelene i povoje — gradeći tako male žive denjkove, podešene za nošenje, uz svoj tovar. Vezivale su ih za svoja ramena, ili za vreće, ili za samare koje su bile načinile od krpa, da ih tovari ne žuljaju.

Tovarile su jedna drugu — povijajući se naprijed i ostajući gologlave, jer su im pri tovarenju padale podveze s glave, zasukivale im se košulje i otkrivale im ranjava leđa. Konopci i pojasevi, kojim su na sebi utezale tovare, bili su im dugim struganjem prestrugali haljine na ramenima i oko pasa, i sve što je na tim mjestima bilo — bilo je isječeno do gole kože.

Polazile su kao da će nekud da sele.

Na mjesto koje su ostavljale okretale su se s brigom domaćica, da još jednom pogledaju za sobom.

Radič ih drukčije nije ni vidio do kao jednu seobu...

Kao da su imale da pređu s jednog kraja svijeta na drugi, i kao da su na tom putu od svoga rođenja...

Vratova povijenih dolje, jer su ih dolje vukli tovari, one su mogle da vide samo jedan djelić puta pred sobom, i pete svoje prethodnice — tako da su njihove oči bile stalno okrenute k zemlji, za koju su ratovale.

Prešle su do podne strmine, brdine, puteljke i komade džada pokraj potoka, odmarajući se kraj izvora i kraj vrela, gdje su vodom kvasile ruke i noge, umivale se, pile i djecu dojile — i u podne ušle u selo Borojevo, da još tu predahnu, prije nego što padnu na druge putove ,one što su išli dolinama, kroz kraj župan i pitom, i često ravan.

Onaj starac išao je naprijed — suh i visok, s puškom prebačenom preko oba ramena — tako da je izgledao kao razapet. Ličio je na patrijarha koji vodi narod u zemlju Ćesariju, do koje mu valja daleko ići, pa ili stići ili ne stići.

Gdje je ta zemlja Ungarija?

A gdje Rusija?

Kud valja ići?

Za njim puk.

U glavi mu onaj Grk.

„On je znao kakvi smo; on je meni dobro rekao: — Vi ste narod sposoban za učenje, ali ne stižete da učite od ratova".

Tovare zbaciše kraj nekakve česme u sredini sela, uz koju posjedaše, a neke žene i legoše, i čim legoše spopade ih drijem i san, koji su s očiju skidale pljuskanjem vode po licu, po prsima i po nogama.

I — trenutak, pa oko njih stadoše da se skupljaju djeca i žene iz Borojeva, djeca da ih gledaju, a žene da

poručuju svojim na vojni šta se sve desilo na domu otkad su otišli, ili da i same idu k njima, natovarene takođe hranom.

Starac se napio. Izabrao mjesto pod dubom kraj vode i sjeo — kapu skinuo, stavio je na koljeno i u nju gledao — pa veli Radiču:

— Ova je crnina na ovoj kapi za Kosovom; od Kosova ovamo sve je crno, a nije crno samo ovo polje koje predstavlja Crnu Goru — zato što je, djetiću, Crna Gora slobodna. I to ti je jedna učevina, koju ja znam, i tebi je pričam — a ti pričaj đacima.

Osvježen vodom, bio je raspoložen da priča, veli:

— Rekao sam ti da nas Grci poznaju bolje nego iko drugi na svijetu; onaj Grk u Skadru veli meni: — Vi ste za učenje sposoban narod ,ali vama ne daju vaši ratovi — i baš je tako: ne daju nam ratovi. I hoće savjet da mi daje — oni su gotovi da savjetuju, oni su na Kosovu savjetovali agarenskog cara Amurata kako da boj bije, i agarenski car ih poslušao i boj dobio. Zvao se taj Grk Evrenos. „Veliki hane, sultane, care agarenski Amurate, ja sam Evrenos. Paša sam u tvom taboru, poslušaj me. Poznajem vojsku kneza Lazara. To su Raci, Zećani, Humljani, Horvati, a svi Sloveni — ljudi silni u prvom napadu, a ako im prvi ne uspije, na drugi se jedva odlučuju, a na treći i ne pomišljaju, pa veliki care, sultane, hane agarenski Amurate, da izbjegnemo prvi napad ,a do drugoga neće ni doći, i pobjeda će biti tvoja. Ja sam Grk. Ja poznajem tu vojsku. Mi smo Grci u susjedstvu sa Racima, mi smo Grci sa Racima ratovali; učini tako, veliki hane, sultane agarenski Amurate, i nećeš se kajati. — I tako je i bilo, i Amurat nije se kajao, jer je poslušao Evrenosa — izbjegao prvi udar Rašana, a do drugog nije ni došlo, i vojska se razišla

kućama, pa ka kući pošao i sam Lazar, ali ga susrela voda Lab, i dalje nećeš — ostao je u Labu, u blatu, car Lazar. Poznajem tu vojsku, rekao taj Grk — to je vojska koja od prve tuče, a od druge ne može — i eto, djetiću, nije mogla. A onoga Grka u Skadru ja sam pustio, nijesam tragao što je onaj prvi nama na Kosovu učinio onako. Učinio ili nije, ko to zna, tek ostalo je da se priča. A ja neka nosim ovu moju kapu žalosnicu za Kosovom, i neka je sve onako kako je bog dao, a bog nam je dao ovu dobru vodu da se napijemo, i bog će dati da se ti oženiš; a pravo je onaj meni rekao da se od ratova nemamo kada ni oženiti. Brani se od vraga, brani se od đavola. Danas od Turčina, sutra od Latina. A Švabo je od svija najgori. A tebi treba da se oženiš, da ti dijete pušku prifati. Ne velim čeljenku sa tvoga čela, ne velim ralo iz tvoje njive, ne velim kosu iz tvoje livade, ni tu knjigu kojoj djecu učiš, nego velim — avaj, pušku! Slušaš li ti mene?

— Slušam — veli Radič.

— Pušku da ti prifati, evo ovu što je nosim a mrzim je. Da dijete rodiš, da ti je prifati, a mrziš je. Mrziš je a nosiš kao jaku za vratom — i ne osjećaš da je uzimaš, i ne osjećaš kad je ostavljaš, jer ti je prirasla za ruku i za leđa, za oko tvoje i za dušu — ta puška.

Muči li tebe što ti ja ovo pričam? Djetiću, čuj me: ko sa kime, ja sa ovim ženama — prije uz rat sa Turskom, a sada uz rat s Austrijom. Sa kime, momčiću, to još ratujemo? Je l' ti milo što ćeš ratovati s Austrijom; nek ti je čestito što ćeš ratovati — to bijaše jedna silna država, i svoju vojsku držaše dobro, i ratovaše, djetiću, pošteno. Pa imaš s kime da ratuješ, nije ti nisko, nego povisoko — cara biješ; sa koliko, djetiću, ratujemo careva?

Okrenuo se Radiču, gleda ga, lice mu ozareno sjajem što priča, i još više će se ozariti ako vidi da ga Radič sluša. A on ga je slušao, i starac mu veli:

— Počnem da pričam ovako ženama, a one zaspu. Da ih pričekamo, moj sokole, moj djetiću, ne mogu da nose, teško im je. Kao ovce su, pogledaj ih. A ja pred njima ko ovan pred stadom. Pa od sela na front ovako, pa sa fronta do sela ovako; pa do Skadra ovako uz balkanske ratove pa do Bosne ovako uz rat s Austrijom — i tako mi boga ja ne znam kako ću ostati bez ovih žena onda kad se ova vojna svrši, ako će se ikad i svršavati. Jer nikoga ja nemam do ove žene. A ako se kad vojna svrši, neću više imati ni njih. Pa pred kim ću poslije ići, i ko će poslije ići za mnom!

Pokrenuo ih je. Glave im crne od crnih marama. Tovari ih zanose desno i lijevo, savijaju natrag i naprijed — tako da se njihov red lomio, tijela im se povijala k zemlji ,crna i teška kao zemlja, i tada se vidjele samo glave, usmjerene naprijed ka starcu, ka onom krstu od njegove puške koju je nosio na ramenima, ka frontu crnogorsko-austrijskom, ka bratu, ocu, sinu, mužu, kumu, sa hljebom u vrećama, sirom; i lukom.

Mirisale su hranom i znojem.

I zemljom koju su gazile.

I djecom koju su vrh tovara prtile, tepajući im, pjevajući, i udarajući ih odozdo šakama po nogama i stražnjicama i psujući im, u muci, očeve, kojim su ih nosile na front da ih vide, prije nego što će poginuti — da ih djeca ne ostanu željna. I ne čekajući da djeca ušute, zalelekale bi za poginulim, ili zapjevale ispod vreća, slažući u jedno lelek, plač i pjesmu, i jednako gazeći naprijed za onim krstom nad ramenima starčevim, ka frontu.

Radiču se činilo da su za tim ženama ostala prazna sela, puste vode... Vrata od domova otvorena. Psi s lanca pušteni, vatre pogašene...

Ko će tamo doći?

I nikako nije mogao da zamisli, da će se ikad u tim selima, koja su ostala za ovim ženama, trava zelenjeti, gora listati... Da će iko u zemlju kolac zabosti. Pod strehu sjesti. Da je sve otišlo: glasovi, kotlovi, miris dima, djeca, bravi, koturovi, kablić i testija — i sinija.

Na šta hlad da padne?

Slušao ih je — a glasovi im kao da hode kroz pećinu... Dolaze iz duboka, ispod vreća, iz grla tijesna, iz tavnine — one u koju se saviju žene kad su vojne...

Negdje daleko pred njima su carevine. Austrija. Ungarija. Alamanija. Zemlja agarenska. I još mnogo zemalja. Imena im ne znaju. Ali znaju da su im vojske na Limu, na Drini, i na Ćehotini. I idu tamo, i šakama udaraju na leđima svoju djecu, i očeve im psuju — od dragosti što će ih vidjeti.

Gledao ih je kako se okreću i zastaju da vide neku drugu — isto ovako natovarenu povorku žena, koja je išla drugim putem i ka drugom frontu, i kako im domahuju rukama, i krpama, i dozivaju ih — i zatim dugo stoje i gledaju se, pogađajući odakle su, iz sela kojeg, i iz kojeg roda. Jedne bi tada zapjevale, da se time jave onima tamo, a druge zatim zalelekale — i sa ove i sa one strane, da se jedne drugima i time jave, i dolinu između njih ispunile bi svojom pjesmom i svojim lelekom podjednako, do vrha gore, do brijega i polazile, opet, niz svoje puteve, ka frontovima, tvrde kao zemlja, i tako tamne, od puta.

On — Radič, zamišljao je kako su ovakvi redovi polazili od Peći, od Rasa, od Bihora i od Pešteri, od zemlje zetske u vremenima onim davnim, za patrijarsima, da

isele, i čuo kako im u rukama zveče lonci i kotlovi, na konjima škripe kolijevke, u lancima laju psi, ržu konji, muču volovi — ode svijet, istopi se, ostadoše za njim gole strane — avaj! Kao onda kad su dolazili iz zemlje daleke — u ovu zemlju, goneći pred sobom slabije od sebe, a sami gonjeni jačim od sebe— i sve kao onda kad su dolazili iz velikih ravnica, preko silnih rijeka, u ova brda . . .

U selu Stožeru razmilješe se po kućama. U kuće su uvodile Radiča, da ženama napiše pismo, i on se nasluša imena želja i pozdrava, i sve to zapisa, i žene pisma staviše u njedra da ih na front odnesu, s onim što će usmeno reći: da su dobro i starci i djeca.

Od klekova dima koji se dizao sa ognjišta bila se uzmirisala cijela kuća. Bijel plamen lizao je verige o kojima je visio kotao. Domaćin i domaćica sjedjeli su na tronošcima, grijući se vatre i udišući miris klekovine. Bili su stari. Htjeli su da im Radič napiše pismo sinu na vojni. Starac je tražio pravu riječ, koju će sinu da uputi, pa ne našavši ono što je tražio, uzviknuo gotovo ljuto:

— Poturi mu što goj hoćeš; što ću ja tebe učiti kako se pismo piše, kad ti to znaš bolje od mene; poturi mu da smo zdravo, a ostalo napiši šta sam hoćeš — veli kroz dim, kroz kašalj.

Radič je čekao da mu starac kaže ime sina.

— Dragutin! Dragutin mu je ime — veli starac. — Napiši mu jedno dobro pismo, reci mu, Dragutine, dobro smo.

Radič je napisao.

— Tako, tako . . . — potvrđivala je starica. — Neka zna da smo dobro, i neka je on dobro, tako mu napiši.

— Kratko mu napiši ali dobro — dodao je veselo starac, srećan što će Dragutinu da ode pismo. Htio je i sam nešto da doda, jer su mu sada išle riječi. Predu-hitrila ga je neka žena, veli mu:

— Nek ne troši mastila ovaj čovjek. Nek ništa ne piše Dragutinu, do njega pismo neće stići; tvoj je Dragutin poginuo. Ove žene nijesu to znale, pa su ti dovele učitelja.

Njih dvoje starih okrenuli su se jedno drugome i gledali se zbunjeno. Kao da su htjeli da se upitaju: ču li ti ovo? Bili su kao dva drevna duba kraj puta među koje je šinuo grom.

Sve što su imali da kažu jedno drugom kazali su svojim ćutanjem.

Bili su kao djeca koja su se u igri prepala, i od straha zamukla — pa ostalo svako na svome mjestu, bez imalo snage da se pomakne.

Činilo se da će tako i ostati, zagledano jedno u drugo, i bez riječi.

— Pa i otišao je da pogine! — gotovo je uzviknuo starac.

Gledao je prvo svoju ženu. A zatim ostale oko ognjišta. Gledao ih je s visine svoga bola. Tako kao da je htio da im kaže: desilo se ono što je i imalo da se desi. Pa se desilo eto baš sada, a ne kasnije.

A ona je žena nastavila:

— No je nešto s pokojnim Dragutinom ispalo nevaljatno.

— Nu grakni, gavrane! — dočekao je, sad bolno, starac.

— Ostale su pokojnom Dragutinu noge nezakopane u zemlju — veli žena. — Počeli da ga zakopavaju, pa ne stigli da mu i noge zakopaju, ostale mu noge da strče iz zemlje kao dvije roglje.

— O-o-o! — jeknuo je glasno. A zatim se okrenuo starici, digao gore dva prsta, razdvojio ih i načinio nešto kao roglje, pa veli: — Ovako . . .! Ovako mu iz zemlje vire noge. Noge Dragutinove. Evo ovako . . .!

Starica ga je gledala. Noge Dragutinove vidjela je kao nekad u kolijevci kad je Dragutin bio dijete, kad bi mu iz kolijevke strčale noge. Ruke su joj same pošle klupčetu pletiva i iglama, i prsti sami stali da pletu čarape.

Plela ih je za one noge . . .

— Kao da je počinjala da gradi grad, uzidavši prvo kamenje . . . Ništa nije mislila o tome što čini, i gotovo ni znala šta to čini.

Iz zemlje . . . Ovako . . . Kao dvije roglje.

Starac je dotle prikupio obuću i stao da se obuva.

Svoje misli nijesu kazali jedno drugome, ali su oboje znali šta hoće.

To mjesto naći će ma gdje ono bilo: pod tuđom vojskom, na tuđem frontu.

Spremali su se na dalek put, tamo gdje su, nezagrnute, strčale iz zemlje Dragutinove noge.

Meko su se udjenuli u karavanu žena.

Išli su nekoj svojoj zamišljenoj tački na svijetu . . .

Za daljinu nijesu pitali.

Gdje je to mjesto?

V

Sutradan su se spustili niz nekakve potoke prema Ćehotini, već grozno kaljavi i umorni od puta i tovara na sebi, nogu podbijenih i leđa užuljanih, i sanjivi.

Sretajući se sa onima koji su išli sa fronta — noseći na konjima, kolima ili nosilima poginule i ranjene, oni su raspitivali za svoje, za daljinu puta do fronta, za prilaze i za sve drugo što im je tada padalo na um, a malo im je šta padalo na um gledajući mrtve i ranjene, sem svojih, kojima su išli, i koje će vidjeti — ili neće, već sutra rano, po izlasku sunca.

Bili su nemirni — i muškarci i žene, sad pred front, i pred susret sa svojima, i pred onim nemogućim užasom ako se sa svojima ne sretnu — živim, nego mrtvim, povaljenim po zemlji, po kojima će padnuti, onako s tovarom na leđima, da ih izljube — mrtve, u krvave ruke, u lice, u odijela, i u noge.

Ćutali su. I sad se čulo samo kako idu, frškaju obućom i stenju.

Blizinu frontova određivali su po jačini pušaka i bombi, koje su — slušane s vrećama na ušima i u polusnu, izgledale dalje nego što su bile.

Bile su im se uši navikle na ratni tresak, koji su, a naročito uši ženske, nosile u sebi i onda kad su daleko od frontova i kad noću padaju u snove, i kad jedu i piju, jer bilo je to nešto što nikad ne prestaje — kao ni vrijeme, ni njihovi putovi . . .

Sunce se bilo visoko nadnijelo nad dolinu kad su se sastali s vojnicima i stali da se grle; zamirisala je dolina znojem, barutom, i izgaženom travom.

Bili su jedno drugom muževi i žene, sinovi i majke, djedovi i unuci, kumovi i rođaci. Ili braća i sestre. Ili samo komšije. I svi su u sebi imali nešto od onog što na ljude ostavljaju bune i ratovi, seobe, zbjegovi, i boleščine . . .

Gledali su se — zagrljeni, i rukama stezali — zagrljeni, kao da su došli sa kraja svijeta, gdje su proveli cijelu vječnost, misleći jedni na druge, i brinući, i sad

sve to — kroz ruke, oči i riječi, iskazivali kao kakva djeca, tu na ledini, ispod gore, kraj potoka, iznenađeni čudom da su opet zajedno.

Treptali su. I drhtali.

I ljubili se u lice glasno, izgovarajući riječi zaneseno: da nijesu vjerovali da će se sresti još jednom, i zbog toga iznova se ljubili, i ljuljali — ljubeći se.

Ratnici su govorili bučno i vičući kao da su u vodenici — jer vičući i halačući kad se pregone s Austrijancima, oni su bili izgubili mjeru za govor, i sluh da čuju, sem halake i poklike, i nijesu umjeli ni mirno da sjede, ni da legnu i zaspu drukčije — sem zečki, na koljenima i laktovima, s očima nepritvorenim, s vikanjem u snu, sa prepadanjem i skakanjem iz sna, jer bili su, zbog ratovanja, kao kakvi teški bolesnici.

Bili su seljaci.

Bili su sa Tare, Lima, Pive i Morače, i ovamo su — na Austriju, a u svojoj zemlji, potrčali kao da je povodanj, od kojeg se brane, svi, i zajedno, i ko će prije.

Bili su ispijeni nesanicama — rastočeni užasom, isprepadani priviđenjima, iscijepani granjem, i iskaljani od rovova — u zemlji mokroj, jesenjoj i od lišća koje je opadalo, već žuto, obijeno kišom i skinuto vjetrom, gotovo svuda.

Izašavši iz borbe — gore na kosinama i brdinama, gdje je bio front crnogorski, oni su se trzali i tresli kao da su i sada gore, i nijesu mogli da se smire ni kad su se vidjeli i izgrlili sa svojima, i na kraju sjeli da sa njima ručaju.

Jeli su u grupama kao kakvi kosci na livadi.

A takvi su i bili — kao kosci koji su došli da kose na mobu, jer bili su vojska dobrovoljačka, trubama na vojnu nepozvana, u spiskove neupisana, na vjernost nikome nezakleta, u crkvama nepričešćena.

Prstima, crnim od baruta, uzimali su hljeb, slaninu i luk, i domaćinske nekakve razgovore okretali preko zalogaja; pitali su za zemlju, za kuću, za stoku. I više kao da nijesu bili ratnici, nego domaćini...

Za maramom kraj mokra kamena i nekakvih trulih žila sjedjelo je dvoje i jelo. Njemu je bilo ime Nikodim, a njoj Stanuša. Bili su iz sela Dolova s desne strane Lima. Udavali su kćerku u Maloviće, i sad su o tome razgovarali

— Dolazili su nam Malovići — pričala je žena.

— Pa...? — pitao je Nikodim preko zalogaja.

— Pa eto tako... Došli ljudi. Posjedjeli. Malo se zasramili što su oni kod kuće, a ti na vojni.

— Nek su se zbog toga mlogo zasramili, a ne malo! — gotovo je kliknuo Nikodim.

— Donijeli bogme Malovići darove — nastavljala je žena.

— Hoće Malovići dati dobre darove; s darovne strane... taki se lako ne rađaju, i u tome ti kod njih nema falinke; tu su zdravi.

— „Došli smo da u vas isprosimo — za našega..." veli glavni prijatelj; našu Petranu za njihovog Todora, i vadi darove iz bisaga, i ređa ih — i da ti pričam šta su donijeli, a ti slušaj i jedi — veli žena.

— Mogu bogme to obadvoje u jedan mah.

— Tebi donijeli gaće, i košulju, i kapu, da je zdravo nosiš, i u kapi ti poslali turski dukat, zlatan.

— Tako mi boga lijepo. Na gaćama im neću reći fala, a na dukatu hoću; je li ovaj veliki turski dukat što zvrji na suncu da ti oči išteti?

— Mali dukat — veli žena. — Nije veliki, nego mali; zlatan mali dukat.

Nikodim je ćutao. Prestao je da jede. Treptao je od vjetra zapaljenim očima, pa u koru hljeba, koju je držao pred ustima, uzviknuo:

— E šipak Malovićima što ću im dati kćer! Oni meni da dadnu mali dukat, a ja njima da dadnem kćer! E evo šipak Malovićima!

Okrenuo se da vidi jesu li to čuli oni oko njega, i vidio Radiča; sjedio je za drugom maramom, sa koje je jela cijela grupa, i čitao vojnicima pisma: čitao ih je glasno, a oni jeli i slušali, i pri neobičnim vijestima iz sela zastajali s jelom da bolje čuju:

„Radojice! — pisala je žena mužu, a Radič čitao. Radojica — visok, suh čovjek, na koga se odnosilo pismo, uzimao je sve sitnije zalogaje, preko njih gledao u Radiča, i slušao šta mu žena piše. — Sišla sam u Akovo te ti napisala ovo pismo, neću da mi ga piše ovaj pogani Vuleta pa poslije da priča po selu šta sam ti u pismu poturila, i da nadodaje kako sam ti poturila da mi je noću teško bez tebe. A ja mu nijesam rekla da ti tako napiše. Radojice, da ga o tome malo upitaš i priupitaš, a i o nekim drugim zborovima što su ih zborila ovuda po selu ona njegova pogana usta, a da nije pogan, bio bi tamo kod vas gdje su svi ljudi i junaci, a ne bi bio ovdje u selu kod paščadi i kokošaka — a za drugo i nije do da paščad na vojnu vodi i poji, jer je i sam jedno pašče bez sindžira zato što me kao jednu tvoju ženu uvrijedio govoreći da je meni noću bez tebe teško a danju lako, a zna se na šta je pri tome mislio kad je tako po selu onaj pogani Vuleta govorio. A nije meni teško ni hiljadu noći bez tebe ostati, jer ja nijesam jedna žena taka, no je meni teško zbog djece noću; sve te djeca noću traže i pitaju kad ćeš doći, pa kad vjetar zatrese vratnicom pred kućom, ona ustaju da ti otvore jer misle da si ti, a ja velim da je to vjetar a da nijesi ti, ali kad

drugi put zaškripe vratnice, da to neće biti vjetar nego da ćeš biti ti. A ono je i drugi put vjetar, pa te pitam kad ćeš ti biti a ne vjetar da ne varam ni djecu ni sebe."

Radič je završavao čitanje pisma.

Glava Radojičina bila je pala dolje ka marami. Gledali su ga u njegove zapaljene uši kako mu mrdaju pri zalogajima; bili su mu zalogaji sve sitniji, bile su mu uši sve providnije. U njegove uši bio se zagledao i neki Dele iz Brsajke; gledao ga je gore u uši a dolje koljenom gurkao ženu u njeno koljeno, da ustane iza marame i izgubi se preko potoka u granje, a on će se poslije dići da je tamo traži — ima nešto da joj tamo nasamo kaže . . .

— Hajd' dokle čita; hajd' izgubi se dokle jedu, niko te od njih neće vidjeti ni dosjetiti se kud si otišla; hajd' u granje, ženo, jer bog jedini zna hoćemo li se više ikad osamiti; hajd', ženo, još ovaj put dok nijesu prestali da čitaju. Prilika nam se dala kao sam bog što hoće — ti preskoči preko potoka i izgubi se, a ja ću te u granju naći, zato se ti ne brini.

— Dele . . .! — čudila se žena i odbijala ga. — Vidjeće nas bijeli svijet!

— Hajd' dok čitaju; kad se čita, ništa se ne vidi; hajd' prhni tamo preko potoka; dva koraka pa si tamo, hajd', ženo, u granje.

Ona se meškoljila na svome mjestu kao kokoščica na legalu: da li da prhne, ili ne prhne.

— E šipak Malovićima za mali dukat! — čulo se vikanje Nikodimovo. — Ištu od mene moju kćer, a poslali mi mali dukat, e šipak Malovićima za mali dukat!

Starac i starica što su pošli da traže nezakopane noge svoga sina Dragutina sjedjeli su i čekali da Radič dočita pisma, pa da sa njim pođu u komandu bataljona, a zatim i dalje — sve dok ne stignu na ono mjesto gdje

iz zemlje kao dvije roglje strče noge Dragutinove, da ih zakopaju. Starica je i dalje, petlju po petlju, sporo ali stalno, plela čarape — ne videći na ovome svijetu ništa drugo, do one dvije noge iz zemlje . . .

Huk potoka zaglušivao je Radičevo čitanje, a Dele upravo to koristio, govorio ženi šapatom:

— Da te tamo samo malo darnem, jer bogzna kad ću te više vidjeti; ne znaš ti, ženo, koliko se gine; mogu ja tebi poginuti prije nego što ti drugi put dođeš.

— Pa eto diraš me tim koljenom, dosta ti je i to među ovim ovolikim svijetom, a i to će neko vidjeti, odmakni se — šaptala je žena.

— Šta mi je koljeno! — bunio se Dele.

— Ne smijemo. Ne smije se ovdje ništa činiti — šaptala mu je žena kao kakvom djetetu.

— Sa onim što je moje, ja, tako mi boga smijem što goj hoću činiti; a zašto si mi žena no da smijem činiti. Pa hajde brzo preko potoka dok su onamo sagnuli glave nad onim pismima; vidiš li koliko ih još čeka sa pismima he bog poživio onoga što ih čita; on je učitelj, čuo sam da mu je ime Radič; hajd' da te darnem dokle učitelj čita pisma — a kad ih pročita, nećeš moći ni mrdnuti; biće ti poslije dockan, ženo, i da hoćeš; hajd' da ti poslije ne bude žao što se nijesi izgubila. Da ti poslije ne bude žao što mi nijesi posljednju želju ispuniła, hajd', ženo, izgubi se.

Ona se odozdo dizala polako, pogledala još jednom u sagnute glave onih što su slušali pisma, a zatim polako, kao i da hoće i da neće, pošla potoku.

— Šipak Malovićima! Oni meni mali dukat, a ja njima moju kćer! — čuo se Nikodim.

— Vi ste — veli meni onaj Grk na Skadru — narod sposoban za učenje, nego vama ne daju ratovi da učite — veli mi, i pogodio je onaj Grk: ne daju nam ratovi da učimo djecu, pa je to tužno, ljudi, ko zna, a onome ko ne zna ja i ne pričam — preko grla od boce, iz koje je potezao rakiju, govorio je Vidak, gledajući žene kako se odmaraju po ledini, i čekajući da se dobro odmore, pa da ih opet digne na put — sad natrag, u sela, iz kojih ih je i doveo.

U granju, na brežuljku koji se dizao prema onima što su još jeli i slušali Radičevo čitanje pisama, ono dvoje — Dele i Delevica, stalo je jedno uz drugo i tvrdo se uhvatilo za ruke, oslonivši se na panjić, a čuvajući da se panjić ne prelomi i ne šušne. Otkopčavajući joj puce na prsima, Dele je pitao:

— Da ovo prekinem, da ne otkopčavam, pa prišij kad kod kuće dođeš, nemam ti ja kad otkopčavati, a ti ćeš imati kod kuće prišivati.

— Ništa na meni nemoj štediti ako misliš ginuti, sve iskidaj. Nemoj ti, Dele, da pogineš.

— Neću da poginem. A gine se.

— Gine li se mlogo?

— Neka toga sada.

— Da znam, Dele.

— Da znaš pa da plačeš; baš sad da mi plačeš kad ne treba; nijesmo ovdje da ti to pričam, nego smo ovdje zbog drugoga; to sam ti mogao pričati i dolje dok je učitelj čitao pisma.

— Ima puno pisama; ima žalosnih.

— ja i ti smo sada ovdje u granju, i toga neka.

— Nemoj tako.

— Ne bih, no moram ovoga časa; de ne zbori ništa.

A zatim su, spustivši se na zemlju uz panjić, prekinuli razgovor.

Vjetar je duvao kroz hrastovo lišće. Granje je šumilo. Dolje u potoku čula se voda. I ljudski glasovi: „Mali mi dukat poslao Malović! E evo mu šipak za mali dukat!" — „Pustih ja Grka, hajde — velim mu idi kud hoćeš, samo se u vojsku ne vraćaj, a istinu si mi rekao: da smo mi narod sposoban za učenje, ali nama ne daju da učimo ratovi."

Vršak na panjiću ljuljkao se kao klas žita kad na njega padne ptica, i tim ih ljuljkanjem odavao: ovdje su.

Uši im je punilo Radičevo čitanje:

„. . . U petak prošli umro je Milun. Niko nije imao da ga prifati kad je umirao, pa te, Duka, pitam je li njegov sin Milija živ ili je poginuo; ako je živ kaži mu za oca, a ako nije, njihova su se vrata zatvorila zanavijek" — čitao je Radič.

— Da mu ja odmah kažem istinu: nije živ Milija, poginuo je Milija, raznijela ga je granata — veli Dele ženi u uho.

— Kuku . . .! — prepadnuto je uzviknula žena. — Jesam li ti govorila da ne dolazimo ovamo; nije meni do toga što ti od mene činiš kad ja ono slušam.

— Prepolovila ga je, ženo, onoga Miliju što ga čitaju, granata kao sjekira pravo preko polovine, pa mu jednu polovinu odnijela ne znaš ni kud, a drugu mu, onu s glavom bacila pred nas.

— Ne pričaj mi, hoću da poludim i od toga što mi pričaš i od toga što od mene činiš kad nije vrijeme.

— Vremena ti je onoliko koliko ufatiš, a kad ću ja tebe drugi put ufatiti!

— Ufatićeš me.

— Bojim se neću.

„. . . Miliću Paviću pozdrav od Vukosava" — hvatali su Radičevo čitanje.

— Poginuo je i on, Milić Pavić, onaj što ga pominju u pismu — veli joj Dele u slamčicu koju je držao u ustima.

— O jado . . .! — veli žena. — Pa svi izginuli!

— A ti meni veliš da ću te ufatiti drugi put, vidiš da neću, poginuću. Žulja li te to nešto te mi se uvijaš, ili to činiš onako.

— Uvijam se od torbe; tu gdje me žulji udarala me torba sa slaninom kad sam je nosila, pa kad mi se navališ, zaboli me; a zbog drugoga ti se ne uvijam; prošlo je, Dele, mene moje uvijanje; tri su ti kila slanine u onoj torbi — veli žena, ali je Dele nije slušao, slušao je imena poginulih.

— Drugi put će i mene onako pročitati, a mene neće biti — niti ćeš ti ovdje doći, je l' da se ne kaješ što smo sada ovdje.

— Hajd' muči, ne pitaj.

— A mene neće biti!

— Ne zbori.

— Onaj će me učitelj pročitati, i ljudi skinuti kape . . . Laka mu zemlja! Žulja li te zemlja odozdo?

— Ne pominji zemlju, neka žulja. Tu gdje mi je slabina ubila me slanina pa me boli; nijesam ti ja više ko što sam bila; u torbi ti je sa slaninom i luk, a ima tamo i druge hrane pa jedi, ne štedi. Dokle ja mogu, donosiću ti — a ti sve meni: ne valjaš mi, a vidiš da ti valjam i što ti donosim i što sam ti došla ovdje u granje — a i kod kuće ja tebi valjam no ti zaboravljaš, druge žene ne valjaju kao ja; druge žene nijesu u granju, a vidiš li gdje sam ja!

— Te dobro ti je ovdje gdje si! Ni kod kuće ti nije ovako.

— I tu me žulja gdje me sad pipaš: eto tu me ubila vreća — pet ti je hljebova u onoj vreći, pa jedi prvo one hljebove što ih nijesam nagorjela — nagorjela sam ih da ti duže stoje. Ne miči ruku odatle, ja ti ne velim da me ne stežeš — steži ti mene samo nemoj jako, kad me stegneš jako, odjekne mi bol preko krsta kao da me neko kucka čekićima. Luka imaš i crnoga i bijeloga, i još ću ti ja luka donijeti. Drži tu ruku, drži — nije mi ružno kad držiš ruku na tom mjestu; više me ne boli ko što me boljelo — čini sad od mene šta ti je drago; da sam znala, ne bih ti se ni žalila. Rekla sam ti da u vreći ima još nešto, no ne mogu sada da se sjetim — ostavila je mene moja pamet danas s tobom u ovome granju; ništa više ja za pamet moju ne znam, đavole. Šta učini ti danas od mene, đavole! Hajde sad odstupi.

— Adah, odstupi! Odstupi od Švabe, odstupi od žene, pa kud ću!

— Odstupate li od Švabe?

— Neka sad toga, ima sad preča.

„Hoće Malovići djevojku za mali dukat što je koliko oko u ajvančeta, e šipak Malovićima!" — čuo se Nikodim.

A s meteriza čuo se tresak borbe. Vjetar je otud donosio smrad baruta i nejasne ljudske povike.

— Može neko doći ovamo — veli žena. Hajde ostavi to; u ovoj vreći imaš i jedne gaće, i u gaće zavijen ti je sapun.

— Neka toga; rekao sam ti da sad ima preča a ti to...

Kraj njih je u travi šušnuo gušter; trenutak kasnije gledao je s busena mahovine izbuljenim bezbojnim oči-

ma u njih dvoje; vrcnuvši repom, propao je u mahovinu kao vreteno.

— Sjećaš li se da smo još jednom ležali ovako u granju na travi? — veli Dele.

— Sjećam — te ležeći ugledasmo roj pčela u duplji, te med izvadismo.

— Kad god sam s tobom, meni je kao da med vadim — veli Dele.

— Ja ti ne velim kako je meni — veli žena. — Sad me ne boli ono mjesto gdje me je žuljala torba; imaš u torbi i makaru s koncem i u makari ti je igla, nemoj iglu da izgubiš.

— A glavu!

— Uh, Dele! — gotovo je uzviknula žena preko slamčice koju je sitno grickala zubima; Dele joj je izvadio slamku iz usta i veli joj na usnu, poljubivši je:

— Golubice!

— Ja bogami jesam; i da sam na kraj svijeta, ja bih digla krila te ti doletjela.

— Pa sa grane meni: gu . . ., gu . . ., evo me.

— Pa sa grane tebi — evo me!

— I donijela mi državu u njedrima . . .

— Baš tu bogme što po njoj hodiš i činiš šta ti je drago.

— Slagaše nas stranske države, ženo, slaga nas Francuska, slaga nas Engleska, ne dođoše da nam pomognu kako su bile rekle.

— E bogme tebe ova tvoja ne laže, nego ti je evo došla da ti se oduži i uzmi od mene sve što sam ti dužna — a u iduću subotu opet ću ti doći. Sir sam ti zavila u jednu krpu; nije slan pa ga jedi brzo da se ne išteti — nijesam ga solila da ne žedniš.

— U subotu . . Daleko je, ženo. Može me učitelj dotle pročitati.

— Dele!

— Onaj Hristo što ga sada čita poginuo je. I onaj Josif — ču li učitelja kako ga pomenu? Ne mrdaj se, hoću da čujem.

Ustajali su polako. Onaj gušter je opet isfiknuo na busen trave; na šum haljina, sa kojih su otresali slamke vrcnuo je repom pod kamen.

Sredivši se, okrenuli su se oko sebe — pogledali granje, i pošli.

Vraćali su se kao da su bili daleko otputovali, i vidjeli polovinu svijeta.

S ratišta na zapadu navlačila se nebom tanka žuta prašina, od koje se po zemlji hvatala sjenka.

VI

Put kojim su zatim vodili Radiča sa onim starcem i staricom u komandu bataljona bio je loman i strm. Oko njega, podno bregova, ležala su mala napuštena sela, sa rasturenim kućama, sa otvorenim vratima, i prozorima, sa razgaženim slamištima — sad bezglasna.

Radič se nagleda kuća iz kojih se dim nije dizao, i igala u rukama one starice koja je upletala petlju po petlju u čarape za noge svoga sina, koje su negdje na ratištima strčale iz zemlje, kao dvije roglje...

S brijega — tamo na drugi ka kojem su išli, pokazivali su mu prstom zastavu zabodenu u strehi od kuće u kojoj je bila komanda. Za njega — Radiča, ta zastava je značila onu krajnju tačku ka kojoj je išao od onoga dana kada je u Akovu prešao most i za sobom ostavio Umku, nagnutu do pasa preko prozora — za njim, da ga vidi još jednom, prije nego što ode.

Pozdravio je zastavu skidanjem kape, i vidio da je isprobijana kuršumima i izbodena sabljama — jer bila je prošla kroz bezbrojne bojeve. Njemu, učitelju, takva kakva je bila, ličila je na povjesnice i pjesmarice...

Podsjećala je na vojne, na vojske, i na mramorje...

Lepršala se iznad mnogih glava, živih i mrtvih, i zabadala na strašna mjesta, na gradske zidine, na kapije.

Pronošena je kroz vatru, kroz sječiva, kroz jauke i vrisak — padala na zemlju, iz mrtvih ruku, i ponovo dizana — krvava.

Bila je prošla kroz bezbrojna bojišta — vidjela doline, tijesne prolaze kroz klisure, izdizala se na planine. Vidjela tuđe vojske — rane, mrtve glave, mrtve konje.

Bila je kao knjiga koja priča o vojskama, o vojnama...

Bila je ispisana mačevima — da čitaju oni što će doći: godina ona kad se buna dizaše... Godina, mjesec, nedjelja kad se vojevaše...

Šuštala je kao teška čoha, jer je od čohe i bila načinjena, sa resama, sa kitama, sa kopljem. A starci su taj šum slušali kao odjek nekih davnih bitaka, iz vremena njihovog, i kao glas duša poginulih. Izgovarali su pred njom imena mrtvih, lelekali, ljubili je — i ostavljali.

Daljine vremenske pred njom su postajale bliske — vidjele su se bitke, konjanici, oklopnici, Kosovo. Daleke zemlje i daleki ljudi. Vladari, serdari, Turci i Francuzi. I Rusi.

Pozdravljajući se s Đulom, i gledajući ga u mrko, od ratovanja ogrubjelo lice, Radič je našao da je ovaj komandant isuviše mlad za ovu starinu.

— Sjednite da vas najprije upitam kako ste sa zdravljem — izrekao je domaćinski, a njegovi momci prinijeli stolice.

Gledali su se trenutak ćutke, tako kao da se, ne govoreći, pitaju ko si i šta si. Radič je Đulu gledao kroz njegovu zastavu. Ona stara, a on mlad. Zamišljao ga je kako uz nju stoji na Skadru, i takve misli brzo otjerao sada kad im nije vrijeme, i stao da mu priča ko je i kako je ovamo došao.

Đula ga je slušao, i odmah — kao da nimalo nije važno to što je čuo, okrenuo razgovor na drugo, veli mu:

— To ćemo ti odijelo, učitelju, promijeniti, ako pristaješ. Sa tim bi odijelom vojnicima ličio na pisara, a ne treba da im ličiš na pisara, nego da si jednak sa ostalima. Je l' tako? Reći ću im da ti nađu jedno seljačko odijelo od sukna, u tome bi propao, a šteta bi bila da propadneš; propao bi i u tim cipelama, neka ti nađu jedne opanke. Pristaješ li? Da su ti cipele kao švapske, ja ti ne bih govorio o opancima. Oni koji zarobe Švabu dadnu mu svoje opanke a obuju njegove cipele, i takvima je dobro. Ali švapske cipele neće ti niko dati; ni meni ih nijesu dali nego su mi rekli: kad ih zarobiš, tad ih i obuj. I tako je i bilo. Tako i ti treba da učiniš; da zarobiš, pa da se obuješ. Slažeš li se?

— Slažem — veli Radič.

— Zašto veliš da se slažeš kad se ne slažeš, kad znaš da je tebi nemoguće da zarobiš jednoga Švabu. Ja to vidim. I čim sam te vidio, ja sam pomislio: uh što će ovaj da pogine!

— Misliš li tako i sada? — veli Radič kroz misao koja mu je sinula kroz glavu na njih dvije — Despinu i Umku, koje je onoga jutra kad je odlazio iz Akova ostavio sa slutnjom da se više neće vratiti. Na tu slutnju podsjetio ga je sada ovaj čovjek, koji, ovdje na

frontu, iz dana u dan gleda smrti u oči, i biće da zna koga ona najlakše grabi — i zbog toga, prije i više od svega drugog, on se osjeti da je zbilja na vojni, i da njegov život više nije u njegovoj ruci, nego da je prepušten slučajnostima — kao kakva lađica na moru vjetrovima, i bilo je uzaludno svako pitanje: u koju će luku privesti katarke, o koju ih stijenu razbiti. Stajao je — u svojim mislima, sam samcat prema državama i vojskama sa kojim je Crna Gora ratovala, i vidio se takav kakav je: u svome tankom odijelu, u cipelama koje nijesu za dug hod, i u svemu drugom što je za kuću i za školu ,a nije za vojnu i za frontove, i od takve slike samoga sebe prepade se, i pomisli da se zbilja neće vratiti. A on kako ne gine — Đula? Je li on tu zato da drugima smrt dijeli, a sebi ništa!

— Komandante — veli — gdje se ovdje spava; hoću reći mogu li računati na to da ću noćas imati na šta da spustim glavu?

Bojao se da nije previše za prvi put to što traži.

— Hoćeš, učitelju. Ponio si od kuće ruku, pa ćeš glavu spustiti na ruku. Može vrlo dobro da se glava nasloni na lakat, i da se tako spava pola noći, pa se onda podmetne drugi lakat i spava se druga pola noći — može, eto tako, kako da ne može. Reći ću im da ti nađu suho mjesto; jedno suho mjesto u kolibi gdje ćeš spavati. A danju ćeš u bataljon, na položaje. Hoćeš li tako?

— Hoću — veli Radič.

— Eno ga! Odmah hoće, a neće — nećeš, ostaćeš ovdje kod mene, šteta je da pogine jedan učitelj, pa jedno vrijeme hodaj ovuda, slušaj borbu — i pisaćeš mi naređenja bataljonu, hoćeš li?

Radič je ćutao. Veli da će na front.

Starac i starica sjedjeli su dotle na tronošcima i čekali. Ona je i sada okretala igle i plela čarape.

Ono zbog čega su se digli na put, bacilo je Đulu u ćutnju. Gledao je u igle kako se pomiču. Upletale su petlju u nešto što nikad, kad se tako sporo plete, neće biti dovršeno, niti se zvati čarapama.

— Hoćemo, đetiću, da nas odvedeš na ono mjesto de nam leži dijete — nastavljao je starac ono što je počeo čim je ušao. — Pa mu ostale noge nezakopane, te mu strče iz zemlje ovako... dizao je uvis dva prsta i pokazivao. — A to je, junače, jedno ruglo veliko. Ne valja da noge tako ostanu; da ostanu nezakopane.

— Ne valja, ne valja — slagala se starica.

— Pa hoćemo da nas tamo odvedeš.

— Odvedeš, odvedeš — nastavljala je starica.

— A gdje to?

— Na to mjesto. Tamo... Ništa ti drugo ne tražimo, do da nas tamo odvedeš — uzimao je riječ starac. — Hoćemo da smirimo naše dijete, hoćemo da mu noge zakopamo — kako je ljudski i vojnički, pa da umremo. A prije toga, dobar junače, mi ne možemo umrijeti, ne damo na sebe smrti prije toga — prije nego što u crnu zemlju položimo noge Dragutinove.

— Noge Dragutinove! — veli za njim starica.

— I do sad su ljudi ginuli, ali nije bivalo da noge nekom ostanu tako — da iz zemlje strče kao dvije roglje.

— Kao dvije roglje! — veli za njim starica. I dodaje, da nije vrijeme od čekanja — da oni nijesu došli da tu sjede dokoni, nego da odu na ono mjesto...

Starac se okrenuo i gledao u njeno pletivo.

— Ja bogami dobro... — veli ona.

Igle su uplele još jednu petlju.

„Sada je ono vrijeme kad moji đaci prilaze školi . . .“ — zapisao je Radič u svoju teku. Bilo je jutro — sa maglama oko potoka, sa bregovima koji su strčali iz magle kao kakva ostrva iz mora, sa granjem po stranama, sa strahom — jer svuda po brdima i oko njih bili su ukupani šančevi, ovamo crnogorski — vojske sandžačke, a onamo austrijski — vojske landšturm. Ali moji đaci više ne prilaze školi.

Sad je moja škola jedna mrtva tačka nasred sela. Vjetar otvara i zatvara njena vrata. Prozori škripe po cijele noći, a tabla — ako nije već pala, ljulja se i padnuće.

Tako su pali stari manastiri . . .

Otvore se vrata, otvore prozori. Uđu ptice, ljudi, kiše.

Kad kisnu knjige . . . kako je to? Po svu noć odozgo kroz tavan kaplju kaplje na knjige. A one su starostavne. „Siju knjigu pisa rab božji.“ Pa kaplje tako kroz cijelu jesen. I korice se iskrive. Listovi pocrne. Crvena slova više nijesu crvena . . .

A vremena idu, idu . . . Zidovi se obaraju. Pa narastu koprive, a iz njih, na kamen, onaj što je bezbroj puta poljubljen, istrči gušter.

„Siju knjigu . . .“

Da je imalo malo vremena izvan nevolja — kad nema ratova, kad nema hajduka, kad nema zbjegova i bježanija, pa da sam se tada rodio i živio, i učio knjigu. Da sam počeo od malena. I da mi je uvijek u rukama bila knjiga. Ali tako nije, i sve je u mome životu pobrkano. Onaj mi je pisar u Akovu rekao da je trebalo da sam na frontu. Pa evo me, pisaru, na frontu — i ne sjećam te se baš mnogo rado. A šta da vama, ti Despina, i ti Umka, kažem. Evo me gdje sjedim uz neki panj, s tekom na koljenu, s olovkom u ruci — a tamo, s druge

strane brda, grmi borba. Ne ulazim u borbu, ne da mi Đula — komandant. Đula meni veli da sam učitelj, i da je šteta da poginem. A ne vidim da ću odavde iznijeti kosti — a ne mari ako ih ne iznesem, pa se pitam šta ćete mi vas dvije ,i ti Despina, i ti Umka. Ti si kriva, Despina, a nijesam ja što Umka sada ne hoda po ćilimima na čardaku kod svoga oca i svoje majke, nego leži u tome sobičku u Akovu u kojem pisari zatvaraju krivce. Ne trebaš mi ni ti, Despina. Milion si joj puta rekla da se zbog nje ubijam — a ja sam samo učio đake. Pa ako me sada, Despina, pitaš da li je volim, ja ću ti odgovoriti da počinjem baš sad da je volim — i nije to iz sažaljenja, i nije to iz straha što sam sam. Zborim ovo bez reda — i bilo bi nemoguće da se držim reda, kad ovdje reda nema ni u čemu. I ni za koga, pa ni za Đulu, ne može se reći da stoji na čelu bataljona. Ovaj bataljon nema ni prvog ni zadnjeg, ni srednjeg ni krajnjeg, on je samo jedan broj ljudi — čuo sam da ih je dvije stotine, i izlazak iz toga broja bio bi što i izlazak iz čovječanstva, pa to ovdje niko i ne misli da učini.

Gledao sam jutros borbu; gledao sam je napremase, i čini mi se da sam vidio cijelu Austriju. A neki su mi rekli da je oni sanjaju svake noći, i pošto je uz to vide svakog dana, ona im izgleda kao da i ne postoji.

Cijele sam noći bio budan. Pa se bojim da tako ne bude svake noći. Negdje — nedaleko, pucale su puške. Pravac iz kojeg je pucanj dolazio nijesam mogao odrediti. Ja ovdje još ništa ne određujem i ne pogađam — do jedno: mislim da sam pogodio kakav je Đula. Drukčiji je noću nego danju. Šta ja tu govorim; ja ga noćas nijesam vidio, ali sam ga vrlo dobro čuo — cijele je noći nešto vikao ,i čini mi se da je nekog tukao, tek sam čuo strašno udaranje i od udaranja strašno jaukanje — ali je sve to bilo u izbi, tako da sam samo ja

mogao čuti, jer sam ležao iznad izbe. Čuo sam dobro Đulin glas: vikao je, prijetio, i padao u vatru tako da je glas gubio. I nikako ne mogu da odgonetnem; zašto je od svih mjesta, gdje se jedan krivac može izbiti, izabrao baš ovo poda mnom da ga tu bije a ja da slušam, i da bije toliko dugo da mi se čini da još nije prestao, i da ne misli ni prestajati. Noć je prelaziła, one puške pucale, a odozdo iz izbe čuli se udarci sve kratki a jaki, i sve pesnicama po nekakvom čovjeku kao po mješini.

Htio sam da je sve to jedan san. Da niko nikog u izbi ne bije, i da se ništa iz izbe ne čuje. Zažmurio bih, stavio ruke na uši, i rekao sebi: nema ništa, ali čim bih otvorio oči, vidio bih odsjaj svjetlosti u moje prozore koji je dolazio od lampe; tukao ga je pri lampi obješenoj o izbena vrata pa su se ljuljala i vrata i lampa na njima od onoga što se tamo činilo.

Mogu li jednom da ozbiljno zamislim: da je ovo ovdje rat. Sad ja priznajem, evo baš sad — da sam ja pomalo u sebi zbrkan. Kad sam se bio zaljubio, ja sam htio da nijesam zaljubljen, kad nijesam htio da se ženim, ja sam potegao i oženio se. Htio bih da doznam šta je dolje u izbi, a ja, eto, ne znam šta je u meni.

Nahodio se tih prvih dana po brežuljcima oko komande, naslušao treska po brdima koja je vidio u daljini — nagledao meteriza i nasanjao onoga prozora u Akovu i Umke na njemu, ne mogavši nikako da spoji ono što je ovdje gledao sa onim što je u duši nosio.

Poslije spavanja na tvrdim daskama i ružnih snova, njemu se po cijelo jutro i sve do podne činilo da negdje čuje školsko zvonce. Vadio je sat iz džepa i po njemu pratio časove u školi, sve po redu kojim su išli, i po predmetima — čeznući sada, sve više, za đacima. Sjedeći negdje u ćošku, usamljen i izgubljen, on je s ru-

kom na čelu, očiju pritvorenih, gledao dugo u njihove dječije glave — i gledao u sat.

Oni što su ga zaticali u tim njegovim snovima nijesu mogli da odgonetnu zašto je taj čovjek ,od svih mjesta na zemlji, najradije odabrao ovo ratno mjesto da tu smišlja misli i sanja snove.

Već od prvih dana vojnici su doznali da je učitelj, i zbog toga ga cijenili, ali mjesta na kojim su ga nalazili nijesu mogli ni po čemu da cijene, jer su to bili sve nekakvi zavučeni ćoškovi. Sažaljivo bi ga pogledali, i ostavili.

Đulin bataljon držao je položaj na bregovima koji su gledali dolje u dolinu pod sobom i nekakav potok u njoj, i tamo na drugoj strani u austrijske meterize, ukopane duž kosine i zaklonjene šumarcima — sad u kasnu jesen ogoljelim, tako da se iskopana zemlja vidjela kao red ogromnih stopa poređanih kosinom; kao da je tuda prošao đavo. Bila je u tim meterizima vojska šezdeset treće Rajnelove landšturm divizije, koja je, na svom dijelu fronta polako ali neprestano, pomicala pred sobom bataljone iz sastava sandžačke vojske — među kojima i Đulin bataljon, stopu po stopu. Produžen pravac kojeg se držala landšturm divizija udarao je u Mojkovac i Bjelasicu i izlazio na put koji je od Kosova i iz Metohije vodio na more, a upravo taj pravac imala je da brani sandžačka vojska.

Pošto se najprije nagledao fronta. Radič je stao da ulazi u borbu. Đula ga je predao nekom Mojsiju iz sela Zanoge kraj Bistrice — borcu koji je umio da pobjegne kad treba, a i da potjera kad treba, a i na strašnu mjestu da postoji i uvijek da iznese glavu.

Mojsija se držao zapušteno. Odjeća na njemu bila je poderana — nijesu se na njoj mogla zakopčati ni dva puceta.

Gotovo o golu ramenu visila je puška.

Kroz navedenu kapu do nad same oči cvjetao mu je gore bič kose. Bila je na njemu zdrava samo obuća; bile su mu na nogama austrijske cokule.

— Učitelju! — veli.

Gazili su za vojnicima kroz maglu i granje.

— Ja te, učitelju, ne mogu sačuvati da ne pogineš.

— Ne mari — veli mu Radič.

— Koga imaš na domu, učitelju?

— Nemam nikoga.

— Pa tu smo jednaki nas dvojica, učitelju. Nemam ni ja nikoga na domu. Milo mi je što sam jednak s tobom pa u čemu bilo. Ni ti nikog, ni ja nikog! Tako je najbolje — nikoga nemamo da za nama zaplače. Ni sestre nemaš?

— Nemam.

— Ni brata?

— Nemam.

— Kao ni ja. A što se pogibije tiče, ona ti stoji ovako: ako se bojiš da ćeš poginuti, to će ti i biti kao i ždrebetu kašika — poginućeš; a ako se ne bojiš da ćeš poginuti, nek znaš da nećeš poginuti. Ja ti preko toga ništa više ne umijem reći, a ako ti umiješ, kâ si učitelj, reci meni da i ja znam to što ti znaš, pa da smo i u tome jednaki, kao dva brata. A ono što sam ti rekao za strah — tako ti je, ako se uplašiš da ćeš poginuti, da će ti puste ostati te cipele; obućeš ti švapske cokule pa ćeš vidjeti što je obuća.

Ispod pramenja mokre magle burljao je potok; slivali su se sa strane mutni potočnjaci, govorili: dolina je hučala od vode. Mokra zemlja odranjala se. A kroz sve

to čulo se kako se neko glasno krsti, i kako je na kraju glasno viknuo: „Eto ih . . .! Idu . . .!"

Išli su Austrijanci.

Činilo se da ih je puno granje oko potoka; nijesu se vidjeli ali su se čuli kako nogama lome grane i kako se otiskuju niz strme padine i padaju, i kako im pri padu zvekne oružje.

— Blizu su — veli Mojsija.

Radič je slušao. Činilo mu se da se magla sve više zbija, i da se u njoj sve više zbijaju Austrijanci.

— Je li istina, učitelju, — veli Mojsija — da Franjo Josif nosi sedam kruna na svojoj glavi; e čestito mu bilo što dobro odijeva svoju vojsku! Sad ćemo mu ih mi svući nekolicinu čim nas napadnu, pa ćeš ti vidjeti što je odijelo i obuća! A oči su im strašne, učitelju; kojega goj sam ufatio, oči su mu bile izbuljene. Vidjećeš i to kakve su im oči, svašta čovjek vidi kad su vojne. Vidiš dosta našija sela. Napiješ se sa puno voda. Pa kad zarobiš vidiš one što im je kuća daleko ehej . . . U Austriji, učitelju, u Češkoj, učitelju. Pusti Česi . . . I kod njih s očima nije kako treba . . . U svakoga su zelene oči. E što li je to tako, bože dragi!

Kratko, kao da je neko iz boce čep izvadio, čula se dolje u potoku puška.

— Četiri konopca . . .! Toliko su daleko — veli Mojsija. — Ako se bojiš, onako ti je kako sam ti rekao. Čitao si — kâ si učitelj, šta ti je zapisano u vječitom kalendaru; tamo je za svakog zapisano od čega će umrijeti; jesi li vidio šta piše za tebe?

— Čitao sam — veli Radič.

— Pa je l' ti danas došao dan . . .? Kaži pravo.Ti — kâ si učitelj, sve znaš. Još tri konopca . . ., nijesu daleko, pa što ima da bidne, biće sada. Kaži pravo šta za tebe piše. Za mene tamo piše sve; sve je pogodio kao

da je sa mnom rastao, veli: pašće s drveta. I padao sam. Veli: daviće se u vodi. I davio sam se. I veli: ako dvadeset devetu godinu preživi, tridesetu neće, ubiće ga puška. A to je ova godina — hoću reći ovo do Božića. Dalje mi nema.

Ispružio je ruku i nišanio. Niz kaljav rukav na njegovoj ruci Radič je gledao tamo kud nišani. Vidjeli su se Austrijanci — prodijevali su se kroz maglu i granje, povijeni naprijed do same zemlje.

Crnogorska strana pucala je od tišine.

Bio je to trenutak pred borbu, kad se čeka samo jedno grlo — jedan poklik . . .

Taj prvi znak za početak borbe davao je sam Đula.

Čulo se kako vojnici glasno dišu, i kako je gore iznad granja, šumeći oštro krilima, proletjela nekakva ptica. Za pticom, kao da ga je sa svojih krila otresla, pao je na šumu, vodu i vojsku, Đulin poklič.

Granje kao da se popodiglo od zemlje . . .

I prvo što se ukazalo bile su sungije na puškama crnogorskim, i noževi na puškama austrijskim; išli su da se zabodu jedno u drugo, kao zupci u zupce grebena.

Zvek — tup, a praćen ljudskim dahtanjem, ispunjavao je dolinu kao da dolje u njoj, u magli, trle trlice . . .

Zamirisala je odronjena zemlja, truli panjevi, i mokro lišće . . .

I kao da više niko nije vikao. Ni zapomagao. Ni halakao. Bili su se, i bili, i davili . . .

I u tome što se činilo, Radič nije ni primijetio kako mu je s oka iščeznuo Mojsija, i tražeći ga vidio kako mu pravo na prsa, s nožem na vrhu puške, leti Austrijanac. Skočivši ispred noža — bilo kud, da se spasi, survao se niz padinu brijega, svalivši sa sobom cijelu gomilu mokra lišća. Ustao je i vidio kako se niz istu strminu, njegovim tragom, otisnuo i Austrijanac. Trzao

je rukama desno i lijevo da se za šta uhvati, ali je bilo uzaludno. Išao je Radiču pravo pred noge — onako kao što stablo, pušteno niz rižu, ide na piľanu. Bio je gologlav. Bio je oči i usta grozno otvorio. Iz sebe je puštao nekakav glas, sličan glasu trube. Bio je bespomoćan. U Radičevu zacenutu sungiju na vrh puške, koja ga je čekala, gledao je izbezumljeno. Udario je nogama u noge Radičeve, i ostao ležeći na leđima — zagledan gore u sungiju. Bio je mlad. Od zemlje, lišća i straha unakažen. Piskovi nogu bili su mu goli, i bila mu je gola gore glava; bila mu je glava crvena i kaljava, s prekinutom jakom na vratu.

Radič je polako, a tvrdo — kao da ga raspara od glave do pete, stao da obara sungiju dolje, ne dohvativši ga. Vidje kako mu, dok je bajonetu spuštao dolje, oči postaju tvrde i bijele, i kako mu prsti stežu mokro lišće.

Umirao je brzo, nedotaknut ničim.

Odskočivši u stranu da se skloni ispred halaka koji je išao k njemu, Radič se još jednom obazre na punu ruku lišća onog Austrijanca, i vidje da mu se ruka smirila. Učini mu se da je glavu bio okrenuo za njim, i tako umro. Oči su mu ostale otvorene, i kao da su gledale za Radičem. Izgledao je žalosno — kao da je ostavljen od druga, za kojim je gledao kako odlazi . . .

Radič je dugo bježao od toga pogleda, a i od halaka koji se za njim valjao — preskakao pred sobom panjeve i padao preko njih, ne dočekujući više na sungiju.

Skupivši se pod žile nekog vodom podlokanog stabla, on pokuša da se primiri i pribere — da vidi gdje se i šta miče, i učini mu se da se cijelo granje oko njega pomiče i pretura. Ču kako se negdje prelomilo stablo, i kako se zatim valja i lomota niz strminu, udarajući o druga stabla i potresajući im gore vrhove. Za njim je ostao oštar jek, kroz koji su se čuli uzvici.

Tanko, kroz maglu i kroz granje, provlačili su se jauci.

I bolna piska nekakve zvijeri; cviljela je kao da je uhvaćena u kljusu.

Na glas koji je čuo za sobom trgnuo se, i malo — pa su pokraj njega protrčala dvojica — jedan koji bježi i drugi koji ga tjera; onaj što je tjerao klicao je: „Cokule ili glavu, ili ti uzeh obadvoje!" — i gađao za njim iz puške. Prosunuli su kroz maglu kao čunak kroz navoj platna, i udjenuli se u gust čestar. I više od straha što se osamio nego iz želje da išta učini. Radič se i sam nadao za njima. Sustignuvši onog što je tjerao, on je u njemu prepoznao Josifa Čampara, vojnika iz Đulina bataljona. Razvaljeni opanci klickali su mu uz crvene pete. Dahtao je od tjeranja i jedva stigao da izgovori:

— Gađah ga i promaših a da ga pogodih ja se obuh za ovu vojnu!

Crno i suho njegovo lice bilo je puno bola. Bili su mu očni kapci natekli. Bio mu se kaiš na pušci prekinuo. Visio mu je komad od rukava. Ličio je — tako raščupan, na grmen kraj puta pregažen kolima.

— Je li mogao stići daleko? — pitao je Radiča, i ne čekajući da čuje odgovor, otkinuo se sa svoga mjesta i potrčao; leđa su mu svitnula kao u ribe.

Po kaljavoj strmini s druge strane potoka preganjao se s Austrijancem cio sat. Ganjali su se iza stabala. Survavali se niz strminu u dubok potok, i zatim gađali po potoku. Jedva su se nazirali kroz maglu. Dovikivali su jedan drugom, ne tražeći da se razumiju. „Ti ćeš mi ih obuti na moje noge, da se ja ne mučim, i još po vrhu poljubićeš ih, te iste moje cokule što su još kod tebe!" — dovikivao je njemu Josif.

Zalijećući se da ga uhvati. Josif Čampar je padao i otiskivao se do u sam potok, ne učinivši ništa drugo do

što bi se izgrebao i iskrvario. Jurišao je tako nekoliko puta, sve dokle se jednom — dočekan dimom iz puške pravo među noge, nije skotrljao u mutan potok, i u njemu ostao. Njegovi bosi tabani — jer skačući za cokulama bio je ostao i bez opanaka, zarili su se u blato, okrvavivši ga.

Od onoga što je Radič mogao da učini — ili da gađa Austrijanca, ili da mu s leđa skoči za vrat, on se odlučio za ovo drugo. Trzaji kojim je Austrijanac pokušavao da se oslobodi, ostali su uzaludni, i on je počeo da se smiruje, opustio je ruke i noge, i na češkom jeziku izgovorio:

— Nemoj me ubiti.

— A što?

— Nemoj.

— Ranio si moga druga.

— Nemoj.

— Ko si ti? — veli mu Radič.

— Čeh — odgovorio je.

— Čeh! Vidio sam da si Čeh — veli mu. Gledao ga je u lice kao u knjigu koju čita, i vidio na njemu plačne oči, tupast nos, bijelo široko čelo, modar i dug ožiljak preko brade. „Čeh . . .!" ponovio je u sebi, a zatim mu naredio da skine cokule. Veli mu:

— Skini. Ima jedan kome su potrebnije nego tebi. To je onaj što te je tjerao da ti ih sikne. Pa si ga ti ranio. Hoću da te ubijem.

Čeh je ćutao. Gledao je nevoljno. Pa veli:

— Ubij. Da ti dam cokule, pa ubij.

Sagnuo se i stao da ih odvezuje.

— Uzmi i moj život i moje cokule. Šta će mi cokule, šta će mi život; uzmi oboje.

— Cokule ću uzeti — veli mu Radič — a tebe ću ovaj put pustiti. Ali ako se sretnemo i drugi put, sve ću te ovom torbom po glavi.

— Sad, sad — veli Čeh.

Ostao je dugo na mjestu, zagledan u svoje bose noge; bijeljele su se na crnoj zemlji kao dva kamena isprana kišama.

Nije se pomakao ni onda kad je k njemu išao tutanj borbe, i bilo mu je svejedno šta će sa njim biti; sjedio je i maramom brisao noge — pa veli. „Bolje bi bilo da svlače od glave a ne od nogu."

Učinilo mu se sve to žalosno. Psovao je Češku, pa Crnu Goru. Pa cokule. Pa mokru zemlju pod bosim nogama.

Digao se i stao sa sebe da skida šinjel. Savio ga je i bacio dolje ka potoku, govoreći: „Evo vam i ovo . . .!" A zatim se uhvatio za bluzu pa i nju skinuo i bacio. — „I ovo . . .!" Učinio je to i sa kapom. — „I ovo! Evo vam sve. Ostaću go. Go!" — vikao je između stabala kao da je ostao bez pameti. Išao je pravo u ratni tresak, da pogine. Posrtao je i padao, jer ga je kamenje bolo u tabane.

S licem zabodenim u gomilu lišća, jedva je kroz suze izgovorio: „Evo vam i ovo . . .!" Bila je to hamajlija s njegovog vrata. Unutra je bila molitva bogu, da živ ostane.

Dva dana kasnije učitelj Radič Memić uputio se kolibi u pozadini fronta u kojoj je sa ranjenicima ležao Josif Čampar. Nosio mu je cokule onog Čeha.

Duž kolibe išla je polica opletena od pruća. Na posteljama od slame ležali su ranjenici. Radič im je nazvao boga, i prelazeći ih redom očima tražio Josifa. Ležao je na kraju kolibe, u postelji do koje je vodio uzak hodnik. Prilazeći mu, Radič je visoko podigao cokule, da

ih Josif vidi. Držao je da će se sjetiti da su to cokule za kojim je trčao onoga dana. Htio je da mu ih preda onako kao što je u školi predavao đacima knjige na dar.

Svi su sada gledali u te cokule. Bljeskale su i sjajkale se. Bile su dobro očuvane. Crne.

Bio je trenutak kao da je u školi među đacima... Ruka mu je nehotice uhvatila za sat, u koji je pogledao. Nekakav čas bio je svršen... Nekakvo zvono bilo je zazvonilo... Bio je prižmurio, i tako — žmureći, čekao da nastane graja — ona kad se đaci uzkomešaju pred izlazak. Htio je da doživi taj trenutak. Ali niko nije pustio glas. Niko se nije pomakao s mjesta. Oni što su dotle ječali od rana, sad su se bili primirili. Nijedna ljesa nije škripala; činilo se da niko više i ne diše. Vidjele su se podignute glave, otvorene oči. Lica puna jeze grčila su se, mijenjala boju, oblik. Postajala su malena, izdužena, izobličena.

A on je išao pravo Josifu. Cokule je sada podigao još više.

— Ovo je tvoje — veli mu. — Ovo su cokule zbog kojih si ranjen.

— Te kako, moj brate! — čuo se neko.

Stisnutih usana, čela nabrana, Josif je gledao u tavan. Činilo se da u sebi plače.

— Ne trebaju mu — čuo se neodlučan, uplašen glas. A zatim drugi:

— Neće ti, jadan, on više cijepati ni cokule ni opanke.

— Ne, ne! Junače, ne! Ni opanke — cijedeći riječ po riječ, čuo se neko s kraja kolibe.

— Pa šta ćemo, ljudi, s tim cokulama?

— Ništa s cokulama, no šta ćemo sa njima dvojicom?

— Najbolje je da kažemo čovjeku šta je sa Josifom.

— Ako mu kažete, muka će mu biti, a ako ne kažete, muka i tako. Najbolje je da ga pitate, jesu li rod oni dvojica, a ako nijesu, kažite mu šta je sa Josifom.

— To mu se, ljudi, kaže i samo. Ko je ovdje, zna se da je ranjen.

— I to pogolemo.

— Neko će preteći, a neko neće, a za njega, za Josifa, kažite mu pravu istinu... pa neka čovjek progune gorčinu.

— To mu se zna te zna.

— Neka ga pogleda.

— Što da ga gleda!

— Neka mu pogleda ruke kako su mu izlomljene, junački sine, obadvije. A noge su mu kao i ruke — što mu ne kažete vi koji ste blizu i možete da zborite.

— Ništa neka ne gleda.

A u Radičevim ušima zvonilo je. Nikad takvo zvono nije čuo.

Položivši cokule kraj postelje, okrenuo se i izišao — praćen njihovom nijemom ćutnjom.

Bi javljeno da će iz komande sandžačke vojske doći brigadir Mirko Mirušić da pregleda stanje bataljona i vojnicima preda ordenje.

Vojnici stadoše da se čiste, krpe, zašivaju, umivaju i briju za taj dan kada će stati pred brigadira i pozdraviti ga. Pozajmljivali su jedan od drugoga iglu, konac, britvu da se obriju i klicali: „Kod koga je moja makara?" — „Ima li ko iglu i konac?" I već unaprijed divili se brigadiru Mirušiću, o kojem su bili čuli da se samo

takav junak može roditi, a bolji ne može. Radovali su se što će ga vidjeti i što će im, kako su bili čuli, održati jedan junački govor.

Radiču je bilo svejedno što dolazi brigadir, jer poslije onoga što je vidio u borbama kad se Đulin bataljon sudario sa Austrijancima prsa u prsa ništa nije postojalo što bi ga moglo zadiviti i obradovati, moć divljenja i radovanja, i moć da sanja slike svojih đaka, i sliku Umkinu, bio je izgubio.

Zakopčao se i očistio jer su i ostali tako učinili, i stajao na mjestu gdje se zadesio — slušajući povike: „Bil' se kod vas, junaci, našlo jedno puce?" I sve mu se to činilo kao spremanje njegovih đaka kad ih je, ovako u jesen, izvodio u brda na izlete.

Komandiri i desetari postavljali su ih u red, gradili nešto kao polumjesec, čiji su se krajevi svršavali sa dva grmena na dvije strane. Sredina polumjeseca bila je udubljena. Bila je licem okrenuta astalu, iza kojeg će brigadir Marušić — kako im je bilo rečeno — dijeliti ordenje.

Nijesu znali kojim će se putem pojaviti. Gledali su u najširi, koji se daleko bijelio brijegom.

— Konj mu je crn, pa kad se onamo pokaže nešto crno, to će on biti.

— Stoji li mu još stari konj?

— Stoji mu stari — odgovorio je čovjek.

— Je li istina da svaku vodu preskače do koje goj dođe i da još nije kopite zamočio?

— To bit ne može — veli čovjek.

— Pa šta može kad to ne može — bunio se neko.

— Eno ga . . .! — kliknuli su oni što su ugledali brigadira.

Sredina polumjeseca pomakla se naprijed, a isto tako i njegovi krajevi — da ga bolje vide. Nišanili su tamo rukom i pokazivali ga.

Brigadir je dolazio kroz žuto rijetko granje na konju koji je gazio polako i umorno. Za njim je jahala njegova pratnja, i najzad komandant Đula, koji mu je bio izašao u sretanje.

Još izdaleka na brigadiru su ugledali crven fermen, na nogama čizme koje su bljeskale prema suncu, i sablju o kuku — ili im se samo činilo da su mu i sablju ugledali.

Nastojali su koliko su god mogli, da se pred brigadirom drže kao da su vojska iz kasarne, na što su ih opominjali komandiri četa i desetari, ali u tome nijesu uspijevali, i ostajali su ono što su bili: obični seljaci iz sela oko Tare i Lima, koji ratuju s Ćesarevinom.

Ne uspješe da složno kliknu: „Živio serdar Mirko Mirušić!" nego neki kliknuše, a drugi pođoše pa stadoše na polovinu riječi, a treći ostadoše otvorenih usta, a bez glasa.

Prsima okrenut čelu bataljona, a uzdom jako trgnut nazad, konj pod brigadirom stao je. Brigadir i bataljon su se jedan trenutak gledali, a onda je bataljon odgovorio na pozdrav, kliknuvši sad složno: „Bog ti pomogao!"

Ono što su na njemu vidjeli dok je bio daleko ili htjeli da vide, sad su gledali tu pred sobom: njegovo ordenje, od crvene čohe džemadan s redovima pucadi od mjedi koja su bljeskala prema suncu, skadarski pojas oko struka i za njim „ljevor"; dolje čizme i gore kapu uzdignutu visoko na visoku čelu, ucrnjelu od vjetrova. Bio je star. A krepak. Lica suha. Oka oštra. Brkova gustih i dugih — preko kojih je prevukao prstima popodignuvši ih. To sa svojim brkovima učiniše i drugi,

prisjetivši se da i oni imaju to. S brkovima su prelazili na riječi:

— Moga l' doći, serdare? — čuo se glas iz bataljona.

— Donese me ova kljusina, a moje me noge ne bi donijele.

— Vaistinu kakav si u nogama? — pitao je neko kroz staračko grlo.

— Francuska reče da će nas pomoći pa se popišmani, šta to bi, serdare, te se popišmani?

— A Ingliška, serdare . . .?

— A bog, serdare . . . ! Bože me oprosti! Ni on nam ne pomaže, nego nas ostavio kao na Kosovu!

— Nu serdare, je l' Rusija živa, kamen joj u šake što se ne javlja.

— Je li Keveš dao Makenzenu osmi korpus da mu pomogne na Srbiji.

Brigadir im je odgovarao.

Pomenuše tako Bugare, Grke, Turke, Talijane.

A zatim se brigadir izmicao natrag — kao da hoće bolje da ih vidi, i da otpočne svoj govor — za koji su bili čuli da će biti junački. Vidjeli su kako je uzeo drugo držanje — oficirsko i starješinsko, i nadoše da je tako morao da učini, pa se zbog toga potrudiše da se i sami, koliko god mogu, drže vojnički i junački.

Brigadir je svoj govor počeo mirno.

— Eto tako . . . — nastavljao je ono što je bio već rekao. — Austrija tjera i Slovene da se biju sa nama; tjera ih i vi ih zarobljavate. Jedna brigada, nedaleko od vaše, zarobila je jednog Čeha. Taj siromah bio je go golcat. Neko mu je iz ovoga bataljona skinuo cokule. A ostalo Čeh je skinuo sam. Pa bi li se, junaci, moglo doznati ko je taj što je sa Čeha skinuo cokule?

— Svakojem smo skinuli obuću kojega goj smo ufatili, a dali mu ono što smo na nogama imali — što bi

se reklo pazarili — čuo se glas. — A pitali nijesmo od kojeg ne naroda.

— Taj Čeh je kod nas — nastavljao je brigadir. Plakao je zbog toga što je pušten da ide kud hoće, a nije zarobljen ili ubijen — pa se od te muke i svukao. Veli da će od te muke i umrijeti. Ko je taj vojnik koji ga je pustio? Ko je taj vojnik što mu je rekao da će ga torbom po ušima ako ga još jednom ufati u borbi?

Vojnici su ćutali.

To im nije ličilo na junački govor.

Radič je, slušajući šta brigadir govori, klecao s jedne na drugu nogu. Nije se usuđivao da se javi; nije mogao da otrpi da se bataljon okrene k njemu i gleda ga, i jedva je čekao da se priča svrši.

— Pa je taj majčin sin — nastavljao je brigadir — uzeo cokule i odnio ih vojniku koji je zbog tih istih cokula bio ranjen i poklonio mu ih. Ko je taj vojnik?

A ono što je toga časa vidio Radič bile su one cokule i noge onih rajenika koje su šumile u suhoj slami, i sve oko njega i u njemu pretvaralo se u dugi zvon nekakvih školskih zvona. A baš toga trenutka brigadir je izgovorio njegovo ime:

— Radič Memić!

Vojnici su se trgnuli. Ne rekoše glasno, nego u sebi: „Učitelj!" Okretali su se ka Radiču. Gledali su u njega kao u čudo koje je bilo tu među njima, a oni za to nisu znali. Otvarali su pred njim prolaz da izađe pred brigadira; išao je glave sagnute, očiju oborenih, i nije ni vidio kako u ruci brigadirovoj zrakasto bljeska medalja.

Brigadir je nastavio:

— Junaci! Ja ovu medalju predajem Radiču Memiću. A zašto mu je predajem, to ste i sami razumjeli.

Vratova izduženih naprijed, da bolje čuju i vide, i pognuti kao da će nekud istog časa da potrče, vojnici su

slušali. Nekolika vrapca proletjela su im ispred očiju, od kojih se, tako zaneseni, prepadoše i trepnuše očima.

— I braćo moja draga . . .!

Glas brigadirov postajao je sve jači i sve viši. U lice mu je udarilo rumenilo. Činilo se da podrhtava i da mu gore drhte brkovi. Onaj njegov junački govor, o kojem su bili čuli da će im ga održati, kao da je upravo počinjao.

— Junaci od junaka i sokolovi od sokolova, da vam kažem šta je vojnička svijest i vojnička vrlina. To je ono što je Radič Memić. To je ono što te uči da znaš ko si. Da znaš šta si. Da znaš s kim si, i s kim vojuješ. I kako treba da vojuješ. Da ovu svoju jedinu slobodnu zemlju na Balkanu ne ispustiš iz ruku. Tako vam je to, braćo moja!

— Jest' bogami . . .! — čuo se neko od vojnika.

— Vi čuste, junaci — nastavljao je brigadir. — Ja ovu medalju dadoh Radiču, pa ako neko ima da kaže da ne pripada Radiču nego njemu, neka se javi da mu je dam.

Nastala je tišina, kroz koju se, negdje daleko, čula ratna grmljavina.

Čekali su da nikne glas.

— Evo mene . . .!

Bio je to Mojsija. Probio se naprijed i stao pred bataljon, okrenuvši mu se svojim razdrljenim prsima. Nije se bio uredio za dolazak brigadirov, nije se bio očistio od zemlje, ni zakopčao, i kao da je bio izašao upravo iz borbe i tu stao.

Brigadira ne zbuni njegov izlazak; bio se navikao da medalju traži i dobija onaj koji misli da njemu pripada. Pitao ga je za ime.

— Ne treba ti, gospodine serdare, moje ime — veli Mojsija. — Ne tražim ja medalju od boljega od mene,

no da se ko drugi ne bi javio pa da mu kažem muč' dolje. Ovaj Radič Memić, gospodine, nema nikoga od svoga roda; ni on ni ja nemamo nikoga. On ima samo mene i ja imam samo njega. Eto zato sam izašao ovdje, gospodine. I ne pitaj više ko ima bolji, no predaj Radiču to što je njegovo.

Zbog nečega Radič se pomakao sa svoga mjesta. U brzom letu svojih misli prelazio je svoju prošlost, i sebe vidio kao čovjeka koji je rođen za obične stvari. Ništa nije bio doživio veliko i slavno. I gotovo nije ni vjerovao da to njemu kliču.

Odbolova tu slavu.

VII

Đulin bataljon brzo je rastao po broju ljudi, jer stalno su pridolazili dobrovoljci — pozivima nepozvani, bojnim trubama nenamamljeni, u spiskove neupisani i nezakleti na vjernost; ljudi koji su za borbu imali samo mnogo srca, ali ne i snage i bataljonu padoše više na teret nego što su mu koristili, jer starci, bolesnici, i oni koji su bili gotovo djeca nijesu se snalazili u borbama i ginuli su. Stoga Đula odluči da bataljon razdijeli na dva dijela, od kojih će jedan — veći i bolji dio, zadržati pod svojom komandom, a drugi predati u ruke Radiču — o čemu je dobio i saglasnost komandanta brigade.

Čekao je samo zgodan trenutak pa da bataljon razdijeli; čekao je da iz glavne komande stignu tovari hrane za koje mu je javljeno da su na putu i da će brzo u bataljon. Htio je da uz podjelu bataljona priredi veselje uz koje će se jesti i piti i na kojem će se — na kraju,

izgrliti i izljubiti s vojnicima, prije nego što ih preda novom komandantu — Radiču.

Vojnici su sve to bili saznali, a najprije da će stići puno hrane za bataljon — da se putovima ljulja cijela karavana konja pod tovarima, da je stigla dotle i dotle, da je zanoćila tu i tu — i odbrajali sate i trenutke kada će stići.

Oni što su se vraćali iz borbe na položajima računali su da će u kolibama naići na gomile vreća i sanduke s hranom, ali su nailazili na prazne ćoškove, u koje su sjedali, gledali se razočarano i psovali goniče karavane što negdje u putu spavaju; prijetili su im da će im tutnuti oružje u ruke čim stignu i poslati ih na položaje; a neće im dati da jedu, pa nek se biju gladni i vide šta je to.

U kolibu među razočarane upao je Mojsija. Po nasmijanim, široko otvorenim očima, vidjelo se da nosi dobru vijest.

— Tu su...! Stigli su...! klicao je. — Ali nijesu stigli tovari hrane, no su stigli sveci, evo ovi, braćo!

Ispod pazuha je izvadio jarkim bojama izrađenu sliku sveca, digao je gore kao ogledalo u koje treba da se ogledne i kliknuo:

— Stigli su sveci...! Ima ih toliko koliko i nas vojnika. Može da dostigne svakom po jedan. Poslala nam ih na dar kraljica Milena da se imamo pred čim moliti bogu. Fala joj. Čestito joj bilo!

Vojnici su ustajali i s čuđenjem gledali u ikonu.

„Vo imja oca...!" Počinjao je pred ikonom Mojsija. To isto su htjeli da učine i ostali. Mirnim krupnim očima gledao ih je iz rama svetac. Ličio je na stranca koji je stigao iz neke daleke zemlje tu među njih seljake i ratnike.

— A koji li to bi od svetaca, može li se znati, pomozi bože? — čuo se nečiji sjetan glas.

— Bože mili, silan li je pa koji je da je! — zadivljeno je dodao drugi.

— Što je išaran, što je udešen . . .! — gotovo raspjevano govorio je čovjek podižući se na pete da ga bolje vidi.

— Nu dajder mi ga malo ovamo na ruku, pa ću ti ga opet vratiti — tražio je neko.

— Svi ćete, braćo, dobiti po jednog ovakvog. Svi su jednaki. Nikome, braćo, neće biti krivo — odgovarao je Mojsija.

„I izbavi nas od lukavago!" čulo se iz ćoška bogobojažljivo.

„Sveče!" — počinjao je Mojsija dotaknuvši ikonu čelom, i nastavio šapćući: „Molim ti se da sačuvaš Radiča Memića da ne pogine. Ja i on smo jednaki. Ja i on nemamo nikoga svoga do boga. To toliko ti se molim. A na mene ako hoćeš da okreneš glavu . . . meni je ime Mojsija Rabrenović. To mi je ime i prezime, a iz sela sam Zanoge. Čuješ li ti mene? Kako ti drago za mene, ali učitelja Radiča Memića da nam sačuvaš da ne pogine; ti da ga čuvaš sa svoje strane . . . a ja ću ga čuvati sa svoje pa nas dvojica a on jedan . . . dâ ako ga sačuvamo. Nemoj da se nešto Radiču Memiću desi, pa da nas dvojica poslije imamo riječ oko toga!"

Trenutak kasnije svima su podijeljene ikone. Svak je u rukama držao šarenu sliku sveca, čuvajući da staklo na njoj ne razbije i lažnim zlatom pozlaćen ram ne ukalja. Gledali su u slike koje su im se najednom obrele u rukama kao u čuda. Zavijali su šijama, dijali vjeđe, bečili oči i slušali kako neko s druge strane kolibe drži govor o tim ikonama: „. . . da se pred njima pomolite bogu i sjetite svojih dugova prema kralju i ovom krva-

vom crnogorskom kamenu na koji nikad nije pala suza robova, no poklič vitezova — ha na brijeg junak ko je! — i svi ste vi poletjeli pred moćnu i premoćnu, pred silnu i presilnu Austriju i rekli joj: stoj carevino!" Slušali su šta čovjek govori i uzgred se zabavljali šarenim slikama u rukama; zabavljali su se kao kakva djeca igračkama u čiju tajnu ne mogu da prodru.

Nikad prije nijesu imali priliku da tako svece proturaju kroz ruke; okretali su ih, zavirivali, žmirkali pred njima i htjeli da otkriju onu njihovu čudesnu tajnu koja ih i čini time što jesu — svecima! Tražili su u njima ono nedokučivo — što im se činilo da u sebi imaju sveci koji su gledali u onim drvenim seoskim crkvama oko Tare, Bistrice i Lima, pred kojima su se klanjali, molili se bogu i ostavljali ih da i dalje gledaju u tamu sa crkvenih brvana i eksera.

Ovdje na ledini, na čistini pred kolibama, gdje su ih izvadili iz sanduka i razdijelili, nije bilo crkvene tame da ih skriva; bili su ovdje na svjetlu dana — na suncu koje je po njima jarko prosijevalo i njihove boje činilo još svjetlijim i šarenijim, zbog čega su izgledali kao razgolićeni i nekako strašno opustjeli i žalosni.

Bili su kao kakvo mlado cvijeće, koje zbog stalnog preturanja po rukama počinje da vene, i pošto ga je već mnogo da gubi draž.

Pošto su ih se nagledali, stadoše da upoređuju jednog s drugim — sveca sa svecem i ram s ramom; kuckali su prstnma po ramovima i pogađali od kojeg su drveta: od jasenova, od javorova, od hrastova i brestova, i pri tome koje je drvo od kojeg bolje, i koje su boje na drvetu ljepše.

Pronađoše se tako znalci koji se u drvo i boju razumiju bolje od drugih, i koji se isto tako razumiju

i u svece: koji ima veću a koji manju moć, ili je onako sasvim bez moći, pa nije ni za šta.

Ispitivali su ih kao što ljeti pred kosidbu na dućanima ispituju kose prije nego što ih kupe: da vide čelik kakav je, kakav iz sebe pri udaru po kamenu puštaju zvek, kakva im je ljutina, brid i rez, kako su kaljene i kako im je izvedena „žica", i najzad odakle su i koja ih je livnica i kovačnica izbacila. A sve su to doznavali kuckanjem, lizanjem, savijanjem i vaganjem kose — dok se sa svecima tako nije moglo činiti, i ono što su oni u sebi krili ostajalo je izvan svake mjere, izuzev one proizvoljne; da je svetac moćan ili nije moćan.

Proglasiše — poslije dugog ispitivanja, neke svece sasvim nevažećim.

— Taj ne pije vode...! Taj ti ni sjekiru na kladi pred kućom nije u stanju sačuvati.

— Taj ti nije skuplji od toga stakla što ga čuva.

— Toga odnesi i ostavi na raskrsnicu putova ne bi li ga neko uzeo zbog toga rama; može u ram turiti ogledalo pa objesiti u sobi među prozorima da se čeljad ogledaju.

Odabraše, tako, mali broj svetaca pred kojim bi se čovjek u nevolji mogao pomoliti bogu. Prinosili su ih učitelju Radiču pod oči da im on, kao učitelj, kaže jesu li čemu te slike.

— Učitelju, ima li što pri ovome mome...?

— Šta bi čovjek rekao za ovoga...?

— Učitelju, je li ovaj fabrički?

— Sve je te slike izbacila mašina — odgovarao je Radič. — Ima mašina koja radi slike. Ubacuje se u mašinu bijela hartija, a iz mašine izlaze slike. I sve te slike padaju u sanduk, pa kad se jedan sanduk napuni, onda se prinese drugi, i tako po cio dan.

— Pa ti to veliš da su mašinski! — čuo se glas.

Okrećući ih u rukama, oni su zamišljali kako ih je mašina izbacivala sve jednog preko drugog, i kako ih je izbacila punu jednu sobu, iz koje ih je neko pokupio i poslao da se prodaju po gradovima. Kad ih je mašina isturila, bili su samo slike, a kad su ih stavili u ramove pozlaćene lažnim zlatom, postali su sveci. Smetalo im je to što ih je mnogo — sveci a toliko ih! Zbog toga su neki stali da svoje oturaju od sebe, da ih vješaju o granu drveta i tu ostavljaju kao nešto što nije ni da se baci ni da se nosi, do da se tako objesi o granu pa neka ga uzima onaj kome treba. Vjetar je ljuljao šarene slike. Veselo su na suncu bljeskala stakla.

Noseći ka grani svoga sveca, Mojsija je govorio u staklo:

— Mašinski . . .! Da ti se molim, a ti mašinski! Sve što sam te maloprije molio da čuvaš Radiča, sad povlačim; ne molim se ja za učitelja takijem svecima. Mašinski . . .!

Izdignuvši sliku da je baci što dalje može, uzviknuo je: „Srećan ti put, mašinski . . . !" Slika je poletjela visoko u vazduh. Gledali su je kako se kovitla iznad vrhova visokih hrastova, kako na njoj svjetluca staklo, i kako se na slici ukazuje čas lice. čas leđa, a čas se vidjela kao kakva šarena ptica koja gore lepeće krilima.

Činilo im se da će svetac gore stati, i ostati da lebdi, onako kao što na zidovima u crkvama i lebde sveci. Ali slika je gore stala samo za trenutak, okrenula se i uzela vodoravan položaj, a zatim stala brzo da pada. Pala je upravo među njih. Staklo na njoj razbilo se na komade. Izvan svoga rama, i nekako grozno razgolićen, gledao ih je sa zemlje svetac.

Cio se prizor učinio tužan.

Noge su im se izmicale natrag, bježeći od slike. Junačio se samo Mojsija, veli im:

— Mašinski je ljudi, šta ste se smrzli!

Oni što su izmahivali da bace svoje, pitali su očima Radiča smije li se tako činiti — i bacali ih, bojeći se ipak onoga treska kad slika padne i razbije se.

Kroz glave starijih, zagledanih u šarenilo slika na ledini, prolazile su misli: ko zna šta u tome može biti; tajne se nikome ne kazuju. S tim mislima padali su noću u snove i sanjali svece; sanjali su ih kako su se zadržali gore u vazduhu i kako lebde, isto onako kao sveci u oblacima na zidovima crkava, i odozgo gledaju na njih. Prepadali su se od takvih snova i skakali na noge.

Tako Đula — nešto zbog prevelikog broja ljudi, ali više zbog bacanja ikona i raspri koje su poslije oko toga nastale, podijeli bataljon na dva dijela, od kojih manji, sastavljen od bundžija i neposlušnika, dade Radiču pod komandu, ali bez ikakva slavlja i veselja, kako je to, prije ikona, mislio da izvede, i s vojnicima se ne izljubi.

Bilo je u tome novom, Radičevom bataljonu, oko dvjesta ljudi. Oni što su bili iz doline srednjeg Lima, iz kraja koji se zove Haška zemlja, imali su na sebi tanak šajak, koji ih je odavao da im je kod kuće bilo sve tanko: tanak tor, tanka sofra, tanka zemlja, tanak život...

Planinci iz sela oko Bjelasice i Sinjajevine odvajali su se od njih svojim džemadanima i čakširama od čohe, trabolosima oko glave i getama oko nogu. Bili su rastom viši i snagom jači, i krepkiji. Riječi su im bile kao izvađene iz gusala, i opet se guslama vraćale kao svome drugu u nevolji... Svoj obraz, o kojem su pjevali uz gusle,

prislanjali su uz strunu kao uz grlo svoje jedine ljubvenice — da joj čuju pojenje... Trava tada kao da je brže rasla, i vode brže oticale...

Radič ih je uvodio u borbu ne hrabreći ih nijednom riječju, i iz borbe ih izvodio ne koreći ih za neuspjehe, a i ne hvaleći ih za uspjehe — niti ih ikad podsjeti na ono što su bili uradili sa ikonama, zbog kojih su, za dugo vremena, bili na zlu glasu kod susjednih bataljona i četa, pa i sam on — Radič.

Iznalazio je neke dobro pokrivene kolibe i štale po selištima i katuništima u koje ih je, za vrijeme predaha na frontu, sklanjao od kiše i studeni. Noću — sjedeći među njima u uglu kolibe na nekakvim ćebadima, on je slušao kako dišu teško, i teško pomiču svoja tijela, pri čemu su ječali i stenjali.

Čupavi, jer nijesu stizali da se obriju, oni su izgledali strašni Austrijancima u jurišima, a i samom Radiču; njemu su ličili na kakve harambaše iz pjesmarica, koje — nekim čudom, on vodi.

One što su ostavljali front i išli kućama kad su sami htjeli da se presvuku i uzmu hranu nije korio zbog toga što odlaze i što ga ne pitaju za odobrenje, jer je znao da će se vratiti. Vraćali su se presvučeni u oprane košulje i s čitavim bremenima načinjenih opanaka, s pečenim hljebovima i slaninom, i izbrijani i glacnuti.

Pretrpjevši nekoliko neuspjeha jedan za drugim — tako da je morao da napusti bregove u kojima je bio iskopao šančeve prema jednom bataljonu Rajnelove vojske, Radič zatraži pomoć od Đulina bataljona, ali je ne dobi ni u čemu drugom do u lopatama i ašovima, da iskopa nove šančeve u nekim kosama prekrivenim hrašćem, gdje je bio, poslije neuspjeha, bataljon zatjeran.

Kopali su lijeno. I dugo sjedjeli na iskopanoj žutoj zemlji. Jer primajući ašove i lopate, vojnici su primili i

vijest da će bataljon za dva-tri dana biti pokrenut prema Limu, i da te rovove kopa za drugog.

I dok su gotovo spavali na iskopanoj zemlji, na njih se jednoga dana, iznenada, kao usov, sručio regrutni bataljon, koji ih je prvo prekorio zato što nijesu bolje kopali, a zatim ih nahranio sa svojih kazana. Preko mesa i hljeba, jedući slatko, jer bili su izgladnjeli, oni se nagledaše do zuba naoružanih mladih ljudi o kojima dotada bijahu čuli samo da postoje, i da se zovu regrutni bataljon.

Prepjevali su cijelo veče uz gusle, uzimajući ih gotovo redom — jer svakome je ka guslama išla i ruka i duša, i grlo čekalo da se uz njih prisloni. Pominjali su srpske despote i latinske banove, turske dizdare i kapetane, hajduke, hanove i krčmarice — tonući uz pjesmu u nekakva davna i tavna vremena, a tonuli su pri tome i u san, kroz koji bi hvatali tek po koju riječ — „Nosi desnu u lijevoj ruci, vide mu se crne džigarice . . .“ i tu, kod polomljenih kopalja, kod izbijenih sabalja, kod čekrkli čelenki, ponovo padali u san, jer bili su — ne spavajući drukčije do zečki, uvijek sneni.

U snu — pred njihova rastrojena čula iskakale su nekakve ogromne žabe, neka mrtva iskrivljena usta, neke travuljine i vodurine, kao i slike kuća i minara u Sarajevu, koje — potiskujući Austrijance početkom rata sve do Kozje ćuprije i gradske malte, bijahu vidjeli odozgo s vrhova Trebevića. Zbog toga su kao mahniti skakali iza panjeva i kamenja uz koje su ležali, i dugo se okretali na mjesto da vide gdje su, i s kim su, i jesu li sada iznad Sarajeva.

I vidjevši gdje su, oni su ponovo padali po zemlji, na kojoj su ležali kao kakvo mramorje.

Bili su, dok spavaju i sanjaju snove, kao kakvi bolesnici koji su pali u bunilo . . .

Sutradan je Radić svoj bataljon pomakao prema Limu, da se tamo — kako mu je bilo naređeno, sastane s odredima koji su imali da krenu na Kosovo kao pomoć Srbijancima.

Jahao je pred bataljonom konja i ćutao; a ćutao je i inače, mučno i odvratno, sve od onih poraza koje je bio pretrpio posljednjih dana, pred dolazak regruta.

Za njim su jahali onaj starac i starica sa kojima je bio došao u Đulin bataljon.

Bili su od Đule prešli k njemu.

Bili su se odomaćili u bataljonu.

I sada — krenuvši jednom, oni su mislili da idu pravo humki svoga sina, iz koje su strčale dvije noge — nezakopane, da ih zakopaju. Starica je i sada plela one čarape; bila je oplela gotovo cijelu jednu čarapu i drugu započela, i govorila i sada: „Ja bogami dobro, ja bogami baš dobro . . .!"

Bataljon se ispred podne spustio niz nekakve strme putove prema Limu, niz koje su vojnici pucali iz pušaka i pjevali, jer su se radovali što će se sresti s odredom određenim da ide na Kosovo, od kojeg će, kako su bili čuli, dobiti mitraljeze, bombe i puške bolje od moskovki. I zbog svega toga što ih je tamo čekalo, i što su najzad nekud krenuli, i što putem pjevaju, oni su se naklaćivali na pečeno meso u kolima i francuske konzerve u sanducima, koje im je bio darovao regrutni bataljon pri rastanku — i preko zalogaja u ustima pjevali, vikali i klicali što će vidjeti Kosovo. Pominjali su to polje stalno, i bili srećni što će se sastati sa Srbijancima, što će vidjeti Gračanicu, Sitnicu i Lab, i stati nogom na ono isto mjesto gdje je nekad pred Murata stao Miloš.

Nijesu drukčije zamišljali Kosovo do kao krvavu lokvu, iz koje — iz krvi, krvavi i danas, rastu božurovi . . .

Prohodaće po svemu tome.

Poljubiće tu zemlju.

Skrećući suviše u lijevo, prema frontu, bataljon se nekoliko puta očešao o čete sandžačke vojske na položajima, koje je prepadao banuvši im s leđa i iznenada, i od kojih se i sam prepadao i ljutio što se ide tako uslijepo, i što će se, idući tako, dockan stići na Kosovo.

Zaglavivši se i sam u bojnu liniju, bataljonu ne ostade ništa drugo do da i sam uđe u borbu.

Na brzinu se ukopao u šančeve u nekakvom hrastovom granju podno brijega, od kojeg se, sve do austrijskih položaja na drugom brijegu, pružala ravna čista ledina, uvučena između dvije vojske.

Tanad iz pušaka odovud tamo, i otud ovamo, zvučno su tkala iznad ledine cio sat — sve dokle se jednog trenutka, neviđeni ni od kog, u tu ledinu nijesu udjenuli onaj starac i ona starica i njom zabrodili da stignu tamo kud su pošli — na neko mjesto s druge strane frontova, na kojem su, kao dvije roglje, strčale iz zemlje noge njihovog sina, nezakopane.

Jahali su konje i išli ledinom kao dva putnika iz daleka, koji znaju kud idu, i kojih se ne tiče što se vojske biju . . .

Povici za njima da se vrate — ne vratiše ih, jer oni više ništa nijesu čuli, i ništa nijesu vidjeli do put pred sobom koji ih je vodio ka nekakvom njihovom zamišljenom mjestu na svijetu, za koje nijesu znali ni gdje je: u kojoj to gustoj šumi, pod kojom to vojskom, i čijom.

Čarape za noge svoga sina starica je i sada plela, tako dok jaše konja za starcem, glave povijene ka konjskoj grivi, ljuljkajući se ravnomjerno — prema klaparanju konjskih kopita.

Išli su kao da su izostali iza karavane, koju treba da što prije stignu, njih dvoje starih, na putovima nepoznatim, a dalekim . . .

Tanad, koja su im išla oko ušiju — kako s jednog, tako s drugog fronta, nijesu ih bunila, ni put im mijenjala, ni plašila ih. Jer hod njihov i put bio je nešto što je iznad frontova i vojni, i iznad država koje se biju — što je kao vrijeme koje se ne prekida u svom toku, i kao vode koje ne prestaju da teku . . .

Bili su, tako dok jašu konje i idu, neuništivi — kao i put njihov, i pravac kojeg su se držali, i misao koja ih je vodila ka nekakvoj tački na svijetu gdje ima jedna vojnička humka . . .

Isturajući se do pasa iznad šanca da ih bolje vidi, Radič ih je dozivao da se vrate, a za njim se u dozivanje davao i sav bataljon, otkrivajući se. Dovikivali su im i onda kad je nekim čudom vatra prestajala, kako s ove, tako i s one strane, i po ledini, kojom su išli, povijala se tišina, kroz koju je njih dvoje gazilo naprijed — tamo kud puta nije bilo . . .

A baš ta tišina pobrkala ih je u njihovom hodu, jer nešto što ih je držalo i vodilo, bilo je sada prekinuto. Nijesu umjeli nikud da se maknu — ni natrag, ni naprijed.

Ličili su na sat koji je stao.

Vrijeme — koje je dotada prolazilo, i u kojem su oni grabili svojim putem, bilo je sada stalo.

Stajalo je sada sve na zemlji . . .

I ništa nije puštalo svoga glasa, tako da su oni tek sada — u toj tišini u kojoj su gotovo poskočili, uvidjeli opasnost u koju su upali.

Stali su da se kreću u krugu po ledini, jedno za drugim, ka da su nečim začarani.

Pravca svoga više nijesu imali, i nijesu imali svojih čula; imali su samo ledinu koja ih okružuje, i tišinu koja ih ubija.

Kao da su se bili obreli u nekom drugom kraju i drugom svijetu, sami i izgubljeni . . .

Ona tačka ka kojoj su bili pošli više nije postojala, i kao da na zemlji više ništa nije postojalo — ni vojne, ni vojske, ni putovi . . .

Bili su sada sasvim stari.

Bili su na kraju svoga života.

Stajali su kao zakovani za svoje konje i dolje za zemlju, bez imalo volje da išta učine, i išta kažu jedno drugom.

Na tanad — koja su im sa austrijske strane ponovo zazvučala oko ušiju živnuli su, jer snaga, vid i volja — i sve drugo što ih je u onoj tišini bilo ostavilo, vraćalo im se ponovo, i vraćala im se svijest da su bili nekud pošli i stali, i da sada treba da opet pođu.

Ali ma na koju stranu polazili, Austrijanci su ih vraćali tanadima, prisiljavajući ih time da stalno kruže po istom krugu, jedno za drugim, kao da se igraju kakve igre, tu na ledini, između dvije vojske, njih dvoje starih . . .

Nijesu ih gađali da ih ubiju, nego da ih natjeraju na to kolanje po istom tragu, i da ih gledaju kako kolaju; gledali su ih kroz durbine, i golim okom, i uživali u tome što dvoje starih izvode pod tanadima, i po volji njihovoj.

Poslije nekoliko kratkih plotuna, ispaljenih pokraj njihovih glava — kako bi igra bila življa, starac je potegao svoju sablju i stao da vitla oko sebe kao da se s nekim u dvoboju bori — nasrtao je, probadao nekog nevidljivog, klicao i vikao glasom razdraženim, a umornim — i već lud sasvim.

Doživljavao je nekakve svoje borbe kidišući na nekog — i isto tako braneći se od nekog što je na njega kidisavao. Halakao je pri zamasima svojom sabljom, i jaukao glasno — kad je mislio da je nekog pogodio svojim sječivom. Davao se sav u juriš. Crven fermen na njemu svitkao je.

Bio je onaj starinski dio Crne Gore.

Bio je sada odvaljen od stijene na Sinjajevini, i padao je u svoj bezdan . . .

Za sve to vrijeme dok je on vodio nekakav dvoboj s nekim zamišljenim suparnikom, starica je stajala na mjestu kao kakva nesretna nevjesta oko koje se vodi dvoboj, i čekala njegov ishod. Ne znajući šta je sve to — i šta jednom starom ratniku može na um da padne kad se nađe u ovakvom trenutku, ona se čas bojala, a čas mislila da je to nešto što ona ne može da razumije, i što nije za žene nego za ratnike, a što će se svršiti samo od sebe, kao što je samo od sebe i počelo.

Iz Radičevog bataljona gledali su ga bespomoćno — i na svako otvaranje vatre na Austrijance, ovi odgovarali gađanjem oko starca i još više ga ugonili u ludilo.

Bio je pogođen upravo onda kad je trčao. Ali svoje sječivo nije ispusito, niti išta rekao, da što se samo povio naprijed, gotovo uz samu konjsku grivu, za svojom ranom.

Padao je odozgo s konja na travu dugo i polako. I kao da je tek sad bio svjestan da je otkinut od svoga puta ka onoj tački negdje na zemlji — gdje se žutjela jedna humka . . .

Svi putovi bili su sada prekinuti . . .

I nijedna humka na zemlji nije postojala.

Ležao je mirno na jesenjoj travi, onako kao što leže sve mrtve stvari — sasvim usamljen.

Bio je kao kakav biljeg između dvije vojske, i bio je neustrašiv.

Bio je kao putnik koji je stigao na kraj svoga puta, i tu stao . . .

Odmah za njim pala je i starica.

Konac sa klupčeta koji je upletala u čarape za svoga sina ležao je opružen preko trave. Kao da je označavao nekakav put, još nepređen . . . Do njega su ležale čarape.

Bijeljele su se.

Ostale su za staricom kao što za ljudima ostaju sve stvari ovog svijeta, čuvajući u sebi po dio njih.

Radič ih je uveče, kad se borba svršila, podigao sa trave i stavio u bisage, držeći: da na ovom svijetu ništa nije dovršeno, i da se u svemu ostalo kod početka . . . Kod nekakvih prvih stranica knjige, i prvog kamenja u temeljima . . .

Nastali su oni neodređeni večernji trenuci kad se stvari zbijaju jedna uz drugu. Ono dvoje su izgledali kao da su dijelovi jednog tijela. Starac je bio pao kao što padaju pogođene ptice . . . Nije više bio ni star, ni mlad — ni putnik na putu . . . Pojas mu se bio otpasao, crveni džemadan zasukao uz pleća, kapa pala s glave.

Osipao se već od prvih trenutaka smrti kao kakav star grad . . .

Podigli su ga iz trave i položili u kola. Uz njega su položili i njegovu staricu, i kola krenuli.

Cijukali su pod njima koturovi kao da su kakvi živi stvorovi . . .

Hvatao se neki vlažan, mirisan suton iznad granja i peo se gore uz bregove osvajajući ih.

Radič je ćutao — jašući konja pred vojskom i okrećući se natrag da je pogleda: pogledivao je uz to počesto i u svoj sat i činilo mu se da vrijeme brzo prolazi, da

se bataljon sporo kreće — i da tim takvim lijenim hodom ni na Lim neće stići, a kad li će stići tek na Kosovo, kud je imao sutradan da krene.

Odlazak na Kosovo Radič nije mogao ni da zamisli, i to je bilo jedino što je krio od svojih vojnika, koji su svud gredom govorili samo o Kosovu. Radič je mislio samo na Lim; zamišljao ga je valovitim i burnim od kiša koje su te jeseni bile česte i plahe, i brinuo gdje će i kako će prebaciti bataljon na drugu stranu.

Sutradan, rano, poslije konaka u nekakvim slamama na gumnu, u koje je bio zabio bataljon da prenoći, on stade da se nadnosi dolje nad kotlinu i vodu u njoj — koju je bataljon, odozgo s kosina, gledao kao kakvu izlomljenu živu traku; svetlucala je kroz izmaglicu i rano sunce kao koža guštera. Govorili su: „Eno Lima . . .!

Nešto zbog hrane na koju su računali da će naići čim se župe dohvate, a nešto zbog toga što ulaze u novi kraj — a najviše zbog Srbijanaca što će ih vidjeti čim se dohvate druge obale Lima, vojnici su stali da bacaju kape uvis i pucaju iz pušaka, zbog čega ih je Radič opominjao da ne troše metke ni zbog hrane, ni zbog Srbijanaca — a ni zbog Kosova koje će vidjeti.

Silazili su dugo niz strminu, zaglavljujući se u granjca i potoke, i gubeći, tako, s očiju vodu — za koju su se bojali da je više neće ni vidjeti, ni preći je.

Kraj im je bio nepoznat, i činilo im se da je pust — i sove i s one strane rijeke, iako su se s one strane, ispod bregova, bijeljela mala župska sela, prikrpljena za zemlju, i gola — u jesen. Nigdje u njima nijesu vidjeli da se crni oranje, ni da pase stado, ni da putem putuje putnik . . .

Zaklonivši bataljon za nekakav čestar da se odmori, Radič — pošto razvi straže i izdade naređenje da se hrana iz kola razdijeli, posla izvidnicu dolje na rijeku

da pronađe gazove i prelaze, i ispita ko je na drugoj strani.

Doznao je odmah ko je tamo — jer je na njegovu izvidnicu, čim je stala da se približava vodoteču, otvorena vatra iz mitraljeza, ukopanih po vrhovima glavičica i bregova s druge strane vode.

Tako bataljon, na svom putu da se sastane s Kosovskim odredom i pođe na Kosovo, bi zaustavljen u bregovima nad samom vodom, nad kojom mu se činilo da visi, i da je zadugo neće preći, ni vidjeti Kosovo.

Radič naredi da se u tim bregovima i granjcima iskopaju šančevi čim se suton spusti, što vojnici primiše sa gunđanjem, jer ne ostajaše im se tu — u zemlji koja je bila hladna i blatnjava od prošlih kiša, i u koju je bilo gadno i pogledati. Bili su se iskaljali do guše, i ozebli — i u zemlju više nijesu htjeli da ulaze. Stajali su pod granama hrastova, ukrućeni kao kakva stabla, sa očima zabodenim u tamna daleka brda — u kojima su zamišljali Srbijance.

On — s nekoliko vojnika koje odabra, prođe kroz sav prostor uzvodno i nizvodno ispod svoga bataljona — nailazeći na ukopane bataljone sandžačke vojske, koje izvijesti otkud dolazi, kud je pošao, i gdje je sada. Doznade od njih da od odlaska na Kosovo nema ništa, i da će Kosovski odred ostati na Limu kao čep drugoj i šestoj austrougarskoj diviziji u njihovim prodiranjima prema Srbijancima uz Lim, kud je išao njihov glavni pravac. Iz svega toga izlazilo je da je Radičev bataljon imao da ostane tu gdje je u brdima iznad vode, u onoj hladnoj i kaljavoj zemlji, odakle je, razočaran što neće ići na Kosovo, tmurno gledao dolje rijeku, i tamna brda, ne dohvativši se ni rijeke, ni brda, ni tamo u brdima Srbijanaca.

Na čarke Austrijanaca s druge strane rijeke, koje su počinjale rano izjutra, kroz izmaglicu, Radič naredi da bataljon ne odgovara, do da se samo smjenjuju straže, i izvidnice izviđaju na vodi gazove i mosnice — kuda će, jednog dana, ipak imati da pređe vodu.

Dojadi vojnicima ono stalno gledanje u uvijek ista brda i bregove s druge strane rijeke, u kojima su bili opasli očima svaki grmić i svaki kutić — tako da im omrznu sve što se tamo moglo vidjeti, jer gledali su ukopani u zemlju do pasa, i mokri, i prozebli, i gnjevni sad na sve, i na njega — Radiča. Nagovarali su ga da ih makne odatle kud bilo, samo da ne gledaju u ona brda, i dolje u vodu, i ne trunu u zemlji.

Postajali su zbog toga neposlušni. U susjedne bataljone odlazili su kad su sami htjeli, i otud dolazili, također, kad su sami htjeli — jer bili su se, u toj dosadi, sasvim raspustili.

Izumjedoše da se noću iskradaju i silaze dolje na rijeku — po dvojica, po trojica, ili u cijelim grupama, gdje su se preko vode dozivali sa Austrijancima i trgovali onim što je ko imao: hljebom, duhanom, obućom i odjećom, razmjenjujući stvari „glavu za glavu", ili uz „pride", ili kako se dvojica, jedan otud a drugi odovud, kroz huk vode, dogovore. Sjedeći na kamenju, ravno i komotno, oni su — glasom toliko tihim da samo vodu može preći, zapitkivali jedni druge koliko su dugo u vojsci, i šta i kako uspijeva u kraju iz kojeg su. Oni na drugoj strani bili su iz raznih krajeva austrijskog carstva: iz Češke, Slovačke, Dalmacije, Like i Bosne, i od ovih ovamo tražili su da im prebace duhan.

— Savij ga u krpu, Crnogorac, a za krpu priveži kamen pa izmahni otud koliko te snaga nosi, da ne padne u vodu — dolazio je otud glas.

— Hoćeš li koliko? — pitao je odovud Mojsija.

— Hoću podosta; toliko koliko vrijede jedne čakšire; čakšire su dobre, i u njima je kaiš. Džepovi su zdravi. Ako ih čuvaš — ovaj ćeš rat u njima preturiti.

— Duhan je bogme dobar; takav ti ne puši ni tvoj car Franjo Josif. A što se bogati ne otrgnete ispod Franje Josifa, no pod njime živite kao da ste njegove žene? — pitao je odovud Mojsija.

— Što da se otržemo kad je bolji od vašeg Nikole; nijesi li čuo za onu pjesmu: „Kralj Nikola ni vola ni konja?" — odgovarao je otud Bosanac.

— Vid' pogani jedne! Đe je to bilo da je tuđ gospodar bolji od svojega!

— Biva i to ponekad; a ti baci ovamo taj tvoj duhan, a za gospodare ćemo lako.

— Baci ti čakšire, a ja ću baciti što sam obećao, kod mene ti prijevare nema. Ostaješ li to golokrak, vjere ti?

— Dobiću druge; a ti baci tu krpu s duhanom povisoko; ako ti padne u vodu, čakšire ti neću baciti.

— Pa drago ti, imam ih troje. A duhan bih ti bacio ionako... kad ti ga ne daje tvoj Franjo Josif.

— Daje nam duhan.

— Još šta vam daje?

— Sve što nam naša duša traži to nam daje.

— Pa što mu se ne borite bolje kad vam daje, no bježite od nas kao crne kukavice?

— Ko bježi, nek bježi, a da je moje pitanje, ja nit bih te tjerao nit bih ti bježao, no bih otišao svojoj kući.

— Đe ti je kuća? — pitao je Mojsija.

— Kod Kiseljaka.

— A Kiseljak đe ti je.

— Kod Kreševa je; u Kreševo idem kad je pazarni dan; tu su dobre kose i ekseri.

— A Kreševo đe ti je? — veli Mojsija. Bosanac je otud podviknuo jače:

— Ti hoćeš da ti ja sve kažem, a nama je rečeno da nikom ništa ne kazujemo, ali kad me pitaš, reći ću ti: Kreševo ti je u Bosni, a Bosna đe ti je, ja ti to ne umijem kazati; u Bosni si kad si u Sarajevu, a za Sarajevo si čuo.

— Vidio sam ga — veli odovud Mojsija. — Vidio sam Sarajevo odozgo s planine kad smo išli da ga oduzmemo od Austrije, i brojao sam dolje po njemu crkve i džamije. Krstiš li se ti, bogati, ili se turčiš?

— Prekrstim se kad se sjetim.

— Je l' sa svijem prstima, ili sa tri?

— Što sa tri; sa svijem se prstima krstim.

— Čast svakoj vjeri! — poslije ćutnje doviknuo je Mojsija — samo nečast nikome ko se za austrijskog cara bori protiv nas, da mu za njegovo carstvo prišije i ovo malo zemlje što se crnogorskom zove — ostala mu pusta i ona što je njegova!

— To ti kaži kom drugom; ne držim ti ja ključeve od carevina i kraljevina pa da ti tu mene grdiš; ja se ne pitam ni kod svoje kuće — ni od svoje kuće ja ne držim ključeve, nego ih drži moja žena. No bi li ti da ja tebi jednu košulju bacim, a ti meni da baciš još malo duhana? — veli otud Bosanac.

— Hoćeš li to da ostaneš sasvim go kao fišek? — pitao je Mojsija.

— Ja neću, nego hoće go da ostane jedan Čeh, nije moja košulja nego njegova, pa je evo već i svukao.

— Pazariću sa tim Čehom sve dokle ne ostane go kao od majke rođen — veli Mojsija. — Imamo i mi ovamo jednoga Čeha što smo ga zarobili pa nam poludio.

— Ovaj je pametan — veli Bosanac.

— Niko od vas nije pametan ko se bori za Austriju a sam nije Austrijanac, no što bi se reklo, naš brat — sačuvaj bože i take braće kao što ste ti i taj Čeh koji ste pošli na Crnu Goru!

— Mene ne diraj; mene ni u Kiseljaku niko ne pita; ni moja me djeca ne pitaju, a ti hoćeš da ti ja odgovaram za careve i carevine. Meni je car ko god je od mene jači. A Austrija je jača od svija država što su pod suncem. I ima para više no sve druge zajedno. A ko danas nema para, taj nije pristao ni u crkvu sa njim da odeš. Ko nema para, taman je onakav kao što sam ja kad sam u Kiseljaku, pa ko god me sretne, udjene mi bocu u ruke da mu donesem kisele vode — veli Bosanac.

— Imate li to kiselu vodu? — pitao je otud Crnogorac.

— Imamo; imamo dobru kiselu vodu.

— Čast vam svaka za kiselu vodu, ali za tebe nečast — zato što ja vidim po tvojoj priči da ti ne valjaš ni toliko da te čovjek pošalje da mu doneseš te vaše kisele vode.

— Neko takav, neko ovakav; nek tebe za mene ne boli glava — no hoćeš li bacıti što otud, ovaj Čeh čeka; skinuo je košulju pa mu hladno od ove vode.

I zavežljaji — bacani otud i odovud, šuštali su kroz vazduh iznad vode, gubili se za trenutak u polumraku, i meko padali na pijesak.

Pronađoše tako gazove, prelaze i mosnice na rijeci, odlazeći tamo radi trgovine, i upoznadoše sela uzvodno

i nizvodno u koja su odlazili radi hrane i radi djevojaka, o kojima su poslije, u rovovima, mokri i kaljavi, pričali — ne spavajući.

Radiču stadoše da stižu glasovi o tome šta njegovi vojnici rade po selima — zbog čega on izdade naređenje da se u sela više niko ne pušta, a ko sam ode nek se više i ne vraća u bataljon.

Ne odoše te noći ni u sela ni na rijeku, ali se već iduće namiriše za sve što su bili izgubili.

Posljedica toga namirenja bila je žalba neke žene iz sela Jasena na lijevoj strani Lima. Promucala je stražama zbog čega je pošla komandantu, pominjući pri tome svoj ženski obraz, po kojem se udarala šakom, i u koji joj je bio udario neki Novak Čelić iz Radičeva bataljona, noću, u slami, na silu. Prolijevajući suze na jake, od jesenjih vjetrova ispucale ruke, ona je molila stražare da joj nađu Novaka, a zatim da ih zajedno odvedu komandantu, pred kojim će kazati svoju muku, koja ju je snašla prošle noći, od Novaka. Rekla je da joj je ime Ješa, i da je udovica od balkanskih ratova. Tresla se od muke svojim jakim tijelom i govorila:

— Lako je njemu prosipati svoju silu na mene ovaku, no nek ode na Švabu da je tamo prosipa — veli im. Nijesu joj vjerovali. Ali je ona ostala uporna i sve se jače udarala po svom obrazu, govoreći:

— Ne dam ja ovo . . .! Ja sam jedna sirota, ali ja ovo ne dam nikom.

Sve više se crvenjela u licu, i sve brže svojim bosim nogama brkala dolje pod sobom blato na putu. Činilo se da je već hvatao neki njen nastup, jer se sva tresla, i

sve više mucala, tako da se jedva razumjelo ono što je htjela da kaže. A upravo toga časa doveli su joj Novaka Čelića. Dočekala ga je riječima:

— Znaš li za slamu, gujo ljuta? Znaš li šta si učinio od mene?

Gledali su jedno drugo kao da se već odavno poznaju. I kao da su od slame, na koju su sada oboje mislili, postali žuti. Ona je prestala da dolje nogama brka zemlju i da se trese; postala je nekako stamena i sva samo žena. Gledala ga je u suho, usko, bolešljivo lice kao da mu govori: „Znam ja dobro koliko si se sinoć junačio na mene!" Čekala je da mu čuje riječ — i kad je čula da on poriče, stala je opet da nogama brka zemlju i plače. Veli mu:

— Popravi tu riječ; ta ti riječ nije kao one sinošnje riječi što si mi ih besjedio.

— Popravi se, Novače! — čuo se nečiji glas.

— Stvar je ova velika, ljudi: mogao sam i poginuti a ovo da ne čujem — čuo se neko drugi.

— Neka se pogledaju pravo u oči, a mi da ih gledamo u lice pa će nam lice pokazati gdje je zec.

— Tu je zec . . .! — čuo se neko.

— Kod mene nije, kod mene vam sa ovom ženom nema ništa; što se ove žene, ljudi, tiče, tu su moje ruke čiste — branio se Novak.

— Čiste . . .! Tvoje ruke čiste . . .! — izgovorila je žena i najednom stala da se povija natrag i naprijed kao da će da padne. Lice joj je postajalo blijedo. Na usta joj je polazila pjena. Pokušavala je da digne ruku do usana i skine pjenu, ali nije stigla — jer njeno je tijelo ostajalo bez snage, i polako, kao da je usput pridržavano nekom nevidljivom a jakom rukom, padalo dolje. Pala je meko. Onako kao što padaju padavičari koje svijest još nije izdala.

Ležala je mirno na zemlji. I nekako bespomoćno i tužno. I njima se učini, tako dok je ležala, da je ta žena grozno stara. Da to i nije ona žena što se maloprije udarala po obrazu i dokazivala da je poštena.

Stajali su trenutak zbunjeni. I kao da više nijesu bili vojnici i ratnici, nego neka začuđena djeca...

— Ljudi...! Velike su to stvari! — čuo se onaj raniji glas.

Ne učiniše ništa drugo, do što poskidaše sa glava kape i složiše ih ženi pod glavu.

Otrijeznivši se najzad, ustala je i postiđeno popravila svoju haljinu. Izgledalo je kao da je u tom vremenu, dok je držala njena padavica, bila nekud daleko otputovala i umorila se. Nije više imala ništa da kaže. Odbila je da ode komandantu Radiču — na što su je podsjećali i nagovarali da se žali, sad već bolno sažaljivi na nju.

Okrenula se brzo, i bez riječi pošla svom selu. Odlazila je širokim seljačkim koracima, stasa prava, glave dignute, zagledana negdje u daljinu.

Odlazila je onako kao što iz igre odlaze naljućena djeca, da se više ne vrate.

Gotovo istog trenutka krenuo je i Novak Čelić komandantu bataljona Radiču.

Probijao ga je vruć znoj od onoga što je imao da mu kaže, a što prije nikom nije kazivao.

Ne pokuca na vrata od kolibe, kapu ne skide, ne pozdravi.

— Moja žena i još jedna, učitelju...! — počinjao je svoju priču.

Niko Radiču nije prije dolazio zbog žena.

Ponudi Novaka da sjedne na klupu pokraj zida; spustio se dolje kao sužanj.

— Zbog dvije sam žene došao — veli. — O kojoj prije da ti ispričam?

„A kome ću ja da ispričam o svojoj . . . ?" otišle su Radiču bolne misli na Umku; vidio ju je u mislima kako se presaviła preko prozora za njim — onda kad je iz Akova odlazio na vojnu.

— Pričaj — veli Novaku.

Priču o svojoj ženi u polimskom selu Grebnici, za koju je vjerovao da ga vara, počinjao je okolišno — nagovještavajući, već svojim prvim riječima, užas na kraju.

I sve što je pričao, bilo je prepričavanje njegovih mutnih snova u kojima mu se priviđala njegova žena u zgodama sa muškarcima, koje je danju zamišljao u svojim bolesnim mislima, a noću sanjao u snovima, skačući, poslije snova, kao sumanut.

Dokazivao je da je ona drukčija od svih žena — i da ga je cijelog ispila, čak ovamo na vojni, i da ne prestaje da ga pije, ni danju ni noću. Nemajući ništa da kaže što je vidio svojim očima, on je pričao o onome što je vidio u svojim snovima — opisujući sliku po sliku, i sve onako kako je u snu bilo.

Trzao se kao da se probudio iz strašna sna, a zatim se opet vraćao na usku, varljivu kajasu koja dijeli san od jave, i koja je ponekad jedina staza po kojoj se kreću bolesnici . . .

Dočaravao je prizor nekakvih ljudi sa svojom ženom, koje nije mogao jasno da odredi, ni imena da im da — ni da kaže kad je to bilo, ali se kleo da je bilo, dižući pri tome svoj glas do pištanja, i postajući sve žući, sve manji, i sve sanjiviji.

— Ja idem tako... — pričao je — idem tako ka svojoj kući, a ne znam đe ću prije da zavirim i ufatim ih — jer u kući ima izba, gospodine učitelju, ima tavan, ima soba, i oko kuće imaju kolibe, i ne znam kud prije da okrenem i ufatim ih kako se vrhljaju; a da se ne vrhljaju to neka meni niko ne priča. Jer taka je njena crna dlaka. Iskvarena je ona, gospodine komandante. Taka je njezina koža; pogana koža, moj gospodine. I taka je njezina duša, i ti joj ne možeš promijeniti ni kožu ni dušu ni dlaku. A uz ovu vojnu zapalo je carstvo njezino pa caruje, moj gospodine; ja ovamo a ona tamo pa caruje...

Skupljen uz stolić kraj prozora, sa rukama na sljepoočnicama, Radič je njegovu priču slušao kao ispovijest bolesna čovjeka.

— Utrčao sam u izbu, a tamo tama, mrak pusti. Ja slušam, ja čekam da pod njima šušne slama — i ništa u svojoj glavi nemam do ono što se zove žena. Pa ja potrči na jednu stranu, a nje nema; pa ja potrči na drugu stranu, a nje nema, ali ostaje još gore u kući soba, pa tavan, pa hambar, a to što me nosi, nijesu moje noge nego vatra u mojoj glavi, i ta vatra ne prestaje — ne prestaje, gospodine učitelju, ni kad sam budan ni kad spavam. I ako je ufatim, to će za mene biti slast što sam vidio šta ona radi dok ja na vojni, i iz te slasti ja je i tjeram, i što je više tjeram, sve više je u meni slasti, i od te slasti je se zapalim.

Ovo ja tebi pričam kao bratu, i nikome drugom nijesam ispričao; nosim u sebi, i nije mi gorko što to nosim, nego mi je slatko, jer ja živim od toga; ja živim noću... Noću mi ona dođe pred oči, i dođu mi svi oni njeni — pa se tjeramo... Prvo oni tjeraju nju, a poslije ja tjeram i nju i njih zajedno, ali ne mogu da ih ufatim. I sinoć sam ovdje tjerao jednu ženu... Tjerao sam je

kao da je moja, i ufatio sam je. Bila je pošla da se žali na mene, pa se vratila. Mjesto nje sam došao ja; došao sam gospodine komandante, da me ne tražiš i ne gubiš vrijeme, pa čini od mene šta ti je drago.

Svoju priču prekinuo je tako kao da je došao do jaza koji ne može da preskoči.

U bradi su mu sjajkale žute dlake. Bio je sav žut. Imao je u sebi nešto od onoga što imaju povenule jagorčevine. Ruke su mu podrhtavale. Dah mu je postajao kratak a glasan. Kao da je bio počeo da se penje uz brdo, i za trenutak zastao — pred novim penjanjem...

— Šta sam ono htio da ti kažem? — veli odsutno i kao iz sna. I tako ti je to bilo sa tom ženom što je pošla k tebi da me tuži, pa se pokajala i vratila; bilo ti je sa tom ženom u slami... to što je bilo. Ima tamo na guvnu jedna slama. Svratio sam sa tom ženom u onu slamu; ime je toj ženi Ješa. A ja tebe, učitelju, ne molim da mi oprostiš ovo što sam učinio; nikoga ni za šta ja ne molim — taj se nije rodio da ga zamolim.

Nekakvim blještavim sjajem svoje duše ozaravao je zgodu o kojoj je pričao. Uživao je u svojoj priči: uživao je i onda kad se doticao događaja sa ženom u slami — zamišljao ju je svojom ženom, a sebe jednim od onih ljudi za koje je vjerovao da dolaze njegovoj ženi. Duboku rupu u stogu slame koju su iskopali psi, i u koju je silom ugurao onu ženu, opisivao je do u sitnice — kao da se i tim opisom sveti svojoj ženi zato što ga vara. Tavninom u toj rupi oduševljavao se, veli:

— Mrklina unutra kao u onoj mojoj pojati kod kuće, đe se ona moja sastaje sa onim svojim, i baš tako slama kao u pojati, i baš tako pustinja, taman, brate, kao da je kod moje kuće... Počela je da plače ta žena u slami. Pa je prestala da plače; prestala je onda kad sam joj rukama stisnuo ramena i rekao joj da šuti, biće

joj dobro sa mnom. Može biti da bi ona tebi rekla još i nešto drugo, ali ja sam drugo zaboravio; znam samo da je ona jedna dobra žena. Ufatio sam te, velim joj, prije od onih tvojih što te tjeraju. Tjeram ja tebe i njih odavno, i ništa drugo i ne činim do što vas tjeram. I tu sam ženu zamišljao kao da je moja žena, a sebe sam zamišljao kao da sam jedan od onih njenih što joj dolaze dok sam ja na vojni. I tako... Moj gospodine. Da je ona žena došla do tebe, ona bi ti kazala i nešto drugo.

— Dosta sam čuo — veli mu Radič.

— No nijesi presudio.

Radič je ćutao.

— Došao sam da ti to kažem, da me ne tražiš — veli Radiču pripremajući se da ustane; ustajao je kao da je bio preležao boleščinu.

Okrenuo se — prije nego što je izašao, i još jednom pogledao Radiča; gledali su se nekako slijepo. I ni na šta više nijesu mislili — ni na vojnu, ni na žene, ni na ljudske sudbine; gledali su se i mislili da postoji nešto što se ne može ni uhvatiti, ni zaboraviti, ni kazati šta je to — i ona ista bolest koju je bolovao Novak Čelić prelazila je polako na Radiča; gledao ga je i mislio: „Bolestan sam i ja kao i ti; i znam samo to, da je ostala na prozoru onoga dana kad sam odlazio iz Akova na vojnu; je li još tamo, ja ne znam. Viđam je u snovima kao i ti tu svoju i bolestan sam kao i ti. Pa šta ćemo, jadniče, nas dvojica?" — Činilo mu se da čuje Novakov odgovor: „Ja ništa, ja sam sad miran, ja sam učinio ono što je trebalo da učinim, i miran sam. Vidiš li ti koliko sam ja žut! Ti ne možeš ovoliko požutjeti za tom tvojom. Voliš li je?" — „Volim" — veli u sebi Radič. Gledao je Novaka Čelića kako izlazi, kako je kaput zabacio na potiljak, kako trese uskim ramenima, kako mu se za jakom žuti slamka iz sinoćnje slame.

Gledao je u vedro nebo. Nije znao kuda da okrene. Ni šta od sebe da učini.

Žut — on se jedva odvajao od zemlje na kojoj se ljuljao naprijed i natrag kao da će da padne.

Okrenuo je ka selu i slami, tamo gdje je sinoć bio sa onom ženom; išao je kao da treba nekog da uhvati . . .

Sutradan su ga vojnici našli u slami. Ležao je u lokvi krvi. Bio je mrtav.

Radiča su o tome obavijestili pismeno: „Ubio se Novak Čelić. Ležao je sinoć u slami sa jednom mahnitom ženom kojoj je ime Ješa, i ubio se. Ona mu je donijela novu presvlaku te se presvukao, i sad ga eno gdje leži u novoj presvlaci u slami uređen kao cvijet, ali mrtav. Poganije smrti od ove njegove, a ljepšega čovjeka poslije smrti, oči ljudske nijesu vidjele. Pa te pitamo, gospodine komandante, hoćemo li ga žaliti zbog toga što je bio dobar u borbama, ili ga nećemo žaliti zbog toga što se ubio u ovoj slami. Jedni kažu da bi ga trebalo ožaliti, a drugi kažu da ga ne bi trebalo ožaliti — svima nama se iz lica vidi da nam ga je žao, pa te pitamo šta ćemo činiti sa Novakom Čelićem. Žao ga je i onima što govore da iznad njegovog groba neće gađati iz puške, jer neće da gađaju iznad čovjeka koji je na sebe digao ruku, a dići na sebe ruku to je jedna stvar najpoganija. A mi smo im rekli da im je bolje da gađaju, jer će sutra neko gađati i iznad njih — pa te, komandante, o svemu tome pitamo."

Radič je nad svojim poginulim vojnicima držao kratke govore. Nije govorio kao oficir. Ni kao ratnik. Ni kao čovjek koji smrt poginulih vojnika koristi za hrabrenje živih; govorio je o onome što se desilo i kako se desilo,

ali tako kao da riječi vadi iz nekakve svoje knjige u kojoj je sve to zapisano. Činilo im se da on iz te knjige čita list po list i da svaki vojnik iz njegovog bataljona ima u toj knjizi svoj list, koji će jednoga dana doći na red da se pročita.

Nikakvo im carstvo nebesko nije obećavao — ni starima, ni mladima, ni bogomoljcima. Uprošćavajući sve do gole istine o umiranju, on je otvorenu raku pred vojnicima gledao kao brazdu u kojoj se sije ono sjeme koje se zove čovjek . . .

Počinjao je da govori tiho, kao da to i nije posmrtni govor, nego nešto o čemu se govori povjerljivo, i o čemu će se još govoriti.

Ali Novak Čelić je bio drukčiji od ostalih vojnika. I za njega nije postojao onaj unaprijed ispisani list u knjizi iz koje Radič čita svoje govore.

Nije znao šta će ovaj put da govori. Kako da počne. Šta da ispriča. Ka čemu da vodi svoju misao. Jer Radič je sada sve manje mogao da odvoji sebe od Novaka. Nekakva voda, nekakav most, nekakav prozor — i Umka presavijena do pasa na prozoru za njim da ga još jednom vidi kako odlazi . . . i od te slike koja mu se usijecala u svijest njemu se činilo da postaje žut onako kao Novak i da mu onako iz jake strči nekakva žuta slamka.

Naredio je da se Novak Čelić sahrani kao što su i ostali sahranjivani, i da mu se iznad groba gađa iz pušaka — kao i ostalima.

Grob su mu iskopali odmah više gumna i slame u kojoj je preležao prošlu noć sa onom ženom, i u kojoj se i ubio; iskopali su mu grob u tvrdoj glini, ispod nekakve divlje kruščice.

Donijeli su ga na ljesi od pruća i položili pokraj gomile žute zemlje, ne izgovorivši ni riječi.

Kao da je bio neko koga ne poznaju, i o kome ne znaju ništa da kažu.

Gledali su ga začuđeno, i znali toliko: da je to čovjek koji je sam sebi oduzeo život. Da je to onaj povučeni, mirni i žuti Novak Čelić, koji je i sada bio žut kao glina, u koju će leći.

Ništa tako ne bijahu vidjeli, i nikada prije ne bijahu mislili tako oštro o onome što se zove ljudski život: šta je to, koliko traje, i kako prestaje . . .

Stajali su kao pred čudom koje je bilo veće od vojni, od frontova, od država . . . Gledali su ga sa strahom, i pitali se: šta je taj čovjek svojim samoubistvom htio na ovome svijetu da izbriše, a šta da dopiše. Svijet će — mislili su — i poslije njega ostati onakav kakav je i bio: ostaće u njemu vojne, jesenje slame, mutni potoci, i kaljavi drumovi . . . Samo što se te njegove noge, koje su mirno ležale na ljesi, neće više verati uz meterize da stignu i uhvate, ni odozgo slamati da uteknu — i neće se, mokre i prozeble, grijati više uz ognjišta, jer mrtve su.

Mrtve su bile i njegove ruke, i oči, i usne.

Cijela gomila njegovog tijela bila je sada kao zemlja pod njim — jer pripadao je već zemlji, onom bezgraničnom prostoru koji u sebe prima sve što se na vjetru ljuljalo, cvjetalo, klasalo, i opadalo . . .

Bio je sada iznad svih stvari. I iznad svih bića. Bio je u nekakvom svom prostranstvu u kojem ga više ništa nije moglo povrijediti: ni ruka, ni glas, ni ljubomora, jer je sada bio nepovredljiv.

Moćno je ležao na svojoj ljesi . . .

Neka vrata za sobom bio je snažno zatvorio.

Bio je sad sam. Ali nimalo ljut, ni uvrijeđen, ni zbunjen.

Polako, žmareći obućom po žutoj glini, vojnici su se razmakli da Radiču načine prolaz. Povijeni naprijed, vratova izduženih, koljena ukrućenih, oni su njegove riječi čekali sa nepovjericom — jer nijesu vjerovali da će išta moći da kaže o čovjeku koji je na sebe digao ruku.

— Neki od vas imate svoje žene... — počinjao je Radič kao da se pred njim ne nalazi mrtav čovjek o kojem treba da govori.

Vidjeli su da ova besjeda neće biti iz one knjige iz koje im je dosad govorio...

— A neki ih nemate — nastavljao je Radič. — Nijeste oženjeni. On je bio oženjen; ovaj čovjek koji leži mrtav pred vama bio je oženjen, i bio je bolestan. Ona njegova žuta boja u licu dolazila mu je od bolesti. Vi ga znate: bilo mu je ime Novak Čelić. Tu sa nama je bio samo svojim tijelom, a duhom je bio kod svoje žene; bio je pokojni Novak Čelić duha bolesna. I sve što je počinio sa onom ženom u slami priznao je. Rekao mi je da noću ne spava, da je bolestan zbog svoje žene, i da ne može ozdraviti od te bolesti — i eto nije ozdravio, umro je.

— Ubio se! — izgovorio je neko.

— Ona mu žena donijela te se presvukao u čisto, pa se poslije u tome ubio!

— Niko ne veli da na svoju ženu ne treba misliti — čuo se glas, a drugi dodao:

— Svi mi mislimo na svoje žene i svoju djecu a da ne mislimo bili bismo stoka neslana a ne ljudi koji imaju svoje žene i svoju djecu.

— Na svaku čiviju u onoj mojoj kući mislim na ovoj vojni, ali ako sam kod čivija, nijesam pred Švabom, pa ako mi Švabo uđe u kuću, šta će mi čivija!

— Iz one ga slame izvadismo, iz one ondje — e čuda čudnoga đe ga iz slame mrtva izvadismo! — čudilo se

neko, od vjetrova zarozano, golemom kapom pokloplje-no momče. — A zašto se ubio pošto je preležao sa onom ženom, i što li se obrijao u slami, o ljudi! Obrijao se i obukao — pa se ubio! — nastavljalo je momče. — I da se nije ubio, on bi opet preležao sa onom ženom u onoj slami, a ove su jesenje noći dugačke.

Nijesu slušali šta momče govori, jer bili su se predali nekom čudnom mirisu mrtva tijela pred sobom, od kojeg su im se nosnice širile, bore na licu skupljale, a misli lutale po mokrim seoskim grobištima, po frontovima i po potocima, i najzad se skupljale na nepomičnu žutu tačku pred njihovim koljenima, koja je značila samo jedno: mrtav čovjek!

Vjetar je zasukivao okruglo zvonko lišće na divljoj kruščici iznad njih. Jedno jato vrabaca preletjelo im je iznad glava i zabolo se u suho šipražje.

— Vojnici . . .! — nastavljao je Radič svoj govor.

Vojnici su se trgli. Glave su im stajale kao bajonete na puškama.

— Breme koje je nosio pokojnik bilo je teško, jer to breme nije padalo na njegova ramena, ono je padalo na njegovu dušu. A što pada na dušu, teško pada. Ni brat, ni otac, ni majka tu ne mogu pomoći. A ljudi su najviše ljudi onda kad ono što nose ponesu cijelom svojom dušom — pa nose dok mogu, a kad više ne mogu, padaju žalosno. Ovaj čovjek pred nama pao je žalosno. Njega tuđa puška nije pogodila, nego je sam — u ona vrata u koja će sada da uđe, zalupao da mu se otvore. I ona su sada tu. Otvorena su mu. I u njih će ući još jedan pokojnik. Pa šta ćemo mi tome, moja braćo! On je bio vojnik kao i mi, i mi ćemo ga vojnički ispratiti; pa šta ćemo mi tome, moja braćo! Jedan trag sa zemlje izbrisan je. Onaj koji je za sobom ostavljao jedan običan čovjek. A ti takvi i čine ovaj svijet. Zbog njih je, braćo,

i stvoren svijet. Zbog njih je, braćo, svijet i lijep. I čudan toliko . . . i šaren toliko . . . I on će sada ostati bez Novaka Čelića. Mi Novaku Čeliću nećemo više govoriti dobro jutro. A on ni jutra ni večeri nije imao; ovaj pokojnik što je pred nama. A kriv zato nije bio. I nek je, braćo, Novaku Čeliću laka zemlja!

Složili su svoje glasove sa Radičevim: nek mu je laka zemlja.

Položili su ga u raku zajedno s ljesom, sa odjećom, obućom i kapom — i riječima: „Jakože i mi opraštamo dolžniku svojemu . . .!"

Površina zemljina kao da je bez njega ostala pusta i prazna. Bilo je nešto od nje odlomljeno.

Kroz tišinu oticala je dolje voda, i gore oblaci.

Vojnici su zatim polazili. Bili su žuti od gline, i kruti kao drveće.

Išli su svojim teškim, težačkim koracima — onim kojim se odlazi sa groblja.

VIII

Padoše tih dana guste studene kiše, od kojih rijeka dolje pod brdom, valovita i brza i inače, stade da burlja stravično, puneći — naročito noću, jezom svoga prijetećeg huka cijeli kraj oko sebe.

Zemlja se nadoji vode uz te kiše, nadu svoje jesenje lice, rastopi se i razbrčka. Sve što je bilo na njoj postade jadno — i nekako suvišno. Činilo se da ništa nema svoje kuće da se skloni, ni svoga ognjišta da uz njega sjedne. Ptice nijesu letjele, i ništa se nije micalo — sem dolje pod brdom mutne vodurine.

Jednog takvog mutnog dana, rano — dok je po zemlji ležao sivi magleni sumrak jutra, Austrijanci otpočeše sa svojim pritiskom na Lim, sad upornim i odlučnim — kako bi što prije izašli na Murinu i Andrijevicu, na Kalače i Kalicu, i tako, postavljanjem vatrene brane prema Kosovu i Metohiji, zatvorili tamo Prvu, Drugu i Treću srbijansku armiju, i sa njima Odbranu Beograda, i spriječili im izlaz na more. Bila je to konačna uništavajuća odluka dvije carevine, Njemačke i Austrije, i uz njih Bugarske, čija je vojska već išla na Kosovo.

Kroz kišu, gustu kao pruće, i brda od nje zamagljena, Radičev bataljon, i svi ostali oko njegovog, pređoše — pod pritiskom Austrijanaca, na nove položaje istočno uz rijeku, sa kojih se, dolje u dolini, kao na dlanu vidjelo Prijepolje, i od njega gore uz vodu i dolje niz vodu drum, bijel i pust. Iznad varoši — i s ove i s one strane, s brda u brdo, prodijevala se gusta ljesa kuršuma uz vruć, zaglušan zvuk, tako da se varoš — ispod toga tkanja, bila prikrpila za mokru zemlju kao da se razdvaja sa svojom dušom. Činilo se da se sva ljulja, zajedno sa ćeramidom na svojim krovovima, minarom na džamiji i hodžom na njoj, koji je klicao molitvu bogu, kroz kišu i kišu kuršuma, da bog sve to utoli — vatru i vodu, i mir dadne gore nebesima i dolje sokacima, pendžerima i vratima — i dušama ženskim i dječjim, uz kijamet koji je nastao: „Ti koji si najveći, i osim kojeg drugog nema, pogledaj nas koje si stvorio i spasi nas od sile đavolske i kaurske, o veliki, o jedini!" Padao je odozgo zajedno s minarom, koja je bila pogođena granatom i prelomljena preko polovine kao ledenica — ne stigavši da izgovori molitvu do kraja. Niko nije vidio kad je padao, jer je tada u kasabi padalo sve što je strčalo — a ni čuo kad je minara, zajedno s njim, lupnula o mokru kaldrmu i razbila se. Njegova glava — mrt-

va, i njegova bijela čalma — krvava, ležale su u gomili kamenja i kreča odvojene jedna od druge, pod oblakom prašine, i pljuskom kiše — i onom grmljavinom što je tkala brdima s jedne i druge strane kasabe, i drumom što je od nje vodio gore uz vodu, i dolje niz vodu — pust.

Tako — odjednom, na pola molitve, bi prekinut onaj jedini ljudski glas koji se dizao odozdo iz mokre kasabe gore u tmurno, od tanadi zvučno nebo, moleći za spas.

Bila su ostala još samo zvona na crkvi. Nečija ruka, odozdo iz prizemlja, potezala je za uže koliko je mogla. Zvonila su svojim bronzanim i stravičnim zvonom kao da je smak svijeta. Zov praiskonski utiskivala su u brda i nebo bez prestanka, i više kao da i nijesu bila zvona, nego glas koji opominje, i kara, i prijeti. Drhtala su, i drhtao je sav vazduh od njihovog zvuka koji se rasipao široko i mokro, i očajnički, gore po meterizima i vojskama, koje su se gledale s brda u brdo, i gađale — preko kasabe. U trenucima kad bi tresak gore u brdima utišao, utišala bi i dolje zvona — i odmah pridala kad bi gore pridala borba.

Prestala su da zvone pred veče, onda kad je prestao tresak na onoj lijevoj strani vode — crnogorskoj, odbaciv, u prekidima, još nekoliko zvuka nad kasabom — u koju su, u halaku, ulazili Austrijanci.

Potisnuti od Prijepolja, crnogorski se bataljoni, a sa njima i Radičev, pomakoše daleko uz rijeku i nekakve potoke i gajeve, u kojima prestojaše cijelu noć, kisnući, i spavajući na nogama, uz stabla.

Za mraka još — a pred samu zoru, otpremivši ranjenike u pozadinu, Radič svoj bataljon navede prema Limu — nad koji se nadnosio već danima, ne prešavši ga — da ga sad pređe.

Krećući se po blatu, sanjivi i pokisli, i borbom za Prijepolje premoreni i prestravljeni — vojnici su mislili da je već jednom došao odavno željeni čas da nogom stanu na drugu stranu rijeke, koja im se činila nedohvatljiva i na kojoj, mislili su, ima hrane.

Išli su kroz gola strništa pokraj vrblja, kaljavi do guše i prozebli — i gotovo spavajući. I više u snu nego na javi, njima se činilo da se nekud sele, da su pošli u nekakav dalek kraj, gdje ih čekaju tople odaje — u kojima će se očistiti i oprati, i popiti rakiju, i poslije zaspati. Tamo će zauvijek nestati njihovog šlapkanja obuće po žitkom blatu raskvašenih strništa, koje su slušali u svom polusnu, tako idući, i ne videći ništa oko sebe do maglu, i u njoj, tamo pred sobom — Radiča kako ih vodi.

A jednog časa, kad je sunce bilo već izgrijalo, pred njihove oči isturi se nekakav gust vrbak kao zid, ispod kojeg se čuo huk vode, koji ih je najednom trgnuo tako kao da su se umili i oprali.

Ne našavši tu nigdje ni bogaza ni mosta da pređe rijeku, bataljon se otisnuo ledinom duž vrbaka — gazeći opet lijeno i sanjivo, i slušajući kroz san kako negdje tamo, na drugoj strani vode, laju psi. Huk mutne rijeke koja je oticala ispod vrblja, vojnike je navodio da misle: da između vode i vojske ima nešto slično, a što se ne umije kazati šta je.

Prešavši najzad ispred podne na drugu stranu, bataljon uđe u neko grdno razbacano selo oko druma i oko potoka; uđe mokar i crn, i umoran, i bi — na sredini druma, kraj česme i duba nad njom, dočekan od svijeta, koji je izašao da ga sretne, i iznio sofre da za njih sjedne.

Neki starci su stali da drže duge, mučne govore, gledajući dolje pred sobom kako gladni vojnici jedu

vruće meso; potezali su riječi duboko iz duše i duboko iz nekog davno minulog vremena, koje je bilo muško i junačko.

Oni dolje za soframa nijesu ih slušali — jer nijesu bili nikakvi „sokolovi", kako su ih u govorima nazivali, nego obična narodna vojska, koja se, otkako vojuje, sad prvi put dohvatila vruća mesa.

Najzad su riječ prepustili onome što je za nju bio vještiji — popu Dikosavu iz sela Vrha, koji je bio više ratar nego ono čime ga je odavala njegova mantija i njegova brada. Počeo je svoj govor sa Karađorđem i njegovom vojskom, koja je uz ustanke u Srbiji polazila da se sastane sa Crnogorcima i stigla upravo do ovog sela — i vratila se; podizao je, od tuge što se vratila, svojom drhtavom rukom čokanj rakije i ispijao ga. Od tada — rekao je, pa sve do danas, stoje ispružene bratske ruke jedna drugoj, da se uhvate.

Pominjući pozdrave iz Srbije Crnogorcima da zaustave austrijsko prodiranje uz Lim dok vojska sa Kosova i Metohije ne izađe na more, pop se od žara u sebi crvenio kao kakva djevica; glas mu je drhtao a mala žuta brada tresla se. Govorio je:

— Pozdravljaju nas rijeke i bregovi iz Srbije, braćo! Grobovi i guvna, braćo, iz Srbije! Kolijevke i ognjišta, braćo, i Žiča, braćo, i Studenica, i Ljubostinja — i sve što je živo i mrtvo, i Morava, braćo, — da ne propustimo Austrijance uz Lim i Taru, i glas će se naš, braćo moja vesela, sačuvati kroz vijekove — za pojaseve neke daleke... I braćo moja vesela, neka svi izginemo za ovaj pozdrav i ovaj amanet u bogu jednom — amin! Nek kamen međaš postanemo odakle će se dijeliti vode i slobode i teći niz zemlje i države — amin!

Oni što su jeli prestali su da jedu. Neki su ustali i gledali — kao da gledaju u Srbiju...

Radič je gledao u popovo staračko lice i ramena, kakva obično imaju ljudi koji su dugo radili na zemlji. Njegovo prebacivanje tijela s noge na nogu — a to je činio kad god bi se suviše uzbudio u svom govoru, ili jače potegao rakije, navede ga na sumnju da je taj čovjek hrom u jednu nogu; zagledavši se bolje, on vidje da je hrom u obje. Vidio je u njemu nešto od onoga što na ljude ostavljaju siromašna ognjišta i njihov dim, štura zemlja i posan zalogaj i stalno čekanje da se nešto dogodi... Kao da je cio svoj vijek bio proživio među svijetom koji se nije molio bogu — i oni masni i slasni zalogaji, koji u selima oko Lima obično prolaze kroz grla popova, kroz njegovo nijesu prolazili. Činilo se da nikada nije imao svoje mladosti, i da je uvijek bio kao sada kad drži govor — podjednako i starac i dijete.

Bio je pun nekakve nade, i grdno umoran od čekanja nekakve sreće koja je imala odnekud da dođe — i činilo se da nije ni spavao čekajući je.

Nije mnogo znao o onome što je govorio, sem toliko da treba pomoći Srbiji, i nije se ni trudio da ostavi utisak da mnogo zna, ali onako kako je govorio i kako je pio mogao je da govori i pije cio dan. Kao da je plovio nekim svojim dalekim morem, na dobru vjetru — gledajući u Srbiju kao u svjetionik. I kao da je voda, odozdo s mora kojim je plovio, stalno zasipala kapljicama njegovo lice — jer su mu na licu stalno caklile suze za Srbijom, slivajući se dolje u bradu, u koju se slivala i rakija.

Iz njegovih riječi, vojnici dolje za soframa, i svijet koji je oko njih stajao i čekao da sa njima pođe na vojnu, sklapali su u svojim glavama slike nepreglednih povorki srbijanske vojske koja se povlači, i činilo se da su iz Srbije zauvijek pošle obje Morave, i svijet sav, i

djeca, i kolijevke — a žene su od svega toga vidjele najprije kolijevke, kako se ljuljaju na ramenima, i odlaze.

Nađoše — odnekud, iz riječi popovih, da su sve vojske na svijetu kao kakva djeca, bez svojih majki . . .

Njemu — Radiču, od svega što je pop pomenuo u svom govoru najdublje se u svijest usjekla rijeka Lim; vidio ju je kao vodu sa koje su svoje konje pojile vojske latinske i avarske, turske suvarije i župljanski Hašani, divlji Franci i surovi krstaši, i vidje na njenoj površini bezbroj konjskih kopita i mačeva iskovanih u Brskovu, i ču im zvek. „I ništa od njih — mislio je — nije ostalo ni na vodi ni na zemlji, do samo mramorje — ono jedino a strašno pismo koje za sobom ostavljaju sve vojske svijeta kuda god prođu . . ."

Pogledavali su zatim u tamno tmurno nebo, iz kojeg su, polako, počele da se spuštaju sitne suhe pahuljice snijega. Kao da je gore u oblacima neki nevidljivi veliki cvijet osipao svoje latice dolje na sofre i na zemlju, koja je bila crna i mokra, i nekako odvratno gola, i prazna. Kao da kroz nju, tako šturu i jadnu, nikada nije zmaj proletio . . .

Zagledani u zvučnu providnu zavjesu od pahuljica, slušali su kako neko na pragu kolibe izvlači svijetlim glasom uz odvuglu kožu na guslama, slično mekom padanju snijega: „Oj mjeseče, moj stari vojniče, otkad nijesmo skupa vojevali . . .!"

Neko je negdje uzdahnuo.

Neka su se vrata otvorila.

A zatim ostao samo glas, koji je iz sebe isturalo grlo, i uz grlo struna. Svijet je od pjesme postao širok. Nebo gore prostrano. Zemlja neizmjerna. Imalo se kud poći . . .

Pred veče, po blagu snježnu vremenu i kroz maglu koja se navlačila uz vrbake, povijeni naprijed kao da za

sobom nešto teško vuku, uz drum su pristizali ostali bataljoni. Crni — oni su na snijegu izgledali krupni i strašni, a najviše zbog kundaka pušaka koje su bili okrenuli gore, tako da su im bajoneti oko nogu svitkali nekim ljutim zelenim sjajem, a strašnim — kao jezici u kakve nemani. Od njihovih komandanata Radič doznade da i sam treba da krene na Mojkovac, i tamo sa ostalim bataljonima zauzme položaj. Imao je na Mojkovcu da se čeka dotada najveći — odlučujući austrijski napad. Bilo je to mjesto obzinuto vojskama kao kliještima. Bilo je pozornica na kojoj se izvodio posljednji čin vojne na Balkanu.

Poprskana snijegom po kapama, vojska je polazila. I već još noćas imala je da se približi Akovu, a zatim odmah i Mojkovcu — za koji dan.

Česma i dub ostadoše kraj puta. Sletješe ptice ondje gdje su bile sofre.

Ode vojska . . .

IX

Svako približavanje Akovu za Radiča je značilo i približavanje onom prozoru kraj mosta iza kojeg je jesenas ostavio njih dvije — Umku i Despinu, o kojima nije ništa znao.

I već idući dan, još za jutra, on spusti bataljon niz rijeku Bistricu sve do njenog utoka u Lim — odakle, po izlasku sunca i uzdizanju magle, vidje Akovo, vidje u njemu toranj Mirosavljeve crkve i minare na džamiji, u tami — a prije svega u svojim mislima vidje onaj prozor kraj mosta, i Umku na njemu — kao onda kad je odlazio.

Razdvajala su ga svega dva sata hoda, a činilo mu se da je neizmjerno daleko to mjesto u kojem je ona.

Ušavši u selo da se najprije ugriju, gdje ih psi izlajaše i djeca nagledaše, dodirujući im puške, fišeklije i neobrijane brade, vojnici tek sada — iza ognjišta, sagledaše svu širinu rijeke preko koje su imali da načine skelu za prelaz vojske koja je imala da stigne za njima. Radič nikako nije mogao da vjeruje, da će moći da načine tu skelu, iako su ga pioniri uvjeravali da je to moguće, samo da treba puno volova, hrastova, konopaca, a najviše vještine, za koju su govorili da je oni imaju i za veće skele i rijeke.

Radič je sada gledao na onu drugu skelu i rijeku, na kojoj su stajale njih dvije, Umka i Despina, i pružale mu otud svoje ruke... Činilo mu se da je pola vijeka išao ka tim pruženim rukama, od kojih su ga odvajale nekakve vode, bez skele na sebi.

Usjednuvši konju u sedlo da ode tamo, on više nije znao ni kud ide, ni zbog čega — jer učini mu se sve to kao san.

Položivši ruke na jabučicu sedla, pri čemu nimalo nije ličio na konjanika i ratnika, on pođe — ne naredivši vojnicima da išta rade oko skele, do da po selima pokupe sjekire, svrdlove, volove i konopce.

Jahao je kroz snijeg uz vodu pokraj šljivika iz kojih su izlijetale ptice, i pokraj streha pod kojim su se grčile kokoške i prosuvale mačke. Nagazivši na groblje, on ga pređe s kraja na kraj a da se i ne okrenu da vidi gdje je i gdje će izaći, jer gledao je samo jedno: jedva primjetljive šiljke minara i toranj Miroslavljeve crkve u daljini, kroz izmaglicu.

Činilo mu se da je na tom putu odavno, i da taj put i nema svoga kraja...

„Nema!" — čuo je glas.

Pritvorenih očiju, on vidje — ili mu se učini da je vidio i čuo onu staricu što je plela čarape za noge svoga sina koje su negdje iza frontova strčale iz zemlje. S vremena na vrijeme cijela njena prilika, živa, zagledana u daljinu, iskakala mu je pred oči na bjelini snijega kao njegov saputnik . . .

„Ovo je onaj put od kojeg si me odvraćao; sad idemo njim zajedno . . ." — govorila mu je, lebdeći iznad snijega, u izmaglici, a živa.

„Kud ti to ideš?" — izgovorio je glasno Radič.

„To si ti mene i onda pitao."

„Govorio sam ti da se do onog mjesta koje si tražila ne može stići; ali ti ništa nijesi primila što sam ti govorio, i nigdje nijesi stigla — do da pogineš na onoj ledini."

„Ja još idem. I više nijesam sama na putu; sada i ti ideš sa mnom. Vidiš li ti da je naš put isti. I nijesi li znao da ćeš i ti poći nekom svom mjestu — kao što sam i ja onda pošla, i da ćemo ići zajedno".

Odgovorio je:

„Ja neću daleko."

„To sam i ja tebi onda govorila, a eto još putujem. I sam vidiš da nijesam stala od onoga časa kad sam pošla na onaj put . . ."

„Na koji put?"

Vidokrug oko njega postao je za trenutak rumen, a zatim bijel — i prazan. Ništa više na njemu nije bilo. Obmotavši vođice oko jabučice sedla, kako bi oslobodio ruke, on se okrenu ka konjskim sapima — tamo gdje su bile bisage, i stade da otkopčava toke i odvezuje zaveske. Zavrzivao se za stvari koje otud nije vadio cio mjesec, preturao ih je i prisjećao se šta je šta. Najzad su mu se prsti zapleli među konce. Znao je da su to

konci od nedopletenih čarapa one starice. Izvukao je prvo jednu čarapu. Bila je ispletena do polovine. Gledao ju je kao nepređen ljudski put do nekakve tačke, do nekakvog mjesta na ovoj zemlji... „Ja još putujem... I više nijesam sama na putu, nas dvoje sada putujemo zajedno", učinilo mu se da je opet čuo onaj glas.

Za dana još, a pred sam suton, projahavši pokraj malte i groblja, on uđe u varoš i upravi mostu i kući u kojoj je bio ostavio Umku i Despinu, onda kad je odlazio. Ne okrenu se nikud, i nikog ne pogleda, riječ ne izreče.

Tutnjem konjskih kopita punio je sokake kojim je prolazio, a sam se punio straha od prozora ka kojem je išao. Išao mu je sada kao drugi čovjek — kao putnik koji je daleko putovao i mnogo vidio i doživio. Činilo mu se da je kroz ovu varoš prošao samo još jednom — onda kada je preko mosta u očima odnio njenu sliku, a u ušima njenu kuknjavu, za njim.

Prtina koju je danas prevalio, putovi koje je prešao prije, neupleteni konac na čarapama one starice — sve se to ovoga časa vezivalo samo za jednu tačku pred njim, za jedan kanat, za jedan prozor — onaj njen, pred kojim je imao da sjaše konja i kucne u staklo.

Toplinu pod srcem, onu koju je često osjećao kad bi uzeo da misli na nju, osjetio je više nego ikad prije, a zatim odmah i studen — od straha pred susretom.

A dotle se bio uhvatio i suton, kroz koji se dizao dim iz kuća i lijepio se dolje za vodu ispod mosta i vrbaka, i gore za krovove i drveće; vidjeli su se još jasno samo odžaci na kućama, stakla na prozorima, i čule se česme u sokacima.

Osjeti najednom strah od prozora ka kojem je išao, i potrebu da se nađe daleko od svega toga — da se obrete u onim bregovima i potocima oko donjeg Lima i da

tamo nekog hvata, da pada, da ustaje, i da sluša halak bataljona ispod austrijskih meteriza — u klanju.

Potegnuvši vođice udesno, on okrenu konja u sokače na čijem je početku, o direku, svijetlio fenjer, i sad ga skara da pođe brže — puštajući prvi put svoj glas otkako je ušao u kasabu.

Nekoliko koraka još, koje je trebalo da učini konj pod njim, i onaj prozor koji je gledao u snovima biće tu, pred njim — na javi.

Zamišljao je kako će kroz staklo vidjeti unutra stvari, i njih dvije, ili sjenke njihove — još sa sokaka, prije nego što i uđe u kuću.

Zagledavši se tvrdo u tamu — ondje gdje je mislio da će gorjeti svjetlo i da će ih vidjeti, on — ne ugledavši tamo ništa, poteže vođice i zaustavi konja, na kojem ostade, tvrdo kao da je kakvo drvo.

Kanati su bili otvoreni. Iza njih se skupljala tama. Hladnoća iz sobe, u kojoj se dugo nije ložila vatra, udarala je kao iz pećine. Gledao je u tu pustinju gotovo bez ikakvih misli i ikakve volje da išta učini — do da stoji i gleda u prozor, sa kojeg ga je ispratila Umka onda kad je odlazio, presavijena do pasa za njim, da ga vidi još jednom.

Bio je vidio bezbroj takvih prozora u selima kroz koja su prolazili frontovi — praznih, tamnih, otvorenih, i zamišljao da ovaj svijet i nije ništa drugo do zbir tragova onih koji su na njemu živjeli, i iščezli . . .

Htio je da ovaj prozor bude njegov.

Htio je da iznutra čuje nekakvu škripu, nekakav glas, nekakvu riječ.

Prišao je uz susjedni prozor i kucnuo prstima u staklo. Zatim je tako činio redom, sve dok neka žena, isturivši kroz prozor glavu, nije odgovorila:

— Čini mi se da su stanovale u ovom sokaku. Da je ovdje moja snaha, ona bi ti kazala za svakog u varoši gdje stanuje; ona zna i koliko ko na sofri ima kašika; ona zna i đe je đavolu rep, a ja sam ti, sokole, stara pa ništa ne znam, hajd' gore pitaj dalje.

Išao je zatim u susert nekom čovjeku koji je gazio drugom stranom sokaka, pognut naprijed i ogrnut širokim kaputom koji ga je pokrivao do peta i pod kojim je nosio fenjer; osvjetljavao je pred sobom samo toliko da vidi gdje će spustiti svoju nogu. Išao je kao da se nečemu prikrada. Radič je potjerao konja pravo na uski svijetli prostor pred njegovim nogama, i zaustavio ga kad se glava konja gotovo dotakla s glavom čovjeka.

Ćutali su trenutak obojica — Radič gore na konju, čovjek dolje pred njim. A onda je onaj dolje izvadio fenjer ispod kaputa, digao ga gore koliko je mogao, i osvijetlio i konja i konjanika.

— Sokaka imaš dosta, da na mene ne najahuješ — veli.

Radič ga je pozdravio. Sada mu je vidio izbliza golemu glavu, prosijede opuštene brkove, iznošen crveni fermen, bijelu jaku pod grlom.

— Da mi nešto kažeš ako znaš.

Radič je ovo izgovorio sagnuvši se gotovo do njegovog uha. Uzbuđenje nije mogao da sakrije, tako da se čovjek dolje pred njim trgnuo; fenjer pod kaputom proširio je svoj krug.

— Dozvoljeno je pitanje, a što mi je u znavanju, kazaću ti — odgovorio je otegnutim glasom, podešenim za povjerljiv razgovor.

Radič se okrenuo prema konjskim sapima, ponišanio rukom u sam kraj sokaka — a čovjek odozdo podigao fenjer da mu pomogne. Ono ka čemu je Radič niša-

nio bila je crna tačka prozora na bijelom niskom zidu, iz kojeg su ga, učinilo mu se, gledale nekakve mačje oči.

— Onaj prozor... — veli mu Radič. — Ondje su jesenas stanovale dvije žene.

— Pa sad ne stanuju — odgovorio je čovjek tako kao da je shvatio sve šta dalje ima da dođe. — Znam za te žene; znam i za neke druge žene, samo ne znam zbog čega ti to mene pitaš; je l' ti neka nevolja da me pitaš za te žene?

Radič je ćutao.

— Bile su. Pa su raširile krila i otišle; to znam, i to ti velim; pomakni mi se s puta da prođem.

— Kud su otišle? — pitao je Radič, ne sklanjajući mu se s puta.

— Ko zna kud sve đavoli ne vode žene!

Radič je vidio da taj čovjek neće da priča ono što zna; krio je to u svojoj glavi kao što je dolje pod kaputom krio svoj fenjer.

Potegao je vodice i pošao dalje.

S kraja sokaka se okrenuo i vidio kako onaj čovjek stoji na istom mjestu. Svoj fenjer je bio ugasio. Crnio se na snijegu kao ugljen.

U hanu — u koji je svratio da prenoći, prećutao je cijelo veče, sjedeći sam za stolom i psmatrajući nekoliko ljudi koji su također sjedjeli za stolovima i s vremena na vrijeme doturali jedan drugom lijene sanjive riječi, ne čekajući na njih odgovor. Vidio je — po njihovom ruhu, po dokonom sjedenju i dokonom razgovoru, da su varošani; da su od onih koji znaju kad se u varoši pomakne igla.

Polazio je da zapodjene razgovor s tim ljudima, i odustajao. Vruća para iz čaja uspavljivala ga je. Umorno tijelo padalo je u neki čudan drijem, u kojem je vidio frontove, svoje vojnike, daleke bregove i selišta pod njima, nekakva strašila i prikaze, i opet njih dvoje — Umku i Despinu, onakve kakve ih je vidio kad je odlazio iz ove varoši — na onom prozoru iza kojeg su malo prije gledale mačije oči.

Iza sna, i tih slika, skočio je na noge i viknuo kao da se od nečega spasava:

— Gdje su one žene?

Za njegovim glasom ostala je tišina. Ljudi su se okretali jedan drugom i ćutke se pitali šta da mu kažu.

— Gospodine — počinjao je jedan. — Pitao si nešto. Skočio si iz sna i nešto pitao; šta si to pitao?

— Čuli smo da si pitao za nekakve žene — veli drugi. — Imamo dobru volju da ti pomognemo ako možemo. Žene tu u varoši poznajemo dobro; malo koja bi se mogla naći da je ne poznajemo. Mi smo trgovci. Tu smo se rodili. Sve ti tu znamo, i poznajemo.

Za njim je nastavio onaj prvi, veli: da njihovo zanimanje i nije ništa drugo do da sjede po ćepencima i gledaju šta ko radi. Šta rade ljudi i šta rade žene. I da nijedno mjesto nije tako zgodno kao ćepenak da se sa njega gleda svijet. Vidjeli su sve žene koje su svatovi doveli u varoš, i sve one koje su iz varoši izveli. Sem karaboje, gajtana, konjskih potkovica, dugmadi i žena, drugo i nije u njihovoj brizi, i za drugo neka ih i ne pita.

— Skočio si iz sna, gospodine, i pitao si za žene, gospodine; koje su to žene? Bi li ti, gospodine, po čem mogao biti Radič Memić?

Na to ime podigli su se sa stolica. Sjedajući ponovo, oni su trenutak nijemo ćutali — kao ponekad na svojim

ćepencima u čaršiji kad im naiđe čudna mušterija. Oni što su maloprije sjedjeli komotno, sad su prikupili svoje noge. Počinjali su da govore o sudbini: kako sve što živi ima svoju sudbinu koja ga vodi. Koja mu je put upravila, i sa kojeg ne može nikud, dok ga ne dovede do one krajnje tačke na tom putu koja se zove smrtni čas.

Pričali su zatim o sudbini Umkinoj i Despininoj. Žalili su ih. Bila se čaršija oko njih zaujela — pričali su — i bile su se izrodile mnoge kavge i tuče zbog njih. Svi direci na kojima su bili fenjeri u njihovom sokaku izlomljeni su u tim tučama. Otuda je i dolazio onaj mrak tamo. Zatvor nad čaršijom bio se napunio svađalicama. A najviše je bilo žena; one su najduže i ležale — i najele se slatkih i slanih jela od kojih je zatvor mirisao, jer žene su ženama donosile ono što su najbolje imale. Nekima se, uz takvu hranu, nije ni izlazilo iz zatvora.

Nešto zbog svega što je izvodila jedna mala kasaba, a nešto zbog svoga slabog zdravlja, komandant mjesta Maksim Tucanja odlučio je da se povuče sa dužnosti u svoje malo selo Klade i da tamo povede Umku i Despinu i čuva ih dok se vojna ne svrši i Radič ne vrati.

Iz kasabe je pošao noću, misleći da noću niko neće vidjeti Umku.

Bila je noć tamna. U jedna kola uveli su Despinu i Umku, a u druga Maksima Tucanju. Stražari su čuvali kola, iako je bilo gluho doba noći i kasaba spavala — ali im je bilo uzalud. S iščupanom banderom na ramenu, na čijem je vrhu još gorio fenjer, neko se iz mraka zaletio i zajedno — s banderom i fenjerom, pošao kolima da udari Umku. Vriskom, koji su obje pustile iz sebe, uplašivši se zacenute bandere i fenjera na njoj, one su izbudile cio sokak. Bunovne, glave su brzo oki-

tile prozore. Razabravši o čemu se radi, ljudi su se brzo povlačili natrag, a napolje izlazili samo radoznali, da još jednom čuju kavgu i vide Umku. Izlazili su u gaćama i košuljama. I držali se bliže kućnih vrata da ih ko takve, bijele i upadljive, ne udari čime iz tavnine; okretali su se na sve strane oko sebe, jer niko nije znao šta ga i otkud u noći može udariti. Neki su stali da klamparaju vratima i time stvaraju buku, a žene da ih prate udaranjem šipkama po sudovima od bakra — a sve to zbog Umke. Udarale su kao da iz kasabe izgone samog đavola.

Podjareni galamom u noći, stali su listom da pjevaju pijetlovi. Da laju psi. Da plaču djeca. A neko zađe te pogasi fenjere.

Kroz mrak i vrevu, teško i bučno, i u noći nevidljivo, odlazile su ispod vrblja vode Lima... Utiskujući u njihov huk pisku svojih točkova, ispred mračne kućice i iz mračne ulice polazila su kola. U jednim od njih bila je Umka. Vodili su je u Klade. Stajao je pred njom jedan od onih putova na koje ljudi stanu iznenada, a pravca im ne znaju, ni kraja.

Nešto od ovoga doznao je Radič Memić slušajući trgovce u hanu, a ne pitajući ih ništa, i ne tražeći da mu išta pričaju.

Sutradan se u bataljon vraćao kroz jutarnju maglu oko rijeke. Bio je zbunjen onim što je čuo od trgovaca. „Valjaće nam još putovati...!" — učinilo mu se da čuje onu staricu.

Potjerao je pod sobom konja.

Oko puta vile su se magle.

X

Otkako je Umka one noći pobjegla za Radiča, u njenu sobu nijesu ulazili ni njen otac Redžep, ni majka Džana, ni braća Kasum i Šućro.

Kao da je tamo u sobi Umka ležala mrtva . . .

O vanjsku erezu na vratima vješali su torbe, ključeve, uzice i sve drugo što je na sebi imalo petlju, jer držali su da je to ereza za koju se ničija ruka ne hvata. I sve što je trebalo da se lako i brzo nađe, tu je visilo. „Na vratima je", govorili su — i odmah se znalo na kojim je vratima.

A te noći — dok je po starom crnom krovu od šindre udarala teška krupna kiša s vjetrom, na erezu je svoju ruku spustio Redžep. Učinio je to krijući od drugih. Nekakav lanac, nekakve toke od mjedi i ključevi sa alkama zazvečali su. „Javljaš li se to, jadnice?" izgovorio je.

Dočekala ga je unutra gusta tama. Prosijecao ju je s vremena na vrijeme odsjev munje iznad brijega. Tada — kad sijevne, mogao je da vidi cijelu sobu, ostatke Umkinih haljina, stvari koje je o čiviluk objesila njena ruka, i sanduk s njenom djevojačkom spremom.

Stajao je i udisao njen vazduh; jer mislio je da je njeno sve što je tu: vazduh, miris, tama, svjetlost . . . . Gradio je cijelu njenu sliku u svojim mislima. Tepao je njenim rukama, ka kojim je pružao svoje ruke, da ih dotakne.

Sva ona čuda koja su se u Akovu dešavala oko Umke dolazila su mu do ušiju. Znao je da se dolje u varoši potrošilo oko nje mnogo riječi. Da se svijet zaujeo — da sa svađom ruča i večera, i da njeno ime ne skida s jezika. Napadali su je, i grdili, i proklinjali, i opet branili, i hvalili, i sa njom se dičili — već prema tome

ko je koje vjere i koliko ga je strast ponijela. Njen život je smatrao nesrećnim. I ništa se više ne može desiti što bi je skrenulo na miran put, onaj kojim idu srećne žene. Neko prokletstvo, iz moćnih usta: da mu od srca padne stvorenje koje neće imati svoje sreće, ni svoga puta, ni na putu svoga mira, bilo mu se sručilo na glavu, i on je držao da sve otuda i dolazi — iz tog prokletstva, i da ima još da dođe.

Prišao je njenom sanduku, otvorio ga i stao da udiše miris njenih haljina; udisao ga je kao da pije vodu poslije nekakve grdne žeđi.

Bila je istovremeno i tu, i negdje daleko, ili je nigdje više nije bilo ... „Kad su je udarali . . — mislio je u sebi — kad su je onim šipkama udarali Kasum i Šućro, ja sam sve slušao u drugoj sobi, i bože veliki, zašto li se nijesam pomakao da je odbranim! Taki smo mi koji se zovemo Karadašići! Svoje uže bacili smo u tamu ovoga svijeta da se zakačimo za kakav klin i podignemo, ali se ni za šta nijesmo zakačili, ostali smo u tami!"

Neko drvo na brijegu prema kući bilo je za trenutak obasjano munjom, i zatim brzo iščezlo u tmuši — kao da su ga bile obzinule nekakve svijetle zlatne škare i presjekle ga. On je gledao tamo. Sve na ovom svijetu tako nestaje ...

Grmljavina se otiskivala nekud daleko, a za njom ostajao jak pljusak kiše, i raskvašen plot ispred kuće.

Bili su oni časovi kad se čini da zemlja — poslije gromova, ostaje sama i prazna, da ništa više na njoj nema do jedno golo, isprano, bez lišća drvo ...

Tamo na onu stranu kud je otišla grmljavina, išao je put u Crnu Goru. Kao da ga je ta grmljavina, svitkajući mu sa dalekih bregova, pozivala da stane na taj put ...

Jer neka ereza i tamo je postojala . . .

Cijelu njenu sliku, svu obasjanu — na kojoj je jasno raspoznavao ruke koje je htio da dotakne, vidio je tamo . . .

Redžep Karadašić sašao je zatim u izbu da osedla konja i pođe Umki u Crnu Goru, u Klade.

Tama pred njim stajala je kao zid. Dubio ju je, jašući konja, kroz kišu, putovima koji su se jedva nazirali, sve do u zoru.

A u zoru — mokar, nadnio se nad obalu Lima i čekao skeledžiju da ga preveze. Dim koji se dizao iz kućice na drugoj strani i lijepio za mokar pijesak, govorio je da tamo ima neko živ. Redžep je zvao, a voda nosila glas niz vrblje.

Izgušivši najzad — velik, iz malih crnih vrata, čovjek se tamo najprije protegao; digao je obje ruke uvis kao da se gore za nešto hvata, i zijevnuo. Spustivši zatim odozgo ruke, pripao je desnom da se krsti: jednom, pa drugi put, pa treći put. Redžep Karadašić ga je otud gledao; nikad se prije nije unosio u to kako se druga vjera moli bogu i krsti. „Tako će i Umka!" izgovorio je glasno kroz huk vode, i pod sobom udario konja.

— Ako ti tamo misliš da je danas pazarni dan u Beranama, preumio si se — doviknuo mu je otud čovjek. — Pa ti je bolje da se vratiš natrag, nego da meni plaćaš džabe vozarinu preko vode; sutra ti je pazarni dan, ako bog da; sutra ti je subota a danas je petak; što nijesi pitao ženu koji je dan danas, no si pokupio ovoliku kišu.

— Pitao sam i znam koji je dan — odgovorio mu je Redžep.

— Dešava se da ljudi ponekad od petka načine subotu, pa kad ih prevezem preko vode, neće da mi plate vozarinu, nije, kažu, pazarni dan, prevario sam se.

Zašao je za grmen i tamo postojao; polazio je otud vezujući gaće. Veli:

— Mokrinja velika jutros na zemlji; ne može više zemlja da upija vodu.

Gust pramen magle, tjeran vjetrom, sunuo je uz vodu i vrblje i pokrio tamo čovjeka. Čulo se kako zabada veslo u mutne talase.

Skelu je primakao uz obalu. Hrastove podnice ljuljkale su se na vodi. Zijev između ploča na obali i skele na vodi postajao je na mahove toliko širok da se nije mogao preskočiti.

— Da ti reknem dobro jutro, pa makar te ne mogao prevesti. De ugrabi te preskoči ovamo na daske kad pritjeram skelu, ali nemoj kao jedan jučer: desna mu noga ostala na obali, a lijevom stao na skelu, pa majčin sin ne može ni tamo ni ovamo, nego se cijepa između nogu. Rascijepio je čakšire. Ti meni, veli, da platiš čakšire, ili da me do zime džabe prevoziš preko vode kad god pođem u Berane na pazar.

Svojom hromom, za cio pedalj kraćom nogom, stao je na lanac koji je vezivao skelu za čelično uže i čekao. Redžep je otud potezao konja za uzdu, ali se on, uplašen vodom, nije dao povesti. Opirući se đemu koji ga je klao preko usta, kezio je jake mlade zube iz kojih je trzala pjena. Čepao je bojažljivo prednjim kopitama na klizave daske skele, strižući gore oštro ušima, i opet noge povlačio natrag. Rep je držao pravo kao da trči. A zatim je uskočio naglo, pokrenuvši skelu naprijed. Drhtao je. Sa znojavih sapi dizala se vruća para.

Debele mutne vode prolazile su pronoseći granje, travu, busenje. Desno i lijevo crnjele su se mokre obale. Brda gore u magli visila su kao obješena.

Povijajući se za veslom, a oslonjen na ivicu skele svojom hromom nogom, skeledžija je gledao konju među oči — pa veli, vičući glasno da nadjača huk vode:

— Što je konj bolji, to je plašljiviji na skeli, a što je gori, to je slobodniji; rage, one karakušljive što se jedva vuku, uživaju na skeli kao da su na jaslama; e kad bi se našao mudar čovjek pa da mi kaže zašto je to tako. A s ljudima je, vidiš obrnuto, jer najviše se boji onaj jad božji što mu duša viri iz nosa da ispadne; pet dana mu daješ još da živi, a ovdje drhti kao da je pred njim još stotinu godina! Čuvaj me, veli, tako ti boga, da ne izgubim svoju glavu.

Ćutali su.

A zatim je skeledžija izgovorio:

— Jesi li daleko naumio?

— Do u Klade — veli mu Redžep.

— Kod kuma, kod pobratima, kod koga li ćeš? No tamo nećeš naći nikoga; sve je na vojni, na pustoj Austriji — do pokoju ženu; ženu ćeš naći.

A zatim se tvrdo zagledao u vodu, navalio se grudima na veslo, pa veli:

— Prevezao sam jučer mrtvu ženu . . . Mladu. Nose je dvije. Iz Zaostra su. Kažu mi: evo da ti platimo vozarinu, Nikolice, za ovu sirotu. Da one plate meni zato što prevozim mrtvu ženu! Uzmem veslo i udri po debljini, po zadnjem kraju, sad jednu, sad drugu, a sad obadvije u jedan mah, a veslo mokro pa prionja za debljinu. Hoću, velim im, naplatiću ovako . . . Pa udri još! Udri, dokle mi ne pobjegoše. I ne smiju da se vrate po onu mrtvu jadnicu; leži ona na pijesku a kiša je bije, pa mi mučno u srcu. Hodite, zovem ih, neću vas više mjeriti. Prva je prišla baba, pa veli: sve ću ja ovdje čekati kod ove skele dok mi se ne vrate moji sinovi s vojne, da im kažem šta ti činiš od naroda na skeli, jedna siledžijo.

A poslije sam doznao ko je bila ta baba; od Dobrilovića je bila iz Medara, i doznao sam da su joj sinovi poginuli na vojni. A ona mrtva žena bila je njena snaha.

Eto tako. Svašta čovjek doživi na ovoj vodi. Prolaze živi, prolaze mrtvi . . .

Potegao je zatim jako veslom, zasjekao široko vodu i skelu brzo potjerao naprijed. Mutan pljusak digao se gore i poprskao konja po očima; preplašen od vode, skočio je i kopitom stao na rub skele. Skeledžija se okrenuo tamo, tako da mu je Redžep vidio cijelo, od suza mokro široko lice. „Ne boj se, magare, u svatove mi išao!" skarao je konja, i rukom krišom brisao suze.

Prešavši vodu, Redžep je okrenu drumom udesno, pokraj vrblja po kojem su se — na suncu koje je progrijavalo kroz razbijen oblak, cakliše kaplje kiše kao da je otud, iz vrblja, gledalo bezbroj mačjih očiju.

Tjerao je konja brzo — natjerujući ga s vremena na vrijeme na lako gipko trčanje po ispranom pijesku koji je zvečao.

Odijelo na njemu — vuneno, mokro, i ukorubljeno kao lub, puštalo je sladak miris vlage i stezalo ga kao pancir. Išao je kao kakav oklopnik, gledan mačjim očima kapljica iz vrblja. I da su išta mogle da vide, te oči iz vrblja vidjele bi u njemu pustinju; jedina zelena grana u njoj bila je Umka. Išao joj je kao mirisu koji će pomirisati; išao joj je da stane blizu nje, pa poslije da umre.

Trgnuvši se iz snova u koje je padao ljuljan u sedlu ravnomjernim konjskim hodom, on više nije znao ni kud ide, ni zašto ide, ni kada će ponovo preći vodu natrag. Nju — Umku, u tim trenucima zamišljao je izgubljenom. Njeno srce bilo je sada drukčije. Njeno čelo — koje je ljubio kad je na put polazio, i s puta se vraćao, više nije bilo ono isto čelo.

Izgušivši oko podne iz doline i magle na brijeg, on je dolje pod sobom gledao selo Klade, povijeno uz rijeku, isplakano kišama i kao pusto.

Konja je zaveo u granjce, privezao ga za panjić, a zatim stao da se privlači kroz račvastu gustu kunovinu, spušatjući se dolje selu i čuvajući se od oka — a činilo mu se da ga sada gleda cijelo selo, i da otud kliče bezbroj glasova: „Eno ga . . .!" A čuo je samo pse; lijeno su se odazivali jedan drugom, kroz mokar dan i huk rijeke, crnjeći se pred kućama kao kakve male lajave tačkice.

Zauzeo je mjesto uz nekakav kamen, naslonio glavu na dlan, i gledao kuću u kojoj je — negdje u sobi, ili za ognjištem, bila Umka.

Ono čelo, koje je nosilo dukat njegove majke na sredini kao zvijezdu, bilo je sad tamo . . .

Gledao je u vrata koja su je zatvarala, prozore kroz koje je gledala, prag na koji je stajala . . .

Poharanim i opljačkanim osjećao se, i nemoćnim da išta učini.

U noć se primakao kući do nekakvih taraba, kroz tamu i tišinu, i odatle gledao u žutu svjetlost lampe na prozoru, ne dišući. Zamišljao je da je tu lampu ona upalila kao najmlađa. Svjetlost koja je kroz prozor dolazila — dolazila je od nje; digao je svoje ruke i pogledao ih na toj njenoj svjetlosti . . .

Vidio je kako se u sobi na zidu oslikava nečija sjenka; prešla je s jednog kraja sobe na drugi. Čekao je da opet pređe. Ali je tama — toliko brzo koliko je neko puhnuo u plamen lampe, prekrila zid. Ostala su prazna stakla, modrozelena od sjaja mjeseca koji je izronio iz oblaka. Slična brodu, na tamnoj pučini noći, stajala je crna golema kućerina. Redžepu se činilo da je tu pred njom stao nekad davno, i da mu je suđeno da tu i ostane . . .

Noć je hujala. Povijalo se u njoj vrblje pokraj rijeke, i negdje se čuo usamljen glas ptice. I upravo taj glas ptice pokrenuo ga je naprijed ka kući i vratima.

Išao je tamo kao da ga vodi neka tamna, tanka, nevidljiva žica — tanka kao i glas one ptice.

Išao je kao da je i sam ptica... Malen tako, i slab tako... I usamljen u noći, u tuđem selu — pred tuđom kućom.

Miris čađe koji je iz sebe širila kroz noć kućerina, poslije kiše i vlage, osmjeli ga tako da joj on pođe kao kući i domu u kojem ima i jedno čeljade koje je njegovo... Za nekakve vreže od tikava zavrzivao se i padao na ruke, na mokru meku zemlju.

Nešto hajdučko i noćno nasrtalo je u njemu...

Činilo mu se da mu brada i brkovi poigravaju i drhte, i on se za oboje uhvati rukama kaljavim od zemlje — i stade. Kola nekakva pred njim, uspravljena uza zid kuće, a bez koturova, isticala su se pred očima, i on smisli da se uz ta kola ispenje gore do prozora — i kroz staklo po sobi potraži Umku.

Pomenuo je boga; ako je ikad mislio da mu pomogne, neka to učini ovoga časa.

Peo se polako. A drhteći. I čudeći se samome sebi: gdje je to sada, i šta to čini.

I, odvojivši se od zemlje, njemu se učini da je zemlja već nekud otišla ispod njega i da dolje pod njim više nema ništa; nikad više na zemlju neće stati. Sav se lijepio uz osovine na kolima, uz podnice i uz stranice i činilo mu se da je već tu; da u mirisu koji udiše ima nešto i od njenog mirisa, i u dahu koji sluša da ima i njenog daha — a mirisala je samo drvena kućerina, i disala pod njim tamna zemlja...

Psi su lajali; lajali su odozdo sa zemlje, nekud u noć, a njemu se činilo da svi laju gore na njega, i da

ih se oko njega svija čitav obruč. Bježeći od njih, on se peo brže i sve više, i najzad čelom, vrućim i znojavim, pritisnuo uz staklo na prozoru kao muhurom.

Kao da je gledao u neki drugi svijet, nadnesen odozgo sa njegovih rubova — u kojem je tražio jednu svoju glavu . . .

Samo nešto malo mjesečine padalo je unutra, kroz nekakav prozor na drugoj strani, i osvjetljavalo šareno zastrtu sobu, krevete, postelje, glave na jastucima — sljepoočnice, potiljke, čela, i na jednom čelu dukat. Odazvao se otud svojim sjajem. Bjelina čela oko njega bila je ona ista koju je Redžep ljubio kad god je od kuće polazio na put, i kad god se s puta vraćao kući.

Ona krajnja tačka svijeta, ka kojoj je bio pošao, bila je sada tu pred njim.

Bila je i sada njegova kćer. Ona kojoj je bilo ime Umihana, a koju su — tepajući joj, zvali kratko Umka.

Bile su to one ruke kojima je uvijek ponešto pružao: jabuku iz bašče koju bi za nju skinuo s grane, somun iz čaršije koji je za nju kupovao, od šarenih đinđuva đerdan, od zlata prsten, od sedefa puce, govoreći joj: „Pruži ruku, a zažmuri, i nikom ne kaži šta si dobila." S tom, još u Umkinom djetinjstvu započetom igrom, nijesu prestajali sve do onog dana kad je s prozora skočila na kola da pobjegne k Radiču.

Nagledao se njenog čela i njenih ruku, koje je bila položila po jastuku. Tako je spavala i kod njega u Grabljų, položivši ruke po jastuku. I za sve vrijeme dok je gledao, činilo mu se da je gleda na nekakvom drugom svijetu, na kojem je nedodirljiva. Riječ do nje nije mogao doturiti. Do samo svoje oči. A očima ju je svu prelazio, dio po dio, kao da je potkrada.

Kao da je bila stigla u neku daleku zemlju, iz koje putova nema, i iz koje se glas ne čuje. A baš toga časa

njegove su uši primale tuštu glasova njenih mrtvih tetaka i strina; govorile su mu kroz svoja zemljava usta da je pljune i ostavi — jer ona je sada bila izgubljeno stvorenje. Vidio ih je u njihovim bijelim čaršafima u kojima su zakopane; vidio im je šuplje očne duplje i mirisao njihov zemni miris. Raširivši ruke i rukave kao da hoće od njih da se spasava, on se za trenutak odvoji od prozora i povi dolje da padne — gotovo vrisnuvši. Uhvatio se za brvno od kuće i držao ravnotežu — čuvši, upravo toga časa kad se spasavao, kako mu neko odozdo sa zemlje dovikuje da se skine onako kako se i popeo. Otvorivši široko oči, on je prvo vidio glavu kako se crni, a zatim cijelo ljudsko tijelo kako se miče dolje ispod kola. Fenjer u ruci klatio se; svjetlost iz njega zalila ga je do očiju, tako da ništa više nije vidio. Sljepilo, koje mu je dolazilo zbog fenjera, sakrilo mu je dolje zemlju, gore nebo, kuću uz koju se prikrpio, prozor nad koji se nadnosio, i njemu se učinilo da visi nad bezdanom u koji će propadnuti.

Nije znao kako se dolje dohvatio zemlje. Ni gdje je sad, ni kud će dalje. Vidio je samo kako ga osvjetljavaju i zagledaju, kako mu onaj fenjer unose u lice da ga bolje vide; drhtao je u toj svjetlosti od fenjera i oči zatvarao da ne vidi nikoga, niti iko njega. Osjećao se kao da je uhvaćen u hajdučiji. Zemlja pod njim provaljivala se. Čuo je — zbunjen i žmureći, kako neko izgovara njegovo ime:

— Redžepe Karadašiću! — zvao ga je Maksim Tucanja.

— Jesam li ti šo kriv? — osmjelivši se i gledajući ga pravo u oči, pitao je Redžep.

— Ti si to glavom, ili me noć vara!

— Ne vara te — veli mu Redžep.

— Ako si mene tražio, mogao si izabrati drugo vrijeme i drugi način — veli mu Maksim.

— Šta ćeš mi ti?

— Tako ti vjere, šta te je noćas ovdje dovelo i gore na moj prozor popelo, Redžepe, da mi kažeš — usturivši se od čuda natrag, tako da mu je na mjesečini sinulo suho čelo, pitao je Maksim Tucanja.

— Ništa me nije dovelo — odgovorio je Redžep.

— Nego! — uzviknuo je Maksim.

— Tako... — odgovorio je ravno Redžep.

Svjetlost fenjera podrhtavala je na borama i brazgotinama njihovih staračkih lica. Stajali su jedan prema drugom kao dva duboko u zemlju usađena stabla. Nešto što je bilo nemoguće da se desi — desilo se, i oni su nijemjeli nad tim čudom.

Kroz usne, tvrde kao da su od kore drveta, Redžep je proturio suh glas:

— Ništa ne tražim od tebe. Čini šta hoćeš.

A u sebi je mislio da je noćas sve učinjeno.

U granju, s druge strane rijeke, čuo je rzaj svoga konja; britak, isturen iz jaka grla, presjekao je tišinu noći s kraja na kraj; nešto svijetlo ostalo je između neba i zemlje za njim.

— Poveo si i konja! — kao uzgred, i kao da su dugo razgovarali, izrekao je Maksim Tucanja, i dodao nekako domaćinski: — Kad se pred ovu kuću dolazi, konji se predaju momčadima, a poslije okrene ka ovim vratima i pokuca. Ona bi ti se otvorila, Redžepe Karadašiću. Svi prijatelji ovoga doma dosad su tako dolazili. Pa smo se najprije pitali za zdravlje. Pa bi i tebe pitao za zdravlje. A ovako ja ne znam šta da te pitam.

— Ništa me ne pitaj — veli Redžep. — Ako sam ti što dužan, de uzmi. Nije me ovamo dovela tvoja kuća.

Plamičak iz fenjera pretvarao mu se u onaj dukat na Umkinu čelu. Titrao je u vazduhu. Gorio je. I propadao opet u tamu. Redžep je i sam polazio da zakorači u nekakvu tamu; polazio je k onom konjskom rzaju, huku vode i tami brijega, ali mu je Maksim stao na put.

— Bog te ubio! — veli mu, tresući se na slabim nogama, i tresući u ruci fenjer.

— Kako on hoće — odgovorio je Redžep.

— Hajde u kuću, bog ti dušu ubio koje nemaš!

— Pa nek ubije.

— Od kad sam je doveo iz Akova — nastavljao je mirnim glasom Maksim Tucanja — jede dobro i vodu pije slatko; ovdje joj je dobro.

— Ne pitam te.

— Otac si joj.

— Nijesam.

— E bog te ubio!

Stajali su i ćutali. A onda je Redžep, zemljave glave i zemljavih ruku, iskoračio iz svijetlog kruga fenjera i pošao k onom konjskom rzaju. Fenjer u ruci Maksimovoj osvjetljavao mu je mokar puteljak pokraj plota i izveo ga na glavni put; dignut u tamu, on je ličio na sjajem zapaljen dukat na Umkinom čelu.

— Vidiš li? — doviknuo je za njim Maksim Tucanja.

Tamo su se čuli Redžepovi koraci. Oni kojim gaze stari ljudi.

Noć je hujala.

Vraćao se drumom sam, usađen u sedlo kao komad teška tamna željeza.

Sinovima i ženi nije kazao gdje je bio. Ali oni su znali otkud je dolazio njegov kašalj. Unosili su mu čajeve i stajali kraj njegove postelje u koju se povio da odboluje svoj put u Klade. Nijesu se usuđivali išta da

ga pitaju, do hoće li još čaja — a u sebi sami odgovarali: „Hoće čaja, kako da neće kad je stigao čak do u Klade!"

Naćutao se tih dana, namislio svojih misli, i napio čaja — a onda, oslonivši se leđima na jastuke, prizvao sinove kraj svoje postelje i rekao im:

— Ti Kasume, i ti Šućro . . .!

Obuhvatio ih je obojicu jednim pogledom.

— Biste li vi mogli priteći obuću i otići malo na crnogorsku vojnu?

Braća su se pogledala. Kao da su pitali jedan drugoga: „Ču li ti ovo . . .!"

— Ona druga strana preko Lima sva je otišla na vojnu protiv Austrije; ni pijetao više tamo ne pjeva, nema kome.

Mlađi — Šućro, privio je usne uz uho Kasumovo i rekao mu:

— Ovo je on donio iz Klada! Više mu moja ruka neće dodavati čajeve. A na vojnu ja ako mu odem, znam koga ću tamo potražiti . . ."!

Hodili su te večeri po kući kao izgubljeni. Uzimali su puške u ruke, puhali im u cijevi, i opet ih ostavljali. U Umkinu sobu ulazili su ne krijući jedan od drugoga; sjedjeli su na njenom sanduku i brojali fišeke.

— Ovaj . . .! — veli Šućro.

Sjenka fišeka u njegovoj ruci ocrtavala se na zidu prema lampi. Žutosiva njegova boja prijeteći je odsijevala.

— Ovaj izdvajam za njega . . . ! Za učitelja!

Držao je fišek među prstima.

— Više mu neće trebati do ovaj jedan! Ovaj je, Umka, za tvoga učitelja; imam i ja njega nečemu da naučim, evo ovim jedinim slovom! Više, učitelju, ova moja

moja azbuke nema, do ovo jedno jedino slovo, a poslije ti ima crna zemlja i zelena trava . . .! I čitanka se tvoja zatvara. A ja ti, Radiču, nijesam kriv. Da si gledao u čitanku, i dalje bi čitao, nego si gledao u ovaj prozor i tražio ovaj fišek, i evo si ga našao; fabrika ga je za tebe isturila.

Tamo kud je gledao izrastala je na zidu Džanina slika. Očiju razrogačenih nadnijela se nad gomilu fišeka pred njima, uzdahnuvši:

— O — o — o . .!

Pokrili su fišeke maramom da ih majka ne gleda.

— U njenoj sobi sjedite! I u to ste se zagledali, o kako možete! — veli, nastavljajući da u sebi izgovara molitvu za njih. Otkako su joj rekli da će ići na vojnu, ona je stalno nešto šaptala; pominjala je imena sve troje njih: „Kasum, Šućro, Umka . . ." ređajući zatim riječi iz molitve.

— Ne pominji me uz nju! — zabadajući u džep fišek koji je izabrao za Radiča, podviknuo je Šućro.

— Za to ja tebe ne pitam — obrecnuvši se, odbila je Džana.

— Ne vratio se ja otud . . . ako me ti sa njom pominjala!

— Šućro . . .!

— Nego poginuo! Da joj ti poslije možeš slati haljine po cigankama i on ići u Klade da je vidi.

Ona je stajala začuđeno. Molitvu — da se ne desi ono što je čula, izgovarala je mičući blijedim suhim usnama, ne usuđujući se da pomene Umku. Čula su se samo njihova imena: „Kasum, Šućro".

Noć su proveli bez sna. Vrata sobe otvarali su i zatvarali bez cilja. Lampe su palili, ne znajući zašto to čine, i opet ih brzo gasili, ostajući u mraku i gledajući

kroz prozor u nebo koje se razvedravalo; blještale su po nebu, poslije kiše, krupne svijetle zvijezde.

Pošli su rano, još za zvijezda natovareni puškama i kolačima. Na mokru kaldrmu pred kućom stali su sanjivi. Mirisave od kolača, Džanine ruke prvo su se povile oko vrata starijeg sina — Kasuma.

Dotle je Šućro kolao pogledom po praznu nebu. Ne dižući ruke da primi zagrljaj, sad pred odlazak na vojnu, on pusti da ruke Džanine padnu dolje kao mrtve.

— Šućro . . .! — izgovorila je njegovo ime.

— Otidi joj i ti u Klade! — veli joj gnjevno.

I ono što je Džana toga časa imala još da vidi, bila su njegova hranom natovarena povijena leđa. Polazio je bez riječi, pušući kroz nos u hladno jutro.

Stajali su i gledali kako odlaze.

— Ni u drva se tako ne ide, o aman! — čula se Džana.

— Ona mu je pamet od tvojih; od tvoje braće je onaku pamet naslijedio — veli za njom Redžep. Na njene riječi da ga bog sačuva — dodao je, ne žureći: amin.

Kasum je od kuće polazio drukčije — onako kako polaze starci koji rijetko staju na put. Okretao se da još jednom vidi kućni prag, na kući rog, strehu, dolje avliju — i njih dvoje starih, kojima je, kao mudro, doviknuo za Šućra:

— Ako moje savjete bude slušao, može biti da će se živ vratiti, ali sumnjam da će me onakav slušati — pa neka mu je bog u pomoć.

Ne stigoše — zbog molitve koju su za njih izgovarali da mu išta kažu.

Odoše na vojnu.

Po putu za njima ostade pramenje jutarnje magle.

Dolazio je iz te magle miris kolača sa njihovih leđa.

Ono dvoje starih ostadoše da gledaju tamo...

Izlazeći izjutra iz kuće dok su još magle, Džana se okretala niz put i čekala — ne bi li, nekim čudom, osjetila otud njihov miris...

Slala je tamo svoje molitve.

XI

Radič se tih dana nagleda vode i nasluša sjekira, krampova i čekića kojim su cijepali drvo i kamen kraj rijeke preko koje je trebalo prebaciti skelu, u koju on nije vjerovao — nije vjerovao ni onda kad su mu uz pionirsku četu pridodali i dijelove nekog rasutog bataljona.

Noću, ležeći po kućama uz ognjište, uvijen u ćebe i s tronošcem pod glavom — gdje mu san na oči nije padao sve do pred zoru, on je slušao kako tamo ispod vrblja otiču vode i huje vjetrovi, i zamišljao kako samo to dvoje — vjetrovi i vode, stižu tamo kud su pošli — do neke svoje krajnje tačke, do neke svoje druge obale... Dok sve ostale tačke i obale ostaju nedohvatljive. „Ja još putujem...!" dolazile su mu u uši riječi one starice. U polusnu, s glavom na drvetu koje ga je žuljalo, njemu se i samom činilo da nekud putuje i penje se uz nekakve vrhove planine na koje se nijednom nije uspeo, jer upravo onda kad je imao da stane na vrh, on se ponovo obretao u podnožjima i iznova počinjao da se penje. Skakao je iz tih snova na noge i izlazio na gomile trieš́ća kraj rijeke, gdje je, oslonjen ramenom o otesane hrastove, stajao i gledao kako kroz noć otiču vode. Izbudio bi tada stražare — jer oni su gotovo redovno spavali na svojim stražarskim mjestima, gdje im je najprije skidao puške s ramena a onda ih budio i ostavljao.

Izmuči tih noći i sebe i stražare, koji su, probuđeni, nastavljali da pjevaju sanjivo: „Oj, javore, zelen bore..." Pjevali su inače i danju, uz sjekire i volove, kad kome prahne i srce ga ponese — a ovdje ih je sviju srce nosilo da pjevaju, jer ovo je, otkad su na vojni, bilo jedino mjesto gdje se nije ginulo, nego dunđerisalo. Izgubiše, polako, uz to dunđerisanje, ono što je u njima bilo vojničko i ratničko i pretvoriše se u ljude za argatluk, za volove, sjekire i trnokope, na što su se navikavali sad iznova, poslije meteriza. I kao da više nijesu bili u ratu, nego na radu koji nikad nijesu radili — a ni sada kako treba, čak ni uz pomoć pionira, jer skelu dotada bijahu vidjeli samo onda kad su subotom odlazili u Berane na pazar. Cio im je taj rad izgledao čudan, i strašno golem — kao što je i inače golemo sve ono što preduzimaju vojske i države, a seljaci ne mogu.

Dobivši naređenje da tu ostanu samo do petka — sad se imaju pridružiti trećem i četvrtom bataljonu prve brigade iz sastava polimske divizije, koji su se bili ukopali po glavicama oko Žilidara, Tutnjibrda i Lađevaca prema madžarskim honvedima, oni ta dva dana, koliko im je još bilo ostalo do petka, provedoše u izležavanju na slamaricama i ovčijim kožama, na pojatama i oko ognjišta, popijevajući i čisteći oružje, a skelu ostavljajući da je grade oni što će za njima doći.

Za Radiča ovaj pokret dođe kao spasenje.

Jašući konja pred bataljonom, uz tijesne prolaze i kroz maglu, njemu se činilo da putuje kroz nekakvu nepoznatu zemlju za koju nije znao ni da postoji.

Na nekoj lazini okruženoj jasičjem koje se povijalo i fijukalo na vjetru, on poređa svoj bataljon onako kao što su bili poređani treći i četvrti, i jedan regrutni bataljon, sastavljen od mladića izvježbanih u postrojavanju, i reče vojnicima da očiste oružje.

Puške, zatim fišeklije koje su im išle preko desnog i lijevog ramena tegleći im svojom težinom tijela k zemlji, mazalice na kaiševima oko pasa uz koje su desno i lijevo visile bombe, bajonete i kasature očistiše krpama, rukavima, rukavicama, i opuhaše, svirkaju pri tome puhanju u puščane cijevi kao u kakve svirale, od čega su, ispod grmlja, izlijetale ptice i iskakali zečevi i lisice kao da su na njih natutkani hrtovi. Ličili su — tako dok su stjali i čistili oružje, na živ a taman zid opružen s kraja na kraj ledine, usađen u beskonačnu svjetlucavu površinu snijega, išaranu tražinama zvijeri, ptičjim krilima, i rakićem.

Bili su se — pred borbu s Madžarima ućutali i umirili. Njihove glave, zavijene u šalove, gotovo da se nijesu micale, do samo oči, ruke i prsti, kojim su prelazili preko oružja, ne mogavši da tako ne čine.

Pojmovi o Madžarima — na koje nijesu prestajali da misle dok su čistili oružje, bili su im neodređeni; bili su umislili da su to ljudi dugačkih nogu i ruku; da su brzi kao i njihovi hrtovi o kojima su bili čuli u pjesmama uz gusle — da su u uskim čakširama i širokim a kratkim kabanicama sa puno zvjezdica i puljaka od čega ponešto bijahu vidjeli na vojnicima iz bataljona koji su se susretali već ranije sa Madžarima. Ali cijelo odijelo na jednom vojniku nijesu bili vidjeli još nijednom, nego rasparčano na dijelove; na jednom vojniku bluzu, na drugom šinjel, na trećem kapu i kabanicu, a na četvrtom samo puljke i kaiševe. A sada su sve to zamišljali samo na jednom čovjeku gradeći tako sliku pravog Madžara — na kojem su, prije svega, vidjeli onu tuštu puljaka i zvjezdica poređanih po ramenima, rukavima i niz prsa.

Imali su sada da se sretnu s jednom takvom — honvedskom vojskom, koja je zvečala od zvjezdica.

Na komandu da se okrenu nadesno — tamo gdje su ih čekali kazani regrutnog bataljona da prime hranu, oni su se zbunjivali i okretali kud je ko stigao, čepajući drug druga i udarajući se prsa u prsa, jer se nijesu snalazili u okretanju nadesno i nalijevo, i smatrali su to dokolicom koja nije za njih nego za regrute. Primajući hranu, oni se nijesu mogli suzdržati a da jedan drugome ne došapnu u potiljak da je regrutima lako vojevati kad im uz stražnjicu ide vruća kaša.

Sanjivi, poslije topla jela, protezali su se i otresali s kundaka snijeg, i opet nastavljali da misle na Madžare; mislili su sada na njih kroz drijem.

Za sobom su na ledini ostavili izgažen snijeg — sa mrvama hrane, sa krpama, pa sticama, i krenuli na Madžare s druge strane Žilidara, otriježnjeni i okrijepljeni već od prvih koraka kroz snijeg.

Ličili su — dok su se peli uz izlomljene kose Žilidara, na sitne crne tačke u snijegu koje se miču, ili ne miču, jer nijesu hitali — jer vrh planine imali su da pređu tek s mrakom, a poslije da se spuste prema Boljarima — na Madžare, još iste noći, ili sutra u zoru, na prepad.

Radičev bataljon je gazio desno, udaljujući se ponekad od ostalih bataljona toliko da ih više nije ni vidio; tražeći ih u snijegu i blagom odsjaju sunca na zalasku, vojnici su klicali: „Eno regrutnog . . .!"

Planinu — ne mnogo visoku, ali široku i teško prohodnu pregazili su opirući se o puške, padajući i ustajući, i okrećući se natrag da vide Crnu Goru: vidjeli su Bjelasicu i Sinjajevinu, i daleko, desno, Durmitor, ispod kojeg su se jesenas pregonili s Austrijancima, i sada se toga sjećali. Cio taj prostor bio je vidan i pregledan kao da je na dlanu. I više dušom nego očima, oni su se odozgo nadnosili nad svaku njegovu glavicu, dolinu, prorez

i prosjek, kao da su se ponovo upoznavali s onim što su nekad dobro znali pa uz vojnu zaboravili. I ne po tresku topova — koji su doline oko Lima i Tare istiskivali iz sebe gore uz bregove i planine, nego po dimu koji se vukao duž frontova, oni su određivali položaje jedne i druge vojske — crnogorske i austrijske, i činilo im se, zbog blizine frontova, da su se vojske smiješale.

Bilo im je to prvi put da gledaju vojnu napremase.

Udubljujući se u to što su gledali, oni su osjećali kao da su se najednom našli pred nekakvim čudom, koje do tada nijesu vidjeli... Kao da su čitali neku strašnu čitanku, ili slušali pjesmaricu, ili sanjali nemoguć san...

Nadneseni tako nad užas, oni su vikali — ne znajući upravo ni zašto viču, ni šta hoće, ni šta mogu. Jer ono što su gledali bila je austrougarska carevina na njihovim kućištima, slamištima, laništima, katuništima; na putovima kojim su išli u vodenicu, na crkvine i u crkve, na pazare i odivama.

Francuze ispsovaše što ne daju pomoć. I Ruse. I Engleze.

Jer osjećali su se napuštenim od svakoga kao nekad davno — kad su ovu zemlju osvajali Turci...

Povijajući oči za rukom Radičevom, koji im je pokazivao liniju puta kojim su odstupali Srbijanci, oni su se užasavali od blizine dvije vojske — srbijanske, koja se povlačila i austrijske, koja je išla da joj stane na put. I na sve to što su vidjeli svojim očima, oni su dodavali još i Madžare — tamo s druge strane Žilidara, s kojima su imali da se sretnu, može biti još noćas.

Povijen naprijed, kao da hoće da se uhvati za kapu Žiladara, bataljon je gazio. Prtina za njim ostajala je prazna, i prazna planina, lomna i tiha.

Padao je, po snježnoj bjelini, posljednji dah sunca, mek i rumen. Rumene su postajale puške, lijeske, kleke.

A zatim je suton popio sav kraj: vode u njemu, i vojske u njemu . . .

Bez mjeseca, treperile su zvijezde.

Prvo na šta je naišao Radičev bataljon bile su čete vasojevićkih bataljona — raspoređenih na pravcima Doliće, Mramor, Donja Šenja, Kruščica na vratima koja su zatvarala put prema Srbijancima, a na koju su — više artiljerijom nego lakim oružjem, udarali Madžari.

Vojnici Radičevi raspitaše se o Madžarima. I, nenaviknuti da se bore izdaleka — kako im je rečeno da se bore Madžari, nego izbliza i na juriš, oni se ne oduševiše što su tu došli. Bez imalo volje su se uvlačili u prve linije fronta, raspršivši se po nekakvom kamenjaru gotovo bez reda i bez smisla — odakle su, ležeći uz kamenje i gledajući niz beskrajne bjeline snijega, slušali madžarske topove koji su ih premašivali.

Bio im je cio ovaj kraj čudan — i njima vojnicima, i Radiču. Jer bio je prostran neizmjerno i za nogu i za oko, i bio je pregledan; daleko — na vidicima prema Giljevi i Dugoj, na brežuljcima okruglim kao jaje, vidjeli su se crni čadorovi niskih starmalih borova i dubova, oslikani prema nebu, usamljeni na bijelom prostoru, istaknuti oku putnika, namjernika, i vojnika.

Nagrijaše se sunca, ležeći uz kamenje, i nagledaše prostranstva oko sebe — očajni već od prvih trenutaka što će tu morati da presjede cijele noći — i više dana i noći, u očekivanju Madžara. Ne povjerovaše ni onda kad su im se Vasojevići pojavljivali u madžarskim odijelima, da je tu ikada bilo vrućih trenutaka, i da ih ikako i može biti na ovako čistim vidicima — jer držahu da su samo potoci, oni oko Lima, u kojima se bijahu bo-

rili, stvoreni za one susrete kada je tijesno i duši, i tijelu, i pušci — i zemlji.

Navaljivahu — a Radič im nije branio, da odlaze kazanima regrutnog bataljona, otkud su se vraćali pravo prtinom, pjevajući. Na paljbu mitraljeza, koji je isprašivao regrutni bataljon prekidali su pjesmu i dovikivali regrutima: „Oprite regruti!" nastavljajući pjesmu ondje gdje su je prekinuli, jer mnogo im se pjevalo uz regrutske kazane.

Napadnuti jednoga dana iznenada od Madžara, potonuli su u snijeg kao kakve crne tačke — kojih više na vidiku nije bilo, a ni da pjevaju.

Bili su prikovani za malo bijelo poljice iz kojeg nijesu mogli ni natrag, ni naprijed, ni k regrutima.

Zaklonjeni od oka, oni ostadoše u snijegu cio sat — drhteći od treska gore iznad njihovih glava, a i od studeni. Komešali su se u snijegu kao u gnijezdu, zadijevali ruke pod pazuha da ih zagriju, skupljali koljena, opružali ih — i mokrili ležeći. Madžari su išli pravo na njih, pokušavajući da trče kroz snijeg, a uspijevajući jedva da hode, pri čemu su ličili na plivače koji mučno plivaju uz vodu, ali uporno.

Gađali su i jedni i drugi tamo gdje su vidjeli da se nešto na snijegu crni, crneći se i sami.

Prekopavši pred sobom prostor bombama, od kojih se korijenje jasičja visoko dizalo u vazduh, Radičevi vojnici se odlučiše na ono u čemu su se bili izvježbali u borbama oko Lima — na skok u tamu... Sa puškama i bajonetima na njima, dugačkim cio aršin, iz kojih su gađali i bajonetima boli, oni su se u madžarske redove udjenuli onako kao što se u zamahu, u snažnim rukama, udjenu jedni u druge zupci grebena, zveknuvši.

Ledina se učini kao vršaj...

Bataljon se tih dana ponovo nadnio nad dolinu Lima — ovaj put gornjeg, kroz koju su prolazili Srbijanci.

Zamišljajući onu nepreglednu povorku ljudi koja je promicala preko Murine, Čakora i Andrijevice, Radiču su pred oči iskakale slike onih nepreglednih seoba Srba, u vremenima svim, i u pravcima svim — i uvijek bez njihove volje. Vidio ih je — ne ovakve kakvi su sada bili: u šinjelima, u šajkačama, i pod puškama, nego kao narod koji je došao u ove krajeve oko Lima i Tare u neko davno prošlo vrijeme — tjeran strijelama i dočekivan na strijele; vidio ih je čupave, ogrnute kožama, sa kratkim kopljima, sjekirama, stadima i starcima, hitri da pobjegnu i hitriji da uhvate, i prije svega zaljubljeni u šume, vode i livade, uz koje su se i nastanili. Zamišljao je njihova ognjišta upravo tuda kuda su sada odlazili, i činilo mu se da su oni iza tih ognjišta kroz sve vijekove nekud odlazili: u Makedoniju, u Vizantiju, u Rusiju, u Ungariju i Austriju — na konjima i pod barjacima koji su mirisali na stada, na travu, na zemlju i na ognjišta . . .

Ne spavajući — ponekad po cijele noći, on se u to stalno odlaženje Srba unosio kao u listove knjige koju čita, prestravljujući se time što sad opet odlaze. Odlazili su sa istog mjesta kao nekad pod Arsenijem sa Kosova i iz Metohije, i putovi im se razdvajali upravo ovdje pod Čakorom, odvodeći one prve na Dunav, a ove druge na arbansko more, a i jedne i druge u tuđinu.

Vidio ih je kao stalne putnike koji na putu nijesu stizali ni ognjišta da zapale. Vidio je marame. Preslice. Vodu zaljuljanu u bunarevima. Svijeće zapaljene na grobovima. I čuo svirale.

Znao je da je Srbija valovita zemlja. Brijeg nekakav, pa kruška na njemu, pa dolina . . . Dolje na momku gete a gore šajkača. Oko Ivanjice na djevojkama žute mara-

me, i žuta trava gorušica u ječmovima. Zamišljao je kako će na proljeće zemlja ostati bez mladog oranja, a ljeto bez ječma.

U njegovim mislima — tih dana, cio svijet postao je jedna nestalna lepršava slika koja se cijepala, kidala, iščezavala, i nastajala iznova — opet nestalna i prolazna . . .

Nošen tim slikama o Srbiji, on stade noću da namiče bataljon na honvedske šančeve, koje je zasipao bombama i zaposjedao.

Namamljujući ih na potoke i prosjeke — čega je bio pun ovaj kraj na prelasku iz pešterskog gorja u limsku dolinu, bataljon ih je iznenađivao svojim zasjedama —izgoneći ih pri tome iz pameti, koliko vatrom, toliko halakom, jer vojnici su u napadima halakali, i klicali, i boli.

Isprozebaše i iskaljaše se do guše u borbama po potocima i prosjecima, i prokašljaše se od vode i studeni, zbog čega ih Radič pomače u selo Kradenik da se odmore — gdje se ugrijaše, opraše i presvukoše, a nekiležeći uz ognjište, i pomriješe.

Bijahu čuli za naređenje iz komande polimske divizije da treba da idu na Mojkovac — kud su mogli poći svakog časa, zbog čega se ne odvajahu od bombi obješenih o kukove, od fišeklija opasanih oko pasa i preko ramena, i od pušaka u koje su sipali petrolej i zatim ih brisali krpama, pred polazak na Mojkovac. Pritisnuti svim tim: olovom, čelikom i barutom, oni su se micali sporo; gegali su se šireći noge i ispružajući vratove, i noću ležali pod cijelim tim bremenom, sanjajući ružne snove, i hvatani morom i vučcem.

Prepjevaše niz sela oko Lima idući ka Mojkovcu — niz koja su silazili sa puškama prebačenim preko rame-

na, sa sjenkama na čistini snijega na kojim su im se ocrtavale kulete oko pasa, puške preko ramena, raširene ruke, i njihovi teški težački koraci.

Radič do tada nije bio vidio Mojkovac. Do samo čuo o njemu kao karauli koja je dijelila dvije države, tursku carevinu i crnogorsku kraljevinu, ovdje na Tari — neprolazna i krvava gotovo uvijek.

Spuštajući se s bataljonom niz bregove, odakle je prvo vidio rijeku Taru u dolini, ledine oko nje, vrblje, voćnjake i gajeve u snijegu — i tamo uzvodno i nizvodno sela, on se nadnese nad krovove kuća pod brijegom kao nad zdenac, zastanuvši — da vidi Mojkovac. Uroša Prvoga, novac njegov iskovan na Mojkovcu, oklope, štitove, koplja, sablje, toke — i karavane koje su sve to odnosile u Ulcinj, Kotor i Bar vidje u mislima, i vidje Sase i latinske trgovce, dubrovačke i mletačke konzule, gomile robova, konja i stoke, i pođe svemu tome žureći i jašući, i ne osjećajući se drukčije do putnikom koji je izostao sa karavanom . . .

U nekom dalekom vremenu zamišljao je ovaj kraj, i vidio ga pod stadima ovaca, ergelama konja i dželepima volova — i cijelom silom slugu koji su čuvali carsku stoku i napajali je na Tari. Uroševe straže, kolibe od štice, dubiroge od zemlje, gomile pasa, hrtova, turova, sokolova i sokolara zamišljao je, i gotovo se uplašio od svega toga.

Htio je da čuje zvona sa starih crkava, i htio da čuje kovačnice, da vidi pijace i na njima Srbe, Latine, Arbanase i Sase, i čuje im govor.

Turske topove okrenute uz Taru i niz Taru, uz njih janjičare i suvarije, akindžije i haračlije — prolaznike,

lovce i trgovce vidio je slijepim očima i zamišljao da je sve to bilo i prošlo, a ostala da traje samo rijeka Tara — vječna u svom hodu, i vječno mlada.

Cio taj dan, i idući, on ostade zanesen onim što je bila prošlost i tama ovoga mjesta, u koju je zarivao svoju dušu, tamnu također.

Prođe zatim cio kraj iznad rijeke, praćen vojnicima i gazeći debeo snijeg — da izvidi položaj koji mu je bio određen: bregove, doline, glavice, usjeke i prolaze — i kolibe u koje će smjestiti bataljon.

Vojnicima reče da kosinom brijega iskopaju šančeve, okrenute zapadu — tamo otkud su više nego izvjesno mogli da napadnu Austrijanci.

Bdijući noću nad onima što su bili u šančevima, i onima što su u kolibama uz panjeve na ognjištu grijali ruke, tabane, i sušili čarape, rukave i nogavice, on se zagledivao u njihova oštra, mrazovima opaljena lica, i nalazio da su silno iscrpljeni ratovanjem.

Izlazili su da vide nove bataljone koji su se ukopavali oko njih, i one koji su osvitali već ukopani — i da na drugoj strani Tare vide brijeg na koji je bila dovučena velika ruska haubica; čuli su da se o njoj priča: „Đe ona bije, tu melema nije!"

Doznavali su, ili samo zamišljali, da su bregovi oko Mojkovca nasađeni mitraljezima, topovima i vojskama — a po prtinama koje su šarale cio kraj, oni shvatiše da se tu učinio cio lom od ljudi i oružja.

Uhvati ih zbog svega toga ona njihova mrka ćutnja pred borbu, tako da više ne pjevahu, ne zborahu — sem toliko što rekoše ženama da im više ne dovode djecu na viđenje, koju izljubiše, a izljubiše se i sa ženama — tako kao da to čine posljednji put.

XII

Tih dana — jednog ranog jutra, za vrijeme zatišja koje je bilo zavladalo na cijelom Mojkovcu i oko njega, Radič Memić bi pozvan u komandu divizije — i bi, sa još dvojicom oficira, Rajkom Radonjićem i Matijom Malovićem, određen da prihvati na bojnoj liniji austrijskog oficira pukovnika Gezu Bergera fon Hese, radi pregovora.

Ponuda za pregovore bila je došla s austrijske strane.

Tišina na frontu bila je zavladala zbog pregovora.

Jahali su kroz snijeg i tišinu kao da su se najednom obreli u nekom drugom vremenu i drugoj zemlji u kojoj se ne ratuje.

Straže i patrole primale su ih i predavale jedna drugoj, dok ih najzad nijesu predale Austrijancima.

Na ledinak kraj nekakvih hrastova, zatrpanih kitinom, i koliba pred kojima je stajala austrijska straža, crnogorski i austrijski oficiri nastupili su u isti mah, dolazeći iz suprotnih pravaca — na konjima, na kojima su se držali ukrućeno, pred pozdrav.

Ono što su bili pošli da učine i crnogorski i austrijski oficiri, a to jeste da se rukuju, ne dopustiše im svojim nemirom njihovi konji, tako da je i pomoć vojnika, koji su ih hvatali za uzde i grive da ih umire, ostala uzaludna, i njihove ruke ostale u vazduhu, pružene a neprihvaćene.

Ostajući u sedlu, na konju koji se nije dao umiriti, pukovnik Geza Berger fon Hese počeo je glasom koji je ličio na domaćinski:

— Milo mi je što mogu da vas upitam kako ste, ali mi je iskreno žao što ne mogu da vas upitam i za vaše žene i djecu, jer vi ste sada u ratu a nijeste na žalost,

kod svojih gospođa, pa prema tome kako ste vi lično, gospodo?

Rekli su mu da su dobro, i takođe upitali za zdravlje.

Rukavicom, iz koje je izvukao staračku koščatu ruku, krupnu toliko kao da je orao cijelog vijeka, fon Hese je ošinuo konja po ušima skaravši ga, i nastavio kao da i njih kara:

— Iskreno mi je milo što se mladi oficiri osjećaju dobro. Ja, iako više nijesam mlad, takođe se osjećam dobro u ovoj vašoj oštroj zimi koja me podsjeća na zimske hladnoće u mom kraju Tauernu. Nadam se da će mi sudbina dosuditi da koju od idućih zima provedem ovdje.

— Na ovaj način sudbina vam to neće dosuditi — veli mu Radič.

Nasmiješivši se, pri čemu su se ukazali njegovi tamni zubi i jagodice koje su visile, fon Hese je odbio, veli da je bio pogrešno shvaćen, i da ništa rđavo nije mislio.

— Mislio sam da će mi sudbina dosuditi da dolazim ovdje kao u Češku, u Poljsku, u Slovačku — a svuda tamo dolazio sam kao prijatelj i bio priman kao prijatelj, dokaz za to čuli biste u tim zemljama, gospodo.

Prebacivši rukavicu u lijevu ruku, u kojoj je držao i vođice, fon Hese je iz džepa izvadio nekakav list hartije. Okretao ga je trenutak, a zatim ga digao uvis. Rekao je da su na tom listu zapisana imena jedne grupe zarobljenih crnogorskih vojnika, da se oni nalaze u kolibama koje čuva straža, i da ih, ako žele, mogu vidjeti. Da je on voljan da oko pedeset ili šezdeset zarobljenika oslobodi — u znak želje za srećne pregovore na koje je pošao.

List iz njegovih ruku primio je Radič.

Imena je čitao glasno, da ih čuju njegovi drugovi.

Kod jednog je imena zastao i izgovorio ga gotovo u sebi: „Šućro Karadašić...!" Zbunjeno je stajao nad tim imenom. Pitao se otkud tu Šućro, sin Redžepa Karadašića — brat Umkin! I radovao se što će moći da ga spasi ropstva.

Sjahali su sa konja i pošli kolibi u kojoj su bili zarobljenici. Od studeni ukočanjen Austrijanac otvorio je pred njima vrata. Zadah koji imaju prostorije sa mnogo ljudi zapahnuo ih je.

Bila je koliba puna zarobljenika. Okretali su se vratima, primili pozdrav, i na pitanje kako su odgovorili da su dobro.

Obradovali su se kao djeca što će neki izaći na slobodu, i složili se da je pravo da izađu starci i bolesnici.

— Neka se jave najstariji — veli im Radič.

Starci su pogledivali jedan drugog kao da se pitaju ko je od njih najstariji.

— Nek se jave — tražio je Radič, i očima prelazio starce. Jednom, koji mu se učinio najstariji rekao je da se pripremi.

— Fala tebi đetiću, samo pogledaj ti malo bolje da nema od mene ko stariji, pa ko stariji, taj i preči. Eno onamo Radisav iz Prijeloga; nu koliko si ljeta, Radisave, nabio na rog? Jesi više od mene, pa kad jesi, hajd' na slobodu, neka ti je čestita — veli starac. Radisav je ustajao polako. Crvena čoha na njemu bila je pohabana i izgužvana. Skinuo je kapu i stajao pravo. Veli:

— Milija! Ti me pitaš koliko imam godina. Ako zna onaj Švabo što nam čuva stražu kad sam se rodio, onda znam i ja, eto toliko ti se u godine razumijem. Kad se pokojni vladika Rade Petrović odselio bogu na istinu, pričali su mi da sam bio u pelenama. Mislim, Milija, da si ti stariji od mene, i hajd sa srećom izlazi na slobodu, ne truni ovdje.

— Mlađi sam od tebe, Radisave, pa hajd' ti izlazi, tvoje je sa srećom izlaženje, evo da vidiš: za knjaza Danila je sam se rodio, a vladika Rade kad je umro pokojni mi otac Simo, bio je neoženjen. Tako je. Godine tu presuđuju, a ti godina imaš više — pa hajd' izlazi na slobodu i pozdravi tamo ponekoga.

Svojih godina prisjećali su se po događajima:

„Šemsi-paša s vojskom na Berane udario, a ja na ovaj svijet došao — to ti je bilo u isti dan!"

„Ti si tada i gaće nosio!"

„Mogao si preskočiti kućni prag i s te i s one strane, i ako padneš, umio si reći hop!"

A dotle je Radič pronašao sina Redžepa Karadašića, brata Umkina, Šućra. Njih dvojica — jedan slobodan a drugi rob, gledali su se sa drukčijim pitanjima u sebi:

„Gdje je Umka?" išle su misli Radičeve.

„Učitelju . . .! Dušmanine!" išle su misli Šućrove.

A zatim mu je Radič rekao:

— Izaći ćeš odavde.

— Ko me izvodi?

— Ja.

— Ako me ti izvodiš neću da izađem; ništa od tebe neću da primim.

Radič je zatim počinjao tiho, gotovo šapćući, i kao da ga moli; pominjao mu je sudbinu — da je sudbina tako htjela da se njih dvojica ovdje sretnu, i on njega izvede iz ropstva.

— Hajde stani ovamo sa ovim što će da izađu na slobodu — veli mu Radič.

— A ko mi to daje, učitelju? Neću tamo da stanem kad mi ti to daješ.

— Hajde zbog oca.

— Ništa!

— Hajde zbog sebe, da živ ostaneš.

— Ništa!

— Hajde zbog Umke.

— Ne vrijeđaj!

Koracima kojim hode mjesečari udaljio se i stao u drugi kraj kolibe, leđima okrenut Radiču. Kao da je stajao na rubu tame, u koju će da skoči. Činilo se da tamo plače.

Uhvativši ga za ramena, austrijski stražari izbacili su ga posljednjeg.

Bilo ih je oko šezdeset. Bili su sada slobodni.

— Nadam se da neće izgubiti pamet pa da se nađu pod oružjem, a zatim ponovo ovdje kod mene — počinjao je fon Hese. — Drugi put ih ne bih pustio.

Sagnuvši glavu što je mogao niže, a konja primirujući, on je zatim dopustio da mu maramom svežu oči i kroz crnogorske položaje provedu s mramom na očima. To isto su učinili i sa dvojicom njegovih oficira.

Držeći se rukama za jabučicu sedla — što obično ne čine oficiri, a lice okrenuvši nebu — što obično čine slijepci, oni su jahali kroz snijeg.

Staru, očiju prevezanih, a na tuđoj zemlji, Gezi Bergeru fon Hese činilo se da je utonuo u grobnu tišinu, do koje i inače, kao da mu nije bilo mnogo stalo.

Zavodili su ih oko bregova, kako bi im put ispao što duži i razdaljina između komande što veća.

Na sredini sobe, okrenuvši ih licem Serdaru — komandantu sandžačke vojske, odvezali su im čvorove na potiljku i s očiju skinuli marame. To su prvo učinili sa Bergerom fon Hese. Njegove oči, od žuljanja maramom zakrvavljene, ličile su na oči bolesnika koji je dugo bolovao. Trljao ih je maramicom, gladio zatim s krajeva prstima, a onda treptao i privikavao se na blještavo zimsko sunce koje je udaralo u prozore. Gledao je kako mu s drugog kraja sobe prilazi Serdar. Njegovo mrklo

lice, kakvo je već viđao na Crnogorcima, jednostavnost i mirnoća u držanju, zatim nešto što je prirodno za civile a nije i za vojnike, i najviše domaćinski pružena ruka učiniše da fon Hese popusti u svom krutom držanju koje je u početku bio uzeo.

Ruku jedan drugom stezali su po nekakvoj mjeri.

Za cijelu glavu Serdar je bio viši od Hesea. Gledao ga je kao iz nekakve velike daljine, očima koje su ličile na gnijezda lastavica ispod strehe. S nestrpljenjem čekao je njegovu riječ, i od toga što bude čuo zavisiće dalja sudbina rata.

— Uvaženi Serdare, gospodine Vukotiću, iskreno vam želim dobro i ličnu sreću! — izgovorio je krepkim staračkim glasom fon Hese.

— Zahvaljujem vam, i isto to želim i ja vama, kao i gospodi koju ovdje vidim; nek ste nam dobrodošli! — otpozdravio je Serdar.

Sa smješkom, koji mu se preko usana razlio više radi reda nego iz duše, fon Hese je odgovorio:

— Gdje god sam dosad dolazio, trudio sam se da ljudima donesem dobro, i bog mi je u tome pomagao.

— Želimo, gospodine pukovniče, da vam i ovaj put to pođe od ruke — odgovorio je Serdar.

— Ja vjerujem da će samo tako biti, i u to toliko vjerujem kao što vjerujem da sam dobar vojnik i ratnik, ni manje od toga ni više od toga.

Okrenuvši se zatim cijelim tijelom, s rukom dignutom prema prsima, fon Hese je dao znak svojim oficirima da pristupe Serdaru. Češući jedan o drugi, njihovi, od mrazova ogrubjeli dlanovi, šuštali su pri rukovanju.

Fon Hese je zatim nastavio:

— Vaša gospoda oficiri koji su me pratili obavijestiće vas, nadam se, uvaženi Serdare, o mojoj maloj milosti koju sam ukazao vašim zarobljenicima; učinio sam

to kako bi naši razgovori bili kraći i prijatniji. Za njihove gospođe i djecu, mogu to odlično da pretpostavim, biće to velika radost kad ih sretnu na pragovima svojih domova. Ne znam koliko sam ih oslobodio; to će vam, nadam se, reći vaši mladi oficiri.

— Šezdeset — izrekao je Serdaru Radič Memić.

— Isto toliko đetiću, da se kao uzdarje oslobodi austrijskih zarobljenika.

Vojnike koji će dovesti austrijske zarobljenike Radič je našao u kući pred komandom. Sjedjeli su na tronošcima oko ognjišta, uz pun kazan mesa pred sobom, u pari iz koje su se jedva vidjeli. Ugledavši kroz paru i dim oficira, poskakali su na noge, ispustivši iz ruku komade mesa. Oslobodivši usta i shvativši o čemu se radi, odgovorili su Radiču u jedan glas:

— Takıja ti, gospodine, možemo naći koliko ti i ne treba.

— Neka kod kazana ostane Radomir — veli jedan.

— To ja...! — čuo se koštunjav visok starac. — A bogme kad nemam zuba nemam radi čega ostajati kod kazana; i dosad sam gledao šta vi mladi činite od toga mesa.

U najbližeg do sebe Radič je uperio prstom i pitao ga za ime.

— Ime mu je Velizar — odgovorio je za njega neko drugi.

— Je l' te bog dao za komandovanje, Velizare? — veli mu Radič.

— Bog je njega dao za svašta — opet je neko drugi odgovorio za njega.

— Dao me je za ponešto — veli Velizar. — Pristao bih — veli — i na više nešto a ne samo da ovima budem komandir dokle dovedemo zarobljenike.

Zaramivši se puškama, koje su jedva našli u dimu i pari oko ognjišta, vojnici su okrenuli niz put. Radič ih je požurivao i čekao da potrče, ali oni su išli kako su sami htjeli zahvatajući gredom snijeg i perući mesom zamašćene ruke.

U selu Dobrovićima okrenuli su kući u kojoj su bila trojica zarobljenika. Crna čađava vrata odgurnuli su kundakom. Niko se iz kuće nije javio. Čulo se samo kako u sobi ravnomjerno u patos lupka kolijevka. Pred sobnim vratima Velizar se oglasio, a otud iz sobe čuo se zvučan muški glas. Razumjeli su da im neko otud govori da ne dižu galamu u kući, jer spava dijete.

Na sredini sobe sjedio je krupan zarobljenik — Čeh. Objema rukama ljuljao je kolijevku u kojoj je spavalo dijete. Zelene oči digao je uplašeno, ali ravnomjerno kretanje kolijevke nije remetio. Kao da je tim svojim ujednačenim ljuljkanjem htio da kaže, da je posao koji obavlja iznad svega drugog. Same od sebe otišle su mu riječi: „Psst . . . Spava . . .!"

Gledali su ga u golemu okruglu glavu, pokrivenu rijetkom žutom kosom, koja se klatila zajedno s kolijevkom — tamo, ovamo, a zatim spustili poglede dolje na znojavu bjeličastu glavu djeteta, koja je, kao šetalica na satu, prelazila put od jedne do druge strane kolijevke, kako je to bio umjerio Čeh.

Podviknuli su mu da ustane, a on se podigao do na koljena i tako ostao; ljuljao je jednako dijete i tiho zamolio da sve što treba neka učine u tišini. Mirio se sa svim što se od njega traži, samo da se lupkanje kolijevke ne prekine, jer bi se time prekinuo i san djeteta. Kao da mu je to dijete bilo postavilo uslov — da će spavati

samo dotle dokle ga on ljulja, i to istom jačinom i istom mjerom. Tu jačinu i mjeru Čeh je držao u svom uhu kao što muzičar drži svoj ton.

Šapućući i miješajući srpske i češke riječi rekao je da je u kolijevci curica, i da joj je ime Jaglika. Da dobro jede, da svašta zna, i da mnogo plače. Žalio je njenu majku koja po cijele noći uz nju bdije, zavijajući zbog toga bolno šijom. Rekao je da mu je ime Jirži, i gledao kako ga zapisuju. Rekao je imena i dvojice drugih zarobljenika. Madžar Šandor bio je iz Fehervara, a Bosanac Bahto iz Maglaja. Domaćici je bilo ime Jeftana. Jirži ju je zvao mamom. Rekao je da mama muze kravu, da joj Šandor drži tele, a Bahto da spava u kolibi na tavanu. Izgovorio je to s mukom, nabadajući oči na njihove dignute ruke kojim su mu davali znak da ustane i pođe s njima.

— A dijete . . .! — gotovo sa suzama u očima izgovorio je Jirži.

— Kako dijete! — poviknuo mu je Velizar.

— Pssst . . .! Spava . . .! — prošaptao je Jirži.

— Ako te mlatnem ovim kundakom, zapamtićeš ti koga ušutkuješ!

— Dijete . . .! — ponavljao je Čeh. Ostavio je kolijevku i s prozora zvao tihim zvučnim glasom dobra pjevača:

— Mama! Mama!

A samo je trebalo da kolijevka stane, pa da se u njoj rasplače dijete; plakalo je nekim vapijućim, krštavim glasom. Za Čeha to je bilo kao da se desio strašan nered. Trčao je čas prozoru a čas djetetu i hvatao neko meko, uspavljujući ljuljkanje kolijevke. Usta je bio pripremio da kaže pst, ali se više nije usuđivao da ušutkuje.

— Ko pere to dijete? — upitao ga je Bećko Raković, sitan prema krupnom Čehu kao da je i sam kakvo

dijete. Pitao ga je usiljenom gordošću sitnih ljudi. — Ko mu pelene pere? To te pitam. Razumiješ li ti mene što ja tebe pitam? — doviknuo mu je Bećko.

— Ja! — odgovorio je Čeh. — Perem ja, pssst! Pssst, spava Jaglika! — glasom tihim kao da u san djevojčice unosi šum zelena žita, odgovorio je Jirži.

— Pa onaj što te zarobio nije nikakvo junaštvo učinio kad ti kao jedna žena, djeci pelene pereš; ja niti bih te ubio niti zarobio kad ti pelene dječje pereš!

— Perem! — veli Jirži. — Pssst!

— Kome ti to! Je l' ti to mene ušutkuješ! Meni se čini da ti ne vidiš šta te iz mene gleda.

— Pssst . . . — molio je Jirži.

— Samo ponovi to još jednom; ako samo još jednom to iz tebe čujem, ufatiću te među ova dva prsta i baciti gore o tavan kao praznu vreću! Ja se sebi čudim što te i dosad nijesam otresao o ova brvna, pa da nikog više ne ušutkuješ i ne pereš to dijete kao jedna žena ženska. To što si ti toliki . . . ja te, jadan, ne vidim da si još toliki; šta sam ih još većih prebacio preko ramena i bacio tamo na ledinu iza sebe kao jednu praznu mješinu. Ne gledaj me ništa; može i to tvoje gledanje da ti naškodi, jer možeš ti mene da naljutiš.

Dotle je Velizar izašao pred kuću i stajao pred vratima kolibe. Bila su zatvorena. Iznutra su dolazili glasovi. Jedan ženski, i jedan muški. Onaj ženski karao je. Bio je to glas Jeftanin, rezak, oštar; vikala je na zarobljenika Madžara Šandora. Madžar je odgovarao gotovo isto tako ljuto kao i njegova gazdarica, umekšavajući svoj glas samo onda kad bi mu jezik pao na srpsku riječ. U trenucima kad bi stali sa svađom, čulo se kako tamo u kolibi žena muze kravu; brč mlijeka iz vimena sukao je zvučno dolje u štruglju.

Sve troje su — i Jeftana, i Madžar, i krava okrenuli glavu kad je Velizar otvorio vrata.

— Pomoz' bog! — veli im.

— Ovoj budali ne pomogao, no ga jad njegov zadesi kao što je mene sa njim; nije ga bog dao ni tele da pridrži — odgovorila je gnjevno Jeftana.

Madžar je čučao na petama. Držao je za uši tele koje ga je čepalo paponjcima.

Kao i Čehu, Velizar mu je odsjekao rukom odozdo gore da ustane i pođe za njim.

— A ko će meni tele držati? — glasom zaprepaštenim podviknula je Jeftana. — Ti bi pustio da mi tele podoji kravu! A koja si ti sila pa da tako smiješ da učiniš!

A zatim se okrenula Madžaru.

— Ti ako pustiš to tele... ovim ću te drvetom u vrh glave, te tvoje madžarske, pa da bez glave baš tu ostaneš; vidiš li ti ovo drvo? — veli mu Jeftana. — No drži tele. U ovoj sam ti kući ja komandir.

— Komandir, komandir... — potvrđivao je Madžar.

— Ti ćeš meni tele da držiš.

— Tele, tele... — ponavljao je.

— Ostavi to tele i dokle izbrojim do tri da si skočio na noge i obreo se tamo pred kolibom! — vikao je Velizar. Ali jedan strog red koji je Jeftana bila uspostavila kao da se nije mogao prekinuti. Prekinula se samo tišina u kući jer gore u sobi ljuto je plakalo ono dijete, u kolibi na tavanu bolno je zapomagao Bosanac Bahto, neko ga je tamo tukao, a uz sve to grozno je lajalo nekakvo pseto. Sve je bilo pustilo svoj glas, tako da je sva kuća treštala.

— Ti...! — nadvikivala je sve to Jeftana. — Ti kad si takav što nijesi otišao da svoju silu prosipaš tamo

gdje Švabe mitraljezom zadnjice potpaljuju, no si došao ovdje kod robova! — govorila je Velizaru. — Znaće neko za ovo, pitaće neko i tebe i onoga što te poslao za ovo. Doći će moj Dako s vojne, vratiće se živ moj Dako — a ja ću sve ovo zapamtiti; za sve ovo znaće moj Dako.

— Dako . . . Dako . . .! — ponavljao je za njom Madžar kao da i sam prijeti njenim mužom Danilom.

— Ti ne kukuriči! — prekinula ga je Jeftana. — Tebe nije bog dao ni tele da pridržiš.

— Dako . . ., Dako . . .! — ponavljao je.

— Dok izbrojim do tri, da si izišao iz te kolibe ili ću ti svih pet metaka u lubinu sasuti! — podviknuo je Velizar. Bila je to opomena iz koje se lako moglo vidjeti da može doći ono posljednje, što u ovakvim slučajevima često dolazi — kad rob gospodaru otkaže poslušnost.

A upravo toga časa kad su izlazili iz kolibe, pred njih je iz sobe, kroz prozor, izletio pravo na glavu Bećko; onako malen, on je ličio na vreću koju je neko otud iz sobe snažno zavitlao i izbacio. Pao je na gomilu slame i smeća pod prozorom, svitnuvši gore zasukanim golim nogama. Stigao je da izgovori samo: „Oh . . .!" i ostao s glavom i rukama dolje u slami. Ono pseto lajalo je na njega. Uplašene, s plota su poletjele ptice. Činilo se da će gore dijete pući od plača. Jeftana je vikala a pseto još više pridavalo.

Tresak puške koju je ispalio Velizar da pokaže svoje prisustvo i učini kraj neredu, trgnuo je Bećka. Dizao se iz kupe slame i silazio dolje na zemlju, ne gledajući ni u koga, i gotovo žmureći. Malen i inače, on se sada — uplašen i iskaljan, činio još manji.

Ne pridajući važnost tome što se desilo s Bećkom, Jeftana je uzviknula:

— Ja budalu gledam, a meni puče moje dijete!

— Puklo ti! — veli Bećko. — A meni ništa nije bilo što me onaj Čeh zbog tvog djeteta izgurao kroz prozor — branio se kroz tužan osmijeh oko usana. — A ono što je Čeh dobio od mene... ono će on pamtiti dokle je živ. Vidio sam da u njemu nema snage ni koliko u jednome piletu od kokoške. Nek i dalje pere pelene, jedna žena ženska! Nek ljulja dijete i pere pelene, za drugo i nije.

Niko ga nije slušao šta govori, sem Bahta iz Maglaja koji se odnekud obreo kod njega — olinjao, glave prevezane nekakvom maramom, opasan domaćinovim pojasom.

— Vežu ga! — veli mu Bahto.

— Koga vežu? — pitao je Bećko.

— Čeha! Onoga što te izbacio kroz prozor. Hoće li ga ubiti zbog toga što te izbacio kroz prozor kao jednu vreću?

— Koga, jadan ti, izbacio kroz prozor! Ja bih s onoga prozora smio skočiti od svoje drage volje, šta misliš ti; skakao sam i sa višeg, a da ne skočim sa jednog prozora. A što da ga ubijaju iz puške kad sam ga ja ubio ovim svojim rukama sve po bubrezima i otud i odovud, a nije mi ga majka rodila pa da ga žalim — no okreni, pa obrni pa udri dok su me moje ruke zaboljele, evo ove iste — sve tupa, pa tupa, pa tupa, pa hoću još, pa neću više, pa tako ti ja učinih sa onim Čehom. Veli mi pst, pst, spava dijete, a ja njemu: je li ti to meni veliš da šutim pa okreni, pa obrni — a ono dijete plače; puklo joj dabogda!

— Boli li te? — pitao ga je Bahto iz Maglaja.

— Od čega da me boli, jadan!

— Tebe je bog pogledao pa si pao na ovu konjsku fuškiju, a da si pao na što tvrdo ni komadi ne bi od tebe ostali.

— Hoćeš li da ti polomim te zube?

— Neću, nego velim ono što je.

Bećko ga je otjerao. Htio je da ostane sam. Okrenuo je lice plotu i plakao. Ono pseto prišlo mu je uz noge; nije lajalo.

Čeha su dotle bili svezali u mokar konjski konopac koji su odvezali sa jasala. Stajao je pred kućnim pragom kao svijeća. Krupne zelene oči kolale su mu po dalekim snježnim bregovima. Široka razdrljena prsa pušila su se od znoja. Konopac mu je išao preko ruku, sijekući sliku ženskog tijela naslikanog na purpurnosmeđoj dlakavoj koži ispod lijeve podlaktice. Okrugla naježena ženska glava sa mnogo kose provirivala je žalosno ispod konopca.

Ugledavši ga svezana, Jeftana se zaprepastila; zasiktala je:

— Ene ih...! A nije li vam trebala pomoć da devetorica svežete jednoga roba! Kad ste htjeli nekog da vežete, što nijeste svezali onog iz Bosne pa da vam kažem fala do neba, no ste svezali ovog anđela; znaće za ovo Dako ako ja živa bidnem: upitaće vas Danilo za ovo što vi radite pred njegovom kućom od njegovija robova, ako ja živa bidnem i on mi se živ vrati s vojne.

— Mama! — zvao je Čeh iz konopca.

Jake vilice Jeftanine drhtale su.

— Nije ovo granje, nego je kuća junačka; pustite ga iz toga konopca dokle je pred kućom Danilovom, a kad ga odvedete ispred ove kuće, neka vam je ovaj božji anđeo na vašu dušu, koje nemate; čujete li da meni gore plače dijete zato što ga on ne ljulja, ne čuli na vaše uši, dabogda!

— Ti, ženo, taj tvoj jezik unutra! — podviknuo je Velizar.

— Dok su u mojoj kući, ja im sudim! — dočekala ga je Jeftana. Okrenula se zatim i ušla u kuću, ne prestajući da otud viče, a trenutak kasnije pojavila se zasukanih tještavih ruku.

— Bosanac! — zvala je Bahta iz Maglaja i pred noge mu bacila sjekiru da isiječe drva. — Da su tebe svezali, ja bih se radovala, no su svezali onog anđela; de brzo iscijepaj drva. A da te boli glava, to se ti pretvaraš; boli tebe tvoja glava zato da u ovoj kući ništa ne učiniš no da se izležavaš po tavanima; sitno iscijepaj.

Zatim se dala u sakupljanje njihovih košulja, rubaca, bluza, čarapa, slika i pisama.

— Vidite li kaka je majka ovoga Čeha Jiržija; ne smijete ga vi ubiti zbog njegove majke, ovakve žene, pogledajte je — pokazivala je Jeftana sliku starice sa oko desetak sinova i kćeri. Gledali su sliku.

Dotle je i Madžar Šandor izvadio iz njedara svoju sliku. Bila je na slici nekakva djevojka. Na kraju slike pisalo je: „Šandor, čekam te!" Izgovarao je nad njom molitvu na madžarskom, umećući, zbog Velizara, i pokoju srpsku riječ koju je naučio od Jeftane: „. . . krava, glava, tele . . ." Šlampav i kaljav, a duše rasplakane — koliko za svojom glavom, toliko i za svojom djevojkom, on je izgledao jadno. U tom njegovom jadu u pomoć mu je pritekao Bahto; počinjao je bojažljivo i oprezno — veli:

— Ovaj Madžar . . . Ovaj Madžar ima ljubavnicu. Ta djevojka na slici, gospodine, njegova je ljubavnica. Pa mu se slikala i dala mu sliku da je u rat ponese; da je izvadi iz njedara i pogleda kad se uželi na ljubavnicu, i opet sliku vrati u njedra. A od toga što je gleda samo mu je teže, gospodine, a nije mu lakše. A on je stalno vadi i gleda, i nikad mu nije lako. Vole se, gospodine, to

je za čudo. Pa se zbog toga što se vole uplašio za svoj život; boji se da ćete nas pobiti i da se njih dvoje više neće vidjeti, ovaj Madžar i ta njegova što je na slici.

Slušali su šta Bahto govori, a on je vezao:

— Dobra ženska; svi su mu gledali tu njegovu sliku, i gledale su je u selu žene i djevojke i rekle su mu da je dobra; svi smo mu rekli da mu je dobra ta njegova ženska. I svi smo mu rekli da je za žene i djevojke najteže kad je rat.

— Vidi budale . . .! — čudeći se Bahtovoj priči, izgovorio je Velizar.

— Djevojke, kad je rat — nastavljao je Bahto — sve broje dane i mole se bogu da im se živ vrati njihov voljeni što gazi negdje po tuđim zemljama, a volio bi da ne gazi nego da je kod svoje ljubavnice. Svi su ga ovdje u selu žalili, ovoga Madžara, što mu je ime Šandor, kad su mu vidjeli to njegovo luče na slici, i svi su mu rekli da je dobro luče izabrao, neka mu je korisno.

Mnogo mu je bolesno srce za tom što se naslikala i dala mu sliku da je u rat ponese. Pa se on sada moli bogu da i ona istoga časa umre kad i on, da mu njegova ljubavnica drugome ne dopadne. Svi oni što su iz stranskija zemalja imaju slike, pa ih sve vade i ljube kad im je teško — neko ljubi majku, neko oca, a ovaj Madžar što mu je ime Šandor ljubi svoju ljubavnicu i sve joj govori Jezus, Jezus . . .! Takav je; veliko ponesen za tom ženskom. Pa hoće li je vidjeti, ili će vidjeti svoju crnu zemlju, i mi svi sa njim, gospodine, to ti znaš. On u crnu zemlju . . ., a ona ga čekati dok izlazi i zalazi sunce — a tako mu i piše da će ga čekati dok izlazi i zalazi sunce nad ovom zemljom. Šta veliš, gospodine?

Velizar ga je ućutkao.

Madžar se dotle bio naplakao.

— Znaće za ovo Danilo, pitaće nekoga za ovo Danilo! — glasom prijetećim nastavljala je Jeftana.

— Dako . . . ! Dako . . . ! — ponavljao je za njom Madžar.

Vraćajući se trenutak kasnije iz kuće, gdje je bila podložila vatru, Jeftana se okomila na Bahta iz Maglaja — veli mu:

— Rđo, ići ćeš neopran.

Košulju koju je bio raširio da obuče, prljavu i izderanu, istrgla mu je iz ruku i bacila, objesivši mu o vrat Danilovu košulju.

— Rukave te podvrni — veli mu — rukavi su ti dugački.

Lakim mekim hodom po prhku snijegu Velizar se približavao plotu iza kojeg je sjedio Bećko Raković. Još izdalje vidio je kako mu ramena podrhtavaju, vrat kleca, glava klima dolje. Prišavši mu bliže, vidio je da on plače; plakao je kao mala djeca u snu.

— Ustaj! — viknuo mu je u potiljak.

— Što da ustajem? — odgovorio je Bećko ne okrećući se.

— Ti što si se zagonio na jačega od sebe pa ti sad krivo što te Čeh izbacio kroz prozor na đubre.

— Ko jači od mene . . .! Neću o tome da govorim. Pitaj ti njega ko je jači, pa ako je pošten, kazaće ti kako sam mu vadio loj iza ušiju.

— Ustaj!

— Šta ću ti?

— Nemoj da potežem ovdje za oružje.

— Ene ga . . .! A ne zaboravi da oružje imam i ja.

Ustao je hitro na noge. Iz korica zabodenih u getu pod koljenom istrgao je zelen oštar nož, i s njim u ruci pošao ledini na kojoj je stajao svezan Čeh. Madžar Šandor i Bahto iz Maglaja, vidjevši mu u ruci golemu nožinu, odskočili su brzo u stranu. Uhvativši se rukama za oči,

Jeftana je vrisnula. A da u svemu tome zavede red, Velizar je ponovo gađao iz puške; ono pseto opet je lajalo. Ali se Bećko nije dao zbuniti; išao je k svezanom Čehu sav ustrijemljen; nož u ruci svitkao mu je — pred njim je Čeh sklopio oči. Bećko mu je prinio nož u same grudi, ondje gdje su počinjali konopci, koji su se oko Čeha obmotavali kao povoj oko kakve bebe. I sve što je Bećko radio — radio je tako kao da je sa zaklana ovna skidao kožu . . . Hitrim potezima oštra noža presijecao je konopac na grudima. A zatim je tako činio redom, sijekući čvor po čvor, i uživajući u poslu koji obavlja. Popodizao se na nožne prste da bude viši — ali je i tada, kad je na prstima, bio prema krupnom i visokom Čehu kao kakvo jare. Komade isječena konopca odbacio je.

— Da više ne pereš pelene — veli mu, zadijevajući nož u getu.

Gledali su se kao ljudi koji se poznaju.

Ona djevojka, naslikana na podlaktici, bila je sada slobodna. Gledala je nekud u daljinu.

Sva nadute raše, a puna mirisa koji se širio po avliji, prilazila im je Jeftana; jezik ni sada nije mogla da zauzda, vikala je na Bahta:

— Te rukave podigni, rđo — daću ti obuću Danilovu da ne ideš tako bos.

Iz raše im je trpala brašnjenike u torbe. Prisjetivši se još pokoje sitnice, vraćala se u kuću i iznosila je.

— Mama . . .! — zvao je Jirži polazeći.

— Dako . . . ! Dako . . . ! — dodavao je Šandor.

Okretali su se kući da je još jednom vide.

Zagledana za njima, Jeftana je doviknula:

— Te rukave pridigni.

Ono pseto je čučnulo kraj njenih nogu. I ono je gledalo za njima.

U kući i oko kuće ostala je tišina — kako obično to i biva kad se neko isprati iz kuće... Činilo se da se u toj tišini čuje samo jedan glas: „Pssst! Pssst, spava!"

Radič je izvijestio Serdara da je pred komandu dovedeno oko šezdeset austrijskih zarobljenika, a Serdar se zatim obratio Gezi Bergeru fon Hese, veli mu:

— Da bih vam, gospodine pukovniče fon Hese, pružio dokaze da želim srećan ishod naših razgovora, oslobodio sam nekoliko desetina vaših zarobljenika — kao što ste, uostalom, i vi učinili s našim zarobljenicima.

On se zahvalio, a zatim nastavio svoju glavnu misao ka kojoj je išao kroz cijelu svoju besjedu, veli:

— Moja konačna riječ nema razloga da bude duga. Govorio sam i inače predugo, što je, gospodine Serdare, mimo moga starog običaja da budem u riječi kratak; kratak u riječi a dug u svome prijateljstvu. Iskreno žalim što nijesmo našli mostove za prijateljstvo nas dvojice. Pružio sam vam ruku, a vi je nijeste prihvatili; vi ste se radije odlučili da prihvatite ruku jedne razbijene vojske i njene komande čiji se bijedni ostaci potucaju po vašim gorama tražeći svoj grob. Mi smo se upravo zbog toga i digli da toj vojsci što bježi pomognemo da nađe svoj grob. Mi to hoćemo i mi to možemo, i hoćemo, gospodine Serdare, da Srbiji bude kraj; da Srbiji zauvijek bude kraj! I da znate da će to biti jedna vrlo korisna stvar. Na Balkanu nestaće jednog pirata koji se zvao čak i državom. Šta vi, gospodine Serdare, velite na to?

— Velim ono što se kod nas u narodu kaže: visoko su mačku džigerice!

— Vrlo sam dobro razumio, gospodine Serdare, i dozvolite mi da se tome slatko nasmijem. Zapamtiću to što ste rekli.

— A sad, molim vas, čujte moju posljednju riječ, i molim vas da je zapamtite: tražim predaju cjelokupne vaše vojske na ovom frontu, jedinom i posljednjem u ovom ratu na Balkanu, i zbog toga besmislenom sa vaše strane. Tražim da se brana na našem putu ka piratima koji bježe odmah digne — s tim što vi nećete zaboraviti riječ koju sam maloprije rekao: da sam svuda gdje sam dolazio donosio ljudima samo dobro; zato činim to i danas ovdje kod vas, i mislim da ćete vi to uvažiti, jer vi ste jedna gospoda razborita i umna. Vidite — ja ne zahtijevam da vi odmah, to jeste ovoga dana, to jeste do ove noći koja ide, sve te vaše vojske sakupite i predate meni u ruku, nego da to učinite sutra do podne. Životi vaših hrabrih vojnika biće spaseni. Činim vam dobro, gospodine Serdare. I jedna je stvar očigledna: kad god sam ljudima činio dobro, tada mi je i bog pomagao. Ja mislim da ste me razumjeli: vaše će vojske sutra ručati sa naših kazana, što je sasvim prirodno. Ropstvo ih, na žalost, ne može mimoići, jer su bili vojnici u ratu, ali će svi oni imati ono zadovoljstvo koje jedino imaju ratnici kad se iz ropstva, poslije rata — to jest u miru, vraćaju svojim gospođama, a one ih, naravno, čekaju. Bezbroj puta sam vidio kako to izgleda; izgleda veličanstveno. Gledao sam gospođe kako široko rašire ruke i idu uz brijeg niz koji se iz ropstva vraća njihov domaćin. Pa, bože moj, kako to izgleda kad se zagrle. Riječ im se tada oduzme. Jer oni su tada kao da se ponovo rađaju, pa ne mogu od radosti da prozbore. A tu takvu ljudsku radost mogu da dožive samo ratni zarobljenici kad se vraćaju svojim gospođama. Druga takva mogućnost ne može se izmisliti. To, i tome slično,

i navelo me da budem vojnik. Da jednostavno ljudima pričinjavam radosti.

— Da mu, Serdare, vežemo oči! — čuo se neko s crnogorske strane.

— Dozvolite mi, Serdare, da ga za časak nešto upitam — zatražio je drugi, i nastavio: — Jeste li se vi, gospodine pukovniče, ikad dobrovoljno javljali da odete u zarobljeništvo, da bi doživjeli to što ste pričali?

Fon Hese ga je gledao.

— I da vam, gospodine, kažem još nešto: mi nijesmo naučili naše žene da nas ljube kad se iz zarobljeništva vraćamo, mi smo naučili da radije mjesto nas robova ljube naše grobove; da nas, gospodine, ljube ili slobodne ili mrtve.

Fon Hese se okrenuo Serdaru. Pitao je:

— Je li ovo i vaš odgovor?

Čuo je samo jednu riječ: „Da!" Ustao je zatim iza stola s mislima da je ovo prvi put da mu bog nije pomogao. Ništa više nije imao da kaže. Pretvarao se ponovo u ono što je i bio pred svojim vojnicima — u pukovnika Gezu Bergera fon Hese, kojemu je sada ostalo samo jedno — da komanduje.

Skinuvši rukavice, koje je u svojoj zbunjenosti bio obukao, on se brzo okrenuo Serdaru, učinio naprijed nekoliko koraka i pružio mu ruku.

— Želim vam ličnu sreću.

— I ja vama isto tako.

Bez ikakvog drugog osjećanja, do da se rat nastavlja, oni su se udaljavali jedan od drugoga.

Kroz tišinu koja je nastala čuo se samo jedan glas: „Vaše marame!"

Bijela kajasa preko očiju značila je svršetak jednog pregovora u koji — ni onda kad su se o njemu dogovarali, nijesu vjerovali. I sad su znali i jedan i drugi

da će tamo na austrijskom frontu, čim s očiju spadnu ove marame, pasti istovremeno i komanda za napad — onaj koji je Austrija zamislila da u ovoj vojni na Balkanu bude još jedini, i posljednji.

XIII

Po mrazu — kroz maglu koja se navlačila uz bregove, i tamu večeri koja je išla za maglama, austrijska vojska je pasla uz doline Tare i Lima, približavajući se iz časa u čas Mojkovcu.

Komandant njemačke balkanske vojske Makenzen bio je preporučio svom prijatelju komandantu austrijske balkanske vojske Kevešu cio tok, pravac, širinu, dubinu i oštrinu napada treće armije iz sastava osmog korpusa na Mojkovac, one armije koju je u Srbiji i sam gledao kako se bori uz njegove Nijemce i divio joj se.

Borba je imala da bude kratka a jaka, da se front crnogorski razbije i zatim izađe na put Srbijancima u odstupanju, i sva vojska Srbije primi u šaku i uništi. Pošto je bio proračunao kraj borbe na Mojkovcu, a s tim i kraj rata s Crnom Gorom tačno u dan i sat, general Keveš se povukao u Sarajevo, da tamo, u konacima starih turskih vezira, sačeka raport generala Rajnela: da su dvije vojske uništene — crnogorska na Mojkovcu i srbijanska u odstupanju, i da je time na Balkanu rat svršen.

Sve ovo, gotovo na dlaku, bilo je poznato komandantima sandžačke vojske na Mojkovcu.

Čekali su napad Austrijanaca. Imali su da ga odbiju, da u svojim rukama zadrže Mojkovac — i tamo iza svojih leđa, iza planine Bjelasice, omoguće odstupanje Srbi-

jancima. Time su imali da izvrše amanet Srbije — „Zadržite Austrijance, i vi ste se istoriji odužili, glas rodu svome učinili!" — i čas za to bio je došao.

Ukopani u zemlju, vojnici su bili kao zid. I danju i noću prolazila je srbijanska vojska s druge strane zida, da izađe na more i pridruži se saveznicima.

A tamo je nije čekao ni otac, ni majka, ni brat... nego opet vojna. Ono mjesto u Srbiji koje je od „ljubve" dobilo ime Ljubostinja, bilo je ostalo daleko za njom...

Udarala je u siva snježna površja prva zora. Donosila je ljut mraz koji je sjekao zemlju; sve što je na nogama stajalo bilo je stegnuto u kliješta leda; čupkao je jagodice, gležnjeve, pete. O bradama vojnika zveckale su ledenice. Kretali su se po uskim prostorima šančeva ne govoreći. Zabuljenih glava u šalove, oni su ličili na kakve goleme lutke. Nešto drvenasto bilo je u njima, jer bili su se ukrutili — koliko od mraza toliko i od napada koji su čekali.

Prvi pucanj očekivali su s prvom viđelicom, a predjeli oko Mojkovca postajali su već vidljivi; vidjeli su se dolje oko Tare, kao kroz maglu, sivi ledenjaci. Ukazivali su se zamršeni tragovi vojnika koji su se preplitali po snijegu i svodili na jedan prostor, onaj koji se zove Mojkovac.

Izbrodivši iz noći, zemlja je isturala svoje lice na bijel dan. Bila je onakva kakva je sinoć i zamrknula — pokrivena snijegom, pritisnuta vojskama, sleđena od mraza. Sive iskrice rominjale su, i lebdjele providne maglice. Miris borovine, ljut i zdrav, utiskivao se pod smrzle nosove vojnika. Ličilo je na nekakvo domaće jutro u planini, kod kolibe, kraj četinara...

S obližnjih zapadnih bregova Austrijanci su prvo gađali iz topova; rasprskavajući se o smrzlu zemlju gra-

nate su gradile crne duboke mrlje, unakazujući lice zemljino. Gore o planinu lomio se odjek. Ploče leda, kovitlajući se u vazduhu, zlatno su svitkale na tek izgrijalom zimskom suncu. Otkinuti, vrhovi jela s grozdovima ledenica na šišarkama, padali su dolje kao grane voćaka iščašene od teška ploda . . .

Ukopan do guše u smrzlu zemlju, Radičev bataljon je ćutao.

Nestrpljivi u očekivanju juriša, i blijedi od straha, vojnici su drhtali. U šančevima — koji su se tresli od granata, oni su bili kao u sitima koja trese neka snažna ruka, ne prestajući. Izvirivali su između kamenja niz valovita snježna površja k Austrijancima, ali se dolje ništa nije vidjelo. Tanad crnogorskih topova koja su dolazila iz njihove pozadine, brijala su im odmah iznad glava, tako da su mogli da vide kako sa borova otkidaju grane i padaju tamo na austrijsku stranu, šarajući snijeg klupcima dima i lokvama prevrnute zemlje.

Kao da ga je dotjerala jedna od tih zažarenih granata, Mojsija je skočio u šanac, trupnuvši smrzlim švapskim cokulama, i viknuo:

— Idu . . .! Eto ih . . .!

I već je češalj austrijske vojske češljao šumu pod njima.

— Što će, ljudi, da bude mesa; biće ga i vuku i gavranu, i našeg i švapskog! — gotovo je klicao Mojsija i ličio im na luda čovjeka.

Neko se bezglasno prekrstio.

— Gdje su . . . ? — s nosovima prislonjenim uz kamenje na vrhu šanca, pitali su vojnici.

Sivobijeli, Austrijanci su se prosuvali od stabla do stabla. Skočivši iz šanca pod koru snijega, Mojsija se otisnuo k njima. Po brazdi koja je za njim ostajala,

moglo se vidjeti da je upravio k nekakvim borovim panjevima, koji su dubili na kraju šumarka.

Nekoliko austrijskih mitraljeza, složivši paljbu u jedan plotun, potreslo je šumu i ućutalo. Kroz tišinu koja je zatim nastala, Austrijanci su se micali brže. Potrčavali su i padali za stabla, da se opet dignu i potrče. Do panja za kojim je stajao Mojsija bilo je jedva stotinu koraka. Njegova ustrijemljena ruka s bombom ličila je na kljun grabljivice zacenut na plijen. Vrebao ih je, ne odlučujući se da baci bombu, i na kojeg. Nijesu ga vidjeli, i išli su mu kao da imaju tamo nešto da uhvate — posrćući i opirući se kundacima o ledenjake, i padajući.

Bacio je bombu na jednog od najbližih, za kojim je bauljao čitav red. Ploče leda i smrzluci zemlje izvili su se visoko. Onaj što je išao prvi uzviknuo je: „Jezus . . .!" Padao je glavom u snijeg: padao je kao s nečeg visokog, i opet se dizao gore. Šinjel oko njega lepršao se. Kapa mu se kotrljala niz ledinu. Ruke i lice dizao je gore, trudeći se da tako i ostane — s licem i rukama prema nebu. Ali je tako ostajao samo za trenutak, ne uspijevajući — u svojoj sljepoći da održi ravnotežu. Svoj pravac i vidik bio je izgubio.

Dvojica drugih pali su u snijeg i smirili se bez uzvika. Ležali su kao da su posustali na dugu putu, jedan uz drugog, nogu i ruku široko raščerečenih.

Mojsija se brzo skupio uz panj zagledavši se u slijepca. Stajao je sam na čistini, raskriljena šinjela i ruku dignutih, s krvavim licem okrenutim gore, i ustima punim riječi, koje Mojsija nije razumio. Kao da je bio razapet na vješalima koja se ne vide — visok, blijed, i krvav. Noge su ga nosile besciljno, kao što su mu i riječi bile besciljne — i okretale pravo Mojsiji.

— Hej . . .! — javljao mu se Mojsija iz svog zaklona. — Hej ti, vidiš li išta? To ti je bomba istjerala oči — hej! To te vatra oslijepila, hej ti!

Austrijanac je pošao prema glasu; kao da je taj glas bio jedina svijetla žica sunca za koju je mogao da se uhvati. I jedini pravac kojim je mogao da upravi.

Išao mu je kao svome spasiocu . . .

Mojsija ga je gledao kako se približava. Vidio mu je snježavu žutu kosu, krvave ruke i krvava njedra. Prilazio mu je kratkim krutim koracima, kojim svome blagodaritelju obično prilaze slijepi prosjaci. Tražio ga je po šumu i glasu. Ruke je široko ispružio naprijed, dlanove gore okrenuo — da na njima primi zraku svjetlosti, i ljudski glas . . . I više se nije bojao nerazumljivih tuđih riječi; više se ničega nije bojao, jer bio je sav utopljen u tamu, po kojoj se kretao svejedno kuda i ka kome, samo ka svjetlosti i ka glasu . . .

— Šta tražiš? Šta si to tu izgubio, pa ga sad tražiš; što ga ne tražiš, Švabo, po svojoj zemlji, no su te oči dovele čak ovdje na Mojkovac; a kako ćeš se vratiti natrag bez očiju, jadan ti!

Ohrabren glasom Mojsijevim, Austrijanac je koračao sve brže k njemu, i sve se više približavao. Držao se glasa kao kakve zrake koju u tami jedino vidi. I već mu se bio približio toliko da mu je Mojsija na ispruženim dlanovima vidio pločice leda; stajale su na dlanovima kao kakve metalne parice koje je slijepac isprosio . . . I upravo onda kad je za njegovim glasom snažno kročio naprijed, kao da je odjednom obvidio, Mojsija je potegao za otponac puške.

Pokorica snijega prolomila se pod teškim tijelom. Ležao je dolje kao u grobu, u kojem je davno položen,

i iz kojeg mu je još jednako virila njegova dignuta ruka; ona kao da je i sada, ispružena gore, hvatala svijetlu zraku dana . . .

Tanad su brstjela ledenice s jeličja; skinuvši sa sebe leden oklop, grane su se dizale gore. Sva je šuma mahala granama.

Zemlja i gora hučale su.

Zamrznuti, bregovi su bubnjali kao bubnjevi; kao da su po njima, s kraja na kraj, pretrčavali neki nevidljivi brzi konji, za kojima je ostajao vreo fijuk, u inače ledenu vazduhu.

Sve je iz sebe bilo pustilo nekakav zvuk, oštar a bolan: zemlja, drvo, čovjek, i gore nebo . . .

Vrcavo, plamenje je sa praskom oblizivalo smolu stabala, zmijasto se penjući uz crnu hrapavu koru do pod vrh, sažižući je.

Magle dima — kao jedra po nemirnoj vodi, povijale su se po meterizima, sakrivajući ih.

Iz dima koji je dolazio iz granja istrčao je Mojsija i uskočio u šanac, kličući:

— O što će biti pustih gaća . . .! Da ti je da dođeš, mila majko, pa da gledaš! — govorio je izazivački, a zatim zabio ruke u njedra i otud izvukao pismo, pružio ga Radiču, veli mu: — Evo naređenja iz komande.

U naređenju komandanta brigade stajalo je: da se bataljon povuče na položaje lijevo od kose na kojoj je sada bio; da se tamo koriste šančevi koje je iskopao kolašinski bataljon, da se desno krilo oslanja na lipovski bataljon i drži vezu s regrutima. Na kraju je stajalo: „Izvlačenje bataljona izvesti oprezno; vatru dotle držaće Gornjomoračani. Od vas tražim mudrost, a od vojnika

hrabrost. Izvještaj o povlačenju pošaljite mi po istom kuriru najkasnije do pred noć."

— Po Miliću Momiću ne možeš vratiti odgovor — veli Mojsija. — Milić Momić je poginuo, to sam mu pismo iz mrtvih njedara izvadio.

Čučnuvši dolje, leđima oslonjeni o smrzlu zemlju, vojnici su se lаćali duhanskih kutija i kresiva; savijali su i kresali ognjilima po kremenju — da potegnu još jedan dim, prije nego što stanu da iskaču iz šanca. Kao da su bili sjeli uvrh njive, uz koju su istjerali postat — da se odmore... Oni što su bili već ukresali, potezali su ljute dimove — kao da to čine posljednji put.

Glas Radičev digao ih je gore:

— Braćo, ha ko je junak...!

I dok su jedni držali vatru, dotle su drugi stali da iskaču iz šanca; iskakali su kao da ih iz sebe izbacuje sama zemlja. Zuj tanadi nagrnuo im je u uši kao da su se najednom našli među košnicama razjarenih pčela.

— Jesmo li se poljubili, Radovane?

— Za ovaj današnji smak svijeta čini mi se da nijesmo, no se posagni dolje da se poljubimo, vidiš da umrijet nam je baš danas; nije ti ovo vodenica u Boljhanini pa da čekaš na red...

Crne od baruta i kaljave od zemlje ruke su se savile oko ramena. Glave su im bile jedna uz drugu, obraz uz obraz. Ljubili su se.

Bili su komšije iz polimskog sela Boljhanine. Stariji, Radovan, bio je blizu šezdesetoj godini; mlađi Đukan, bio je prešao pedesetu. Riđim gustim brcima lizali su jedan drugog uz obraze, šapćući kroz vruć dah, prije nego što se usude i iskoče:

— Ako ostaneš na nogama, a ja ne ostanem... — šaputao je Radovan — popećeš se na moj tavan od kuće, Đukane; tu ti, moj mili brate, imam za rogom nešto

malo para. Savijene su u hartiju, pa u krpu, pa u mušemu. Rog istočni . . . Pod rogom je kaca, ondje gdje počinje šav od šindre. Čuješ li me, moj mili brate?

— Čujem te, kako da ne čujem; prema istoku, više kace, u mušemi . . .

— Eh, tako . . . Sakrio sam ih tu od žene i od djece, da niko ne zna da ih imam. I tako mi boga bose sam ih gledao, a nijesam htio da potegnem pare odozgo iza roga i da ih obujem i obučem; mirnije ću spavati, velim, kad imam pare, a vama ništa neće biti što bosi skačete, skaču i drugi. Pa me sad zbog toga zaboljela duša. Nišanim niz pušku, a ona mi se mušema odvija i zavija pred očima i sve sijevaju one pare; sijevaju mi pred očima i kad zažmurim; gađam iz puške na Švabu, a u sebi brojim pare. I da me sad ubiješ ne bih znao koliko ih bijaše; ima ih podosta — za tri godine bih mogao obuvati djecu, i više, a držao sam ih bose, i sve im sada vidim gole tabane na ovom snijegu, pa zažmurim li, ili oči otvorim a ono mi se pojave one bose dječje noge i sve me petama biju u nos. Bijem se i sam. Uzmem onaj smotak para pa se sve njim bijem u nos. Rog istočni, moj mili brate! Za rogom je mušema, u mušemi su pare. Pa ih, ako ostaneš živ, a ja ne ostanem, moj mili brate, uzmi krijući odozgo sa tavana i daj ih mojoj djeci; reci im da si ih našao kod mene mrtva, moj mili brate, to te molim — završavao je Radovan, a počinjao Đukan; on je molio Radovana da se digne do u Kostenicu i tamo iz valjalice podigne trubu izvaljana sukna koju je ostavio prije nego što je pošao na vojnu da mu se uvalja. Iz džepa je izvadio drvce, otesano i zarezano, i položio ga Radovanu na dlan, veli mu:

— Eto ti raboša, Radovane. Bez raboša ti valjadžija neće dati sukno, a mojoj ženi ne bi ga dao ni sa rabošom kad bi doznao da sam poginuo. Petnaest je onde aršina

sukna. I tako ti boga, pogledaćeš kako ga je izvaljao. Ako se desi da ja živ ostanem, meni će ga dati i bez raboša, jer ja poznajem moje sukno. Hoćeš li, brate Radovane, da mi to učiniš?

— Hoću, brate mili, kako da neću — veli Radovan.

A zatim se opet čuo Đukan, veli:

— Ako ti je ostalo žao na mene... oprosti mi.

— Oprosti i ti meni, brate mili. Jesmo li se prekrstili?

— Ja ću još jednom; a bez raboša ti ono sukno neće dati, raboš čuvaj.

— Dokle sam ja živ, dotle će kod mene biti i raboš, to ti je pod tvrdu garanciju, a ode li moja glava — otići će sa njom i raboš i ja ti više kriv neću biti.

— Tako ti je i sa mnom za tvoje pare — veli mu Đukan.

Rezak glas Radičev pokrenuo ih je; vidjeli su da su u šancu ostali sami.

Na poljani koju su imali pred očima valjalo se cijelo klupko izmiješanih Crnogoraca i Austrijanaca. Zavijala ih je prašina snijega od koje je vazduh bio neprovidan; prosijecali su je u halaku, pokliku, i jauku ljudski glasovi, i noževi.

XIV

Odbrana novih položaja koje je bio zauzeo Radičev bataljon trajala je do pred veče.

Šančevi, u koje su najzad ušli, poslije klanja u šumi oko nekakvih debelih stabala, gledali su na limsku dolinu, punu tame, i bijele kape bregova oko Lepenca, sa kojih su tukli austrijski topovi, premašujući.

Gotovo nimalo ne uvirući se, Radičevi vojnici prelazili su od šanca do šanca da vidi svoj svoga poslije borbe; dozivali su se, raspitivali, glasno naricali za poginulim. A iznad svih glasova probijalo se nečije dozivanje u šumi ispod šančeva „O Mikajilo, brate moj rođeni, odazovi se!" Glas je bio bolan. Dolazio je iz doline i šume u kojoj se danas vodila borba. U šančevima bi za trenutak ućutali da čuju odziv, ali se niko nije odazivao. Hučala je samo gora, izbacujući iz sebe, sa svojim hukom, jauke ranjenih i zvonjavu svojih ledenica.

Najzad se gore u šančevima čulo kako se neko sa susjednog brijega odazvao jakim krupnim glasom:

— Kojeg Mikajila zoveš, mo-o-ore!

Gora je opet izbacila glasove ranjenika i zvonjavu svog leda.

— Zovem svoga brata Mikajila. Ako išta znaš za njega, vikni mi; ili ti ili ko drugi ko me danas čuje — čuo ga bog!

Više se ništa nije čulo. Čovjek je dolje čekao; gore u šančevima čekali su vojnici — iznad kojih je, ranjena, jedna vrana lepetala krilima, leteći ukoso i sve niže, dok najzad nije propala kroz granje.

Pošto je isturio straže u šumi ispod šančeva, i uspostavio vezu sa susjednim bataljonima — desno kolašinskim i lijevo lipovskim bataljonom, Radič je naredio komandirima da se — još neprikupljeni ranjenici i poginuli prikupe i prenesu u pozadinu.

Pronosili su ih tankom prtinom ispod šančeva, usječenom u strminu brijega.

Na jednim od nosila načinjenim od kolja i pruća ležalo je mlado blijedo momče, gotovo dijete. Nijesu ga poznavali. Uzalud su zapitkivali ko je to. Sve je na njemu bilo novo, i grozno krvavo. Crvena čoha na džemadanu bila je sad crna. Njegove plave čakšire s gajtanima bile

su izgruvane i snježave, jaka pod grlom prekinuta. Po čelu bijelu kao hartija, padalo je pramenje guste crne kose.

Nestrpljivi da doznaju ko je to momče, vojnici su izlazili iz šančeva da ga vide; unosili su mu se u hladno mrtvo lice, slijegali ramenima i vraćali se. Tako obučeno i uređeno ličilo im je na mladog svata koji je pao s konja i umro.

Slušali su iz dubine šume jednako onaj glas:

— O moj brate Mikajilo, odazovi se ako si živ!

— Ima u džepu ogledalo — veli jedan od onih što su nosili ono mrtvo momče. — Ima u šlajpeku pisama i para; kad bi mu se pisma pročitala, moglo bi se doznati ko je.

— Pa čitaj — veli neko odozgo iz šančeva.

— Adah . . .! Ni đavoljega slova ja ne znam.

— Umije li ko dolje od vas da čita, ljudi?

— Ne, ne! Od toga nas posla bog nije dao.

— Spustite ga na strančicu — nastavljao je drugi glas — pa ga dvojica pridržite rukama da se ne otisne niz strminu, a jedan nek mu izvadi ta pisma iz šlajpeka i donese ih ovamo gore: ima ih ovamo gore što umiju da čitaju pisma.

Žut, tanak novčanik pošao je od ruke do ruke; išao je zajedno sa onim zovom: „O Mikajilo, brate, odazovi se!" U novčaniku su bila savijena pisma. Grozd glava se nadnio nad njih. Pisala je majka sinu: „Mikajilo, nemoj da se odvajaš od svoga brata; nema brata dok ne rodi majka. Tvoj brat je i pređe bio na vojnama, pa zna šta se radi kad su vojne, a ti ne znaš, pa možeš poginuti, Mikajilo."

— Da je poslušao svoju majku . . . — upao je raznježen, grlen glas — može biti da bi joj sada bio živ.

A drugi je dodao za njim:

— Kako da je poslušao majku . . .! Niko ovdje nije poslušao svoju majku; majka hoće da svoju glavu vratiš živu — i sestra to hoće, i baba — uh baba! Čitaj dalje.

„Mikajilo? Nosi sine, dvije košulje, ali nemoj da se vidi da nosiš dvije pa da ti se družina nasmije što su na tebi dvije košulje a ti mlad; nemoj da ti ih vide, Mikajilo. Ono što te u nogu ubio konj kad si išao u Lješnicu u svatove, zaboli li te kad?"

— Lješnicu znam, a to momče ne znam — čuo se neko iz dubine šanca.

— Šutite, ljudi, neka se čita; svašta je ovdje majka nopisala onome što je dolje na ljesi, stanite, ljudi, da čujemo, nije to šala kad na vojnu pismo dođe — opomenuo je neko praznim, pustim glasom, a drugi se složio:

— Braćo mila, nek se čita, jer ovo je jedno tužno pisanje.

— Koliko ta majka imaše sinova? — čuo se neko tek probuđen. Rekli su da ima dvojicu.

— Pa Mikajila više nema; više majka nema onoga što joj mrtav leži na onoj ljesi, pa šta imate da čitate kad se vidi šta je.

— Nek se čita!

— Ja sam pročitao — veli čitač. — Piše mu za čarape; poslaće mu, veli, čarape; poslaće mu, veli, nekakav sat i lanac što mu je ostao iza oca, pa neka ga braća nose kad koji hoće. Dalje nema ništa; dalje je molitva . . . napisala ovdje molitvu; veli da je ta molitva za obadvojicu, i ovdje pri dnu napisala nekoliko riječi o kući. Vidi se da je ovo jedna udovica koja ima samo njih dvojicu, ovoga Mikajila i njegovog brata — onoga što zove da vidi je li mu brat živ, a brat mu se ne odaziva — veli čitač. Bilo je to neko momče pisarskog izgleda, s kapom od zečje kože, s austrijskim čizmama na nogama,

Nastavljalo je da prepričava ono što je dalje pisalo u pismu, veli: — Ima još nešto što ne treba da se zna.

— Šta? — čuli su se glasovi.

Momče je podiglo svoju zečju kapu i nastavilo: — Piše im majka da se ne svađaju. Kad se kući vrate, nek čine šta hoće a na vojni nek se ne svađaju.

— A što se svađaju, kamen im u dom! — zaprepašteno je izgovorio star, od studeni blijed čovjek.

— Hoće se braća zavaditi pa do časa umrloga jedan s drugijem da ne prozbori — čuo se kratak piskav glas kao kroz slamku.

Onaj zov je opet izgušio iz smrzla granja; bio je sad dublji i tamniji.

— Ljudi, da mu se odazovemo — popodigavši se na koljena, izgovorio je krupan kosmat čovjek. Šetao je pogledom od glave do glave i čekao odgovor. — Da mu neko — nastavljao je — dovikne: evo me, evo ja sam Mikajilo, tu sam.

— Eh, moj brate! Kao da on ne poznaje glas svoga brata; isto onako kao što ti poznaješ svoga i ja moga, eh, moj brate! — odbio je neko iz dubine šanca.

Stavivši uz usta savijen dlan, čitač je viknuo:

— Ko je to što zove Mikajila, o-o-o-moreh! Evo Mikajila ovdje kod nas, o-o-o-moreh!

Glas se niz staru zaleđenu goru otisnuo kao niz pećinu. Dolje u dubini nešto se slomilo, a onda izrastao onaj zov:

— Mikajilo, moj brate mili, jesi li živ?

— Sad mu vi nešto kažite; ja mu ne mogu reći da mu je brat živ kad nije — veli čitač.

— Ništa mu se tu, bogami, ne može kazati do da je mrtav; kao što i jeste mrtav. Svejedno će mu biti kao doznao dolje, kao kad se ovamo popne i vidi ga mrtva; a piše mu majka, veliš, da se ne svađaju dok su na vojni

--- škiljeći na lijevo oko i gledajući kroz očišćenu cijev puške veli trbušasti, od rada na zemlji povijen zemljoradnik.

— Jesi li živ, o Mikajilo, jesi li živ?

— Da mu se kaže istina, ljudi. Bivalo je i većih nesreća no kad brat izgubi svoga brata, pa se ljudima kazivala istina. Trojicu sam ih imao i izgubio, pa opet nosim ovu svoju glavu; da mu se kaže — nastavljao je čovjek puhnuvši kroz očišćenu puščanu cijev, a zatim viknuo, glasom jakim, prižmurivši:

— Poginuo je...! Poginuo je Mikajilo! Evo Mikajila mrtva ovdje kod nas

A zatim je nastavio tiše:

I moja su tri brata poginula. Trojica...! Tri brata... pa opet nosim svoju glavu na ramenima, no šta ću no ću je nositi.

Nešto kasnije iz granja je ispuhao jak visok čovjek, snježav do guše, zadihan od umora. Glava mu je bila zavijena u šal, iz kojeg je virilo izduženo blijedo lice, nagrđeno mrazom. Gotovo sasvim ispražnjeni redenici išli su mu preko pasa i preko ramena. Obješene o kaiš, klatile su mu se bombe kao jabuke opadalice u jesen, prije nego što će opadnuti.

Ugledavši nosila, zastao je, a zatim im pošao kao sumanut; posrtao je, oslanjao se na pušku, bombe oko pasa igrale su mu.

Iz šanca su ga gledali.

— Trojicu braće ja sam izgubio! — kao iz groblja, javio se onaj što je maloprije dozivao. — No hajd brate, junački priđi svome bratu i poljubi ga! trojicu sam ih mrtve poljubio i opet nosim ovu svoju glavu, i uz nju pušku da je branim.

On je prilazio.

— „Nema brata dok ne rodi majka", bijaše mu u pismu napisala njegova majka! — izgovorio je neko gore u šancu.

Čovjek je stajao uz mrtvaca kao svijeća.

— I bijaše im majka napisala u pismo da se ne svađaju.

Gledali su šta će dolje čovjek da učini s mrtvim bratom.

Kroz tajac je hučala gora . . .

Neko se glasno, gotovo vičući, prekrstio.

Činilo se da će dolje pasti po nosilima.

— Svi smo ti braća, mi koji smo ostali živi! — čuo se iz šanca nečiji glas. A zatim drugi:

— Jedna majka ne može sve roditi, ti to treba da znaš, a dijete nijesi pa da ne znaš i da ti se može oprostiti što to ne znaš; nego puno majki rodi puno braće.

— Ada, čovječe, svijet je na tome i sazdat: da se rađa i umire, i život ti, junače, i nije ništa drugo do rađanje i umiranje, ti i to treba da znaš, ti ne treba da si danas ovdje jedna neznalica, no da znaš više od nas ostalija kad ti je brat poginuo, i da se držiš bolje od nas baš zbog toga što ti je brat poginuo.

— De poljubi ga; poljubi svoga mrtvoga brata, pa neka ga nose ti što su ga ponijeli na tim nosilima.

Skidali su kape s glave, a neko izgovorio:

— Ovo ti je došlo vrijeme da ne stižeš ni kapu na glavi da primiriš.

— Nije Mikajilo . . .! Ovo nije Mikajilo! — izgovorio je iznenađeno dolje čovjek kraj nosila. Oni u šančevima trgnuli su se. Ćutali su trenutak, pa će jedan, kroz svoju sumnju:

— Mikajilo je! Kako da nije Makajilo! To je onaj kojeg si zvao; to je tvoj brat Mikajilo! Ne može biti da ti je sad brat, a sad nije.

Ostali su potvrđivali:

— Mikajilo je! Mikajilo je!

— Ima i pismo. Iz džepa smo mu izvadili pismo što mu piše vaša majka; Mikajilo je. Ima li vas majka dvojicu?

— Ima — veli odozdo čovjek.

— E pa... jedan si ti, a drugi je taj na nosilima.

— Tako i u pismu stoji da vas je dvojica. I ne može biti da to nije Mikajilo, kad evo pisma.

Dizali su gore pismo i pokazivali ga:

— Evo ga. I u njemu mu majka piše da se od tebe ne odvaja; svašta vam je ovdje napisala vaša majka.

— Nije! — veli odozdo čovjek. — Nije Mikajilo.

— Nego ko je? — pitao je jedan za sve njih gore.

On je izbjegavao da odgovori.

— Imena su svačija — veli najzad, navukavši duboko šal nad oči. — Ljudi mogu da se zovu kako hoće, imena su svačija — ponovio je. I kao da više nije imao volje da tu stoji, nad mrtvim mladićem kojeg ne poznaje; bacio je pogled na prtinu kojom je bio došao, i spremao se da njom opet pođe u šumu.

Nijesu mogli da ga puste; nijesu mogli više da slušaju ono njegovo dozivanje iz gluhe gore. Pitali su ga ko je.

— Iz kojeg si sela, pitamo te? — Kogović si? Niko tebe ovdje ne poznaje.

— Ja ga poznajem — čuo se glas.

Okrenuli su se prema Paviću Popadiću iz sela Zavinograđa s desne strane Lima. Zagazivši u nešto što je izgledalo neizvjesno, on je nastavio.

— Kad si kod kuće, piješ li vodu zvanu Nenača, tako ti boga? Ako piješ, kazaću ti i selo iz kojeg si, i tvoje ime, i čiji si — veli mu Pavić.

Čovjek je odozdo okrenuo glavu; snažno izvijena njegova ramena činila su ga jakim i stasitim. Nešto silno a divlje izbijalo je iz cijele njegove pojave.

A Pavić je nastavio:

— Ti si Šućro Karadašić iz Grablja! Ti si sin Redžepov. Skini taj šal s očiju, Šućro, da se pogledamo — viknuo je Pavić.

Snažnim potezom ruke, a glavu okrenuvši ka Paviću, Šućro je dolje skinuo šal. Ukazalo se visoko bijelo čelo, s vrha pokriveno crnom kosom, brijanom davno.

— Dobar ti, Šućro, današnji dan! A kojeg to brata Mikajila tražiš, Šućro, kad je tvome bratu ime Kasum! — nastavljao je odozgo Pavić Popadić.

On je dolje ćutao. Kao da je bio na kakvoj pozornici gdje ga gledaju i čekaju da mu čuju riječ. Pa veli:

— Koji si ti od Popadića; mlađi ili stariji?

— Pavić, brate.

— Tražim, Paviću, mog brata Kasuma. Kako se svak u ovom kijametu danas razdvojio, razdvojismo se i mi — pa ga sad tražim.

— A što ga, Šućro, zoveš Mikajilo kad je on Kasum?

— Tako . . .

— A što, Šućro, tako?

— Tebi je do tvoga raspitivanja a meni je do moga brata; zovem ga onako kako mi je drago, hoćeš li pred tobom da polažem sad ovdje ispit kako ću ga zvati a kako neću.

— Ne može tako.

— Hoćeš li tebe da pitam kako može.

Okrenuo je leđa i polazio. Nekoliko vojnika sjurilo se dolje i stalo mu na put.

Odveli su ga Radiču.

Usta suhih, vjeđa nabranih, oni su se gledali bez riječi. Izgledali su kao da su u hodu zastali, i tako se gledali.

Radič je vidio da je ovaj Umkin brat smršao; vidio je kako mu se lice utanjilo, na kojem su se isticale vjeđe, tanak nos, brata i sljepoočnice; a ono što se zove zvijezdom u čovjeka a što se ne zna šta je, bilo je potavnjelo. Bolno ga je podsjetio na Umku, jer je u likovima brata i sestre bilo sličnosti kao da su blizanci.

Radič mu je pružio ruku, ali mu je ostala u zraku, neprihvaćena.

— U kojem si bataljonu?

— Šta se tebe tiče!

— Šta je sa Kasumom?

— Šta se tebe tiče!

— Hoćeš li preći u moj bataljon? Bilo bi ti bolje kod mene.

— Kod tebe: Učitelju . . .! Dužniče! Neću kod tebe.

U izvještaju komandi Radič je među imenima izgubljenih dopisao još jedno ime — Kasum Karadašić.

Okrenuvši se, vidio je kako se sitno, kao da trepere, tresu ramena Šućrova; podsjetila su ga na Umkina — onda kad je polazio na vojnu, jer drhtala su isto tako sitno kad je izlazio iz kuće, ostavivši je na prozoru, u suzama. I sam je zbog nečega zadrhtao, nakašljao se suho, i ozeblim modrim prstima stao da savija izvještaj komandi.

— Stavio sam u izvještaj za tvoga brata da je nestao — veli zatim Šućru.

— Šta se tebe tiče moj brat! — veli njemu Šućro, zagledan daleko i izgubljeno. Mrazom opaljeno njegovo lice vlažile su suze. Nije ruku dizao da ih obriše. Okretao se onako kao što se okreću ljudi u oklopu i zakoračio

da ode od Radiča. Put i pravac nije birao. Zastajkivao je i opet polazio, onako kao što to čine izgubljeni ljudi.

Otpremivši izvještaj, Radič je pošao ranjenicima.

Snosili su ih na drum koji je uz Taru vodio u Kolašin, a mrtve polagali na snijeg u šumarku kroz koji je išao put do Lima; dolazile su tim putem žene da vide svoje i hljeb im donesu. Dolazio ih je cio red, opružen snijegom kao u jesen ptice selice nebom. Od hrane na sebi bile su se povile naprijed kao da za sobom vuku nešto teško što se ne vidi. Bile su se umotale u zubune, kušake, i raše i zbog toga, a najviše zbog vreća na sebi, jedva se kretale. Probijale su nogama snijeg. Prtina za njima ostajala je utapkana.

Ugledavši pred sobom na putu red mrtvih ljudi, povaljenih u bijele postelje snijega, one su brzo zatvarale oči, sjećajući se još odmah bezbrojnih pozdrava i poruka koje su imale da isporuče. Nekakve glasove, koje imaju samo žene ratnika kad se ovako nađu na ratištu, pustile su iz sebe; govorile su kao da su stale pred sve vojske svijeta, one — majke, sestre, snahe...

Bile su crne.

I kao da su ulazile u nekakav svoj hram, povijajući se da mu pred pragom poljube zemlju...

Slušale su zvona koja su dolazila s vrha Bjelasice i Sinjajevine i s njima slagale svoju pjesmu koja se sastojala od neprekidnih a jednakih glasova, stopljenih u jedan zvuk i huk — onako kao što huči zemlja... I gora, i voda. Oplakivale su unaprijed, a ne znajući upravo koga — nečijeg oca, muža, sina, brata... A može biti i svoga... I kao da ih više nijesu nosile njihove noge, nego gurao njihov bol, pošle su ka onom redu mrtvih koji je čekao, leden, nijem, i crn, na inače čistu snijegu, u kojem su ležali kao u cvijeću.

— Evo đever-Milisava đe mi leži . . .! — kroz krpu na ustima, i s krpom na očima, ciknula je mlada, vjetrom opaljena nevjesta, potežući za svoju kosu na potiljku koju je raspletala i rasturala za đeverom.

Milisav Dakić iz Boljara bio je umro na putu od šančeva do ovog šumarka; umro je upravo onda kad je govorio da ga ništa ne boli.

Ležao je prvi u redu. Bio je položen po guberu na kojem su ga donijeli. Njegova snaha sjela mu je kraj glave, s brašnjenikom u torbi koji mu je donijela, s pozdravima od kuće koje nije stigla da mu kaže, i zapisom koji je trebalo da nosi uz tijelo — da ga čuva od puške. Svoje ruke položila je po njegovom mrtvom licu, ježeći se od smrti u njemu. Smrznut gajtan krvi koji mu je išao preko čela očistila je. Puce pod grlom zakopčala je. Sjedjela je pokraj njega tako kao da ne misli više ustajati, ni kud ići odatle.

Poplavile su svojim zubunima snježnu bjelinu oko poginulih, dozivajući ih imenima.

Sjedjela je svaka uz svoga, kao kad kod kuće sjede uz ognjište — grijući se uz nekakav životni žar koji ostaje iza mrtvih . . .

Govorile su im ono što su imale da im kažu kao da su živi, spasavajući se tako od istine da su mrtvi. — „Iz čelenke pero zlatno kad ćeš doći da te djeca vide" — „Sve ti pričam kao što je, a kome ću sjutra pričat', kuku meni!" — „Dobrosrećna ruko moja, koso moja sva krvava od Kosova!" — „Hajde dik' se, pridigni se da ljudima nije pusto, siv sokole!"

Radič se dotle nagledao jama koje su vojnici kopali za poginule, ne umijući da pomisli ništa drugo do da će u njih leći ljudi . . .

Smrzla, zemlja je pod udarcima budaka zvečala. Bio se naslušao onog muklog tutnja zemlje, kad se u nju usađuju grobovi . . .

Prinosili su ih na ljesama.

Kraj rake su prvo spustili Milisava Dakića iz Boljara.

Smrznuto tijelo ležalo je pravo. Radič se sjećao njegovih riječi koje je izgovorio s ljese kad su ga nosili, prije umiranja: „Otkad se to niko nije oženio!" Nadnio mu se nad tijelo da ga vidi još jednom. To isto je učinila i njegova snaha. Ponovila je riječi koje je jednom već bila rekla.

— On mi je đever. Ja sam njegova snaha, za njegovog sam brata udata. Ovaj mu je zapis od njegove majke; bio je zaručen ovaj moj đever. Šta ću im reći kad se vratim u Boljare, ja, tako mi boga, ne znam — govorila je nagnuta nad tijelom koje je ležalo kao oboreno mlado stablo. Sve je na njemu sada bilo mrtvo: usta, oči, čelo, jabučica pod grlom, ispod koje se zelenjelo puce na košulji.

U raku su ga položili uhvativši ga, od zemlje žutim rukama, pod tjeme i za gležnjeve peta. Tijelo je stajalo pravo, sa visoko isturenim širokim prsima, na koje mu je snaha položila zapis i košulju, govoreći da je to njegovo, pa neka se sa njim i zakopa. Tako će im, veli, i reći, i majci njegovoj i zaručnici: da je otišlo sve sa njim u grob.

Zatim su prinosili ostale; prinosili su ih vojnici i žene.

— Spuštaj!

Okrenuvši se pokojniku, Mojsija je dodao:

— Ovaj nema nikoga svoga; ovoga niko ne poznaje.

Nad mrtvo tijelo nadnio se zatim Radič. Pogledao ga je i zažmurio. Učinilo mu se da su mu toga časa kroz

sljepoočnice protrčali miševi; da ga je nekakav klin svojim šiljkom ubo pravo pod srce. Ležao je pred njim Kasum Karadašić — s crnom korom krvi na prsima, s rukom podvraćenom iza leđa, bez desnog uha i desne noge, s gomilom leda na usnama. Učinilo mu se da i sada, odnekud iz šume, dolazi ono usamljeno Šućrovo dozivanje: „O Mikajilo, odazovi se!"

— U koju ćemo ga raku spustiti? Ove su ovdje kratke za njega, a nogu mu ne možemo saviti jer se sledila — zagledan u onu jedinu nogu pokojnika pitao je Mojsija, i odmah zatim dodao: — Ovaj neoplakan ode u zemlju; niko ovoga ne poznaje. Ovoga niko nije ožalio. Ovaj nikoga nema svoga, kao što nikoga nemam ni ja; nas dvojica smo jednaki.

Okrenuvši se ženama, uzviknuo je:

— Vi žene, ušutite! Prestanite sa tim lelekanjem. Što za ovim ne procijepite svoje grlo! I on je nečiji sin! — Veli im, i ruku stegnutih u pesnice, dignutih gore prema prsima, zaleleka za pokojnikom. Žene su za njim stale da nariču. Glasovi su im se izvili, a među njima se izdvajao glas Mojsijev. Nijesu znale kako da ga zovu. Mjesto imena izgovarale su: „Ooj, sokole!" i ostaloređale kako su same znale;ređale su riječi o ranama, o vojnicima, o diki ljudskoj među ljudima . . .

— Ljudi i žene . . .! — počinjao je Mojsija. — I on ima svoju majku i svoju sestru, i kad mu nijesu one tu — tu smo mu evo mi, ljudi i žene!

Jedna žena, zabacivši za leđa pera svoje crne vunene podveze kojom je dotle brisala suze, prišla je da s usta pokojnikovih skine smrzlu grudu pjene i krvi. Bili su joj prsti nekadri da odlome ledenicu s njegovih usta, i ona učini ono što je mogla — povi se k čelu pokojnika i poljubi ga.

— Mojsija! — zovnuo ga je Radić. Gledao ga je trenutak, pa mu veli šapatom: — Ovome pokojniku ime je Kasum Karadašić.

— Ene . . .! — uzbuđeno je uzviknuo Mojsija.

— Kasum Karadašić!

— Da mu glavu okrenemo kao što okrećemo našima — nastavljao je Mojsija — pa neka je on na drugom svijetu okreće kako sam hoće.

Gledali su kako Kasuma spuštaju u raku. Bez noge, on je ličio na panj sa kojeg je odsječen cio stup.

Culo se kako je u dubini rake lupnulo smrzlo tijelo, a onda po njemu zabubnjalo busenje.

Mojsija se zatim okrenuo ženama i podviknuo im:

— Žene ! Oplačite ovoga. Ovaj nema nikoga svoga!

Počeo je prvi, izviknuvši: „Lele, brate . . .!" Žene su za njim prihvatile: „Tebe basta da pogineš sivi tiću , . . .!"

Kroz njihove glasove tutnjalo je busenje po pokojniku.

Laka rumen sunca na zalasku dizala se s bregova. Površica snijega postajala je blijeda. Bjelićaste i gotovo nevidljive, mahale su granama breze.

Dolazila je još jedna noć.

Radić je zatim pošao k vojnicima. Udaran u prsa vjetrom kao pesnicom, spustio se s brijega među zemunice; nadnosio se nad otvore, iz kojih ga je dočekivao vruć zadah znoja, obuće i rakije — i iz kojih je, u njihovoj dubini, rumenom svjetlošću škiljio plamen luča. Ljudi su se jedva vidjeli; nazirali su se kao nešto neodređeno, zbijeno u gomilu i zgrudvano. One oko luča jasno je prepoznavao. Prepoznade u jednoj od zemunica Šućra Karadašića. Sanjiva glava padala mu je prema luču, sve

dokle ga ne bi plamen opekao, i brzo se dizala gore — zacenuvši se u sumraku kao malj, koji će opet početi da pada. Njegovo lice imalo je u sebi nešto od onoga mramornog spokojstva koje se maloprije vidjelo na licu njegovoga mrtvoga brata Kasuma.

Sagnuvši se, i rukom uhvativši Mojsija za rukav da se i sam sagne dolje, Radič je izrekao:

— Eno ga . . .!

Čučnuvši na skorubljene austrijske čizme, Mojsija je pitao:

— Koga, brate, kad ih tu ne bi mogla poznati ni njihova majka što ih je rodila?

— Eno mu brata; eno brata Kasumova — nastavljao je Radič — eno Šućra Karadašića; ne treba da dozna da smo mu brata ukopali. Neka misli da mu je živ; neka ga doziva, lakše će mu biti.

Od onoga što je čuo iz usta Radičevih, Mojsija se snizao s nogu. Ćutao je i gledao dolje Šućra. Njegova sanjiva glava jednako se povijala k luču, da se opet digne gore.

— Komandante! Meni ga je žao — prošaptao je Mojsija. — O, bože, otkad nijesam zaplakao ovako šutke, a eto, ne poznajem toga čovjeka. Za ocem nijesam zaplakao, za majkom nijesam zaplakao, a sad plačem za njim. Šta je to meni?

Vrpoljio se, okretao i stenjao. A zatim, zgrabivši pušku, potegao za otponac i ispalio metak u noć. Plamen dolje u zemunici zelelujao se, smanjio, i opet počeo da izrasta. Sanjiva, tijela su se pomakla. Vrućа para iz njih nahrupila je gore na otvor zemunica, a s njom i pitanje što je to. A zatim se čuo Mojsija, zovnuo je Šućra Karadašića — veli mu:

— Tebi je poginuo tvoj brat. Onaj što si ga zvao Mikajilo, a nije bio Mikajilo nego Kasum. Poginuo je

tvoj brat Kasum. Neka je tvoja glava zdravo! Ja, koji ti ovo govorim, zovem se Mojsija. No ne zapamti me po rđavu glasu što si ga noćas od mene čuo. Što da me pamtiš kad ti je junački poginuo. Čuješ li ti mene?

Trgnuv gore na te riječi, glava Šućrova stala je pravo. Kao da je bila istesana od kamena, i u kamen dolje usađena. Slijepljene jedna uz drugu, usne su mu mirovale. Ništa na toj glavi nije se micalo. Ličila je na suncokret, okrenut nekom nevidljivom suncu . . .

Nešto kasnije luč je dogorio. Pripaljivali su nove zublje, a najzad stali da povijaju glave dolje i padaju u san. Šućrova je ostala da gleda u tamu.

— Luč upalite; upalite dolje taj luč! — vikao je odozgo Mojsija, a ljudi se dolje komešali u polusnu, pipali rukama oko sebe po tami, i slatko se predavali snovima. — Bratko! — nastavljao je Mojsija. — Šta činiš to dolje? Čuješ li ti mene da te ja zovem; ako me čuješ, izgovori i ti meni jednu riječ da i ja tebe čujem. Ako ćutiš, biće ti teže, pa zbori nešto ne bi li ti malo obalilo od muke na srcu. Kad mi je teško, ja sve nešto zborim, pa mi dođe lakše zbog toga što zborim; kroz riječi mi izađe polovinu muke. De i ti zbori.

A dotle su se u ukočenoj, u mraku utonuloj Šućrovoj glavi okretale i prevrtale slike iz dejtinjstva njegovog i njegovog mrtvog brata Kasuma. Ruke njihove na erezama dolapova u kojim su se u igri sakrivali, stabla na koja su se peli, svađe i otimanja puca i kolica — sve je to sada kroz njegovu ukočenu glavu prolazilo kao nekakav daleki svijet u kojem je nekad živio sa svojim bratom. Utonuvši jednom u takve snove, on se bojao da iz njih izađe i da se obrete tu gdje je — gdje će mu u glavu nahrupiti samo jedna misao; da mu je brat mrtav.

Sutradan je doznao na kojem je mjestu ukopan, kao i to da je sedmi u redu sa desne strane, i da je bez krsta; da će ga po tome i poznati što je bez krsta.

Ruku dignutih prema grudima, sa dlanovima okrenutim gore, i očima zabodenim u smrzlu gomilu zemlje koja se žutjela na snježnoj ledini, on je izgovorio molitvu za svoga brata. Kraj molitve namjenjivao je dvojici pokojnika koji su ležali s desne i lijeve strane njegovog brata — neka im bude to od njega, kad su zajedno . . .

XV

Pregoneći se kroz sela, gajeve i voćnjake, crnogorske i austrijske vojske tkale su tamo i ovamo oko Grablja — zatvarajući ga, dolje u dolini, dimom i smradom, i izgoneći ga iz pameti.

Tih dana Dedžep Karadašić načita se molitava da bog utoli tresak oko Grablja i mir dade zemlji i nebesima.

Presavijen u pasu, s rukama na koljenima i očima zagledanim u ovčiju kožu pred sobom, on se molio bogu da vojnu prekine: „. . . Ne uništavaj nas pogibijama kao što si uništio svoje prve narode; stvorio ih pa ih uništio, no daj da rob tvoj živi, da ralo ore, da stado javi, da sunce izlazi i zalazi, no daj . . .“

A jedne večeri — kad su puške crnogorske groktale daleko prema Limu, kad je po tavanima lijegala večernja tama, kad se mjesec dizao iza brda i nadnosio nad selo Grablje — u kuću Redžepovu upali su Austrijanci.

Vrata od sobe odgurnuo je nogom mršav, u sivo sukno obučen vojnik, za kojim su navalili ostali. Preletjeli su očima po sobi kao da osvajaju nekakav opasan prostor, i zaustavili se na Redžepu. Sjedio je na ovčijoj koži među prozorima, gdje je bio završio molitvu.

Nazivali su mu boga. Ne razabravši riječi, a shvativši o čemu se radi, Redžep je podigao ruku do prsa i primio pozdrav. Od puške, koja je kratko, a gromko, grunula pred kućom, njegova je ruka zadrhtala i ostala u zraku, nespuštena u krilo. Prinio je ruku uhu i slušao. Pred kućom je, pogođen iz puške, bolno cvilio njegov pas.

Bio je pogođen u trenutku kad je najljuće lajao od kad je privezan uz Redžepove vtratnice pred kućom. Svoj lavež je pretvarao u bolno, dugo tanko cviljenje, koje je dopiralo do bregova oko Grablja.

Okretao se u krugu za svojom ranom da je zagrize, dodirujući je gubicama kao nešto što nije njegovo, a što mu je odnekud palo na krsta i na kukove.

Bio je sam u svome jadu; bio je kao neko posljednje stvorenje na ovoj zemlji, sa koje je odlazio. Tamnosivo a beskonačno prostranstvo zemljino ostajalo je bez njega pusto . . .

Okretao se u lancu oko svoga koca, svezan i sad kad umire . . .

Okretao se ka kućnim vratima kao da je imao da kaže nešto što se nikad nije desilo, do sad . . .

Svoj uski krug oko koca kojim je gazio cijelog života, natapao je sada svojom krvlju. Obojio je crveno snijeg, i u to crvenilo zarivao svoju njušku, njušio, rio i prepadnuto se okretao svojim stražnjim nogama, tamo gdje ga je boljela njegova rana.

Opirući se na široko ispružene šape, i glavu dignuvši visoko, on je ličio na sebe u onim trenucima kad bi noću gledao u mjesec . . . Kao da je htio da još jednom proživi nekakav čas, nekakav trenutak — prije nego što padne uz svoj kolac.

Padao je prvo sa stražnjih nogu, glave jednako dignute gore — kao da pada s nekakvih svojih ogromnih visina, na koje se popeo sa mjesecom . . .

Glas mu je bio sve tiši, i kao da više nije cvilio, do samo činio to jedino što je još mogao: puštao kroz grlo svoj glas još jednom . . .

Od cijelog tutnja u njegovoj kući i oko kuće, Redžepove uši primale su samo taj posljednji glas njegovog psa iza koca. A kada je sasvim prestao, onako kao što poslije dugog treperenja prestaje plamen lampe i nastaje tama, izgovorio je gledajući pred sobom u ovčiju kožu: „Bog vas ubio . . .!"

Glave Austrijanaca okrenule su se k nekakvom grozno brkatom i čupavom vojniku koji se bio zabavio oko lampe na direku; izvivši na njoj fitilj toliko da su prema plamenu zasjajkali grozdovi ledenica na njegovim brcima i bradi, on im je preveo ono što je Redžep rekao — veli:

— Starac proklinje zbog svoga psa.

Naprijed je iskoračio Austrijanac s nateklim crvenim jagodicama, s kapom namaknutom nad zelene vodnjikave oči, s ožiljkom rane na lijevoj ruci. Bio je kapetan. Veli:

— Šta je rekao taj čovjek?

Onaj je brkajlija ponovio — da žali psa.

Tanko, kao kroz slamku protureno u noć punu mjesečine, čulo se cviljenje psa. Kao da su ga sada svi slušali.

A zatim se onaj brkajlija okrenuo Redžepu — veli mu:

— Gospodin kapetan pita ovo: gdje su tebi tvoji sinovi? Gospodin kapetan zna sve, ali on hoće da mu ti kažeš gdje su tvoji sinovi.

Podigao je uvis dva prsta da mu i time kaže: gdje su tvoja dva sina.

Redžep je poćutao pa veli:

— Na vojni su.

Prevodilac je nastavio:

— Gospodin kapetan zna da su na vojni, nego on hoće da mu ti kažeš na čijoj su strani. Gospodin kapetan zna sve.

— Pa kad zna, što me pita.

— Gospodin kapetan tebe sada pita ovo: što nijesu na austrijskoj i turskoj strani tvoji sinovi nego su na crnogorskoj?

— Pa kad sve zna tvoj kapetan, on zna i to. Ja sam ih tamo poslao.

Kroz tajac, koji je toga časa nastao, čulo se kako s ledenica na prevodiocu kaplju dolje na patos krupne rijetke kaplje vode. Nastavljao je:

— Ništa više gospodin kapetan nema da te pita; gospodin kapetan te ionako mnogo pitao i s tobom trošio svoje riječi. Ti si sam sebi donio presudu.

— Pa neka sam — veli Redžep.

— Presuđeno je i Crnoj Gori. Gospodin kapetan kaže da će za Crnu Goru trebati poduži lanci da joj se svežu noge i ruke, a za tebe gospodin kapetan kaže, dovoljan je lanac sa onog psa. A znaš li ti da je on i onu svoju ruku osakatio od bombe crnogorske. Pa kad naređuje da jurišamo na Crnogorce, on nam to ne čini desnom rukom, nego lijevom, onom ranjenom, a to znači da hoće da se sveti za svoju ruku. Ti si vidio kako je ka onom vojniku, kojem je naredio da s vrata onoga psa skine lanac i donese ga da svežemo tebe, digao svoju lijevu ruku a ne desnu. Time ti je i presudu izrekao.

Za cijelo vrijeme Redžep Karadašić stajao je odsutno, gledajući kroz uske proreze svojih očnih kapaka u žabice od mjedi na sobnim vratima. Te žabice bile su ukras na vratima. One će ostati i poslije njega da se tu žute, a on će otići... Njegovo gledanje u žabice presjekao je njihov zlatni sjaj kad je vojnik odgurnuo vrata

i u naručju unio gomilu gvožđa zamrljanu pjenom i krvlju psa.

Istresao je lanac pred noge Redžepove s gađenjem.

A prevodilac je preveo:

— Gospodin kapetan ti naređuje da digneš svoje ruke da ti ih vojnici svežu. Da desnu ruku staviš preko lijeve i digneš ih gore, da je lakše vojnicima raditi oko tebe; mnogo smo se mi s tobom noćas zabavili, vidiš li to?

Redžep je tvrdo zatvorio oči, ostao trenutak tako, a zatim ih široko otvorio i gledao ih. Veli:

— Nemam ruku za vezanje.

— A gospodin kapetan traži baš tvoje ruke; traži da ih digneš gore i držiš pravo dok te svežemo; traži tvoju pokornost, a ako nećeš da se pokoriš on će te, veli, mušketirati, pa izaberi od to dvoje koje voliš.

— Pa reci mu da sam izabrao kad mi je dao da biram, neću dići ruke u lanac.

Prebacili su mu ruke jednu preko druge, rukave mu zasukali — tako da su mu se ukazali modri nabrekli spletovi žila pod gotovo providnom bijelom kožom. Sredinu lanca položili su mu preko ruku, a zatim krajeve stali da omotavaju oko zglobova, penjući zavoje prema laktovima — jedan do drugoga i jedan preko drugog, gradeći, tako, golemu i tešku gomilu željeza na njegovim rukama.

Sastavljene u laktovima, jer gvožđe mu je išlo sve do laktova, njegove ruke strčale su pred njim — sa modrim šakama na vrhovima, koje su vojnici jednako stezali.

Pogled sa žabica od mjedi na vratima, u koje je gledao cijelo vrijeme dok su ga vezali, prikupio je i zagledao se u to što su učinili od njegovih ruku.

Ono tanko, umiruće cviljenje psa jednako mu je dolaziło u uši; činilo mu se da sada dolazi s nekakvih bijelih brda... Ono ga je i pomaklo s mjesta — i pomičući

se on osjeti led oko srca; dolazio mu je od hladna gvožđa na rukama, i činilo mu se da to gvožđe, tako hladno, iskivaju — na njemu, živom.

XVI

Sutradan je palo Akovo.

A dan kasnije u sokake se udjenula muzika treće landšturm divizije i prosvirala od malte do malte, s ove i s one strane mosta, preko žitne i preko stočne čaršije; trube, bubnjevi i doboši slagali su svoje glasove i slali ih gore u prozore, iza kojih su, s očima uz džamove, čučale žene, slušale švapsku muziku i govorile: „Bože mili, što udaraju švapska trempeta!"

Uvučena u sebi i poklopljena ćeramidom, kasaba je ličila na prazan drum, kojim su, dan ranije, prošle dvije vojske, koljući se . . .

Večeri su se spuštale bez fenjera, izuzev jednog jedinog koji je gorio pred glavnim hanom; cvjetao je u tami kao rana od noža . . . Osvjetljavao je nekoliko ćepenaka sa mandalima, i hanska vrata sa halkama i polugama, koja je čuvala austrijska straža. Neko pseto, gladno i smrzlo, utrčalo je iz tame u svijetli krug fenjera, a otud ga dočekala noga jednog od stražara i ponovo bacila u tamu; tamo gdje je palo, oglasilo se svojim cviljenjem. A s te strane, uz njegovo cviljenje, čuli su se i ljudski glasovi, a odmah zatim vidjeli se i ljudi; gomilala se sokakom od mosta cijela gomila nalik na kola koja neko vuče kroz mrak . . . Ušavši u titrav sjaj fenjera, ljudska lica su se jasno raspoznavala, i neko gore u sobi iza džama izgovorio:

„Da vi'š, jadna ženo, što ih vode... Što ih povezane vodi silni Švabo! Onaj je naprijed, aman, aman, Redžep Karadašić! A onaj je do njega, oj aman, aman, pop Dikosav s Vrha! A onaj što je u sredini... slab je siromah u nogama, ono je glavom Maksim Tucanja! Kapetane, kapetane, pa to i tebe svezao Švabo, pa te sada sokacima tjera; aman, aman sokacima tjera Švabo ljude, i to, moja ženo, kad kasaba spava! A onaj za njima, ženo, ono je Zeko iz Hazana; pod Turcima bio je komitaš — aman, aman, bio je komitaš. A oni drugi — ohohoh šta ih je, one druge ja ne poznajem. Švabo bogami; tako: danju uz mahalu i niz mahalu muzikaj i udaraj u trempeta, a noću ljude za jaku pa pod mandal — tamnuj, diko!" Čula se za njim njegova žena: „Fala bogu što mi ti nijesi nikakav čovjek; da si neki čovjek, sad bi te Švabo tjerao sa ljudima, a ja volim da si ti kod djece."

Sprovodila ih je u hansku štalu grupa austrijskih vojnika. Onaj što je maloprije udario nogom pseto, sad je nogom udario u vrata hanske štale, koja su se odazvala cijukom, i ostala trenutak razjapljena kao čeljust nemani, da primi plijen. Kiseo zadah trule slame i konjske fuškije pokuljao je na studen sokak.

Ulazili su unutra, preskočivši snježavim nogama visoki prag, i teško se snalazili u tami; pridržavali su se jedan za drugog i za zid štale, a malo kasnije hvatali se za jasle i tapkali duž njih ka još gušćoj i crnjoj tami, u kojoj se, gore na pajanti i na sijenu, čuo pijetao i tamo dalje na kraju jasala nekakav konj. Fenjer koji su za njima unijeli osvijetlio je štalu i kazao im gdje su dovedeni.

Stražari su zatim zatvorili vrata, i preko njih, s kraja na kraj kao širok remen preko pasa, prevukli težak hrastov mandal.

„Te tako mi boga im je baš lijepo! — šaptao je gore uz prozor čovjek svojoj ženi. — Da je neka fukaranska država, ona bi ih zatvorila u zindan — da ih „zmije iju a akrepi piju", kako sam čuo da djeca čitaju u čitankama. Ali ovo je carska država, pa im je prema sebi i zatvor dala; da čovjek na ovoj studeni bolji ne poželi. Hoće li krevet — ene im jasala; hoće li dušek — eno im sijena; hoće li jorgan — eno im slame i poda se i nada se, i sve im je kao da su kod svoje kuće kad im žene nijesu tu nego otišle u selo kod žena da sjede. A ne može se uvijek ni biti kod svoje kuće kad neko hoće da je čuven čovjek; ja bogami neću to, ja volim ovako — pa ja gore a oni dolje, pa ja gledam šta se od njih radi, a oni ne gledaju šta ja radim. Bolje je, ženo, ovako no onako. Je l' tako ženo, je l' tako pravo. Država ti je to, nad državom i car je to nad carevima — taj car Franc Josif, i silan im je zatvor udesio — u štali kod konja, u fuškiji konjskoj, i te dobro im je, kao najbolje, kao da su kod svoje mile majke došli u goste, a znaj, ženo, da Švabo nikom nije majka. Nije ti majka, ali ti ništa neće učiniti ako ti njemu ne učiniš. A ja mu ne činim. Sjedim ovdje i gledam kroz džam. A nije dosad zabranjeno da se ovako gleda kroz džam, do da se hodi sokacima, a ja nijesam mahnit da hodim sokacima pa da me odvedu dolje u štalu".

Štala pod hanom bila je kamena. Duž zida, s kraja na kraj, išle su prostrane drvene jasle; visile su o njima željezne halke, sad bez konja — izuzev jednog mršavog kljuseta za krajnjom halkom; grickalo je sijeno i puhalo kroz nos. Iznad vrata o klinu visio je fenjer; svjetlost njegova mrtvo je padala po ljudima i sapima konjskim, bacajući na zid njihove sjenke.

Bilo je tužno u tom prostoru.

Bilo je nekako kao da nije ni noć ni dan, nego neko čudno vrijeme koje je nastalo sad prvi put... Činilo im se da se nikad više neće povratiti u neko vrijeme za koje će moći da kažu: da je dan, da je noć, da je petak, subota... Ćutali su, a kroz ćutnju čuo se glas:

„Vo imja oca...!

Neko je za popom dodao amin.

Okretali su se i tražili mjesto gdje će leći, i izabrali najradije jasle. Prostirali su u njima sijeno, gradili ležaje, i zatim se opružali obučeni i obuveni. Okretali su glavu glavi a noge nogama, i tako ispunili jasle s kraja na kraj.

Okrenuvši se da vidi s čijom mu se glavom dodiruje glava, Redžep Karadašić je ugledao glavu Maksima Tucanje. Skupio se što je više mogao, vrat uvukao u ramena — izgovorivši u slamku: „Što je pritakao uz moje tjeme; ni ovdje mi ne da mira".

— Ništa mi ne bježi po ovim jaslama, no me slušaj — šaptao mu je Maksim u tjeme. — Vidiš, li, Redžepe Karadašiću, gdje smo? Ovdje smo, moj brate, đe se konji vežu. Konopce s jasala skinuli su, vidiš li ti to? Trebaće im konopci za vješala, vidiš li ti to? Ništa mi ne bježi po ovim jaslama, nego se okreni da razgovaramo.

Redžep je ćutao, šuškao je pod sobom sijenom, a Maksim Tucanja nastavljao:

— Pa sve molim boga za ono čeljade... Za ono tvoje što je kod mene.

— Ništa moje nema kod tebe — veli mu kratko, odbijajući, Redžep.

— Ima. Nego ti to nećeš da priznaš; nećeš da priznaš ni ovdje u jasľama; konopce su sa ovih jasala poskidali, konopci će im sutra trebati da nas povješaju. Vidiš li ti to?

— Kako bog hoće — veli za sebe Redžep, dodajući riječi iz molitve: „Svi smo od boga i svi se bogu vraćamo." Maksim posluša to što je rekao. Shvatio je da to znači da ljudi umiru. Da na umiranje sada misli i Redžep, i da je to jedna žalosna stvar što će umrijeti na konopcima. Okrenuo se naglo na stranu, sijeno pod njim šušnulo je.

— Bi li se mogao pomaći dolje? — veli mu Redžep. — Udaramo se glavom u glavu.

— Bih, bih, kako da ne bih. Primakao sam se da razgovaramo, ali kad ti nećeš, ja ću da se udaljim. Udaljavamo se, Redžepe, otkad smo živi.

— Bog ljude sastavlja i rastavlja, i koga je htio, on je sastavio, a koga nije, neka tako i ostane.

— Ama ponešto čine i ljudi.

— Koliko im to sudbina dopusti.

— Sudbina . . .! Kad sam nekad bio mlad i jak, sudbinu sam okrećao kako sam sâm htio — veli Maksim Tucanja. Redžep Karadašić ćutao je, njemu se ovako odlučna riječ nije sviđala. On je naučio da se o bogu i sudbini govori samo meko. I da se ništa drukčije ne može dogoditi, do kako to sudbina hoće. I to što su sada u tim jaslama, volja je sudbine. I ako ih sutra pomore, i to će biti po božjoj volji. Svako dobro i zlo na ovom svijetu iz iste je ruke, i tako ga treba i primati. Ne protiviti se, ne pitati ništa. Jer pitanja su nekad davno postavljena, i na njih je davno došao odgovor. Za sve na svijetu došao je odgovor. Što ima da dođe, doći će. Što nema da dođe, i ne čekaj ga. I ne žali što neće doći. Biće da je bolje što neće doći. Dosta je i ovako dolazilo stvari; dolazilo i prolazilo . . . Dođe četvrtak, pa ode četvrtak . . . Otiće će i ove jasle . . . I ova Austrija . . . Sve što čovjeka ponižava, prođe brzo. A sve što ga uzdiže, traje dugo.

Ležao je s rukama pod glavom, zagledan gore u ćošak tavana, u kojem se, osvijetljena fenjerom, lelujala paukova mreža. Njihove će glave sutra otići a ova će se mreža i dalje lelujati, mislio je. I sve što se tiče ljudi, promijeniće se, a sve što se tiče stvari ostaće i dalje kako je i bilo. „Eto tako . . .!" veli gore onoj paučini. „Država švapska, vjera katolička. Ovaj do mene . . . on je pop. Mogu nas baciti sve zajedno u jamu, pa ovaj pop da padne na mene. A na njega zemlja. Na sve nas zemlja. To nam je dala država švapska . . ."

Od nekakve muke koja ga je spopala ustao je i sjeo, oslonivši koljena o daske jasala. To isto je učinio i Maksim Tucanja — tako da su sada njih dvojica sjedeli u jaslama kao u kakvim tijesnim kolima u kojim se voze. Gledali su tamo u kaljav zid štale, o kojem su visile grabulje.

— Ne sklopismo oka — veli Maksim Tucanja, tek da bilo čime započne razgovor.

— Ne — veli mu Redžep.

— Pa sa srećom bilo — veli Maksim.

— Pa hajirli bilo — veli Redžep.

— Što mi nešto miriše na zeleno lišće, na repuh, na konjštrak; taman mi je tako kao da sam se obreo na nekoj mojoj livadi kad raste lišće — ima u toj livadi ljeti nekakvo lišće pa široko — široko mnogo i miriše. Volio sam da odem tamo. Jesi li imao ti taku livadu?

— Eh . . .! imao jesam . . ., imao nijesam . . . Šta će mi lišće.

— Ni meni ne treba. Nego zborim o onome kad sam nekad mlad bio; kad sam mogao da potrčim.

— Daće bog . . .! — veli Redžep.

— Šta?

— Ono što je već dao svojim robovima.

Maksim je na ovo poćutao. „On je druge vjere — pomislio je — zato on govori to o robovima. Da li mu molitva pije vode ili ne pije, o bože dragi!"

— Dođe mi jedna misao u glavu; dođe mi, Redžepe, da te pitam: ko si ti, ko sam ja. Ne po vjeri. No onako. Švabo nam kaže da smo jedno, čim nas je zajedno zatvorio.

— Čuj ga! Serdare, šta je to?

— Eto, eto to . . .!

— Da će me neko upitati ko sam sad kad se alahu molim za dušu, to mi na um nije padalo ni u snu. Rob sam božji. I ja, preko toga, tako mi boga ne znam šta bih imao da ti kažem. I sve što bih ti drugo rekao, bila bi glupost, kapetane, kao što su gluposti — ne uzmi za zlo, sve one vaše prekolimske priče o tome ko je ko i otkud je došao. Hodi ti znadni ko je kuda išao, i otkud je došao u ovu zemlju. O tome račune nekakve svoditi ako nije stvar glupa a ono je jedna besposlica. Svakog je, ja mnim, rodila majka i to je dosta da se zna o njemu. Nek mi bog oprosti što ovo pričam. A ja znam, serdare, zašto pričam; mene sada poduzima neka vatra — a kada čovjeka poduzme vatra, hoće mu se jezik razvezati pa ga unutra ne umije uvesti.

Pitaš me, serdare, pitaš me, kapetane. Šta da ti pričam — eto baš noćas uz ove jasle, e čuda . . .!

Dabiša . . . To je jedno ime.. A zvali su ga kratko Dašo. Pa su od njega postali Dašići. Veliko pleme, bihorsko pleme — Dašići. Eto ti Dašići . . . Ko su oni? Ne valja tako da se priča, ko je od koga postao. Ali, serdare . . . Šta biva? — biva to, da se u ovom našem kraju podignu na noge pravoslavni uz nekog austrijskog đaka oficira koji je po Turskoj vodio vojsku i palio sve što je stigao; narod će ga zbog toga i prozvati „Paliđakom". Priđu pravoslavni uz njega i trta . . ., vrta . . ., poharaju i sami ponešto, popa-

le ponešto — a onda ona svjetska pustahija makne vojsku i ode dalje, a njih ostavi da sami čine šta im je drago — a šta su oni mogli učiniti do ufatiti se za svoju glavu i kukati; kukati samo i čekait koja će ih strašna kazna snaći. I snašla ih je. Popovi su kao kolovođe obješeni o hrastove grane, a sa njima i seoski glavari, a za njima tu i tamo još neko, a onaj što nije bio kažnjen čekao je da ga kazna stigne, i tako, uz te mjesece, uz vrijeme toga „Paliđaka", jedan od onih Dašića stane da misli kako bi se spasio straha i kako bi spasio zemlju — jer selili su se tada, poslije te bune, pravoslavni butum u Ćesarevinu — preko vode Dunava; vode što je dijelila Tursku od Ćesarske, i tako zemlje svoje ostavljali. A Dašić — taj jedan, taj neki, tako nije htio, nego je na glavu natakao tursku kapu, a svoju srpsku udijelio siromahu, i rekao kadiji: eto pogledaj me ko sam sad.

— Poturčio se.

— Taman tako učinio; kako je bog htio. Psi ga njegovi nijesu više poznavali, pa su ga lajali — jer je bio pod drukčijom kapom; psi ga lajali a žena karala, a i sinovi tako, i svi u selu tako, i on se od sela sakrivao; sakrivao se i plakao — a to što je plakao po božjoj je naredbi bilo, jer bog zna šta radi. Plakao je zbog toga pred ikonom, pred svetim Đorđijem, i nije prestajao za cijelog života, jer živio je ni u jednoj ni u drugoj vjeri, ni u crkvi ni u džamiji — iako je, da ga Turci vide, odlazio petkom u džamiju i u džamijska brvna gledao kao i tele u šarena vrata — i poslije, opet, ulazio u sobicu kod svetog Đorđija da mu ispriča i požali se gdje je bio i šta je radio, molio ga da mu oprosti.

Ljudi, gospodine — gospodine serdare, nijesu prazne mješine, nego su to pune mješine, i mješina toga našega davnoga pretka, toga Dašića, koji je bio crn, i po kojem smo se mi prozvali Karadašići, bila je puna nje-

gove stare vjere; vaših ikona gospodine, vaših slika, a ime mu je bilo kao i meni — Redžep.

Prekinuo je svoju priču.

Slušali su glasove oko sebe. Zeko iz Hazana, turski komitaš, zborio je konju za jaslama koji je lijeno gricкao sijeno: „Dobro veče, alate! Nu reci mi, alate, šta nam je suđeno? Hoće li nas, alate, Švabe sutra pobiti? Hoće li nas, alate, Švabe sutra povješati? Da znaš, alate, koliko su mi pita vezali konopac oko vrata, i opet ga odvezivali! Hoće li i Švabo tako da čini — ako ga sveže, hoće li ga razvezati, alate, ili Švabo konopce ne razvezuje nego vješa; hoće li nas, alate, — alate moj brate, sviju sutra Švapčad povješati — mila moja majko, ili neće, alate? Ti znaš, alate, ti si jedno mudro kljuse, ti si . . . šta si da si, srećniji si od mene! Što me se tiče što si ti nosio tovare od Bijelog Polja do Pazara — ja sam, alate, nosio teže; nosio sam po cijelo june od dvije godine; iznesem ga, alate, iz tora i nosi . . ., nosi . . . a sve strepim kad će me ubiti iz puške. Hoće li nas pobiti iz pušaka, alate, dlako hajdučka? Da mi je još jednom da se noći dofatim, noći dofatim i zelene gore pa da odmjerim svim carevinama i onome stražaru švapskom, alate, što stražu drži da ne pobjegnemo."

— Šta mu to pričaš? — čuo se neko s druge strane jasala.

Pričam mu da se razgovorim. S konjem možeš ponekad razgovarati kao i s čovjekom. Imao sam konja kad sam bio kod kuće. Kad sam bio čovjek na domu. Kad sam bio domaćin. Prije nego sam otišao u komitu. Imao sam konja i uveče sam ga, uz razgovor sa njim, napasao trave po livadi — odgovorio je, glasom sanjivim, Zeko iz Hazana. — Konj može da zna kad će mu domaćin umrijeti — nastavljao je. — Na to vam se mogu, ljudi, zakleti. I pas može da zna kad će mu do-

maćin umrijeti. I na to vam se, ljudi, smijem zakleti. I pijetao. I za pijetla vam se smijem zakleti, da zna kad će mu domaćin vratom zakovrnuti.

— Ima li ovaj handžija pijetla? — pitao je neko tek probuđen iz sna.

— Ima pijetla — čuo se drugi. — Eno mu pijetla na onome sijenu; eno mu s pijetlom i kokošaka.

— E, ako zapjeva prije pola noći, za nas neće biti dobro, neka znate, a ako zapjeva kad sredina noći mine — dobrosrećnik, je; možemo i mi s njime zapjevati; to ti znam, to ti istinu govorim, to ti je tako utvrđeno od kad je svijeta, i varancije ti kod stara pijetla u tome nema, a pile može i da slaže — tvrdio je komitaš, a ostali slušali.

— Dosad nije ništa zapjevalo — veli neko.

— Nu pogledaj u taj sat, Gligorije, da vidimo koliko mu je još ostalo vremena da zapjeva, a ne vjerujem mu — govorio je neko iz jasala, šumeći pod sobom slamom.

— Muči tamo! — odbio je Gligorije.

— Svi te pitamo koliko ti kazuje taj sat — čuo se glas. Gligorije je tamo vadio sat. Digao ga je iznad jasala i gledao u brojke, a zatim rekao:

— A-i-i-ih . . .! Pijetlu je ostalo još puno vremena; do pola noći je dvije i po ure. Toliko ćete imati da čekate.

— Kad bi taj sat negdje objesio da ga vidimo još koji put — čuo se neko.

Dizali su glave iz jasala da vide pijetla. Ležao je na pajanti iznad sijena, riđ i krupan. Osvijetljen fenjerom, ličio je na kakvo svetište pred kojim su zapaljene svijeće . . . Crvena kresta stajala mu je pravo. Oči su mu gledale bludno. Kao da je čekao nekakvo vrijeme, u koje će zaista da zapjeva.

— Pustite ga, ljudi, šta ga gledate.

— Kako šta ga gledamo; ima on svoje vrijeme, čeka on svoj čas.

— Ako zapjeva prije pola noći, zna nam se da smo mrtvi — veli komitaš. No vidite opet koliko je taj sat.

— Pa šta ćemo ako je to istina, a ja ne vjerujem da je to istina — čuo se neko.

— Ništa nećemo. Niti možemo; možemo samo da pogledujemo u taj sat — veli komitaš.

— Ima vremena da zapjeva — veli onaj sa satom.

— Pa neka zapjeva. Amin.

Nastao je tajac.

Neki su bili već pali u san. Probudivši se, pitali su je li pjevao. A zatim dugo gledali gore u gredu i na njoj pijetla. Vidjeli bi ga i onda kad bi sklopili oči, i činilo im se da čuju kako pjeva. Tražili su da ga neko odatle otjera, da više ne dubi gore na gredi, jer dokle god dubi, može i zapjevati.

Redžep Karadašić i Maksim Tucanja slušali su šta ljudi govore, i gotovo zaboravili na ono što je Redžep bio započeo da priča i prekinuo; prisjetivši se toga, Maksim Tucanja je gotovo uzviknuo:

— Pusti budale; gdje ono stadosmo . . .? Pričaj, slušam te.

— Tako . . . — nastavljao je Redžep ondje gdje je maloprije bio stao — promijenio kapu na glavi, promijenio ime, ali mu se duša nije promijenila, u duši svojoj on je govorio: oprosti mi, bože, što ovo činim — i što mi je ova kapa na glavi, a šta je kapa do komad sukna, a sukno šta je nego vuna, a vuna ko vuna — i kad se ovaj kijamet svrši, ja ću opet biti što sam i bio, i biće dobro akobogda — i tako on: nadao se, i bogu se molio od dvije ruke: na vaš način i na naš način, i čekao . . .

a vrijeme prolazilo, i on se kape nanosio, i pred ikonom se bogu namolio, i namučio se u tom varanju kao niko njegov; jer, gospodine moj, čim je ime i kapu promijenio, on je i ikonu iznio u drugu sobu i kad god bi neko došao, on se bojao da ne vidi ikonu.

Heľem... Djeca mu idu u mejtef. I kad odrastu, njegovi sinovi će očinu ikonu iz one pokrajnje sobe dići gore na tavan, đe niko strani ne dolazi i đe je niko neće vidjeti — i gore na tavanu zadjenuće je za rog iza koša sa žitom da tu stoji da ne propadne — da ostane, jer bila je dugo vremena svetinja kućna: očina, djedova, pradjedova, i redom tjeraj dokle znaš, pa je zato neka gore na tavanu za rogom neka stoji; nit kom ona tu smeta, nit ko njoj tu smeta, moj gospodine, — tako ti je to bilo u vremenima onakijem, u vremenima svakojakijem. Dok mu najzad, moj gospodine, može biti, unuci, može biti, praunuci, nijesu skinuli ikonu s tavana — onda kad su na nju slučajno naišli, i upitali se što će to tu, taj božji svetac, kad je on nešto od druge vjere a nije od naše, pa je skinuli s tavana i jednog dana odnijeli u crkvu — tamo gdje joj je pravo mjesto.

Tako to... kad ste me pitali. Da me nijeste upitali, ne bih vam ovo ni ispričao. A imalo bi još da se priča. Svijet nije od juče postao. A neće prestati kad nas nestane... Ono sunce će izgrijavati — ih, ih, koliko još puta.

Zaćutao je.

Hoće li zapjevati? — pitao je neko u polusnu za onog pijetla. Neko je odgovorio nešto nejasno. Drugi su teško disali. Redžep je podigao glavu i pogledao ih. Vidio ih je kako leže u konjskim jaslama, a neki duž zida i ograde u kojoj je bilo sijeno — s pijetlom gore na vrhu. Sve su glave bile okrenute gore. I sve što su sada u snu govorili, bilo je vezano za pijetla. Pominjali su

ga kao spasioca, kao varalicu i zlikovca. Kao pticu koja ništa ne zna. Ili kao nešto neodređeno, a od čega zavisi cio svijet... Prepadali su se, ječali u snu — dozivali nekoga svoga, i opet pitali koliko je sati, i je li išta noćas zapjevalo.

Redžep ih je osmotrio, a zatim spustio glavu dolje — zadržavši pogled na pijetlu. Stajao je mirno na gomili sijena — bijel i lijep na svjetlosti fenjera, čas široko otvarajući crvene oči da oko sebe pogleda kokoške, a čas žmureći ili zarivajući kljun među perje, iskrivivši pri tome šiju toliko da je izgledala kao slomljena. Bio je zbunjen prisustvom ljudi; bio je uplašen šuštanjem slame u jaslama — i stoga bi se ponekad zagledao dolje u ljude kao u kakvo nemoguće čudo, izgledajući tada i sam kao čudo onima što su ga, djelićem oka, iz polusna, još gledali.

Zeko iz Hazana gledao ga je kao što umiju da gledaju samo ljudi koji su dugo — komitujući, gledali stvari najčešće noću. Na njegov tvrdi, uporni pogled pijetao se uznemirio; pomicao se s noge na nogu, krivio šiju i dizao se nekako tako kao da hoće nešto da učini — a mogao je samo da zapjeva, i kao da je time i prijetio. Pošto su se dobro nagledali jedan drugog. Zeko iz Hazana je izgovorio: „Jesi li naumio to da zapjevaš; ja ti ne bih rekao da ti noćas tu pjevaš — dokle ne mine polovina noći, a poslije pjevaj koliko ti drago. Sve do sada ja zbog tebe ne spavam, nego sve čekam šta će biti: hoćeš li ili nećeš zapjevati, čuješ li ti! Čuješ li ti koliko se ja mučim zbog tebe, i koliko mučiš ti ove ljude. Ovi su ljudi, jadan ti, ovdje u zatvoru a pred zatvorom je Austrija, znaš li ti to, jadan, šta se danas radi. I ti hoćeš tu da zapjevaš! Stani da vidim koliko je sati, koliko je vremena još ostalo, pa ćemo se ja i ti malo drukčije razgovarati."

Prešao je hajdučki s kraja na kraj štale, uzeo u ruke sat sa lancem, gledao u brojke prema fenjeru, a onda gore na sijenu gledao pijetla, i rekao za sebe: „Još pola minuta. A može baš sada zapjevati." Ustrijemio se i išao tamo ka pijetlu. Sagnuo se i digao komad drveta. Izmašio je drvetom iznad glave, nišanio gore pijetla — usne stisnuo, prižmurio, veli sam za sebe: „Spremaš se, je li, da zapjevaš; da mi noćas zapjevaš, je li, a ovi ljudi sutra na konopac, je li . . .! E čekaj — prije nego što si kljun otvorio, tico zlosnutico, — čekaj . . .!" Izređao je to za sebe, i snažno — povivši se naprijed, bacio komadinu drveta gore na pijetla — u onom trenutku kad je pijetao bio visoko digao glavu i gledao dolje pod sobom štalu; bdio je — gore na visini, na stogu sijena, kao na kakvoj osmatračnici, okružen svojim kokoškama — ličeći na nadgrobni kamen među sitnim grobnim kamenovima, u kakvoj travi, kraj puta . . . Svojom mirnoćom govorio je samo jedno: ja sam daleko od vaših sudbina, ne diraj me. Hitnuto snažno iz ruke, drvo je fijuknulo kroz vazduh, okrenulo se dva-tri puta na kratkom putu do svoje mete, i nekako svojom sredinom pogodilo pijetla pravo preko vrata, tako da se — dotle bijel i prav vrat, udjenuo od udara u samo njegovo tijelo kao prekinut bijel cvijet u zemlju. Lepetao je krilima — u jadu svom, i gotovo sasvim bez svoga života, tim lepetanjem i svojim mučnim umiranjem izbudio kokoške oko sebe kao kakav domaćin dremljivu čeljad; kvocale su, pomicale se sa svoga mjesta, dizale krila, obarale sijeno. Udarao ih je svojim krilima — ne videći ih više i ne čujući, a one, kao da su mu nešto skrivile, razmicale se u stranu, uvlačile kljunove u perje. A tamo gdje je bio njegov kljun, strčao je sada patrljak vrata — krvav, kojim se još ne umirući, zabadao u stog sijena tako da mu je gore lepršao dug i gust rep, i dugačke crvene noge kojim je batr-

gao po vazduhu kao davljenik po vodi, ne nalazeći oslonca.

Ne nalazeći oslonca, on je počeo odozgo da pada — onako kao što padaju sve mrtve stvari, odajući, tim padom, da je imao još samo toliko snage — da padne.

Gledajući sve to, Redžep izusti kratku molitvu: „O bože, svakom svome robu milost podaj, samo mu samovolju ne daj." Njegove strašne misli o onome što ih, može biti, još sutra čeka, prekinuo je Maksim Tucanja; pitao ga je kako su ga uhvatili Austrijanci. Nije imao snage da se podsjeća na one lance sa psa što su mu ih bili zamotali oko ruku, i ne ispriča mu ništa o tome, do samo da su mu pred veče došli u kuću i izjutra ga odveli iz kuće.

— Tebe neće sa nama... veli mu, na tu kratku njegovu priču, Maksim.

— Šta...? — pitao je, kroz suha usta.

— Mušketirati! Objesiti! Ko zna koju su nama smrt smislili. Ti si im lak. Ja sam im težak — hladno, a neprepadnuto, odgovorio je Maksim. A to je za Redžepa bio zgodan povod da kroz njegovu priču o hvatanju i sprovođenju išta dozna o Umki — o kojoj ništa nije htio da ga pita, a ni da dopusti da mu Maksim priča; ovako, može biti, kad ispriča o sebi, reći će nešto i o cijeloj kućnoj čeljadi, pa i o njoj — Umki, a on će se napraviti da to nije pitao, i da to o Umki i ne sluša — a slušaće. Pa mu veli, okrećući mu se cijelim tijelom:

— Kako im ti, kao jedan kapetan, pade u ruke — ovim Švabama, velim?

Maksim se prinamjestio, podigao glavu i pričao:

— Il' ne da đavo, il ne da bog...!

— E...?

— Kad čovjek ostane bez nogu, sve je tako...

Ispričao mu je kako je pred ulazak Austrijanaca u Klade bio zakopao nekoliko tovara oružja koje su Srbijanci poslali Crnogorcima, a on nije stigao da ga doturi.

Slika koju je predstavljao Redžepu bila je strašna. Pred njegovim očima, kao da je nacrtana na listu knjige, prostirao se Maksimov voćnjak. Stabla stara: jabukova, šljivova, orahova — mnogo ih; za njih povezani Maksimovi rođaci — oni koji bilo zbog čega nijesu mogli da odu na vojnu, a ni da se sklone iz sela.

Na čistu snijegu — crni, uz crna stabla, ti ljudi su ličili na zavoje od krpa kojim ponegdje zavijaju stabla da ih zimska studen ne ošteti. Imali su da ostanu tako, sve dokle kapetan Maksim Tucanja ne kaže gdje je zakopao oružje. I svi su ćutali, pripijeni uz stabla, pritegnuti snažno konopcima — kao kakve kudelje, iz kojih se ništa ne ispreda . . .

Pa kome se prije dosadi . . .

Zatim su Austrijanci stali da šetkaju oko njih svezanih. Gledali su u nebo, u brda, u stabla, u rijeku — govoreći time da oni tako mogu koliko mu drago, i da im to čini čak i zadovoljstvo.

A izgledalo je da i oni, svezani, mogu tako koliko mu drago — i da niko od sebe neće riječ pustiti; dišu, gledaju u snijeg — gledaju tamo jedan u drugoga, osjećajući — ujedno, i svoj i tuđi bol od konopaca. Nikad se prije nijesu bili vidjeli u tako jednakom stanju i položaju — ni toliko se nagledali jedan drugog; gledali su se nekako junački, da kažu — ne Austrijancima, nego jedan drugome, kako mirno mogu da izdrže to što ih danas snašlo. Ako me dosad nijesi znao, znaj me sad: eto kakav sam . . . Lica su im postajala crvena, pa modra, pa zelena i žuta kao kaljav bakar. Usne crne. A noge ih dolje izdavale. I oni bi stariji već pali na zemlju, da ih gore nijesu

držali konopci. Ono čime su jedino mogli da govore, bile su oči; oči su im sada bile onaj najživlji — gorući i zboreći dio tijela, i govorile su: mogu još...!

Bio se udario obraz na obraz...

Čast na čast...

„Mogu još...!"

A to mučenje — uz ta stabla, bili su shvatili kao dug kojim ih Austrija zadužuje i koji će imati da vrate što ih prije padne; i sada koliko god dobili, vratiće dva-put višom mjerom — kao ono žito iz hambara: sve za jedan bučuk dva bučuka...

Tamo grana...

Tamo čovjek...

Nebo oblačno.

Iznad grana preleti ptica.

Njega — Maksima Tucanju, pustili su da ih gleda. Govorili su mu da je to zbog njega. I ako kaže gdje je oružje, svi će oni biti odvezani. A ako ne kaže gdje je oružje, oni će ostati tako povezani sve dokle se u njima čuje dah. Pa nek izabere jedno od to dvoje. „Ima se šta tu vidjeti, gospodine crnogorski kapetane", govorili su mu. I pripisivali tvrdoglavosti što niko iz sebe ne istura riječ, nego padaju i vise o konopcu; visili su kao da više nijesu živi, i kao da više i nijesu ljudi, nego neki mrtvi denjkovi, obješeni — tako, o stabla...

Odavali su sliku neprirodnu.

Nekima se uz noge digle nogavice; gole, modre cjevanice ledile su se; sve što je na njima bilo golo trnulo je i ledilo se. U Maksimu Tucanji, gledajući ih, bilo se nešto zasopilo, i ni riječ, ni misao, ni želja — ništa iz njega nije polazilo toga časa. Nemogućnost da kaže, i nemogućnost da ne kaže onu duboku iskopanu rupu u kojoj je složio sanduke oružja sjekla ga je kao sječivo. Noge su ga izdavale i on polazio da sjedne. Ali mu više

nijesu dopuštali da sjedi, morao je da stoji ili da hodi. I bilo im je sasvim svejedno kud će poći.

Vidio je da ga nekud vode. Izveli su ga na put kraj sela. Rekli su mu da sjedne na nekakvo oboreno stablo, i odmah mu zatim rekli da ustane. Izgledalo je kao da mu ukazuju milost pred umiranje: da vidi selo, vodu, put, brijeg. Bacao je pogled na drum, na neko stablo, na daleku goru, kao da se oprašta. I odmah zatim polazio da sjedne, ali mu nijesu dopuštali. Morao se držati tako kao da se ništa ne dešava — ni sa njim tu, ni sa onima tamo u bašči. Morao je da ostane na nogama i onda kad su se iz bašče čule puške. Brojao ih je. Sedam, osam... A zatim su prestale, i za njima ostala tišina. Čula se sada kroz tišinu voda, i kako negdje pod nečijim nogama škripi snijeg.

Poveli su ga zatim, kroz tu mrtvu tišinu, njegovoj kući — gdje će, zamišljao je, vidjeti u bašči, uz stabla šljiva povaljane leševe. Grozio se od toga prizora: stablo i mrtav čovjek, stablo i krv, stablo i tišina mrtvih...

Nije se usuđivao da tamo okrene glavu. Ali kad je najzad okrenuo — vidio je čistu, praznu, od snijega bijelu bašču, sa stablima voćaka — za kojima više nije bilo nikog. Bio je samo ostao trag onih ljudi: krpice, nogavice, kape, čarape. Od krvi nije ostalo ni kapljice, i niko nije bio tu ubijen. Bilo mu je jasno da su oni ljudi nekud odvedeni. A puške da su ispaljene uprazno. Ili zato da ga prepadnu, ili za veselje što su našli oružje. I odmah zatim, on pred svojom kućom ugleda otvorenu jamu, i nad njom, položene po snijegu, sanduke s oružjem — od čega mu se zgadi u duši, noge ukrutiše kao direci, dah stade. „Ko si ti...?" pitao se u sebi, u mislima tražio prokazivača.

„Neće više gora listati listom! Neće više trava iz zemlje nicati! Pogubaće se djeca, žene, svijet cio!"

Ovo — i ovome slično, pričao je kapetan Maksim Tucanja, a Redžep slušao.

Ništa nije čuo o Umki.

Negdje u dubokim zimskim nebesima navezle su se zvijezde prema krajevima, i modropurpurni tračak daleke zore nagovještavao da će doći još jedan dan. Debeli zidovi hanske štale neće dati da sjaj dana padne po ljudima i jasľama, i oni će ostati u žutoj svjetlosti fenjera — privezani mislima za pitanje: šta će to biti. Gdje? I kada?

Išao je dan petak. Gurao je pred sobom noćne tmine.

Pepeljasto, na bregove se sručivalo jutro.

Zemlja— sva, izrastala je na vidjelo, snijegom pokrivena, tragovima isprekidana, tmurna, i nekako tužno usamljena, u nebo zagledana.

U hanskoj štali budili su se.

Bili su ljuti. Kao onda kad ih kućna čeljad naljuti, još s rana jutra. I sve su nešto htjeli, a nijesu znali šta hoće. Spoticali su se jedan o drugoga, jer kretali su se još sasvim neprobuđeni — i tako neprobuđeni čudili se jedan drugome i gotovo pitali: otkud ti tu.

Dolazili su bolno k svijesti.

Tamo napolju bila je straža. I strašna studen. Dobro uho moglo je čuti kako nečiji koraci odškripe nekud niz ulicu.

Bili su jutros svi prepadnuti; bili su se, svaki na svoj način, nadnijeli nad djelo zbog kojeg su tu dovedeni.

I najviše ćutali. Teški i mamurni. I zatvoreni prema svakom.

Čekao ih je nekakav čas . . . Onaj koji može biti posljednji. I zato su, u svojim mislima, svi sada bili kod

svojih kuća. Bili su se silno raznježili — misleći tako na ukućane; mislili su kao što putnik sa daleka puta misli na kuću — od koje ide, a ne vraća joj se, i još ne zna hoće li se vratiti . . .

U to njihovo takvo stanje upadao je Zeko iz Hazana. Veli im:

— Sve će vam biti po zakonu; pa i to je dobro što će vam biti po zakonu. Od smrtne kazne manju . . . ni turski vam sud ne bi dosudio, ni crnogorski, pa neće ni švapski. Ovaj švapski ja ne znam, a ona dva prva sudili su mi. Teško je čovjeku ono čekanje i pitanje šta će biti, a kad bidne . . . nikom ništa. Kao da se tebe i ne tiče smrtna presuda koju su ti izrekli. Vidjećete kako to izgleda. Uzme ti ime . . . Meni su ime uzimali i turski i crnogorski sudovi, i sad će mi uzeti i švapski sud. I zapiše ti odakle si i koga imaš — rekao sam im da nemam nikoga do zelenu goru po kojoj hodim. Pa će vam, braćo moja draga, pitati kajete li se za to što ste učinili, a vi im recite da se ne kajete.

Nijesu ga slušali. Ali ni mogli da ga ne slušaju. Jer samo je on — komitaš, bio upućen u sve one nevolje u kojima se čovjek nađe kad pred sud stane. Govorio je da će im svaka njegova riječ o sudu zlata valjati — o vješanju i o strijeljanju, na što je bio osuđivan nekoliko puta, pa se — nekim slučajem, spasavao.

Bivali su sve bljeđi od njegove priče. Ali ga nijesu prekidali.

— Kad vam kažu — smrt, vama će se najprije učiniti da to vama nijesu rekli, nego nekom do vas, a kad vidite da do vas nema nikoga, onda počinjete da se trijeznite; kao da ste bili pijani, pa se trijeznite. A kad ste se otrijeznili — vi vidite nad glavom tamu . . . Crni mrak, ljudi. Mrak — i mrtvi ste.

Protegao se, ruke digao visoko nad glavom, usta iskrivio i zijevnuo. Spuštajući ruke, veli:

— Nekom će biti tako, nekom ovako...

Milovao je zatim konja po vratu, po čelu, po sapima — snažno se gore tresući ramenima.

Plakao je.

Od bezbroj koraka koji su se čuli ispred hanskih vrata, nečiji se korak izdvojio svojim tupim, muklim šumom — kroz smrznut snijeg. Slušali su i čekali da ti koraci dođu do vrata, da neko uđe — a ko?

Čije će ime izgovoriti?

A kad bi koraci otišli dalje, oni bi se pomakli s mjesta.

Niko nije ušao sve do podne — a na podne, kroz uzak zijev vrata, sa punim rukama tendžera i vagana, sa do pazuha opasanom bijelom pregačom, uvukao se aščija. Za njim — s praga, lica od mraza pomodrela, pozdravio je na njemačkom stražar.

U štalu je ušao hladan vazduh; plamen u fenjeru zalelujao se.

Aščija je ređao čanak do čanka — veli:

— Za Redžepa Karadašića. Poslali mu trgovci iz čaršije.

I sa sudova dizao poklopce.

— Bio sam ponio hranu i ostalima — veli aščija. — Ali mi je pred vratima oduzeta, kažu da ostali nemaju pravo na hranu.

— A otkuda to da ja imam pravo, a drugi da nemaju? — veli Redžep. — Vrati tu hranu. Prijateljima reci od mene fala. Sit sam. Evo dovle — podigao je ruku i prstima dotakao vrh grla. Gledali su toga trenutka u

njegovu ruku i njegovo lice. Činio im se mlad i jak. Od nekakve svoje nesanice blijed. Zeko iz Hazana stajao je prema njemu kao kakvo stablo i gledao ga — usta otvorenih, očiju napola zatvorenih, kao da ga sad prvi put vidi. Poželio je — kad bi to moglo, da ga sretne negdje na putu, u gluhoj šumi, u mrkloj noći, pa da ga pita koliko mu vrijedi život — i da mu, na kraju, pokloni život, i još put pokaže — da stigne tamo kud je pošao. Htio je da mu priđe — da stane uz njega, i da mu je to dosta. Htio je da mu kaže: ja sam kao i ti, a ti si kao i ja; pa šta ćemo nas dvojica kad smo jednaki. Ubio bih te iz slasti zbog toga. Zbog toga mojega što je u tebi. Što nas neće ubiti zajedno, pa da imam s kime poginuti!

Aščija je stao da se saginje; stao je na lonce da stavlja poklopce i da sudove slaže na tepsiju. Činio je to nervozno — kao kad se mušteriji ne dopada njegovo jelo.

Očima — kakve ponekad imaju telad mandovanki između pet i osam mjeseci sagledao je Redžepa stražar. Tvrdo, a polako, povlačio je vrata za sobom. Spretno, kratkim a jakim zamahom ruke, Zeko iz Hazana je onoga pijetla zavitlao kroz vrata — a između nogu stražarevih, i bacio na snijeg. U nedoumici šta da na to učini, stražar je ljuto pogledao čovjeka, pa onda pijetla — i zavivši prijeteći šijom, zatvorio vrata.

Niko im više ne uđe u štalu, sve do pred veče — a pred veče stadoše, jednog po jednog da odvode na saslušanje.

Najprije su odveli Zeka iz Hazana.

Vratio se brzo pljunuo pred noge čim je ušao, prišao svome kraju jasala — legao u njih, i odozdo, kao iz groba, izgovorio:

— Ja sam mrtav! Istinu vam velim. Po treći put sam mrtav. Prevede mi sa švapskog jezika, veli: smrt! E gadna li je ta riječ, bog je ubio.

Idem pred boga... Došlo vrijeme da se tamo ide; da se, moj dorate, ide pred boga — veli konju do sebe, kojeg je rukom gladio po grivi — da ja idem a ti ostaneš. Nek ti je čestito tvoje ostajanje!

Za sve sam im, ljudi bio kriv — za sve, braćo, od kad sam se rodio. I za onu suzu mlijeka što sam je od majke posisao — i za to sam bio kriv, o ljudi. To nijeste vidjeli šta Švabo čini! Mrtav sam. Moram umrijeti. Nego — majko mila, kako će me ubiti! Kako to, ljudi, de recite mi.

Što bih se sada s nekim pobio!

Ti, dorate ostaješ...

Svi koji su ga slušali i gledali kako se tamo u svom dijelu jasala i uz onog konja savija u klupko od nekakve svoje muke znali su da i njih isto to čeka — i ne kroz sebe, nego kroz njega, komitaša i hajduka, koji je ljudske živote gasio tako lako kao da vodu pije, oni su vidjeli koliko je slatko biti živ, i koliko je život nezamjenjiv nečim i ničim, i koliko je žalosno umrijeti.

Ustajao je otud iz jasala do na koljena, tako da su ga oni vidjeli do pasa, i otud im, kao iza kakve govornice, govorio jednu te istu misao: da je istina da on umire. Da mu je tako kao da su ga već odvojili od cijelog svijeta i od ljudi, i uveli u neku mračnu — toliko mračnu i tamnu pustinju da će od tame da poludi. Trupkao je tamo koljenima po daskama jasala kao da hoće da ih provali, a sve od užasa u koji je bio upao, i iz kojeg izlaza nema.

— Pomeni boga! — veli mu Maksim Tucanja, užasavajući se i sam od onoga što je hajduk činio — dok ti nije dockan, pomeni boga.

— Pokaj se — veli mu Redžep Karadašić. — Priznaj grijehove. A kako si, jadniče mogao pobiti tolike ljude!

— Ne zapijevajte mi moje jade! Pobio bih ih opet. Sve one što sam pobio, pobio bih opet; ne zapijevajte mi moje jade! I pred bogom ću tako reći: pobio bih ih opet.

Što mi moj život bi kratak, o ljudi, braćo! Što me brzo k sebi uze bog da me i on kažnjava vrh muke moje, o braćo! Hoće li mi bog priznati išta; ženio sam se kao i drugi ljudi, hoće li mi se priznati bar ta ženidba.

— Priznaje bog kad se pokaješ — veli mu neko kroz molitvu koju je brojao na slami, ležeći, za svoju dušu, i dodao: — pa se kad kaj, ne urliči tu dokon, nijesi još tamo..., nijesu te još počeli maljevima u glavu tući; ne urliči. I onaj pijetao što si ga ubio tužiće te pred bogom; čekaće te tamo i njegova duša — stajaće u redu sa svim drugim dušama koje si, magarče, otjerao na onaj svijet.

— Ubio sam i pijetla. Žao mi je pijetla. A ljude neke, braćo moja posljednja, ljude neke ne žalim. Što me, braćo moja posljednja, nešto zabolio moj drob. Od vrha pa dolje. Zar zbog toga, ljudi, što ću da umrem — i što je to jedna istina istinska da ću da umrem.

Vrata su se otvorila tako — kao da spolja, kroz njihov zijev, za nekoga drugog ulazi smrt.

Prozvali su Maksima Tucanju.

Ustao je nespretno, pridržavajući se za jasle i jedva se na noge opirući. Okretao se oko sebe — gledao da što ne zaboravi.

Ništa se u štali nije čulo. Nijesu se čuli ni njegovi koraci. Koračao je sitno, i nekako tako kao da je dugo sjedio, i već se sasvim odviknuo da hodi. Sa sredine štale okrenuo se onima što ostaju, veli im: „Zbogom!"

A zatim oči zadržao na Redžepu. „Imao bih jednu riječ s tobom . . .”

Gledali su ih. Glava im uz glavu. Oči široko otvorene.

— Tvoja kćer . . . Ona je kod moje kuće, Redžepe.

Htio je da kaže još nešto, ali mu je Redžep prekinuo riječ, veli:

— Ja nemam kćeri.

— Ubiće me sada Švabe, Redžepe, a ti hoćeš da me ubiješ prije njih. Dušmanine! Tvoja je kćer Umka kod moje kuće. Dušmanine, poslušaj me. Vode me, ubiće me — a ona će ostati sama, pa ne budi srca takvoga no znaj da si otac. Sprema se da ode na Mojkovac s Despinom; da onome svome ponesu hranu — pa će se vratiti. Pa se sjeti da imaš kćer, roditelju jedan bezdušni, i ako budeš morao da umreš pred Švabom, kao što ja sada idem da umrem pomeni je — čuće to neko i kazati joj; biće joj zbog toga lakše, Redžepe, a i tebi biće lakše da umreš. Roditelju bezdušni!

— To mi ne zbori! — veli mu, glavu okrećući nastranu.

— Nego što ću ti!

— Nije mi bog dao od srca žensko. Ne turaj se, Maksime, na taj posao, imaćeš tamo drugoga posla . . .

— Više s tobom ne zborim; i kad bih živio stotinu godina, ne bih ni riječ s tobom prozborio — a neću živjeti, do još koji minut.

Zatim je pošao. Korak mu je sada bio brži, lice tamnije, oči zagledane tamo kroz vrata. S praga je još jednom — sad ne okrećući se, izrekao zbogom, i brzo dodao, nešto glasnije: „Sem jednom; jednom nema zbogom!”

Do pola noći odveli su ih sve. U hanskoj štali bio je ostao samo Redžep Karadašić. Bili su odveli i Zeka iz

Hazana — tako da je tamo na kraju jasala, gdje je bio zauzeo mjesto, onaj konj bio ostao sam; okretao je otud glavu kao da traži svoga noćnog sudruga, nastavljao da lijeno gricka slamke, i legao.

A sutra su Redžepa pustili — pustili su ga tako, što je vojnik iz vrata izvukao mandal, otključao i gurnuo vrata, koja su se širom otvorila — i ostavio ih tako razjapljena od jednog dovratka do drugog dovratka, rekavši, leđa okrenutih, da može da ide kud mu je drago.

Prepadnut svjetlošću dana, onaj konj je skočio na noge. Zaljuljan vazduhom, koji je kroz vrata nagrnuo u štalu, plamen u fenjeru povio se, utanjio i opet planuo, i zatim se sasvim prekinuo — kao na umoru dah bolesnika.

Izašao je iz hanske štale i pošao sokakom sam — nekako tako kao da je imao društvo, pa ga to društvo ostavilo... Ne osvrnu se nikud, nikud se ne okrenu — ne reče nikom ništa od prolaznika, sem što primi njihove pozdrave.

Bio je slobodan i mogao je sada da ide kud hoće — ali baš sada, činilo mu se, nema nikud da pođe, ništa da traži, nikud da se izgubi, do da pređe preko ćuprije, a dalje tamo ne zna kud će.

U glavi mu je bučalo. U ramenima, leđima i krstima štipao ga ljut bol od dasaka u štali; išao je zbog toga povijen i gledao nekako odozgo, ispod očiju — i vidje, u sokaku, lijevo, u kafani austrijske vojnike: pjevali su, vikali, pili; izašavši na sokak popravljali su na glavi kapu, o ramenu pušku, fišeklije o pasu. Požurio je da se što prije udalji od te jedine vesele tačke u kasabi.

Ne srete nikog u sokaku, do samo jednog starog varoškog đuturuma s ibricima vode u rukama, s nanulama na bosim nogama, sa švapskim hljebom pod pazuhom; pjevao je, bio je pijan. I, trenutak — pa je njegovu pjesmu prekinulo bubnjanje dobošara u doboš. Išao je s druge strane ćuprije — išao je za njim čitav roj djece. Kod šedrvana stao je, pridigao doboš, maljicama udario po koži, iskašljao se, i okružen prozeblom djecom i nekakvom paščadi koja su se oko njih motala, otpočeo da kliče: „Narode . . .!" Djeca su odozdo zijevala u njega, brišući se rukavima ispod nosa, čekala da čuju šta će objaviti — spremna da odmah potrče kući i jave babu šta teľal viče. „Carsko-kraljevska . . ." čula su dalje djeca i trudila se da razumiju riječi, koje nije razumio ni sam telal, i koje je izgovarao do polovine, ili samo od polovine, i tjerao zatim dalje — izvikujući glasno samo ono što mu je bilo jasno, a što je bilo jasno i djeci: da će danas „u akšam sahat" biti mušketirani ljudi. „Sa sela su, narode, i imaju imena, i evo, narode, ko su — ako ih umjednem pogoditi . . ."

Maksima Tucanju pomenuo je prvog. Za njim komitaša Zeka iz Hazana. Zatim jednog po jednog — dok ih nije nabrojao petoricu. Ono što je dalje imao da kaže, bilo mu je ispalo iz glave; zalud se mučio da se prisjeti, i — lupnuvši ljuto po koži doboša, ispričao djeci svojim riječima: pobiće Švabo Crnogorce, to vam je. Pa treba babo da ti dođe da to gleda. Zašto bih ja halakao ovuda, da ne treba babo da ti dođe. U akšam sahat pući će puška na Rječini kod Lima, u akšam sahat pobiće ih. Hajte sad kući, kopiladi, i kažite očevima da izađu i vide kako ubija švapska carevina; nemojte reći da nijeste čuli.

Ponavljala su: „Petorica . . . Da ode babo da vidi, da svi odu u akšam" — i utrčavala u sokake.

Voda iz šedrvana sad se čula glasno.

A okolo bila je svuda tišina.

Ćeramidni krovovi kasabe trajali su... Ponegdje se dizao dim, ponegdje neko lupao vratima.

S bregova su se spuštale magle. Natovareni malim tovarima drva, iz magle su izbijali magarci — cijela gomila magaradi, i za njima drvari. Bio je to znak da ide veče.

Sama su mu se ka Rječini okrenula ramena, same su ga tamo ponijele noge.

„Redžep Karadašić" — veli sam za sebe a nikad tako nešto nije rekao. I svoju misao, koja mu je kroz glavu letjela kao vjetar on svede na sebe; stade oštro da misli o samom sebi pitajući se: „Kud to idem? Šta ja to hoću? Hoću da ga pitam — aman, aman...! Šta da ga pitam? Šta je ono rekao kad je izašao...? Znam šta je rekao; kroz Umku je rekao. Aman, aman...! Sad će poginuti. Ljutnju će na mene u grob odnijeti. Kapetane! Aman!"

Prolazio je pokraj vrblja; klupka magle nahrupila bi mu pravo u prsa, zaklonila mu rijeku, tamo granje, brijeg. Zaplitao se o žile, o pruće. Posrtao, i u padu zarivao ruke u snijeg. I išao dalje; htio je još jednom da vidi Maksima Tucanju i činilo mu se da neće moći da pregori ako ga još jednom ne vidi — pred smrt. Kao da je htio da pristigne svoga druga na putu na kojem su se slučajno razdvojili, i sad hitao — da ne bude kasno.

Bio se na ledini — na Rječini kraj Lima — iskupio nekakav jevtin svijet i zbog toga svijeta, a još više zbog gomile žute iskopane zemlje — one što će biti raka, njemu se stavni pred očima.

Ne umiješa se u svjetinu, ne pogleda vojnike s puškama koji su čekali; okrenuo se prema vodi — smrzlo i golo kočilo se po krajevima vrblje, prolijetale pokatkad vrane. Bio je tajac; čula se samo tamo rijeka kraj koje je gomila svjetine ličila na kakvu smrzlu grudvu, okrenutu gore prema džadi, otkud će ih dovesti.

A onda je neko iz tajca kao da se u snu prestravio, viknuo glasom izgubljenim: „Eno ih, vode ih — o majko . . .!"

Doveli su ih džadom.

Bili su snježavi; bili su žuti i jadni.

Bile su im na rukama lisičine od kojih je išao konopac — a za konopac, idući pred njima, potezao nekakav debeo a malen austrijski vojnik da idu brže. Vodio ih je kao jaram volova, zagledan nekud daleko naprijed — kao da će daleko da ih vodi.

Prolazili su pokraj Redžepa.

Okom iskosa, da ga vidi a da se ne vidi da ga gleda, pratio je Maksima — dok im se pogledi ne sretoše i glave ostadoše ukočene. Da im se gledanje ne bi prekinulo, i sav njihov nijemi razgovor koji je išao kroz to gledanje, Redžep i sam pođe naprijed — nekako sa strane, a ravno sa njima, uz odstojanje koje je držao, i uz opomene da se udalji.

I — nekoliko koraka, i — nekolika čudna osjećaja koja su ga uhvatila, i Redžepu stade da se mrači pred očima; kao da je za koji korak imao da padne od padavice. Dizao je noge visoko, i htio da gradi neke snažne korake — tako kao da je sada za onaj konopac on vukao naprijed a ne onaj vojnik.

I ne glasom, već pogledom, Maksim mu je govorio: vidiš li ti stanje u koje sam zapao; ono tvoje čeljade ostade samo. Ti ostade, Redžepe; odvojili su nas — nas su dvojicu davno odvojili . . . Ja ću poginuti, a ti ostani.

„Znam ja dobro šta ti meni govoriš — išle su kroz glavu, kroz oči, kroz maglu kroz huk rijeke Redžepove misli — znam, serdare, znam kapetane, znam ja ponešto, nijesam ja za dan porastao. Ne, ne, Švabo. Pa ti vodio ili ne vodio ove ljude, i druge ljude, ne ne Franc Josife. Neka ti je nečast danas zbog tih ljudi, a njima čast — ne, ne, Franc Josife!"

Nije mogao da se dalje suzdržava, veli glasno Maksimu:

— Neka ti budu srećne smrtne rane za potomstvo, i svijetao obraz pred ljudima, Maksime.

Podviknuli su mu da ućuti. I prijetili da može i on lako biti svrstan u onaj red.

Potezali su ih zatim za konopac da ih privedu na mjesto gdje će im se iščitati presuda. Svjetina se uskomešala, šuškala je nogama po tvrdu snijegu, micala se, govorila zbunjeno, ili samo slijepo gledala.

„Ne valja ovo da se gleda — kao da je dugo razmišljao i došao na pravu misao, izrekao je neko — ovo će oni da pobiju ljude."

„A-o-o-oj . . . !" samo se nekome otelo iz duše.

Trnuli su zbog nečega u sebi, gledali uplašeno — i vidjeli kako je vojnik ispred nogu Redžepovih ispriječio pušku — veli mu da naprijed nema kud, sem ako hoće da pogine, a da pogine, imaće kad.

Kroz snijeg je strčalo kočevlje kupusa. Bili su ih poređali po tome kočevlju. Lisičine s ruku i one konopce nijesu im bili odvezali. Nijesu im govorili ništa. Jedan im je vojnik prišao — i nogom, udarajući ih u vrhove prstiju, poravnao njihove noge. „Gospodine crnogorski kapetane . . .!" veli Maksimu na svom jeziku.

Kapetan Tucanja stajao je na kraju reda; stajao je kao nekad na gumnu, pred veče, poslije vršidbe, če-

kajući vjetar da ovije žito. I kao i tada — gledao je ka zapadu, otud su najčešće dolazili vjetrovi.

Izgledao je grdno star — tako dok je stajao u kočevlju kupusa, u snijegu, a crn. Ali visina tijela, vitkost stasa, i njegovo muško držanje glave bili su mu ostali. Bio je sada bez svoje opreme, bez čohe na sebi, bez džemadana, bez puca od srebra, bez gajtana. Pohaban. Snježav. S mislima na svašta: na neki dan, na neki tren — na onaj što se desio onda... „Bila je tamo česma... Ni česme više tamo nema. Ja mlad kad bijah, pa bismo se kod one česme uveče prskali vodom; ja mlad kad bijah...!"

Bio se zagledao negdje daleko: u daleku planinu, u daleku davninu...

I vidio tamo nekakvo drvo, nekakav kamen, nekakvo drago iščezlo lice... Nekog kog je bio zaboravio, a sad ga eno...!

Oni što su ga gledali držali su da će — i kad padne, gledati tamo kud se zagledao.

Ništa na njemu nijesu vidjeli oficirsko. Ni vojničko. Ni šta drugo. Bio je samo jedan čovjek. Koji tu stoji. Tako kao da barjak drži.

„A-a-a-aj..." izvio se sam iz sebe nečiji glas iz svjetine kao plamen lampe pred gašenje. Zatim je nastalo komešanje austrijskih vojnika, onih što su imali da ispale puške u osuđenike; poizmicali su se stali u nepravilan dug red, brisali se rupcima po licu i zatim brisali svoje puške — i bili modri od studeni, uplašeni od onoga što imaju da učine — na gadost zgađeni... Potonuše, zatim, svi u tišinu kao u mulj — pred užasom, pred pucnjem pušaka od kojeg će ponovo prhnuti ptice iz vrblja — pred padom ljudi, tijela krvavih, u bijel snijeg.

Navalivši se prsima na pušku, kojom su mu bili prepriječili put da ne ide naprijed, Redžep Karadašić

vidje da nema snage da je odgurne i sebi prolaz načini ka Maksimu Tucanji uz kojeg je htio zbog nečega da stane — i u tome rvanju ličio je na davljenika kojemu ne daju na obalu... Ništa više nije znao za sebe. Ni gdje je. Ni šta se to radi. I sve što je mogao sada da čini bilo je — da preko puške, i preko glave vojnika, još jednom vidi tamo Maksima; a on je među kočevljem stajao pravo — tako kao da je izašao na nekakvu svijetlu tačku i tu zastao da pogleda svijet... Činilo se da ga cijelog obuhvata pogledom — onim kojim gledaju ljubavnici...

Bili su dolje niz Lim bregovi; bili su obasjani sunčanim zracima — pred zalazak...

Išla je tamo rijeka.

A ptice su išle svuda.

Uz vrblje su nailazile magle pozemljuše, sive i kaljave, tjerane vjetrom noćnikom.

Išla je noć, i sunce je već zalazilo.

A upravo toga časa prinijeli su marame da im vežu oči.

„O-o-o-o...!" — čulo se otud iz svjetine, a čulo se i čitanje presude koju je neko prevodio.

Išla su imena osuđenih, pa onda djela koja su počinili, pa onda kazna na koju su osuđeni — i najzad: da će i svakog drugog snaći smrtna kazna ko izgubi pamet i pođe njihovim putevima. Ova kazna neka bude primjer za to. Ona je malena — jer se odnosi samo na petoricu, ali pravdi neće biti mnogo ni kad se odnosi na stotinu. Pametni se neće ovdje naći — ni pošteni, ni razboriti, do samo oni koji misle da jedna mala i goloruka bijedna vojska može da stane na put ćesarsko-kraljevskim divizijama koje su slavu Austrougarske Carevine na vrhovima svojih bajoneta pronijele kroz cijelu Evropu, i kojima — ka njihovoj daljoj slavi niko ne

može stati na put. Primite k znanju, i prenesite na one vaše koji danas nijesu ovdje, da pobjedama ćesarsko-kraljevske vojske može najmanje stati na put da uništi srpsku vojsku u njenom bježanju ka saveznicima ona šačica vaših ljudi na Mojkovcu koja bi htjela da vodi nekakav boj, ne znajući da će u toj igri ratovanja njihova djeca izgubiti svoje očeve, njihove žene svoje muževe, njihove majke svoje sinove, sestre svoju braću — jer će svi oni izgubiti svoje živote. A mi nijesmo tu da ubijamo muževe, očeve i vašu braću zato što su oni mirni i dobri ljudi, i što rade svoje poslove da bi živjeli — nego smo zato da upravo ovdje dovršimo veliki rat i uspostavimo veliki mir, da ovaj istočni, krvavi dio Evrope — Balkan, dovedemo u mirno stanje i naučimo ga da živi u radu, u miru svome i veselju, i da je — izvršavajući njene zakone i poštujući njenu vlast vječito zahvalan slavnoj ćesarsko-kraljevskoj monarhiji, koja — po volji svojoj i određenju božjem — bdije nad malim i nejakim, i bdiće i nad vašom zemljom — ali samo onda kad nestane ovakvih kao što su ovi pred vama, i onakvih koji se usuđuju da se nazivaju nekakvom vojskom na Mojkovcu.

Petorica koji stoje pred vama biće strijeljani. Oni mogu da se pomale bogu. Oni mogu da zažele neku sitnu želju. Daće im se vrijeme za molitvu i želju, i više ni za šta. Šta ima, pitam, da zaželi Maksim Tucanja?

Onu, u daljinu zagledanu glavu, gledali su sada svi. Ništa nije rekao. Ničim nije mrdnuo. I činilo se da ništa — što se čitalo, nije primio u svoje uši.

One marame primijeli su prvo njemu. Vojnik ih je držao preko ruke.

— Imate li želju?

Ćutao je.

— Hoćete li se pomoliti bogu?

Maramu sa ruke onog vojnika uzeo je nizak, suh, krivonog čovjek — za kojeg se nije moglo reći ni da je vojnik ni da je civil, jer odijelo na njemu ni po čemu nije govorilo šta je taj čovjek. Ali po onome što je radio sa maramom, kako je uzeo za krajeve i raširio, i kako je — tako raširenu i bijelu prinosio Maksimovom licu, vidjelo se da to ne čini prvi put, nego da je — dugim vezivanjem ljudskih očiju, postao majstor svoga posla.

Maksimovo lice zakrili bjelina.

Kao da se zemlja uvrnula . . .

„Ni onoga duba više, ni one česme . . . Ja mlad kad bijah . . ., o bože mili, ja mlad kad bijah . . .!"

Cio svijet, velik i blistav bio je sada negdje iščeznuo. Zvijezde noću. Sunčani sjaj danju. Duga preko neba. Na nebu kola . . .

Je li ono nešto preletjelo?

Ništa.

Ne vidi se ni zemlja, ni čovjek.

Bio se — od nečega što je već bilo njim zavladalo, sav ukočio i ukrutio; bio je sada kao da je od kamena; nagrđen onom odvratnom bjelinom što mu je išla preko očiju, iza koje je bila tama.

I ne njemu — nego tami njegovoj, da u njoj zajedno sa njim stane, išao je Redžep. I više mu nijesu branili . . .

A upravo tada — kad je bilo gotovo s vezivanjem očiju, i kad su im odvezivali ruke — da ih svezane ne mušketiraju, Maksim Tucanja je digao ruku i skinuo maramu s očiju.

Kao da je u tom kratkom vremenu bio otišao nekud daleko, i vratio se — iznenada, među njih, našavši se licem u lice sa Redžepom.

Padali su nekako svi zajedno — i Redžep sa njima, pogođeni gotovo svi u prsa, gdje su ih kratko nišanili, i gađali. Maksim Tucanja je padao polako, opirući se

— sad posljednji put, na svoje odavno bolesne noge, i pao tako kao da je legao od umora — poslije bitke, da se odmori . . .

Ležali su kao kakve otvorene knjige — de čitaj . . Godina ta i ta . . . Ovo je ovdje rijeka Lim. Tu su se naši stari naselili u vrijeme ono . . .

Koje to vrijeme . . .?

Tu su živjeli — nekad mrzeći se, nekad voleći se, nekad tako . . .

Godina ta i ta . . .

Čitaj: „Sna nemajte, u ruci radila nemajte, u kući veselja, u toru klanja, u dućanu prodavanja; nemajte na slavama pijenja, sa ženom spijenja, nemajte pomirenja, ni klanjanja ni praštanja — jer tu je na Limu Cesarevina. I sve je nad ovom vodom onako — kao kad je u ovu zemlju, u jednu davnu, daleku noć, ulazila vojska agarenska . . ."

Ostalo je da strči kočevlje

Kraj vode se povijalo vrblje.

Tjerale se magle.

Na zemlju pade noć — na krv.

Negdje je daleko izbijao sat: jedan . . ., pet . . ., osam . . . Mjerio je i pisao vrijeme; slagao ga u hambar kao zrna žita. Deset . . ., jedanaest . . .

XVII

Oko dva sata poslije podne Rajnel je naredio da se na juriš prođe kroz razvrnute vratnice Razvršja više Mojkovca, smatrajući ih dvoljno otvorenim u prošlim borbama da njegova vojska prođe i stane na put Srbi-

jancima, jer prostor ka Razvršju koji se okom mogao vidjeti bio je prazan; bile su glavice prekopane granatama, crnjela se prevrnuta zemlja kao iskopane jame za sadnice.

Desno krilo fronta Rajnel je bio dao brigadi iz pedeset treće divizije dok je dvije brigade iz šezdeset druge razmakao na lijevo krilo, načinivši od njih nešto kao češalj kojim je, stablo po stablo, imao da očešlja gorje povrh Mojkovca i očisti ga od Crnogoraca, a zatim krene prema Bjelasici, a tamo iza nje prema Srbijancima, i pokupi ih, kako je bio zamislio — u šaku.

Dio sandžačke vojske u gorama povrh Mojkovca, koju su činile tri brigade i nekoliko samostalnih bataljona, s topovima i mitraljezima, i sa više od sedam hiljada pušaka, povijao se prema Bjelasici. Dignuta granatama i mitraljezima, snježna prašina kovitlala se. Modre oštre iglice leda, blistave od sunca, zasljepljujućim sjajem krile su bregove — koje je, uz to, krila i gusta smradna magla baruta. Kao da se cijelo snježno površje, podrinuto snažno odozdo, bilo diglo iznad ljudskih glava i glavica Mojkovca i lelujalo se kao ploča od lima...

Vojnici iz Radičeva bataljona, i onih što su bili oko njega, pošto su bili izbijeni iz šančeva borili su se u grupama; sačekivali su u zasjedama iza stabala i u potocima guste redove austrijskih vojnika — onog češlja što je češljao, i unosili među njih nered, a više od toga ubijajući ih. Obretali su im se čas na boku, čas iza leđa, a čas ih — zbunjene i izbezumljene u neprohodnu i nepreglednu kraju, navodili na derače i na provalije, odakle nijesu ni izlazili.

Mojsija i Šućro — poslije borbe u kojoj se nije znalo ni ko je ko, bili su se odvojili od brigade i usamili; bili su se privili uz nekakvo stablo i čekali. Busija je bila dobra za toliko — ako naiđe manja grupa; za veću

je trebao i bolji zaklon — i oni su odlučili samo da tu postoje, onoliko koliko im treba da odahnu. I nijesu dugo stajali — jer su odmah vidjeli da ka njima ide cijela ljesa Austrijanaca; gazili su snijeg do koljena, povijeni u pasu naprijed — tako kao da vuku teret. Promicali su između stabala, sa svojim do ušiju navučenim kapama, i ličili na stado koza koje se gladno dalo u brst. Od ledene kore pod njihovim nogama šuma je šumila kao slap vode.

— Vidiš li ih . . .? pitao je Mojsija.

— Čujem kako idu, a ne vidim ih — veli njemu Šućro.

— Koliko ih je, moj mili brate; ništa nama nije ostalo drugo — kako ja vidim, do da se samo pomolimo bogu i kažemo evo nas! Znaš li koju molitvu, moj mio brate? Valjaju l' ti kod boga te tvoje molitve; de udri koju ako ih znaš.

— Znam ih puno — veli Šućro.

— Nu ošini jednu koja čovjeka može da spasi kad svoju glavu vidi u torbi, nu de jednu taku — ako taka ima u tvojoj vjeri, jer hoćemo baš danas izginuti, lijeka nam našega nema; ima l' taka molitva?

— Ima svakojaka, no ja taku ne znam.

— A znaš li bježati, kad molitvu ne znaš?

— Za tobom bih nekako pogodio.

— Pa ili vatru tabanima, ili tu molitvu; za koji si?

— Ja za tabane.

Bježali su kosinom brijega, udarajući prsima u stabla, padajući i prevrćući se. S vremena na vrijeme okretali su se natrag da vide goni li ih ko, i vidjeli samo svoj prazan trag. Najzad su zastali pod nekakvom stijenom, natkrivenom granjem i snijegom, i otpuhnuli. Slušali su dolje u šumi borbu; kroz uske hodnike između stabala izgušivalo je sivo zgusnuto pramenje dima i

smrad baruta, i čulo se kako se grozno stropoštava nekakvo stablo, zajedno sa svojim ledenicama koje su zvečale kao staklo; padalo je dugo, potresajući vrhove stabala oko sebe i lomeći pod sobom čičvarje. Učinilo im se sve to kao da se osuo usov, i da će se za njim osuti i drugi — i da se gora ne može smiriti.

A zatim je — malom čistinom ispod njih, kao da bježi ispred usova, zagomilala grupa Austrijanaca — kazujući time kako je išla da ne zna kud ide i otkud je došla. Kao da su bili preživjeli brodolom, na nekakvom mahnitom moru, i sada lutali bez pravca i cilja. Bilo im je svejedno kud će okrenuti, jer šuma je svuda jednako hučala i tresla se od borbe u njoj. Činilo se da se sama od sebe uništava . . .

Bio ih je spopao očaj, u kojem su se hvatali jedan za drugoga da se ne izgubi, a već jasno videći da su izgubljeni.

Ispod stijene, gdje su se bili zaklonili, Mojsija je izašao i stao tako kao da hoće put da im pokaže. Povio se duboko za bombom, bacivši je na njih, i opet zapao za stijenu. Podizali su se odozdo da vide šta je učinila bomba, i vidjeli kako je dolje po snijegu povaljala gomilu vojnika; ruke i noge smirivale su se, ostajale raširene na snijegu, i nekako puste. Kape su se bile odvojile od njih, a jedna ruka, odbačena bombom, visila na panju. Snijeg je i dalje bio čist, nijedna se grudva nije crvenjela od krvi, i da ona ruka nije tamo visila, moglo bi se reći da su legli u snijeg — i pospali. I sve je bilo nekako tako kao da se nije ništa ni desilo . . . Pažnju tome ne pridadoše, i ne bi se više ni okrenuli na Austrijance — da se dolje, nedaleko od njih, nije čulo kako bolno, u prekidima, a sve rjeđe, kroz huk šume, zavija vuk. Trenutak kasnije izronio je iza stabla na ledinak, ondje gdje su ležali Austrijanci. Škamutao je kroz za-

pjenjene, krvave žvale, zavijao tanko, kresao zubima i okretao se ka stražnjim nogama za koje se ljuto ujedao — za ranu. Trag je za njim ostajao krvav — kao tanak, crven konac na snijegu — isprekidan.

Na leševe Austrijanaca i ne okrenu se — ne uplaši se; vukao se teško između njih, trzao žvalama ka svome repu i stražnjim nogama da se tamo ujede, kao da se tim ujedanjem branio od nečega što mu se zarilo u tijelo i probada ga. Gazio je preko šinjela, preko raširenih nogu i ruku, stajao šapama na ljudska prsa — okrenut svome stražnjem djelu, ka kojem se savijao kao gudalo — da se tamo zabavi ranama.

Osjetivši da se oko njega nešto miče, jedan od Austrijanaca ispustio je kratak, nejasan glas — već gotovo umirući. Mojsija i Šućro vidjeli su kako se dolje iz snijega podigla njegova snježava ruka, tražeći da je neko prihvati — ako ikoga ima tu. Riječi su mu se — izgovorene kroz teške rane, stapale s cviljenjem ranjene zvijeri. Podjednako krvava i snježava, i zbog toga strašna i divljačna, zvijer se okrenula ka dignutoj ruci — a odmah se zatim okrenula svome repu, polazeći da ga zagrize, i pri tome padala. Padala je tamo i ona ruka.

Bili su podjednako u nevolji. I podjednako bespomoćni.

A zatim su vuka stale da izdaju stražnje noge — vukao ih je, ali se nije predavao; bauljao je mučno i poiako, i odnekud izgledao kao da je iznova postao štene koje se sada — prvi put, opire na svoje nejake noge, i prvi put gleda ovaj svijet . . .

Glavu — veliku i mušku, držao je visoko. I cvilio tako kao da doziva nekog kog je imao u društvu, pa ga — u ovom tresku od pušaka, i u ovoj gori punoj ljudskog halaka, izgubio! Glas mu se gubio kao u pustinji, pomiješan s ljudskim glasovima, koji su se također gu-

bili — na umoru. A odziv na sve bio je lom — onaj koji prave bombe i topovi, a u gori drevnoj i smrznutoj, sliven u jedan neprekidni tutanj, od kojeg se potresala zemlja, mračilo nebo, povijalo granje — a niko nema majke da ga čuje . . .

Pred lešom na koji je nagazio — a ne mogavši da ga preskoči, vuk je stao. Kožne kulete na Austrijancu ponjušio je, stao prednjim nogama na fišeklije, i zatim se s mukom prebacio preko mrtvog tijela, škamučući i cvileći u isti mah, i pao. Grizao je — tako ležeći, ledenu koru snijega, i uvijao riđom krvavom šijom — jednako se smrti otimajući.

— Ja ne mogu da ono gledam — veli Mojsija. — Nijesam vidio kako zvijer umire. A vukove sam ubijao. Ali izdaleka. Nijesam znao da je to ovako . . .

— Sve živo umire na isti način — veli za njim Šućro. — Oprašta se sa pustim svijetom . . . Ovim dolje propisano je da se rode u Austriji, a da im kosti trunu na Mojkovcu; to je njihov propis; ništa se na zemlji ne može desiti što u knjigu nije zapisano . . . Svak ima sudbinu. Pa ona propiše. Njihova sudbina odlučila je da ondje leže. I onome vuku isto tako. Da leže zajedno.

— Jesi li ti to od nekoga čuo?

— Šta imam da čujem. Za svakoga postoji sudbinska knjiga, i u njoj je sve zapisano — sve što će se kome dogoditi: kud će hoditi, dokle će stići, i gdje će mu kosti trunuti u zemlji. Postoji ta knjiga; mimo knjige ne može se ništa; misliš li da može?

— Šta ti to tu meni pričaš? — kroz komadić leda u ustima pitao je Mojsija.

— Pričam ti ono što sam čuo i što se zna da je tako i da drukčije ne može biti. Sva su imena u toj knjizi zapisana; i tvoje ime, i moje ime — i imena careva, i

imena kraljeva, i kad će koji umrijeti. Sve ti se to zna, ako ti dosad nijesi znao.

— Znaš li još šta tako?

— Znam — veli Šućro. — Kad sam noćivao u hanovima idući u Pazar i Rožaje svašta sam čuo i zapamtio.

A za njim je nastavljao Mojsija — veli:

— Pomenu ti han pa me podsjeti, u hanu na Mioču pobio sam se s jednim Srbijancem. Ne valja noćivati u hanovima. Ovo ovdje nosim iz hana od toga Srbijanca, ali je on od mene ponio više.

Pokazao je dugu, davno zaraslu zasjekotinu na vratu.

— Svak u hanu ponešto pazari; ti si dobro pazario, a moga si i više dobiti; dobro te je taj Srbijanac nečim sjeknuo.

— Nožem — veli Mojsija. — Je li i to bilo zapisano u toj knjizi: da će me neko ubosti nožem?

— Jeste — veli mu Šućro.

— Kad bih znao šta još ima za mene.

— To se ne može znati. Ne bi ni valjalo da čovjek zna šta mu tamo piše; da zna, recimo, kad će poginuti; kad ćeš, recimo, ti poginuti! — pa to da znaš.

— A ko ti to kaže da ću poginuti!

— Kazano je to svima nama koji smo ovdje.

Ćutali su.

A onda će Mojsija:

— Nu pogledaj ka onom jastuku mahovine na onoj bukvi. Pogledaj onamo kud nišanim prstom — prva bukva nije, nije ni druga, nego je treća . . . — veli Mojsija. — Eno, Šućro, onamo čovjeka! Eno i drugoga — i eno *ih koliko ih ne treba, vidiš li ih?*

Otud su se približavali nekakvi vojnici, u odijelima neodređeni, pa se nije moglo znati čiji su. Izvirivali su iza stabala, protrčavali kroz lazinke — bojali se.

Povrativši bombe u torbu, Mojsija je uzviknuo:

— Naši su. Vidi nekakije kukavica što se boje. Ne javljaj im se, neka prođu; neka se za nas ne zavrzuje nikakav đavo.

Išli su pravo na Austrijance. Ugledavši na snijegu šinjele brzo su se spustili k zemlji.

Klepećući krilima niz smrzle grane, nekakva ranjena ptičurina pala je dolje u snijeg kraj njih — a s njenim padom čuo se i uzvik:

— Hej . . .!

Zatim se čuo drugi vojnik, popodignuvši se iza stabla:

— Hej vi tamo . . .

Kao da je bio gotov da gađa.

Austrijanski šinjeli nijesu se micali; nije se više micao ni onaj ranjenik, ni ranjena zvijer pokraj njega. Do jedino ona ptičurina — koja je, slomljenim krilima, udarala po smrzlu snijegu.

— Ruke uvis! — nastavljali su otud sve hrabrije.

— Hoće, hoće, kako da neće! — za njihovim glasovima, a za sebe, nastavljao je Mojsija. — Svi će oni dići ruke uvis, samo treba da im naredite; kako da neće — hoće, i vi ćete ih poslije odvesti u komandu i sebi prišiti od zlata medalje, kako da nećete.

Zatim je jedan iza stabla iskoračio naprijed, bacivši širok, zbunjen pogled po šinjelima. Primicao im se ukočenim, neodlučnim koracima — kao da naprijed i hoće i neće.

Šinjeli i vučina ležali su pred njima mrtvo; bila je sada mrtva i ona ptica.

— Ovi su gotovi . . .! — izgovorio je dolje onaj što je prvi prišao, a zatim stao — začudivši se: — Koliki je, ljudi, ovaj vuk!

Ostali su mirno izlazili iza stabala, nakađivali se nad Austrijance, i zatim se divili vuku:

— Uh vučine . . .!

Hvatali su ga za uši i dizali gore njegovu krupnu kurjačku glavu, i opet je puštali da padne dolje.

Mojsija i Šućro nijesu im se javljali. Uživali su u tome što su gledali — a neviđeni ni od kog, gledali su kako oni dolje prevrću leševe s grudi na leđa i s leđa na grudi i s njih skidaju bombe, satove, prstenje. Bili su se silno zabavili oko toga što su činili, i reklo bi se da nijesu hitali — jer je ponešto imalo za svakog.

— Viď . . .! — gotovo glasno izgovorio je Mojsija! A zatim je, lupnuvši šakom po kundaku, viknuo:

— Još tom vuku puhnite pod rep, pa produžite kud ste pošli.

Oni su se dolje prvo trgnuli. A zatim su stali kao ukopani.

— Koji si ti to što se ozgo javljaš? — pitao je jedan, iznenađen da ih neko gleda.

— Koji sam da sam, taj sat što si izvadio iz džepa toga Švabe da odmah turiš na leđa toga vuka i da lomiš vrat kud znaš! — doviknuo je odozgo, iza kamena, Mojsija.

— Što da lomim ja vrat! — ljuto i čudeći se odgovorio je čovjek.

— Što mi je tako drago; a taj sat odmah poturi dolje.

— A ko si ti te imaš pravo da meni danas naređuješ šta ću da činim a šta da ne činim? — ispravivši se, i nekako iskrivivši tijelo tamo otkud se čuo Mojsija, pitao je.

— Ko sam da sam, taj sat turi dolje, ako nećeš da zabodeš nosom u ledinu! Od kojih si te hoćeš ploča sa mrtvije konja?

— Od boljija sam nego ti; a koji si ti, more, hoćeš li se reći — te odozgo prosipaš toliku silu?

— Sad ću da te gađam, eto od kojih sam! — veli mu oštro, kroz zube, Mojsija.

Onaj dolje je omekšao. Veli:

— Hoćeš li ti to ovaj sat da uzmeš, pa zbog toga vičeš? Ih jedan sat . . ., šta mi je jedan sat. Imam ih ja četiri u džepu, jadan ti, i sva mi četiri kucaju. Ako po čem ne znaš koje je vrijeme, sad ću ti kazati . . . A ako se kažeš koji si, pa ako si nekakav čovjek, mogao bih ti jedan i dati da ga nosiš o vratu; na jednom je lanac a na drugom gajtan, pa izaberi koji ti drago — sa gajtanom ili sa lancem; a sada su ti tri ure do noći, da ti i to kažem.

— Poturi to!

A zatim je Mojsija ispalio iz puške; kao vreła žiška u studenu vodu pljusnulo je tane u stablo.

Dolje su se uskomešali. Govorili su čovjeku da spusti sat.

— Baci mu ga Radisave! Baci mu najgori; baci mu, Radisave, sat koji ne kuca.

— Svi mu kucaju, jadan — veli neko od njih.

— Ko ti kaže da mi svi kucaju; to ja samo velim njemu gore.

Kolebao se dugo, i najzad — nevoljno, spustio sat na riđa pleća vuka.

— Kuca li — pitali su ga njegovi.

— Šutite, ne kuca; nije mu od Beča zakucao — odgovorio je.

— Poturi još jedan tu pokraj toga! — glasom promuklim i prijetećim, iz kojeg se vidjela krajnja odlučnost da će gađati dolje u njih, uzviknuo je Mojsija.

Pogledavši žalosno družinu oko sebe, čovjek je spustio još jedan sat.

— Koliko ih još imaš? — pitao je Mojsija.

— Još dva — veli čovjek.

— Dosta ti je da nosiš jedan, a taj drugi ostavi dolje da ga ponese neko drugi — veli mu Mojsija.

— Može li da izabere za sebe onaj bolji? — čuo se neko od njegove družine.

— Svejedno mu je, živ mi, kad mu kucaju obadva — čuo se drugi.

Čovjek se opet opirao. Vidjelo se da je uvrijeđen, ali da ne može ništa da učini — kad je onaj gore u zasjedi.

— Ovaj mi je sa lancem, a ovaj s gajtanom..., pa ne znam za sebe koji da zadržim? — pitao je svoju družinu. — Gajtan je duži, a lanac je tvrđi — veli.

— Bolje ti je ono što je tvrđe — govorili su mu.

— To znam da je bolje — odgovarao je — volio bih lanac nego gajtan, ali bih ovaj sat na gajtanu volio nego ovaj na lancu, pa živ sada ne znam šta da izaberem; rđavo su ovo sastavili: na dobra konja rđavu uzdu, a na rđava dobru uzdu...

— Šta čekaš ti dolje! — viknuo odozgo Mojsija.

— Sad će, sad će; no ne može da se odluči koji će sat za sebe zadržati a koji će spustiti na ovoga vuka; o bože mili, koliki je ovaj vuk! — čuo se neko pomirljivo, a drugi za njim nastavio:

— Stan' popričaj, turiće ti sat, no bira za tebe onaj što je bolji.

Spustio je onaj sa gajtanom, pa veli tiho svojoj družini:

— Ni od jednog mu nijesam ključ ostavio, a šta će mu satovi bez ključeva; sat je bez ključa što i konjska ploča — pa neka nosi konjske ploče o vratu.

Tonuli su polako u šumu, iz koje je — onaj što je ostao bez satova, uzviknuo: „Ključevi su kod mene...!"

XVIII

Bili su vojska; bili su bataljon kojeg su čak i hvalili u komandama, a već su se bili prepali od juriša u koji su imali da utrče čim brijeg pređu — onako mrki, povijeni naprijed, od prošlih juriša premoreni, i prestravljeni.

Sustizali su jedan drugog u trci — i uzgred se, trčeći, pozdravljali, izgovarali riječi besmislene koliko da nešto kažu — dok su s ove strane brijega, jer poslije neće imati kad. Kao da su tamo, s one strane, imali da uhvate nekakvu svoju neizmjernu sreću, a imali su, samo, da čuju onaj strašni poklik: juriš! — od kojeg ih je pamet ostavljala.

Zelene oštrice bajoneta i sungija svitkale su im na puškama kao kakvi plameni jezici — a išli su da probadaju! I da sijeku. I da raskidaju. I trčali su tamo koliko su mogli, ne izostajući ni zbog rane, ni zbog glave — ni zbog djece, ni zbog žene i zemlje, ni zbog toga da ostanu živi i pričaju kako je bilo... Prestizali jedan drugog. — I družina družinu. I mlađi starijeg. I nadirali prema kosini brijega kao kad su, za vrijeme između vojni, na svadbama nadirali da ugrabe košiju. Ni brat brata nije čekao. Ni kum kuma. Ni zdrav bolesnoga.

Ni vičan nevična.

Mogla se s vrha brijega dolje na drugoj strani vidjeti samo tama.... Kao da su se u njoj propinjali mladi konji, dižući snijeg kopitama... Ponekad se činilo kao da se dolje vrše žito; da su se okrenula nekakva golema tvrda gumna po kojim igraju konji — jer dolje je bahtalo... I ubijalo zemlju kao kad se zemlja gnjeca za crepulje...

Bile su se vojske smiješale.

Bili su Austrijanci navalili da prođu.

Bili su se razvili u potkovicu, a čelo potkovice nazubili noževima. Čelične žvale škamutale su. Bio se čelik udario o čelik — ljut, pa strašan zbog toga.

Kratak, a glasan — jer je jak.

I uz sve to — hruštanje obuće po ledenoj kori snijega kao da se svlače plastovi sijena niz strminu.

Kao da je na moru tonuo brod, za kojim će ostati klobuci pjene, i pusta voda...

Da nikome ruka sa obale ne mahne...

Klicali su samo oni koji su tamo trčali. Ili su vikali bilo šta — koliko da je više urnebesa. Otvorenih usta i kabanica raširenih, sa bajonetima ustrijemljenim naprijed, ulijetali su u užas gotovo slijepo, i činili ga još užasnijim.

Dahtali su dok su se boli, sjekli, i udarali kundacima — i jedan i drugi, i na prevrnuti skorjeli snijeg padali meko — tako kao da nemaju svoje težine.

Na kraju poljane — na kojoj se kovitlalo, nahrupila su na Mojsiju trojica. Jedan je bio Austrijanac, a dvojica Crnogorci. Odmah ih je poznao — bili su to Radovan i Đukan; bili su skočili na Austrijanca da ga zadave. Zavaljivali su se u snijeg — dolje se rvali, ustajali odozdo zapuhani, da se opet uhvate. Upali su u nekakvu rupu i dolje se u njoj koprcali, sijevali rukama i nogama, i stenjali. Ukazala bi se ozdo glava, pa noga, pa ruka, kao meso iz kotla na jakoj vatri.

— Hej...! — viknuo je nad jamom Mojsija. Ruke i noge su se samo još više zakovitlale, prašina snijega još više se digla — i kroz nju kao ispod zemlje, došao glas. Govorio je to Radovan — veli:

— Đukane, brate! On me udavi. Ufati ti njega za grlo ako možeš, on me udavi.

Kao da su se našli pod punim kolima koja podižu, pa ne mogu.

— Ne da se za grlo, ali će se dati da ga ufatim za onu stvar — a to mu je gore nego i za grlo; no je moju ruku osjetio pa se izmiče — mora da ga je još neko fatao za onu stvar pa zna kako je to. Je li te stegao baš za grlo?

— Jeste. A ako se ne odbranim... nemoj zaboraviti ono moje sukno u valjalici; raboš je kod tebe, Radovane, nemoj raboš izgubiti ako živ ostaneš; bez raboša ti neće dati sukno.

Veli Đukan, stenjući — a Radovan njemu, kroz kratak dah:

— Na tavanu... Za rogom više kace... Tu su one pare što sam ih sakrio od moje djece... Pa ih uzmi, ako živ ostaneš, i odnesi ih mojoj djeci. Neka mi oproste što sam pare krio. Bog mi je ovoga Švabu navalio za samu kaznu što sam pare krio.

A onda je — kratko, a oštro, kao da je posljednji trenutak, viknuo Mojsija:

— Gore...! Sad ću bombu...!

Prvi je na noge stao Austrijanac. Lice mu snježavo, glava gola; gleda sitnim zelenim očima — drhti. Za njim su se iščeprkala iz jame i ona dvojica. Kao da su se, poslije davljenja, jedva živi našli na obali. Vukla ih je zemlja da sjednu — da padnu, ali su ih noge održale; stajali su kao na ledu, a nemaju za šta da se prihvate.

— Vas dvojica na njega jednog! I ne stidite se dvojica na jednog, i on gornji. Nema vam više tako, nego jedan na jednog — pa koji hoćete; eto tako vam ja presuđujem.

— Niko tebe nije zvao da presuđuješ — dižući čakšire, veli mu Radovan.

— Jedan na jednog! Ako nijeste ljudske žene; pa kome obojci, kome opanci.

Mojsija se zatim okrenuo Austrijancu, digao prst gore, veli mu: „Jedan . . . , jedan . . ."

Austrijanac ga je gledao. Razumio je što mu veli, ali nije mogao da vjeruje u nešto tako — i jedino na što se odlučio bilo je da digne ruke; digao ih je iznad glave i tako držao — veli time: predajem se. Ali mu Mojsija nije uvažio njegove ruke, oborio mu ih je dolje i tražio od njega da se bori — „Jedan . . ., jedan . . ." Tražio je od onih dvojice da se odluče koji će u borbu s Austrijancem, jer — veli, nema vremena da čeka. „A ti, pogani jedna — veli Austrijancu — ne predaji se; ne primam, jadan ti, ja tu tvoju predaju da uvis digneš i ruke i noge no hajde zaleti se na jednog — na kojeg hoćeš", i opet gore podiže prst. Stajao je uz njega kao čobanče uz svoga bika kad ga hrabri na borbu.

— Čik po jedan od vas dvojice, čik na mojega — evo vam ga! — veli onoj dvojici.

— A što ti to držiš švapsku stranu? — kao ozbiljno veli mu Radovan.

— Za inat držim! Evo vam ga — čik! Ali po jedan.

— A što se ti sam ne zaždeneš na njega a mi da gledamo, no to tražiš od nas!

— E da ne gledate, no da se odmah izgubite, ako nećete da vas tu povaljam kao jarebice!

Postajali su trenutak. Bili grozno uvrijeđeni. I od svega što su mogli da učine, našli da je najbolje da odu.

Mojsija je — ostavši sam, stao da izaziva Austrijanca; tražio je da ga Austrijanac napadne prvi, a onda da se njih dvojica — jedan sa drugim, obračunaju kako mogu. Veli mu prstima da su jednaki, i da je razlika samo u tome što on ima pušku, i da ga bolje Austrijanac razumije, veli mu: „Ovako . . . Tap . . ., tap . . . !" Ali prije nego što je i stigao da to kaže, Austrijanac je digao ruke i predavao se. Mojsija je odbio i ovu predaju i

opet mu ponovio ono svoje — tap, tap. Govorio mu je i prstima i riječima da se pogleda koliki je; da je jedna švapska ženetina, i da je gori od one dvojice.

— Dolje ruke! — veli mu.

I on je brzo obarao ruke, i pri tome pokušavao da izrazi svoje čuđenje: zašto neće da uvaži predaju kad se on predaje, i kad ima pravo da se preda — zato što od borbe ne vidi koristi. I opet je rukama polazio gore.

— Ti to meni hoćeš da ideš uz nos; kad ja ne pristajem da se predaš, ti se ne možeš na silu predati; ja hoću da si ti slobodan pa da se nas dvojica ušapimo. A nikoga nema da nam pomogne — ni tebi ni meni, jadan ti, do jedini odozgo bog; eto to ja hoću. Dolje te ruke! Ja ti ne priznajem što ti dižeš ruke; svak bi tako mogao — gore ruke, pa hajd' uz ognjište . . .

Unio mu se u prsa i zagledao se u njegovo lice; gledao ga je odozdo gore, jer Austrijanac je bio viši. Vidio mu je puno, okruglo, bijelo lice, izgrebeno pločicama leda; žut i gust pramen kose, izmrljan snijegom, išao mu je niz čelo — činilo se da je to neki jak čovjek, ali da je sada bio bezvoljan da išta drugo učini do da ruke digne. Bile su mu lijepe, grubim radovima neištećene — tako da se Mojsija upitao: kojim li su ga to hljebom hranile; nekakav je to veliki gospodin ovaj Švabo; mora da je u svojoj zemlji bio neka velika sila, a evo šta je danas ovdje na Mojkovcu dočekao: da mu sada kažem da sjedne, on bi ili sjeo ili pao od straha. A kakav je mogao biti kod svoje majke! Samo ja tebi nijesam tvoja majka. Htio je tako nešto da kaže Austrijancu, ali nije znao kako će — pa je samo gledao kako se ovaj uhvatio rukom za džep i otud izvadio sat, otvorio ga i zatvorio, i htio nekako da mu kaže kako je on sajdžija; kako on popravlja satove i od toga živi. Jedno je uspio da Mojsiji dokaže: ma koliko da je jedan sat pokvaren, pa čak

neka je sav rastavljen i razdrobljen, on ga umije sastaviti i krenuti da radi.

Zagledao se u Mojsiju da vidi kako je to primio. Ništa nije vidio na njegovom licu do jednu jedinu sitnu misao: da neko radi ovo, a neko ono; da svak na svijetu ponešto radi. Ti eto radiš te satove. A sad ih ne radiš, sad si došao na Mojkovac. Gledao ga je kao da mu veli: ništa od tebe kad ti satove gradiš — od koje si pameti dolazio na Mojkovac kad satove gradiš. Kad vidiš da od tebe, pa neka si toliki u visinu i u debljinu, ništa nema; kad ti ne smiješ da se zaždeneš na mene a ni da primiš da se ja na tebe zaždenem. No samo dižeš te svoje ruke; taka sila na oči a dižeš ruke. Neću da se ti danas meni predaješ, a za tvoje satove me se ne tiče; nit ih ovdje prodaješ, nit ih ovdje kupujem — ovdje smo danas nas dvojica zbog drugoga... Ne primam te za zarobljenika — e valjalo bi ti!

Austrijanac je stajao kao da je poboden u zemlju, i da će tako i da ostane — ništa ga se više nije ticalo: ni vojna, ni Austrija, ni Crna Gora; ličio je na sat na kojem se opruga prekinula i točkovi prestali da se okreću.

— Hajd' pomakni se odatle i gubi se — veli mu i rukom i riječima Mojsija. Ljutilo ga je što sada neće da se pomakne, kao što ni prije nije htio da se bori. Polazio je da ga ostavi — tako stojeći, nek se neko drugi sa njim razračuna, a ako bude tako mirno stajao, neće imati mnogo posla oko njega. I tek što bi učinio koji korak, nešto bi ga navelo da se okrene i pogleda tamo Austrijanca. Stajao je jednako nepomičan. Gledao je nekud u daljinu, i izgledao grozno usamljen i opustošen — tako da se i sam Mojsija suzdržavao da ne poremeti njegov mir u koji je upao. I sam se zagledao tamo kud

je gledao Austrijanac — a tamo ništa nije imalo da se vidi, do visoki vrhovi crnogorskih brda.

— Hoćeš li ti kud ići? — veli mu, dajući mu rukom znak da ode. Ali se on nije ni sad pomakao. — Nećeš! No šta hoćeš? Ti koji si došao čak iz Beča da mi za inat dubiš na Mojkovcu! — veli mu, izmahnuvši puškom da ga udari. Promašio je;kundak mu je proletio odmah ispod lica Austrijanca, ali on na to ni okom ne trepnu, pogled iz daljine ne prikupi, a ni svoje odlutale misli. Ali je ruke i sad digao i time rekao da se predaje. Mojsija mu je opet oborio ruke, a zatim ponovo izmahnu kundakom, i ovaj put ga nije promašio. Tijelo se od udarca zaljulalo, noge se u koljenima raširile, i zatim brzo tonule u snijeg; pao je dolje sav u gomilu, sa grozno zavaljenom bijelom glavom, na kojoj se onaj — do maloprije žuti pramen kose, crvenio od krvi. Bio je mrtav, a činilo se samo da je sanjiv, i da mu misli i sad nekud lutaju. Čulo se odozdo, iz džepa, sa mrtva tijela, kako kuca sat — onaj kojim je dokazivao da je po zanatu sajdžija.

Mojsija je stao i gledao ga — sad tako mirna, ruku povaljenih po snijegu, koje se više neće dići da se predaju... gledao mu je na ruci prsten, iz kojega je — sa kamena merdžana, udarala u oči zraka kao strijela. Kao da ga je otud gledalo kakvo oko, sa mrtva čovjeka, pravo u čelo — i da neće prestati da ga gleda; kao da mu je govorilo: nećeš otići, ti si svezan za nas, ti si nama dužan... Pa šta ćeš ti sad! Uhvaćen si, nećeš otići.

Udaljavao se polako, a ona zraka sa prstena pratila ga nekako bludno kao što su bludno lutale misli Austrijanca onda kad je dizao ruke da se preda... Osjećao ju je na svome potiljku, gdje ga je bola kao kakav šiljak; išao je boden tim šiljkom sve jače, sve dublje — i činilo mu se da će ga ta zraka bosti ma koliko otišao daleko... Ne znajući šta čini — podigao je ruke gore, kao da se i sam nekom predaje.

Ispričao je Šućru šta mu se desilo. Stajali su uz dva debela stabla, priljubljeni uz njihovu koru — čekali; Mojsija veli:

— Ne mogu da se oslobodim onoga oka iz onoga prstena: hoće da me živog ispeče onim gledanjem.

— Tu je tebi strašno za pamet — tarući snijegom krvave ruke, veli mu Šućro.

— Kako strašno za pamet?

— Da od toga što ti se priviđa ne poludiš; da ne poludiš od toga oka šta te gleda — pričuvaj ti pamet svoju dok ti je cijela, a kad se načne... To ti je isto kao i sat kad mu se opruga skine s osovine pa stane da zvrči: čuvaj se da i ti ne skineš s osovine...

— Kako da se čuvam?

— Poznajem jednoga hodžu koji može da pomogne.

— Ja ću do hodže poginuti.

— Ako ti se vidi da ćeš poginuti, pamet ti ništa i ne treba.

Ćutali su. Dolje pod njima, pod vjeđom brijega, jednako se vodila borba — ona gluha, bez pucanja pušaka, u kojoj su se boli i sjekli. Otkinuli su se od stabala i utonuli u Radičev bataljon koji se u brijegu, nad dolinom, u nekakvom čičvarju, sakupljao da se prestroji i pripremi za novi napad.

Vojnici su sjedali na kundake, na panjeve, na kamenje — onako kao što kopači kukuruza na kraju posla sjednu na vrh njive da se odmore.

Oni bliži slušali su Radiča i prenosili onim daljim:

— Veli za Lipovčane...

— A šta to veli za Lipovčane? — pitali su oni što nijesu dobro čuli.

— Veli muku.

— A šta veli za Srbijance?

— Za Srbijance ne pitaj njega, pitaj mene: mjere puteve, nogu pred nogu... pa hoću, neću, a ja im ovdje čuvam stražnjicu; i to vam je, ljudi, istina u bogu jedinom — mene za to pitaj nemoj drugoga — i ako nije tako, nek me bog ubije — veli suh, na pušku oslonjen čovjek, zagledan u snijeg pred sobom. Govorio bi i dalje, da upravo na polovini njegove riječi nije pao pred njega vrh nekakvog starog bora pogođenog granatom. Zamukao je od toga pada — i pustio da izraste glas Radičev; nikad prije nije im se učinio tako tvrd. Nije ih hvalio, nije im ništa rekao do da će kao grabulje kad grabe sijeno rpegrabuljati bregove što su stajali zapadno od njih — kud su se povlačili Austrijanci; preći će ih s jednog kraja na drugi, sa bajonetima na puškama, i priteći Lipovčanima u pomoć.

Znali su pravac i znali su cilj. A znali su i šta sve biva kad se sudare prsa u prsa, a onda se prodjenu jedni kroz druge — i ako je neko ostao živ, opet se vraća da se prodijeva — sve dokle se ima koga bosti; užas ih je hvatao od takvih susreta — a išao je jedan takav — onaj ispred kojeg zaćute, ili se dadnu u galamu, ili u pjesmu, ili u bockanje riječima — a neko u plač za nekim svojim koji je već juče napadao a danas ga nema da oštri bajonet.

Isukivali su bajonete i noževe i oštrili ih; oštrili su ih ognjilima — onako kao što se brusevima oštre kose pred nove otkose trave na livadi. Zagledivali su u to što su činili, i prstima prevlačili od vrha do pete niz sječivo, ne čuvajući mnogo prste.

Glasovi su im podrhtavali, sječiva u rukama poigravala, i poigravala su im koljena — od straha, pred juriš.

Stali su da kliču i viču unaprijed — kako su to često činili pred borbu, a gotovo nesvjesno.

Slušajući posljednje Radičeve riječi — pred skok, a kroz svoje klicanje — njima se činilo da on i ovaj put čita iz one svoje knjige u kojoj je bilo zapisano ime svakoga od njih — život, i sve drugo, i najzad smrt. Nije ih pominjao po imenima, a svakom od njih činlo se da je već čuo svoje ime, i vidio kako je iz knjige iščupao onaj list na kojem je bio zapisan. I zbog toga, od nekakve muke u sebi — a ne znaju kakve, prevukli bi žestoko ognjilom niz sječivo.

Htjeli su da doznaju — bilo kako: hoće li se dogoditi ta nemogućnost da ostanu živi; htjeli su to da doznaju iz očiju jedan drugome — gledali su se pravo u oči i pitali u sebi: šta ti to veliš za mene? I pri svemu tome nastojali da se šale i da se vesele, a već jasno videći koliko su turobni.

Pokušavali su — svaki za sebe, u svojim mislima, da odbiju slutnju da će se baš sa njim desiti ono . . ., i da se neće vratiti, i od takvih misli u sebi pomicali se sa svojih mjesta — tražili neka mjesta ugodnija, iskašljavali se iznova, disali glasno, i šalovima ponovo zavijali glave, tako da su im se vidjele samo jagodice, oči, i brkovi, naježeni i crni.

Obuću pritegoše; sve što je trebalo da se pripuči i priveže — privezaše i pripučiše, i ustadoše.

Imali su da idu brijegom, kroz nekakav prorijeđen zabran hrastovine — a onda da se sruče niz njegove padine, niz koje će bosti, tjerati, stizati — i padati.

Imali su da tu padinu preskoče na juriš, i priskoče u pomoć Lipovčanima.

I prije nego što to učine, stali su da vide kako će; svaki je sada birao svoj put — tražeći onaj spasonosni: s ove ili s one strane stabla, s ove ili s one strane nekog brežuljka, pramička magle, stuba dima, popanule tame,

uzavrelog ljudskog vriska, i jauka, halaka, ili kroz njih, na nož.

Razrijediše se — poviše se k zemlji i ustrijemiše naprijed pred skok.

Bili su kao kakvi zupci od željeza zacenuti da se zabodu...

Poletio je cio bataljon rasturen široko niz kosinu brijega — a već kličući od samoga vrha.

Odoše...

Iskidaše nogama snijeg i zemlju; odoše...

XIX

Napisa izvještaje komandi brigade o ishodu borbe na predjelima oko Razvršja gdje se toga dana borio njegov bataljon — i do njegovog, desno i lijevo, gornjomorački i dva bataljona iz akovske brigade; bila je to borba za preuzimanje položaja koja se gotovo cijelog dana vodila u jurišima na bajonet i nož s obje strane, a po vremenu maglovitu, tako da je nekoliko puta dolazilo do sudara prsa u prsa i do takvog miješanja vojske da je od svih načina borbe bila moguća samo borba bajonetima. „Prošao sam pred veče, kad se magla bila uzdigla — pisao je Radič — kroz cio prostor na kojem se vodila borba, i vidio da je najveći broj austrijskih vojnika koji su ležali na bojištu bio izboden bajonetima. Mislim da je ovo posljedica — najprije junačkog srca naših vojnika, a poslije i toga što su naše puške moskovske duže od pušaka austrijskih, a bajoneti na njima duži od noževa na austrijskim puškama. A to su bile dvije prednosti kojima smo nadmašivali Austrijance, i više ih

pobili nego protjerali. I sada je u našim rukama cio onaj dugi gorovit predio na kojem su Austrijanci, probijajući naš front, htjeli da otvore vratnice i dohvate se Bjelasice — ali im je danas taj put zatvoren, kao što će im i ubuduće biti zatvoreni svi njihovi putevi kojim bi htjeli da izađu pred Srbijance i zarobe ih u našoj zemlji kod nas živih. A da to ne mogu učiniti, pokazala je i naša današnja borba na Razvršju, u kojoj naši ljudi nijesu zaostajali za lavovima — a neće zaostajati sve dok i jednog ćesarskog vojnika opažaju. Ovo što vam pišem vojnici izgovaraju svakoga časa, i s tim mislima na srcu i pobjeđuju, pa ja ovo ne bih pisao iz drugog razloga — da ovoga časa upravo ne mislim na taj njihov veliki duh, i na to da se danas na cijelom Balkanu čuje još samo njihova puška — slobodica".

Dalje su išle brojke — koliko su u snijegu i granju poslije bitke zatekli ubijenih i ranjenih Austrijanaca, koliko je zaplijenjeno pušaka i municije, i najzad — koliki su bili gubici njegovog bataljona da se na kraju zadrži na nekom starcu koji mu je oduzeo puno vremena i zadao mnogo brige; pisao je o njemu opširno: ko je, odakle je, zbog čega je došao — i od svega što je u izvještaju bio napisao ovo o starcu činilo mu se najčudnije, ali i tako nešto što nije da se u izvještaj unosi, jer ga čini dugim i otklanja pažnju od glavne stvari.

Sjedio je na klupi za stolom od dasaka — poređanih s kraja na kraj kolibe, i čitao ono što je bilo napisano o starcu, pa onda — ne znajući da li i o njemu da izvještava ili ne, povukao perom niz cijelu stranicu papira i izbrisao ono o starcu — pitajući se, još jednom: da li griješim, ili ne griješim što starca brišem?

Pero mu je stalo, a išle misli — i slike tjerale jedna drugu, i opet je vidio tu drevnu starinu kako sjedi na klupi i priča mu zbog čega je došao.

Poznao ga je; bio je to Vidak Kuč; nije više — zbog svoje starosti i teška snijega, mogao da vodi žene s hranom vojnicima od sela do fronta, i bio se oprostio sa ženama na pola puta ka Mojkovcu, gdje je bio zapro u snijegu i stao, a ženama rekao da idu same — on dalje ne može. Skinule su tovar hrane s jednog od konja, i natovarile Vidaka; vratile su ga u selo, gdje se ugrijao, odmorio i oporavio — a onda, od dvojice unuka, gotovo djece, zatražio da ga odvedu na Mojkovac. Rekao im je da dugo neće živjeti, da su mu dani odbrojani, i da neće da umre u kući, u postelji — gdje mu niko od predaka nije umro, nego u boju, od puške i sablje, pa hoće i on tako — da mrtve kosti na zasrami; hoće u borbu, u kojoj neće ništa drugo moći da učini do da pogine a preko toga — za svoju čast i svijetao kraj svoga dugoga ratničkog života on drugo ništa i ne traži. A to će naći na Mojkovcu gdje se brani „otačestvo crnogorsko vaskoliko od Ćesarevine."

Radič ga je vidio kad su ga, pred kolibom, skidali s konja njegovi unuci; nije ga odmah prepoznao, jer je bio obučen tako kao da je pošao u svatove, crveni njegov džemadan sa pucima od mjedi, od plave čohe čakšire, pojas trabolos i za njim, zaboden zdesna ulijevo, crnogorski samokres na kolo, nož s koricama od kosti i šarama od srebra, i sablja o kuku — nijesu imali nikakve sličnosti sa onim njegovim odijelom u kojem je od sela na front odvodio žene sa hranom. I prvo u šta se — poslije njegovog prazničkog ruha zagledao Radič, bilo je lice Vidakovo; bilo mu je sada lice suho, bilo mu je od starosti zbrčkano, od mrazova crno — tako da su se, do stravičnosti, na tome licu isticale kosti, koje su — pravilne i skladne, govorile da je taj starac u svojoj mladosti bio lijep čovjek.

— Ovo malo duše donio sam da je ovđe prospem; pomozi bog! Ako ova djeca umjednu da me posluže, poradiću da ovu glavu koju nosim... već je navelo ka osamdesetoj, zamijenim za švapsku glavu — ako ima i kod njih mojih vršnjaka, i ako umjednu ova djeca da mi pripomognu; a ako takija kod Švabe nema, i ako od djece nemadne ništa, ja nek odem kako bog hoće, a i bogu će biti milo što ću umrijeti na ovome mjestu, koje se spominje u srpstvu vaskoliku od Miloša do dana današnjeg: nek je mrtvim slava a živima fala, eto tako — od mene, a od drugija nek im je i više i bolje — kako ko hoće i kako umije; ja sam star, pa ne umijem. Nazvah li ja boga?

Radič mu veli da je nazvao a on nastavio:

— Idem mu na istinu; treba da ga ovo nekoliko sati, koliko mi je još ostalo života, stalno pominjem, da me ne tura, kad mu dođem, na neke svoje velike ispite što sam zgriješio za života a šta dobro činio.

Ćutao je. Vrhom štapa kuckao je dolje u pod, gledajući u to što čini; a uistinu gledajući u svoj protekli život kao u kakav dugi put kojim je prošao, i koji ga je zavodio desno i lijevo, izvodio na svijetle strane a još češće uvodio u tamu — i sad je sav taj pređeni put držao u oku kao kraj konca s razmotanog klupčeta među prstima, a nekako tako kao da će da kaže: nema više, snaho, ovoga konca! Vido je tamo negdje Skadar. Pa Đakovicu, pa Jedrene, pa Sarajevo; pa Ulcinj, Bar i Plav, pa mnogo dana i mnogo godina, i mnogo bojeva i razbojišta, i sve je to bilo kao brojanica na kojoj je držao posljednje zrno: da svjatit sja ime tvoje, da bude volja tvoja...

Sjedio je na drvenoj klupi, sa lijeve strane od prozora, a prema Radiču — i takav kakav je bio: u ruhu svečanu, u bojama koje su mu od njegovog visokog stoga godina obarale barem desetak, izgledao je kao da je

sjeo na prijestolje, na kojem će ostati kratko, ali kako valja.

Nešto sebi nedostupno vidio je Radič u tome dubu, i nije umio da se drži drukčije — do kao pred njim njegovo đače kad je bio učitelj; i sve što je htio da mu kaže ličilo mu je na lekciju koju đače nije naučilo.

Zagrijan rakijom — a poslije ćutnje sa ženama koje je vodio po frontovima da odnesu hranu, on je sada — u društvu muškom, a pred smrt mušku u koju je išao, osjetio potrebu da se ispriča za sve što je godinama ćutao — kad već ima neko da ga sluša, i stao je da priča tako kao da s listova neke svoje životne knjige pročitava ono što mu se otvori; nijesu ga u tome brkali, do što bi ga, kad suviše zastrani, njegovi unuci — neprimjetno i lako, gurnuli rukom u koljeno, onaj s desne strane u desno koljeno ,onaj sa lijeve u lijevo, da ga opomenu. Činili su to nekako tako kao da su se o tome dogovorili prije nego što su ovamo došli: da ga unuci opominju, a on da se na to ne ljuti, i nije se ljutio — do što bi malo zastao sa pričom: da vidi šta je nemudro rekao. I kad bi našao da ništa nemudro nije rekao, odbio bi dolje koljenima i u patos lupnuo štapom — da ga ne smetaju. Ali im ne bi ništa rekao — pa je izgledalo da su se i o tome dogovorili — da će im odbiti opomene, kad se s njima ne slaže.

Zadržavao je — usred priče, svoj dugi pogled ispod gustih vjeđa kao ispod kakvih streha na svoje unuke kao da njima i priča priču — i kao da im sada, kad će da umre, ništa drugo i ne ostavlja do te svoje riječi, i ta nova, od čohe odijela na njima, u kojima su izgledali kao da su sjeli u cvijeće.

Obrisao je — poslije rakije, kao snijeg bijele kosmate brkove, koji su mu išli do ispod brade, dajući licu izgleda suha panja niz koji se objesila mahovina, i nasta-

vio gdje je stao — na nekoj stranici svoje knjige, ondje gdje se ona sama otvorila:

— Prolaze li Srbijanci, komandire? — pitao je, gledajući svoje unuke kao da njih pita a ne Radiča, i čekao odgovor. Radič mu je odgovorio da prolaze, a zatim mu veli: da on ne treba da umire, i da nije nimalo lijepo da čovjek ide sam u smrt, jer umrijeti nije nikad dockan — i kad god se umre, prerano je. Starac mu je rekao da ga za to ne pita — nego da ga pita za Kosovo, veli:

— Hoću da se sretnem sa Milošem.

— Ne — veli mu Radič. — Ni to nikad neće biti dockan.

— Hoću da se sretnem s kapetanom Tucanjom.

Radič je spustio čašu iz ruke. Gledao je Vidaka u suho lice. Nije bio čuo za smrt Maksimovu.

— I sa jednim Turčinom sa Redžepom — ako nam vjere dopuste da se sretnemo, a ako tarabe što nas dijele budu visoko, ja ću skočiti te ih preskočiti; čovjek kad umre podmladi se, čuo sam — a kad sam nekad bio mlad, sve sam ove naše tarabe preskakao pa ću i te božje — ako mi bog pomogne; hoću da se vidim sa Redžepom i da mu kažem: sunce ti iz čela, ovo rajsko, svijetljelo, kad si stao uz našeg Maksima pred švapske puške; ada komandire, ne znam kako te po imenu zovu zar i to nije bilo po svojoj volji, a ti meni veliš da ne umirem po svojoj volji — a nijesi vidio kako su se ova dva moja unuka namrštila na tvoju riječ, koja ti sa tvojim oproštenjem nije bila junačka.

Unuci ga nijesu gurnuli na te riječi. A Radič je izgledao tako kao da ga ne vidi — vidio je u svojim mislima, Maksima Tucanju i Redžepa, i bilo mu jasno da su mrtvi; klimnuvši glavom pozdravio ih je — a zatim se dao u tupu ćutnju, kroz koju je, zapitkujući kratko i rijetko,

doznao šta je sa njima bilo. I dok su Vidaku misli išle na Kosovo, kroz koje je gotovo uzviknuo:

— Ostalo j opet pusto Kosovo! — Radič je mislio: „Ostale su same Umka i Despina!"

— E bog ubio i to pusto polje, kad mu je sudbina da nije srpsko no da je đavolje; hoću da se pogledam sa Milošem u oči, hoću da mu kažem da je pusto Kosovo, da u njemu više Srbina nema; bože me oprosti, šta ću da mu kažem — to je strašno i za onaj svijet, a kako da nije za ovaj ljudski u kojem je Kosovo pusto!

„Da li je Despina još sa njom? Kako li su izdržale tugu za dvojicom; Umka za ocem?"

— A što si, gospodine, to dopustio — da u njemu Srbina nema!

Radič je digao glavu, gledao ga, pa mu veli:

— Poznaješ li ti mene?

— Nijesam imao tu svoju čast — počinjao je nekako svečano Vidak, istrgnut iz svojih riječi pa zbog toga zbunjen — kao da mu je nekakvu knjigu iz koje je čitao, Radič najednom zatvorio, pa mu sada valja da govori napamet — veli: — tu čast dosad nijesam imao da se gledam s tobom, komandire, a eto sudbina mi je dala da vidim i tvoje svijetlo lice prije nego što umrem — i neka je fala bogu za to.

— Vidjeli smo se nas dvojica — veli mu Radič.

— Zaboravljam. Ono što je bilo nekad davno, dobro pamtim, pamtim i ono što ne treba — i dobro i zlo, a ono što je iz bližeg vremena zaboravljam; a kad ti veliš da smo se vidjeli, nek je tako kako mlađi kaže; nu podsjeti me kad je to bilo, pa ako mognem ovu svoju pamet da potjeram prutom, može biti da ću se i sjetiti da sam gospodina komandira nekad vidio pa smetnuo s uma — neka mi je oprošteno s tvoje strane.

Izlazila im je sada — iz priče Radičeve, cijela slika onih žena, jutra onoga na Sinjajevini, kad su se budile i spremale tovare hrane da se natovare i nastave svoj put ka frontu — koji je tada bio na Ćehotini i donjem Limu, i na koji je Radič, pošto su ga odvojili od Umke, išao bez imalo volje — sa onim ženama i ovim starcem koji ih je vodio, razapet pred njima na puški kao na krstu. Radiču je tada izgledao kao da ih iseljava iz ove zemlje u neku drugu nepoznatu zemlju, a daleku — i ne od svoje volje nego od nevolje, kao nekad Arsenije Srbe . . .

— Znam sad — prisjetio se starac — te sam ti pričao o onome Grku sa Skadra; i istinu je meni rekao onda onaj Grk: da smo mi jedan narod sposoban za nauku, ali nam — da knjigu učimo ne daju naša ratovanja; ni da se veselimo ne daju nam naša ratovanja, ni da zapjevamo na svadbama, ni da se ženimo ništa nam, veli mi onaj Grk, ne daju naša ratovanja, a da nam daju, mi bismo bili jedan narod prvi i svakom bismo narodu mogli reći: potamo se da tu ja stanem; baš tako je meni govorio onaj Grk, a ja tebi. A da je to bilo davno, ja bih te zapamtio, no je bilo nedavno pa smećem s uma, i naljutim se tada kad smetnem s uma i sitd me među ljudima; nek mi je oprošteno s tvoje strane što sam ponešto zaboravio, a nije od volje nego od godina, od mnogija, od pustija. Trebalo je davno da ovu zemlju što mi je duša nosi predam zemlji, a dušu bogu, da ne benavim — pa da me ovi moji unuci ne gurkaju rukama u koljena, kao što me i sada gurkaju da ne benavim. Nemadoh kada ni da umrem kako treba, a sve se vukući pred onim ženama; pusto li im je sada bez mene — taman kao i Kosovu bez Srbina, aman đetiću! — pa benavim, a potjeraj me u ranšija vremena . . . kazaću ti s kim sam kada ručao, i šta su snahe načinle za ručak.

Ispio je rakiju — ispio je i Radič, otkako je čuo za Maksima Tucanju i Redžepa, on je sve češće ispijao, a starac se trudio da ne zaostane.

Preko svega što je — uz izvještaj komandi, bio napisao o starcu, Radič je prevukao perom od početka do kraja — tako da su sada pred njim stajale dvije ukoso prekrštene linije i značile da se nešto odbacuje. A misao ga je jednako mučila: šta je to, i da li su trebale te dvije linije, ili je moglo da ode komandi i to o starcu. Bio je sada sam u kolibi, i nije prestajao da pije. I — koliko piće, toliko i pričanje onoga starca, baciše ga u neku tupu ćutnju i razmišljaše o sebi samom, o bataljonu, o ljudima i njihovim sudbinama, i o nečemu što se nikoga nije ticalo i što se nikada nije dogodilo a moglo se dogoditi. Koliko sam nekad izgubljen pred ovim ljudima koji se skupa nazivaju bataljonom! — veli u mislima; koliko sam nejak — i samo jedan učitelj a ne i komandir koji pred njima stojim, a oni stoje pred onaj svoj skok u krv; koliko ih tada ne poznajem — i ne vidim drukčije do kao kakva sječiva; tada ih se i sam bojim, boji ih se i zemlja pred njima, i sam đavo.

Napisao sam izvještaj — ali ono pravo ostalo je u meni... Gospodine komandante...! Onaj se starac nije vratio iz borbe, i nijesu se vratili ni njegovi unuci. Da i to napišem? Ili ne napišem? Štap mu je tu. Ostao mu je na klupi gdje je sjedio. Tamo kud je pošao, nije mu trebao; oslanjao se na svoju sablju — o dokle...! Ne znam otkud mi takva misao: da starci uvijek ponešto ostave tamo gdje sjednu da se odmore... Uzimao sam u ruke njegov štap; koliko na njemu čvorova...! Klenov je, od drveta, a drvo raslo na tvrdoj zemlji — na kojoj to zemlji? Ovoj... Saviti ga ne možeš, a ni slomiti — jer prije bi koljeno slomio. Uglačan je rukama od dugog držanja. Od onih čvorova na starčevim prstima... Više

ne prate jedan drugog; razišlo se društvo — jedan tamo, drugi ovamo . . .

Starci uvijek ponešto ostave tamo gdje sjednu da se odmore . . .

Mnogo sam pio.

XX

Komanda brigade bila je daleko. Radič nađe da će izvještaj najbrže odnijeti Mojsija; pridodade mu jedno momče, kojem je bilo ime Rafailo — bio je Rafaila već ranije odredio za pismonošu i sad je uz Mojsiju imao da upozna one nestalne puteljke i prtine koje su vodile do komande; vodile su kroz goru, kroz bespuće — kao što je svaka ljudska stopa koja se na snijegu mogla vidjeti vodila u nekakvo svoje bespuće, i izlaza gotovo nije bilo ni na jednoj strani, jer vojske su se bile izmiješale i kretale su se kao neman sa stotinu hiljada svojih glava; nevičan je lako padao u čeljust.

Išli su kroz šumu.

Išlo je veče — vrijeme kad gudure i provalije, pokrivene snijegom, izgledaju ravne — jedna ravna bjelina u koju se noga slobodnije baca, i oko slobodnije vodi naprijed.

— Mojsija . . .!

— E . . .! — dozivali su se, koliko da čuju jedan drugog.

Upadali su u tamne a duge hodnike između debelih stabala, natkrivenih gore kitinom — i tada se sve češće dozivali

Noge su im bile otežale. Vukli su ih kao kakve stupe. Jagodice im je pržio mraz, a prste grčio.

Bili su mladi, mladi i jaki, i bili su upregli svu svoju snagu da pregaze goru i odnesu izvještaj u brigadu. Bunili su se samo oko pravaca; zbunjivao se sada i Mojsija; kud li treba dalje da okrenu — gore li, dolje li, desno ili lijevo, i kao i svi mudri putnici, stajali da malo o tome razmisle. Pitali su se na kojoj strani izlazi sunce i na kojoj zalazi, gdje je sjever a gdje je jug, i stalno ruke pružali razroko — jer se u određivanju strana svijeta nikako nijesu snalazili. Nijesu se više snalazili ni u tome na kojoj je strani Tara, na kojoj Lim, na kojoj Kolašin — i na kojoj „švapski front".

Išli bi tamo kud bi se već složili da treba poći — a znajući da su puno vremena izgubili u zastajkivanju i zasvrćanju, gotovo bi potrčali — da namire izgubljeno.

Mojsija, koji je išao naprijed, najednom je stao kao da ga je neko dočekao rukama u prsa; krivio je šiju i slušao — a ono što je čuo ličilo je na kucanje sata; kao da je negdje pred njima u šumi kucao veliki zidni sat. Skinuli su šalove sa ušiju, da čuju bolje.

— Šta je ono . . .? — veli Rafailo.

— Ne znam — veli Mojsija. — Kad su ratovi, možeš da čuješ i ono što nikad nijesi čuo.

Išli su dalje kroz goru, a u uši sve glasnije dolazilo ono kucanje; ponekad bi im se učinilo da to neko dokon stoji u šumi i kucka u stablo. I od svih glasova što ih je gore danju i noću izbacivala iz sebe, ovo je bio jedini njen bezazlen glas. Kuc, kuc . . ., pa prestane; prestane isto onako kao kad majstor teše drvo pa odbaci sječivo i okom nišani niz ono što je tesao.

Putanjak ih je vodio tamo, i još samo nekoliko koraka, i još samo nekoliko stabala i oni će moći nekome da kažu: „Hej, majstorišeš li!" Zagledali su se u stablo i vidjeli da gore na granama stoji čovjek; izmahivao je čekićem u ruci i udarao u klin. Bio je bijel od kitine,

koja je po njemu napadala s grane — pa zbog toga kao kakva prikaza, koja je od svega što đavo i čovjek može da čini najradije izabrala da u stabla zabada klinove.

Vukući se kroz duboku prtinu, a oštro motreći gore — oni su vidjeli da to Austrijanac postavlja žicu za telefon; dolje na zemlji stajala su još dvojica uz stablo, s makarama žice pokraj sebe — čekaju da onaj gore zakuca klin, pa da mu odozdo dodaju žicu; cupkaju nogama na oštru snijegu, puše na lule, lule im svitkaju.

— Hajde da mu pomognemo — podižući pušku k jagodici, veli Mojsija kroz šal na ustima. — Onaj gore na drvetu moj je, a ti uzmi na nišan one na zemlji. Hajd', bože pomozi . . .!

Od mraza zgrčen prst položio je na oponac puške; meta su mu bila od kitine bijela pleća Austrijanca na stablu; bio mu je okrenut leđima, i — ne sluteći da ga puška gleda, ravnomjerno, kao kad na vjetru grana kuca o granu, udarao čekićem u klin.

— Hej! — iz tišine šume, iz grla promukla, viknuo je Mojsija. Ruka gore ostala je izmahnuta, kucanje je stalo — kao što najednom stane sat. Bijela gomila od čovjeka pošla je da se brzo okreće — ali nije stigla; bio je pogođen među pleća. Čekić iz ruke ispao mu je. A onda je počinjao i sam da pada — ali su ga dočekale grane, smrzle i tvrde kao rogovi, i zadržale ga da ledbi u vazduhu, raskriljen kao kakva noćna ptičurina. Visio je kao da je gore o konopce obješen, i činilo se da će padnuti čim se zaljulja to što ga drži, ali nije pao — ostao je na grani i ličio na konjanika u nekakvom previsokom skoku, strašno oslikan prema nebu.

— Više ne kuca — veli Mojsija.

— Ali se, eno, miče i kao da će opet da kuca — veli Rafailo.

Ranjeni — ili ne ranjeni, ona dvojica što su stajali uz stablo potonuli su u snijeg, i više ih na oku nije bilo; ispadnuvši iz usta, jedna lula svjetlucala je na površini snijega svjetlošću svica u travi.

Skorjeli snijeg pod njihovim nogama zazvečao je kao da se osipa gomila oraha u praznoj sobi; činila im se sada šuma prazna, i oni pošli slobodnije. Utonuli su u mračne hodnike između stabala, očiju izbečenih da bolje vide; polazili su čas na jednu čas na drugu stranu, ne znajući koji je od bezbrojnih hodnika u gustoj tamnoj šumi onaj kojim treba da uprave. Kao da su se — najednom, našli u spletu nekakvih sokaka koji izviru jedan iz drugoga, zapliću se, brkaju i miješaju, i najzad se vežu u zavezak kao kakvi zamršeni konci, bez svoga kraja.

Ohbrabrili bi se i krenuli jakim tvrdim koracima naprijed, vjerujući da su najzad našli onaj pravi sokak, i ubrzo zatim uviđali da to nije onaj pravi, vraćali se natrag, tražili, stajali; stajali su ukočeni od zime, izgubljeni među drvećem, i prepadnuti.

A noćna se tama zgušnjavala.

Gora tonula u svoje ponore . . .

Izgledalo je da je sve umrlo, ili da će umrijeti prije pola noći; ostaće samo da se preko mrtvih valjaju tmice . . .

Na koja to vrata da pokucaš?

Kojoj to majci da pustiš glas?

Ništa noćas nije imalo majke . . .

Posrtali su — koliko od umora, toliko i od leda u svome tijelu, jer ledili su se, i gotovo kroz san prolazili hodnicima, kojim su bili već jednom prošli.

Rafailo je — izgubivši s očiju Mojsiju, išao svojim hodnikom, u kojem mu se, u tami, od svakog stabla priviđao čovjek — dok najzad nije naišao na čovjeka;

stajao je oslonjen o stablo, lice mu bijelo kao kreda, pokraj glave mu, obješena o rame, strči puška. Ništa na njemu nije bilo neobično, sem što stoji u šumi — kao kakav putnik na svome putu kojem se ne žuri tamo gdje je pošao . . .

Bio se smrznuo. Od dodira Rafailova pao je.

Ležao je na snijegu kao odsječeno mlado stablo . . .

Sve je na njemu bilo crno, izuzev lica — lice mu je bilo blijedo i tvrdo kao kost; bilo mu se lice ukorubilo.

Nadnesen nad njim toliko, da mu je među usnama vidio komade leda, Rafailo se užasnuo od takve slike nekakvoga izgubljenog i sleđenog čovjeka i stao brzo da izmiče natrag, a malo zatim i da bježi; bježao je bez ikakvog pravca, tamo kud su ga nosile noge — niz nekakve strmine i strančine, niz koje je padao, ustajao, i opet se davao u trčanje nasrćući svud gredom na nekakve smrznute ljude, i nasrćući i oni na njega jer njemu se sada činilo da je svako stablo nekakav čovjek, smrznut.

I već oko pola noći bio je daleko od Mojkovca; bio je stao na putove koji su vodili ka selima, i u daljini već čuo pse.

U zoru je stigao u svoje selo Briježđe — s mislima u glavi da više iz njega ne izađe, niti se ikada na Mojkovac vrati — dok je vojna.

Stajao je pred vratima svoje kuće, ne usuđujući se da pokuca.

Imao je staru majku. Imao je kravu, kobilu i ovce — i sad ih čuo u štali iza kuće; čuo je kako kobila gricka sijeno.

Kucnuo je u vrata, i pokraj majke prošao kao sumanut. Rekao je — više za sebe nego njoj, da više neće natrag.

— Je l' te ko vidio da si pobjegao, Rafailo?

On je dotle već bio sjeo. Gledao je pred sobom u patos. Nije dalje imao kud. Ta vrata su bila posljednja tačka... Ona su bila i jedina vrata koja bi mu se otvorila — bjeguncu; zatvorila ih je za njim njegova majka — a zatim, ubrzo, udarila je u njih prva zora.

— Hajde među družinu; hajde, Rafailo, dok te niko nije vidio; ide dan, viđeće te selo.

Ništa nije mogla da učini, do da u krilo skupi svoje ruke i gleda ga.

— Kamene! — veli mu.

A poslije je ćutala, kao da više nema s kime da zbori.

Dolazilo je jedno krepko zimsko jutro. Niske, zatrpane snijegom kuće u Briježđu izrastale su iz noćne tame — i malo, pa su po seoskim sokacima stali da ničU glasovi žena, staraca i djece; ulazilo se u novi dan, i znalo da se ništa neće dogoditi sem što će starci i djeca položiti stoci po snijegu kao dukat žutu ječmenu slamu, što će nekoliko drvenih saona odškripati od sela do šume i otud se vratiti s tovarima drva, i što će — pod tovarima hrane, poći na front karavana žena.

Po smrzlu putu čoporale su konjske kopite. Iz samara i stelja dizao se zadah štala; zadisala je trula slama, konjska fuškija, mokro sijeno. A iznad svega dizali se ženski glasovi — vikale su, neke proklinjale, neke plakale, neke pjevale; tako su se miješali smijeh, plač i pjesma, i kad bi pjesma utonula a ostao samo plač, činilo se da tamo iza plotova pronose nekakva pokojnika; a kad bi tuga utolila i ostao samo smijeh i pjesma, izgledalo je da tamo provode mladu... A ono što se otud pomolilo bio je Rafailo; gurale su ga naprijed žene. Ličio je na sužnja. Nije ih gledao — ni žene, ni starce, ni djecu što su išla za njima da vide bjegunca. Put koji je bio prevalio do kuće sad se nastavljao do nekakve njegove

posljednje tačke, poslije koje nema ništa da dođe; kao da ni sunce više neće sijati . . .

Išao je — a u leđa gruvao ga plač njegovih tetaka i pjesma djevojaka — koje su, zbog nečega, cijelo jutro prepjevale. Nijedna ga rukama nije doticala, jer bio je za njih opoganjen svojim bjekstvom; bio je sada nešto tako što ne valja dirati, i što ne bi valjalo ni njegovoj majci da ga dotakne.

Nijesu ga čuvale da ne pobjegne, jer vjerovale su da neće bježati valjda i odavde — neka kud, a ako bi se i to dogodilo, one ne bi trčale da ga hvataju. Bile su ga pustile da gazi ka česmi kako sam hoće: može polako, može brzo, a može i da stane ako hoće. Nekakva čudna sažaljivost ih je prema njemu — jadniku, koji nije pao na Mojkovcu, nego je s Mojkovca pobjegao — od straha, a bez časti, i sada bio grozno usamljen među njima starcima i staricama, tako mlad. A ni mrtav, ni živ — nego tako nešto . . . Iz sela ispisan, iz svijeta izbrisan. Žene su ga gledale u lice, i u njemu vidjele pustinju . . . Jer bio je nekako sav opustio. Gledao je pred sobom — tamo gdje će nogom stati u snijeg — a žene se za njim navezale kao za mrtvacem . . .

Kod česme su se u njega zagledale i one što su se bile spremile da svojima na Mojkovac odnesu hranu; ništa mu nijesu govorile, a ni on njima — bio je među njima kao zarobljenik koji je zarobljen u nekoj drugoj zemlji i sada predat tim ženama kod česme.

— Evo mu ga . . .! — viknula je jedna, i spustila na zemlju konjski samar; drvenicu samara okrenula je dolje a stelju gore, tako da su se vidjele sjajkaste žute dlake nekog alata sa kojeg je skinut — da ga sada nabiju na leđa Rafailova i provodaju ga uza selo i niza selo, a pod samarom — da svijet vidi bjegunca. Časna imena više neće imati, niti će ga u selu ko za šta pitati — niti

će majci moći da se oženi, jer bio je na njemu konjski samar.

Onaj meki dio samara bio je još vruć — od vrućih leđa alatovih, i imao je sada da dođe na leđa Rafailova, tako da onaj uži prednji dio, koji konjima pada na vrat, padne također i Rafailu na vrat.

Da vide sve to — što nikad nijesu vidjela, do samo čula da se tako čini sa onima koji iz boja pobjegnu, djeca su se dozivala i trčala k česmi — „Potrči, samare Rafaila!"

Neko ga je gurnuo prstom u leđa da se posagne, kako bi mu samar prilegao cijelom dužinom njegovih leđa — i kako bi lakše obavili posao, a neko već dotle podigao samar i čekao.

Gurnuo ga je u leđa opet nečiji prst i opomenuo da nema vremena za čekanje, da tu ne stoji nego da se sagne — ne može tamo žena u rukama držati samar, neka se sagne.

A baš toga časa neke su djevojke zapjevale — a malo zatim prestale s pjesmom i s bolom gledale u taj samar i toga mladića koji kao da više nije bio Rafailo. Nijedna ga ne zovnu imenom — on kao da imena više nije ni imao, a niti išta drugo što ljudi imaju. Izgledao im je kao da je bio preležao boleščinu — iz postelje ustao i stao tu pred njih. Pokrenuo je prvo ruke, digao ih gore i složio na prsa — a zatim desnu zario u njedra i otud izvadio pismo. Bio je to Radičev izvještaj o borbama prošlog dana koji je imao da odnese u brigadu. Bilo je to sada nešto što se njega ne tiče. Digao je papir i držao ga prema njima da ga vide, a zatim stao da ga gužva; činio je to nekako tako kao da hoće da zajedno uništi i pismo i sebe. A poslije pošao je naprijed, prošao lagano pokraj žena, izašao na snijeg i stao. Izvadio je tamo ogledalce i oglednuo se; htio je da se sada vidi još

jednom — i svoju glavu vidio je zažarenu kao da je sjedio uz jaku vatru. A zatim je izvadio češalj i začešljao se. Kapu je ponovo vratio na glavu, nakrivivši je. I stajao kao da je ukopan u zemlju — tako zažaren, s kapom nakrivljenom, usamljen.

Niko više nije zapjevao. A ni zaplakao. A njemu je još jednom, prema slabu suncu, svitnulo u ruci ogledalce; htio je da se još jednom vidi.

Zatim je otud zovnuo. Pitao je ko će od ljudi poći sa njim tamo za brijeg. I svi su sada znali šta je to značilo, i da mu je ono njegovo ogledanje u ogledalcetu posljednje. Gledali su zatim tamo starce — koji će od njih poći sa njim za brijeg? Znali su šta mu je koji od njih po srodstvu, i pitali se koji će to njegov stric poći s puškom u ruci sa njim — kad se radije odlučio da od puške umre, nego da ga osamare konjskim samarom.

Prvo je onamo pošao on sam — ostavivši na površici snijega svoje ogledalce, češalj kojim se začešljao, i ono pismo za komandu, gotovo u komade iscijepano.

Ostavljao je za nogama prtinu — kao da za sobom vuče konac, koji će se tamo prekinuti... I nije mu trebalo još mnogo pa da taj konac izvuče na brijeg, prebaci ga na drugu stranu — i stane na nekakvu posljednju svoju tačku, od koje se dalje nema kud.

Nije se žurio. I nije se okretao da ih vidi — ni njih kod česme, ni selo iz kojeg je odlazio — posljednji put.

I oni su ga gledali kako odlazi — još živ, ali tako kao da je već mrtav. I nije im ostalo da ga dugo gledaju — ni koliko do kraja pjesme koju su djevojke jednako pjevale. A činilo se nekako tako kao da ga ta pjesma tamo i vodi... I oni pravi njegovi koraci kao da su zbog nje i dolazili... A upravo ti njegovi koraci bili su ono čega mu je još najmanje ostalo... Stope za sobom nije vidio, jer nije se natrag okretao, ali je znao da mu ih neće još mnogo trebati pa da se popne na

brijeg. A gore će mu se, kao pelivanu sa sredine konopca, ukazati sav onaj svijetli krug svijeta iz kojega je izlazio . . .

Noge je u snijeg zabadao sve sporije. I korake pravio sve sitnije. Jer htio je da živi duže od dužine puta koji mu je još bio ostao da ga pređe.

Na brijegu je stao tako, kao da se popeo na najvišu tačku svijeta i tu htio malo da postoji. Učinilo mu se da mu je tijelo najednom postalo tvrdo kao da je sleđeno — kao tijelo onoga čovjeka uz ono stablo koje je palo kad ga je takao, i da će tako i sam da padne.

Vidjeli su ga kako usamljen, i crn kao kabanica, zamiče za brijeg, i samo još to nekoliko koraka i snježna bjelina upiće ga . . .

Bilo je sada sve svršeno; bio se za njim nadao jedan od njegovih stričeva.

— Tadija . . .! — izrekao je suho Rafailo. — On će me . . .! On može!

Zaljuljao se kao da je i sam — kao onaj ubijeni Austrijanac — na nekakvoj svojoj grani, u nekakvoj svojoj šumi, na nekakvom svom vjetru . . . Od ove tačke, do one tačke . . . Od onoga smrznutog leša do onog zgurenog strica s puškom u ruci, koji ide da ga ubije.

Tadija je bio jedan od zaduhe sipljivi starac, nemaran oko sebe i neobučen drukčije do kao uzgred.

Gledao mu je o ramenu pušku — kako mu mlatara niz tijelo i dolje grebe po snijegu; iz nje će ga ubiti, i to će se desiti za tren. A kako će to biti — i šta će biti kad nastane onaj kratki tajac, pa pucanj, pa umiranje . . .

Šta će to biti?

Hvatala ga je nesvjestica. Viknuo bi da nekog prepadne, da nekog probudi — da mu majka skoči na noge i dođe na brijeg da ga vidi, i da ga dotakne.

Niko ga dolje kod česme nije htio dotaći; bio se za njih opoganio svojim bjekstvom.

— Rekoše mi — veli mu Tadija — da brzo s tobom učinim to što imam. Pa hajd' stani tu neđe đe najvoliš da padneš, đe ti je najmilije. Pogani jedna šta učini te pobježe! Što zasrami mrtvoga oca, pogani jedna; najvolïo bih da te prvo izbijem pa da te ubijem. Ali da ti sada ništa ne zborim, kad ćeš pred boga jedinog, reći će ti se tamo. Hoćeš li se prekrstiti?

— Prekrstio sam se gredom — veli Rafailo.

— Hoćeš li što majci poručiti?

— Neću.

— Šta ti bi, kamičku, te se iz ljudi izdvoji?

— Strikane! — veli mu Rafailo. — De učini to svoje. Da ne pričamo.

— Ene... da učinim, ene... da ne pričam; a ja, jadan ti, hoću tebe da ubijem.

— Nijesam ja jadan.

— Nesrećan si.

— Nijesam nesrećan.

Gledali su obojica u pušku.

— Hah...! — veli Tadija kad je metak gurnuo u cijev, a to je značilo da je sve gotovo. Taj usklik je za njim ponovio i Rafailo — veli: „Hah!" — da i sam kaže gotovo je.

Više nije imalo šta da se čeka — do onaj odvratni zaglušni pucanj, koji će odlijegnuti niz potoke i poviti se pod ledenjake, kao što to i biva kad puška pukne.

Drhtali su obojica — od čuda koje je imalo da se dogodi, i od kojeg će se poviti cijela zemlja, i sunce gore prestati da sija — nastaće tama...

Svojim su dahom prekidali tišinu, jer disali su isprekidano i mučno, tako kao da ih neko nevidljiv davio obojicu.

— Imaš li kome šta da poručiš?

— Nemam.

— Išta da kažeš?

— Imam tebi. Striko, nemoj me gađati u lice da mi ga ištetiš, nemoj me u kosu, striko, nemoj me u oči, nemoj me, striko u glavu. Može neko doći da me vidi; nemoj mi glavu ištetiti. Udri me, striko, u prsa.

Preko kose, koju je kod vode bio začešljao i koja mu se sada na suncu sjajkala, prešao je rukom da je pogladi i popravi. I upravo toga trenutka, dok je rukom gladio kosu, pukla je puška i njegov stric Tadija pao u snijeg; pao je nekako lako — kao da je dugo drijemao, i najzad, onako s nogu, pao dolje — u san . . .

Zbunjen, s punim ušima treska od puške, s dimom u očima — a zadrhtavši, Rafailo ga je gledao, isturivši iz sebe: „On se ubi!"

Ležao je — s glavom zabodenom u snijeg, i činio se sada sasvim malen, tako kao da više i nije čovjek, nego na snijegu prazna haljinka.

Nije znao šta treba da čini sa stricem, a nije znao šta treba da čini i sa samim sobom.

Bilo se oko njega nešto stropoštalo — i sada je sve ležalo dolje; činilo mu se da dolje leži i on sam. Veli u sebi: „O bože, u njemu će se smrznuti njegovo srce! Što si učinio to tako, strikane! Pa sad ti ležiš, a ja stojim. A oni će misliti da sam ja sad mrtav, a ono ti; auh, strikane, šta si učinio!"

Okrenuo ga je kao što se okreće mrtvac kad se kopa. Pušku iz snijega podigao je i objesio o svoje rame — kao jedinu vrijednu stvar koju je za sobom ostavio pokojnik. Ostavljao je tamo u selu i svoju kućicu od drvena pruća, u kojoj — sem njegove, nije živjela nijedna duša.

Rafailo se digao te noći i zapalio tu kućicu — da ne ostaje, i ne podsjeća na Tadiju, koji je na sebe digao pušku i opoganio se. Učinio je to kad je selo bilo palo u san — u onaj gluhi čas noći kad se ni psi ne javljaju.

Modar plamen sinuo je u nebo; jorgovanskom bojom obojio je zemlju. On je sve to gledao iza plota, sav obasjan treptavim plamenom i grozno u licu zajapuren, tužan za Tadijom. Mislio je samo na njega, i samo se pitao: je li mu se dosad smrznulo tijelo, i u tijelu smrznulo srce.

Preplašeni vatrom, koja se iz sela izvijala u nebo, psi su stali da laju — a s tim na kućama da pucaju vrata; nije se trebalo pitati šta je, jer nebo je svojim jarkim sjajem odmah reklo da gori kuća. Prvo su se čuli ženski glasovi; dozivale su se sa mračnih pragova u mraćnu noć, i trenutak pa su žene i starci krenuli kućištu Tadijinom.

Rafailo se sklonio od njih. Korake je okrenuo svojoj kući.

Tama je zjapila iz njenih šupljina.

Ušao je kao da je bio već umirao, pa nekim čudom opet oživio. Vidje, uz sjaj požara prostrtu postelju svoje majke, sad praznu. Zasuka rukama dušek i ponjavu i zbi ih u ćošak — neće više nikome trebati; neće mu se majka više nikad vratiti — otišla je u svijet, od bruke, zbog samara. Vidio je u mislima njene gotovo bose noge kako se zabadaju u snijeg — i odlaze... Držao je u ruci njenu rašu, a nikad prije u svoje ruke nije uzimao tu njenu haljinku. Bacio je na gomilu kudelje i klupčadi, okrenuo se oko sebe da vidi da nije još šta ostalo — i vidio da je soba prazna. Kresao je zatim ognjilom o kremen i trud, i uhvativši žeravicu vatre u smotano klupko pamučnih krpa, stao njim da maše kao kandilom — sve dokle se nije pojavio plamen.

U kući se sada — obasjano plamenom, ukazalo cijelo pokućstvo jedne dobro ostarjele udovice i njenog sina: u ćošku naćve od drveta, uz njih stap, burilo, tronožac, vreća s brašnom; među, prozorima ogledalce, do njega lampa, nekakva slika, i u ćošku svetac Nikola, ispod njega kandilo. Taj ćošak mu se činio kao živ; žive oči gledale su iz ikone na sve što je Rafailo činio. Zapaljenu buktinju podigao je gore, da još jednom vidi taj ugao u kući od kojeg ga je uvijek hvatao strah — od nečega što je tu živjelo, i što živi drukčije nego ljudi — svojim životom tihim a vječnim. Kad je bio djetetom, nije volio da se u sumrak nađe sam u sobi kraj toga sveca i kandila pod njim, jer je vjerovao da je to nešto veliko i silno i čim je silno da može da bude i opasno, i da je bolje ne stajati blizu.

Potkadio je dimom iz krpa taj živi kutak u svojoj kući i rekao zbogom, a onda se okrenuo onoj gomili sakupljenog pokućstva i potpalio je.

Buljio je u vatru bezumno, a ona je sve više hvatala kuću.

Znao je da poslije ovoga plamena iz rodne kuće nema više ništa da dođe, ništa da sine — ni na nebu, ni na zemlji . . .

Bacao je na vatru sve do čega mu je ruka stizala; баci tako majčine zubune, njene košulje, pletivo, i pređu.

Zajapuren i crven od plamena koji se dizao, ličio je na krštavog đavola koji ruši; i sve je žešće kidisavao da gnijezdu u kojem se rodio i povio učini kraj, i od njega ne ostane ni slamka; a sve što je doticao rukom i bacao na vatru, nosilo je trag njegovog života i daha, i onih želja i namjera koje je htio da postigne pa ga u tome omela vojna . . .

Zapaljeno drvce primakao je kandilu i upalio ga. Sitan crven plamičak probijao se kroz gust dim u sobi, i

Rafaila je od toga plamička i ikone iznad njega hvatao strah; kao nekada kad se bojao da stane blizu. Od dima zakrvavljenim očima piljio je u sliku i stao bolno da povija ramena — kao ono kod česme kad su na ramena htjeli da mu namaknu samar. Ukrutilo mu se najednom cijelo tijelo, ramena, gore šija — i on od silne težine nečega što se kupilo u njemu pred tim svecem i u tome dimu nije mogao nikud da se pomakne i išta učini, i osjećao se toga časa kao da je i osamaren i natovaren, i da takav treba nekud da krene . . .

Kuda to?

Do koje tačke? Do kojega drugoga praga i drugoga sveca?

Kriknuo je iz toga ukočenog stanja svojih mišića i stresao se kao da sa sebe stresa tovar — a zatim stao pravo, onako kao što stoje ljudi, i zbog svega toga zaplakao se, s licem među rukama, u koje je kašljao i šmrcao.

Tjeran dimom i plamenom, izašao je iz kuće, ostavivši vrata otvorena — kroz koja je udar vjetra raznio vatru po ćoškovima i tavanu, i malo zatim pa su crveni jezici plamena zapalacali na vrh krova, otkidajući se i zabadajući u mračno nebo kao kakvi krvavi mačevi.

Stajao je jedan časak u rumenom krugu svjetlosti koja je treperila po snijegu oko kućišta — gledao kako gore kroz dim i plamen odlazi u nebo ono što je bilo njegov dom, kako se gore boje miješaju i razastire neka tanka svila koja se rukom ne može dotaći do samo okom vidjeti; dizala se tamo kud su sada išli dim i plamen, a može biti i onaj svetac iz rama — a Rafailu se upravo tako i učinilo: da sav taj sjaj u visinama i to meko lepršanje svile dolazi od sveca . . .

Po rukama su mu se ručile kao kakve parice sitne treperave žeravice koje su padale iz neba — i samo još

te žeravice, od svega što je imao, bile su nešto što je njegovo — dok ne ugasnu . . .

Znao je da nekud mora poći — kad se sve te žeravice ugase, na put nekakav do nekoga mjesta, do nekoga drugoga sela, do druge česme . . . Tumaraće od jednog brijega do drugoga, od nekog jutra do neke večeri — ko zna dokle i ko zna kuda. Dolazilo mu je da klikne zbog toga što će nekud da krene, da iz puške gađa u tamu — ali on ništa ne učini, do što tvrdo i pravo, onako kako to čini vuk, pođe iz svijetlog kruga plamena u tamni bezdan mraka i noći — sam.

Mrak je pred njim stajao kao gusta gora, u koju mu je valjalo ući, i izgubiti se . . .

Izlazio je na putove koji su iz sela vodili u svijet, i zatim opet savijao natrag, nabijajući obručeve oko sela i oko one svijetle tačke u njemu — koja je ličila na velik cvijet, obavijen tamom, koji sija. Okretao se tamo da vidi šta će se desiti kad u selu nestane plamena iz njegove kuće, i mjesto njega sklopi se tama — tako da se više neće ni znati gdje je bila njegova kuća.

Neko je odnekud prolazio putem pokraj njega, i on stao da sluša korake; dolazili su sa sjeverne strane, ili mu se tako činilo, ili se ništa nije ni čulo.

Ono što je na putu prvo vidio bila je konjska glava, crna i velika, i zatim se pojavio cio konj, natovaren teškim tovarom i prekriven hašom. Odmah za njim nailazili su drugi konji — red cio, koji su išli za predvodnikom, ljuljajući na sebi tovare i lomeći nogama smrznuti snijeg. Za konjima su išli ljudi i žene, karajući ih — glasom snenim, da brže gaze.

Bilo mu je jasno da to karavana nosi hranu vojsci na Mojkovac. Čuli su se starci i starice, i on im se sklonio s oka, tako što je zašao za stog slame; pritajio se i gledao ih. Bili su se uvili u šalove da im se jedva vidjelo

lice — crno kao i njihove kabanice i tama noći kroz koju su išli, a išli su tako kao da spavaju, i da su im budne samo noge što ih nose. „U ovom selu nešto gori", izgovorio je neko kroz šal na ustima. Izvivši šiju preko slamki u stogu da i sam tamo pogleda vatru, Rafailo je vidio kako plamen iz njegove kuće dogorijeva i gasi se; ugasio se nekako naglo — kao kad se puhne u plamen lampe, i više se tamo ništa nije vidjelo, do gore nad brijegom — na nebu, malom jezeru vedrine, jedna zvijezda. Grozno su mu se kriviła usta dok je gledao u tu zvijezdu; učinilo mu se da je to još jedina žarava iskra iz njegove kuće. Ili onaj svetac . . .

Pošao je od stoga slame i stao na put za karavanom — naziruć tamo za konjima leđa onih staraca i starica, i tamo daleko pred njima planinu i na njoj prevoj sličan sedlu, u koje je, poput konjanika, usjedao jedan taman oblak.

Išli su tamo . . .

Rafailo pohita da ih pristigne.

Čulo se čak dolje do mračnih potoka i klisure — kako gore prolazi karavana . . . Zarže kljuse, a dolje dubina i tavnina upije glas; zakašlje se starac i zaplače dijete a noć odnese . . . Jekne žena za poginulim — a noć odnese . . . Lelekne neko, a planina odjekne i odnese . . .

Iz tužna srca zapjeva čovjek, gordeći se — a zemlja odnese . . .

Prolazila je karavana . . .

Rafailo je išao posljednji. Odbljesak plamena iz svoje kuće nosio je jednako u očima; sad mu se činilo da svuda po zemlji gore nekakve kuće i sela . . .

Tek će nešto malo od svijeta ostati, ili neće nimalo!

Jurnu brže naprijed — da se iz samoće udjene u svijet, on nasrnu na nekakva konja pod tovarom, koji tamo nasrnu na ženu, ova na onu što je išla pred njom — i tako se, dotada tih i miran hod noćnih putnika, poremeti. Neki su se naprijed prepali, neki vrisnuli kao iz sna — odoše glasovi kroz karavanu . . .

Rafailo je mimoišao konja, privezao se uz ženu što je išla pred njim, veli joj:

— Ne boj se.

— Što da se bojim — veli njemu žena. — Ne bojim se ni silnijeg od tebe; što da se bojim.

— Za silnijeg ne reci, a od mene ti neće ništa biti; koga to imaš na Mojkovcu te mu ideš? — otpočinjao je Rafailo, srećan što već jednom ima s kim da zbori.

— Koga imam da imam, tebe se ne tiče — veli njemu žena, odbijajući time razgovor.

— To si pogodila kao koncem u iglu; nit se mene tiču moji nit tvoji; ja nikoga nemam ko bi me se ticao, no te onako ljudski pitam, a ti, ženo, treba da mi kažeš.

— Ko si ti, jadan, pa da ja moram tebi da kazujem koga imam a koga nemam. Imam na Mojkovcu isvoga sokola, a ti mi ne plaši toga konja no hajde produži; može biti da je tebi dalje pa okreni, put ti je širok ako nijesi bijesan — nijesam ti ni ja na put stala, a nijesam te ni u društvo zvala.

— Pošteno te pitah, a ti tako . . .!

— Drukčije nikako — veli njemu žena.

— A što to? — da te čovjek upita, ali da se ne ljutiš.

— Što je meni eto tako drago.

— Dabogda ti ja ne bio komšija.

— Za isto toliko ni ja tebi.

— Pošteno te, ženo, upitah, ove mi noći!

— I ja tebi pošteno rekoh.

— Pa ništa zato — veli Rafailo. — Ostajemo ko što smo i bili.

— Ne ostajem ja s tobom ništa.

— Što to tako jadna, znaš li ti mene pa da mi tako noćas zboriš?

— Niti te znam, niti što s tobom imam, no hajde razmini.

— A koja bi ti, te si taka?

— Ja sam ti rekla — ne zanovijetaj tu po džadama, no produži.

— Starija si od mene pa nek ti je prosto, a da si mlađa, drukčije bismo nas dvoje noćas na ovoj džadi . . .

Išli su jedno vrijeme ne govoreći.

Maloprije uskomešana karavana smirila se. Žene su išle kunjajući; tovari na njima i na konjima ljuljali su se. Hrana je puštala svoje mirise — osjećao se miris hljeba, zadisale su kiseline, a smrad od posla koji je učinilo dijete u naručju išao je najdalje kroz noć. Proklinjali su to malo stvorenje u naručju svoje majke, koje je izabralo da baš sad iskalja pelene. Neko ko je nosio lakši tovar, prišao bi ženi i skinuo ponešto od njenog tovara, a ona stala da brže gazi i lakše diše, i da psuje dijete i oca njegovog — na Mojkovcu, kojemu ga je ponijela da ga vidi — i prijetila da će ga u Taru baciti ako bude probilo kroz pelene i ukaljalo očeve gaće i opanke — „Za opanke mi toliko i nije, no mi je za gaće i košulju — kako će mu reći hajde obuci." Smrad se širio, a ona — pošto joj je na leđima olakšalo, tepala djetetu za inat onima što su joj iz tame dovikivali da se to dijete više ne može izdržati, nek ta žena sa njim čini šta zna — „Sablje mi se nanosio, sabljeniče; djevojaka naljubio, ljubljeniče; sanak te tvoj prevario, sanjeniče . . ." Tamo je nekog podstakla na lelek; muški, a krupan, glas se otisnuo niz tavnine: „Zar da sunce ne ogrije, željo brat-

ska, lele, lele, Dimitrije! Podigni se, oj junače, hoćeš ikad — nećeš nikad, lele, lele, Dimitrije!"

— Šta si viknuo te lelečeš; ko da i mi nemamo za kime? — ispod vreće kroz tijesno grlo istisnut, čuo se glas.

— S bratom se mojim Dimitrijom — s bratom se mojim razgovaram — također vrećom pritisnut, veli čovjek. Podigao je tovar na vrat tako da ga jaka pod grlom nije više klala, pa veli, sad kroz čisto grlo: — Junačkijeh se razgovora ... sa bratom mojim, sa Dimitrijom narazgovarah.

— Kome to nosiš? — pitala je žena.

— Dvojici — veli čovjek. — Od sestre su mi.

— Nek su zdravo.

— I tvoji. A ti kome nosiš?

— Ja zetu.

— I ja sam imao zeta, pa mi se izgubio; kad se ono knjez Nikola zakralji, ode mi zet poslom u Srbiju, pa se više otud i ne vrati, a sinovi mu ostadoše kod mene; njima nosim hranu na Mojkovac.

Sve što su sada zborili, i sve što su mislili bilo je vezano za Mojkovac; za onaj klanac u Termopilima od kojeg je zavisila sudbina Jelade; mislili su da od Mojkovca zavisi sudbina cijelog rata, i cijelog svijeta.

S hranom na konjima, i na svojim plećima, išli su sad tamo — kroz noć, riječi rijetko isturajući i hodeći kao mjesečari, zbog sna u sebi. Umuknu — tako kao da su pridavljeni vrećama na sebi, i tada se — kroz tišinu, čuju samo konjske potkovice, one što se drže o jadnom čavlu pa klamparaju, ili one zdrave kad šinu o kamen, istjerujući — udarcem, gore kroz snijeg, vatru. Ponekad, kad tako ćuti, karavana ne liči na putnike na putu, nego na nekakvu pretpotopsku neman, koja je odnekud izronila iz tame, i valja se — gazi bespućima kroz mrklu noć, nekud ...

Rafailo je ćutao; gotovo je na nogama spavao. Ćutala je i žena pokraj njega. A onda će Rafailo — tek da nešto progovori ženi:

— Propali su mi prsti kroz opanke. Ima jedna pjesma u kojoj se pjeva: „Oj, bećaru, ko da nemaš majke, propali ti prsti kroz opanke" — taman sam takav.

— Ene budale! — veli mu žena. — Imaš li majku?

— Imao sam do juče majku, pa je više nemam; majka je moja od mene pobjegla.

— Odbij se tamo! — veli mu žena. — Ti si nekaka velika pogan kad ti se majka od tebe odbila; odbij tamo odmah, ispod časti mi je da sa tobom hodim.

— Ti mene nagrdi ko i moja majka — veli Rafailo.

— A koga još imaš?

— Imao sam kuću pa je zapalio. Krava mi je ostala, i ostalo mi je jedno kljuse u pojati; ako ti, ženo, nije lijeno, hajd' vrati se te ih uzmi, na poklon su ti.

— Mrš tamo! Da kuću zapališ!

— Neću više da s tobom zborim; ja tebi sve kazah, a ti meni ništa; kaži se koja si.

— Ja . . .!

— Kad pričamo, da te zovem imenom, a nije mi zbog drugog — nije mi žiška na trbuhu zbog tvoga imena, no te pitam ovako . . .

— Udata sam u Rabrenoviće. Je l' ti dosta?

— I ćorav vidi da to nije dosta; udata si u Rabrenoviće — a kako te zovu? Kod nas se u selu hoće reći: kako te vabe, ali ja ti tako nijesam rekao — nijsam ja za dan porastao pa da tako kažem jednoj ženi s kojom putujem; znam ja, jadna ti, šta je žena — ima žena što su kao i ljudi, a i boljije no što su i ljudi, ali ja takije nijesam viđao sem ako nijesi ti ta. Znam ja, jadna ti, ponešto; o Ilin-danu — ako živi dočekamo Ilin-dan, biće meni . . . reci, ženo, akobogda . . .!

— Akobogda! — veli žena.

— Biće meni... moja bi mi majka rekla: po suncu hodio, ali mi više neće reći — biće meni o Ilin-danu dvaes' i tri u boga godine.

— Po suncu hodio ! — veli mu žena.

— Čast ti svaka od mene! Na Ilin-dan sam se rodio, ali mi nije ime Ilija; Ilija je ime mome bratučedu, pa nijesu htjeli dvojicu Ilija od dva brata, te meni dadnu ime Rafailo. Tako me zovi. A ja tebe kako ću?

— Despina.

— Despina — ponovio je za njom. — Nosiš hranu mužu?

— Muž mi je umro pred rat balkanski; treći će mjesec još vladati Turska od njegove smrti, a poslije će preuzeti Crna Gora; evo je nastala četvrta godina od tada; nosim hranu sinovcu — bratovljevu sinu Radiču.

— Kojem Radiču, jadna ti; ja sam poznavao četiri Radiča i sva su četiri na Mojkovcu — od njih četvorice kojem nosiš?

— Onome te je od bataljona komandir — veli Despina.

— „Te je od bataljona komandir" — ponovio je za njom Rafailo, a zatim u sebi dodao: „Mome komandiru Radiču Memiću; onaj njegov izvještaj nijesam odnio u komandu brigade, onaj sam izvještaj iscijepao".

Sakri da poznaje učitelja Radiča — i dođe mu to nekako tako kao da je nadmudrio Despinu. Neće se odati, ništa joj o sebi neće reći — veli joj:

— Toga ne poznajem; nije mi se davalo da se s tijem tvojim Radičem sretnem, te veliš da je komandir.

— Ta pred nama što jaše konja — nastavljala je Despina, kad je već jednom počela da priča — nevjesta

mu je; nevjesta je ona komandirova a moja snaha, ta pred nama što jaše konja.

To što je sada Rafailo čuo, uzbudilo ga je; vidio je da svijet nije onako prazan kako je mislio — da u njemu ima i takvih zgoda da se čovjek začudi. I — ne zboreći trenutak ništa, stade u sebi da se pita: je li to istina, da će sutra u bataljon stići s Radičevom nevjestom. Kad mu se zajedno pobodu pred oči, šta će on tada; hoće li mu tada biti preči izvještaj — ili će mu biti preča nevjesta? Vidio je i znao koliko se ljudi obraduju ženama kad im dođu, i koliko tada zaborave na borbu. Kako li će biti sa Radičem — pitao se, i nekako zlobno upitao Despinu.

— Što ti ta snaha jaše konja, što konja nije natovarila no ga jaše, što i sebe nije natovarila pa nek je stoput komandirovica, što ne ide pješice?

A taman je trebalo da to kaže, pa da se Despina gotovo prepadne; nije mogla da se čudom načudi tome što je čula — pa veli:

— U kojem si to granju, jadan ti, rastao te tako pitaš! Nije ona, jadan, to što si ti; nije ona da ide pješice — baš ta koju pred sobom gledaš. Čuju li tebe tvoje uši šta ti zboriš, ili tebe tvoje uši ne čuju! No je ona da je konji nose, i da joj se još nose skuti i rukavi, sve od čohe — jadan li ti, šta ti to zboriš; ti od govečeta, jadan, nijesi dalje otišao kad tebi taj jezik ne pita tu glavu, a čini mi se da nema šta ni pitati.

Rafailo joj je pretrgao riječ, veli joj:

— Ja da povrnem ovo što sam rekao kad se ljutiš, pa nikom ništa — neka ti je taka kaka ti je.

Nije ga slušala, nastavila je:

— Još veliš da hodi ovudijen: po ovoj noći i ovoj planini, a pamet će ti je te možeš da kažeš da ona hodi — a znaš li ti, jado, kudijen je ona naučila na hodi — ona što pred nama jaše konja: sve po odajama i po ći-

limima, kudijen, jado, knjeginje hode a ne hodimo ni ja ni ti.

— Knjeginje . . . !

— Knjeginje i kraljice.

Okrenula mu se, gledala ga prezrivo — u njegovo, zbog sumraka, izobličeno i krivo lice, i ne veli mu ništa.

O . . .! O . . .! — zastavši za trenutak na prtini, iščuđivao se Rafailo. — Ova pred nama taka . . .! Je li carica te je taka?

— Nije ni carica ni kraljica — veli mu, kroz nekakav ponos, Despina — a kad bi bila carica umjela bi caricom biti ko i pojedna te je majka za caricu rodila.

— A te je taka đe poraste; one te su među nama rasle sve su, čini mi se, goveda čuvale?

— Ova bogme nije goveda čuvala — veli, kroz gnjev, Despina.

— Kad se gleda ovako s leđa, ne čini se drukčija od ostalija žena, a čast joj od mene sa svake strane.

— Da je vidiš ti s lica . . .! — veli zatim — kroz neko tiho unutrašnje veselje, Despina.

— S lica . . . E . . .! — radoznalo a meko veli Rafailo.

Zborili su sad tiho, kao da ulaze u nekakvu tajnu, koju drugi ne treba da znaju; Despina je vezla:

— Kad lampa gori a ona stoji kraj nje, ti ne znaš šta ljepše sija.

— Sve te razumijem — veli Rafailo — a kako je ime toj tvojoj snahi te mi o njoj to tako pričaš?

— Nije mi krštena ova moja; nije u vjeri ni u jednoj, nego stoji između obadvije, dok joj ne dadnemo naše ime, a daćemo joj ga — no su ljudi rekli da pričekamo dok se vojna svrši; a ime rođeno joj je Umka. Nije mi vjenčana — pa i jeste nevjesta i nije nevjesta, kako ko hoće; i jeste đevojka i nije đevojka, kako ko hoće.

— Neka je onako kako hoće Radič — veli Rafailo. ustreptavši od nekakve muke pri pomisli da je Radičeva; mislio je: „Komandirova je, učiteljeva!"

— Pa je žalosno — nastavljala je Despina — što je sa ovom djevojkom tako.

— Veselo je kad ide tome svome Radiču; četvoricu Radiča ja poznajem, a eto će taj njen nijedan od tije. Zna li Radič da ćeš mu dovesti tu caricu da joj krunu skine?

Izdirali su iz noći u susret danu, i sad se vidjeli gotovo svi — idu, na snijegu, pod vrećama, pred njima njihovi konji i na konjima tovari — idu, pognuti i sagnuti, premoreni i sneni, i više ničim ne liče na sebe kakvi su kod svojih kuća na slavama i na svadbama, nego na nomade koji od sjevera na jug bježe od jačega a tjeraju slabijeg, noseći na sebi sve što imaju i konje goneći, i ne zaustavljajući se ni da predahnu; prepadoše se od samih sebe kad se u zoru pogledaše u lice. Ne zovnuše jedan drugog imenom, ne rekoše dobro jutro, jer oni kao da se više ne poznavahu, i kao da više i nijesu bili oni što su sinoć zajedno iz sela pošli, nego neki sasvim drugi ljudi, i iz drugog kraja — i nepoznati.

Poželje tada Rafailo — kad se već vidi, da vidi lice Umkino, koje je u noći mogao samo da zamišlja, i da je — kroz mrak, jedino gleda u njena leđa kako se tamo pred njim, na konju, povijaju lako natrag i naprijed, prema hodu konjskom. Prošao je pokraj njenog konja dotaknuvši mu rukom sapi, zatim grivu, zatim tamo uho — a sve to čineći nekako tako kao da otvara neka tajna vrata kroz koja će da proviri unutra — da vidi...

Prošao je naprijed i okrenuo se — i sa manje stida a više straha gledao Umku, u sebi zboreći: „Hoću da te vidim jesi li čemu; jesi li prema njemu, prema učitelju — jesi li carica, ili si kraljica, ili govedarica!"

Bilo joj je lice blijedo, crnom podvezom uokvireno, pá došlo kao slika svetice na crvenom zidu kad je osvjetljava prva svjetlost dana... Padalo joj je sunce na obraze, na oči — nejako još pa joj od sunca došlo lice lijepo, tako da Rafailo, zagledan u sjaj njenog lica, posrnu i pade, i samom sebi reče: „Skočio!" Otresajući sa sebe snijeg, veli tamo Umki:

— Kad sam bio mlad pa bih pao, moja bi mi majka rekla skočio, pa ja to sad velim sam sebi — ostalo mi od majke; puno nam nešto ostane od majke.

Čekao je da vidi kako će Umka primiti njegove riječi, ili ih nikako neće primiti; ako je istina — mislio je, da je odrasla u odajama i na ćilimima i da je kao i pojedna knjeginja, biće joj nisko da sa njim zbori — i od svega što je toga časa vidio bilo je: da ova ptica nije iz ovoga jata, ali da nije ni kao knjeginja — da svojim crnim, od sjaja sunca treptavim očima, gleda nekud daleko, a daleko mogu da gledaju i druge žene. Tamo kud je gledala stajala je planina, o koju su se — tamne još, cijepale jutarnje magle. Tamo negdje bio je Mojkovac, i na njemu — u tim maglama, onaj kome ide — Radič. I oči i misli išle su joj tamo — i pitanje: hoće li ga vidjeti, i šta će biti kada ga vidi, a šta ako ga ne vidi — živa!

Savi oči dolje na Rafaila pred sobom, začuđena da je taj mladić toliko gleda, i nenaviknuta da joj nepoznati ljudi gledaju u lice; pokri lice podvezom, a trepavicama pokri oči — zagleda se u svoje ruke i rukavice, u vođice u njima i konju u grivu.

Učini mu se — tako dok je gledala u ruke i grivu, da ništa ljepše nije vidio — i na Despinu se naljuti: što je dopustila da ta žena muči svoju dušu i svoje tijelo na tome konju i tome putu, kad ona nije za mučenje no za življenje.

— Da ti kažem za svakoga čovjeka na Mojkovcu na kojem se mjestu nalazi, je li živ ili nije, je li komandir ili nije, za svakoga, ako ti treba — veli joj Rafailo kao po slobodi, i zatim je pita kome ide, iako je znao da ide Radiču.

Umka je ćutala.

A onda veli:

— Kaži ti ovoj što ide za mnom.

Bio je srećan što je rekla riječ, i pohitao — da ne prestane:

— Kazaću i toj, i svakoj.

Umka se gore u sedlu okrenula natrag, povila se prema konjskim sapima, rekla tamo nešto Despini — a onda se, s njenim dopuštenjem, okrenula Rafailu, veli mu:

— Pošle smo Radiču, on je komandir.

— Čast, čast! Svaka vam čast; vi nikome drugome nijeste pošle do mom komandiru, do učitelju Radiču, čast mu. Ja sam iz njegovog bataljona, kako da ne poznajem moga komandira; bojim se ja njega — i opet mu misao ode na izvještaj. — Ti hoćeš sa mnom da razgovaraš, a meni to milo. Mojkovac ti znam cio: Uroševinu, Mjedeno guvno, Razvršje, Bojnu njivu, i svuda je vojska ko konoplja, i Radič ti je u toj vojsci — i živ ti je. Jesi li mu ti žena; nek mu je čestito kad te taku ima — a milo mi je što jutros sa mnom razgovaraš. Meni je ime Rafailo, to ti mogu o sebi reći a više ti nemam šta — pa ako me zovneš koji put, zovni me Rafailo, i biće mi milo da me zovneš. E bogme se učitelj dobro oženio; ja nijesam oženjen — imao sam i kuću i majku pa više nemam; nemam više ništa — i nijesam oženjen. Pa kad ja otrčim komandiru — otrčaću prije vas, pa kad mu

kažem: izvještaj sam ti pocijepao, a nevjestu sam ti doveo — pa ni kriv ja tebi ni ti meni.

Što je meni milo što idem s tobom.

XXI

„Svaka nesreća nosi sa sobom i sreću, a svaka sreća nosi sa sobom i pomalo nesreće — e da li je to tako, ili nije tako, o bože dragi?" — razgovarao je sam sa sobom Rafailo, grabeći što brže može Radiču, da mu odnese vijest o Umki: „Došla ti je, eno je đe te čeka u katunskim kolibama s druge strane kose; šta mi daješ za ovu vijest, komandiru? Eno je đe te čeka, ja sam ti je doveo — šta daješ? Ljutiš li se i sada na mene što nijesam odnio izvještaj? — eno ti je u kolibi đe te čeka, ne gledaj me nego joj idi". Tako će mu reći, a šta će on meni? Šta ima jedan komandir da kaže jednom vojniku kad mu ovaj nosi eto takvu vijest: da mu je došla žena. Ili mu je žena, ili vjerenica, ili nešto onako — šta li ona njemu bi? Tako ću mu ja, a on će da me gleda, pa će mi: Hajd lomi vrat, opraštam ti, drugi put nemoj tako; a đe su ti te katunske kolibe? — Pa ćemo nas dvojica, ja i komandir, okrenuti razgovor o kolibama; ja ću njemu: Kolibe su ti tu i tu... Ide se ovako i ovako..., ako hoćeš nikud da ne zađeš. A što da ti pričam kako se ide, kad ti je najbolje da ideš sa mnom; sve u moje stope da ugađaš svoje, a kad te dovedem do pred vrata — unutra umiješ i sam ući, unutra ja tebi ne trebam; tamo ćeš biti ti sa njom, niko tamo tebi neće trebati, komandiru, do sam bog i tvoja vjerenica, neka ti je čestita, komandiru. — On će meni reći fala, i ući će kod vjerenice — i zatvoriće za sobom vrata, i zaključaće se, a ja ću ostati da stojim pred vratima kao i svako štene;

mogu stajati na jednoj nozi, a mogu stajati i na obadvije — a on unutra, iza zaključanih vrata, sa njom onakom, pa uživaj što nije uživao ni knjaz ni kralj, ni turski car Sulejman, uživaj, učitelju; ljubi, diko, obadvije strane, što veli onaj u onoj pjesmi, a ti Rafailo, možeš da stojiš pred vratima na jednoj nozi, a možeš i na obadvije, kako ti je volja — narodna ti je prava dala da stojiš kako hoćeš, niko ti ne brani, ako te noge ne bole; ove moje iste noge što me nose a ne izdaju me — ne bole me i stajaću pred vratima sve dokle je on unutra ljubi, i čekaću svu noć, i ko htjedne unutra, iz puške ću ga posred čela, ja isti. Neka učitelj u miru okrene onu božju sofru što mu je bog dao, neka udari po đakonijama od vrh glave pa do na dno peta, a ima se kudije i udariti, to sam vidio kad je jutros cijelu ogrija sunce, kad joj sinu ono pusto lice pa ne znaš koje od njih dvoje žešće sija: na nebu sunce, ili na njoj lice. To će sve učitelj da pohara — usred ove vojne, usred one kolibe, a ja ću da stojim pred vratima i gledam u noć; o, bože, ja nemam nikoga! Ja imam samo da ovako hodim po snijegu dok vojna traje, pa ako poginem, dobro mi je, a ako ne poginem — i tako mi je dobro. Ali meni svadbu niko neće načiniti — pa da se nađem iza vrata, a vrata da zaključam. Hoće li joj i sutra sijati ono njeno bajno lice, kad učitelj otključa vrata i kad se pokažu njih dvoje poslije njihove noćne đakonije; neće joj sutra sijati lice, no će joj mladina biti kao skršena grana pokraj puta koja se na suncu sparušila, jer vojna je ovo, vojska je ovo — ovdje se zemlja i gora lome, jadna jadnice, i ni grančica neće ostati ni na gori na na tebi, jadna ti, koja si ovdje donijela mladinu — da komandir od nje načini viganj pa sve da izvija žeravice tvoga tijela, jadna ti, ko kad kovač iskiva sjekiru, sve čekićem po živoj vatri."

Nije znao čija je to ruka, koja ga je — snažno, a s leđa, uhvatila za šiju i stegla tako kao kad kovači u željezna kliješta zgrabe iz vatre usijano željezo i dignu ga gore. Neko ga je cijelog podigao gore — stegnuvši ga toliko da je jedva disao, a onda ga nogom udario otrag i gurnuo naprijed u snijeg, u koji se, pravo na glavu, zario kao kakvo vreteno. Svi njegovi snovi prekinuli su se. Svijet postao ponovo grub, u kojem nema ni svadbe ni slave, do samo vojna i samo sila — koja udara i sprijed i otrag, i ne znaš kad će; pa ti ne ostaje ni to toliko zadovoljstvo da učitelju stražu pričuvaš. Ništa više nije vidio, ni učitelja, ni tu noć koja je išla, i u kojoj će na jednoj nozi, ili na obje, stajati pred vratima kolibe — do snijeg pred očima, crven i pun zvijezda, i kroz snijeg Mojsiju, ruku njegovu i nogu, zacenutu da ga opet udari. Vidio mu je lice oštro kao sjekira, koja će se — pravo odozgo, zariti dolje u njegova pleća.

— Mučki...! S leđa. Tako može i svaka žena — veli mu gnjevno, glasom režećim, a nimalo se ne uvijajući da izbjegne nove udarce — one nedostojne, kad je žrtva nemoćna.

— Ustaj! — veli mu Mojsija, nadnijevši se nad njega kao nad kladu, koju nema volje da više preskače. — Ustaj, ili ću te u zemlju zabiti da iz tebe trava iznikne, gade li gadni, cijelu noć i cijeli dan ja tebe tražim; jadu li jadni!

— Ja nijesam ni gad ni jad, nego je to onaj što ne smije junački u prsa, no kukavički i mučki otrag; de udri, ako ti se branio, ja pas bio; a ako ti za ovo ne platio, ja opet pas bio, čuj šta ti rekoh.

— Ne tupi zube, ne govori: kud si se izgubio one noći sa izvještajem?

— Tamo kud mi je bila draga volja; jesi li i to čuo — i de udri, majkoviću, ne branim ti se, no evo ležim — a ti kad legneš, to zapamti, više se dići nećeš. I to ja

tebe neću otrag, no ću ti pravo na tvoja prsa skočiti; to zapamti što ti rekoh ležeći, a kad se dignem, drukčije ćemo nas dvojica; a da mi puška nije odletjela s ramena, i sad bismo drukčije nas dvojica...

— To se ti junačiš; vidi junaka — kad na pušku hoćeš, evo ti puške, donijeću ja tebi tvoju pušku, neću ja tebi učiniti krivo kad ti hoćeš na pušku.

Digao ju je iz snijega — otvorio, i vidio da je prazna. Veli mu:

— Jado jadni, ona ti je prazna

— Napuni je tvojim fišekom pa mi je daj.

— Mojim fišekom... Za mene...! Pa evo, junače, napuniću ti je mojim fišekom — pa čini šta hoćeš; hoćeš li da me gađaš?

Punio mu je pušku, a Rafailu išle misli — na onu zgodu kad je stajao pred puškom svoga strica i molio ga: „Nemoj me u lice, nemoj mi, striko, ištetiti lice, gađaj me u prsa. Ovo je njegova puška — veli u sebi — bio je pripremio jedan fišek za mene; jedan je i bio dovoljan, a onda ga je potrošio za sebe; tako je puška ostala prazna, nijesam ni znao da je prazna."

— Što me vrijeđaš? — veli Mojsiji.

— Hajde učini šta si naumio. Htio si da me ubiješ; de da vidim šta hoćeš to — veli njemu Mojsija, kroz tvrd, zajedljiv osmijeh na usnama, i bez straha od išta što bi Rafailo, tako naljućen, i mogao lako da učini. Stajao je na opasnoj crti, s koje nije htio da uzmakne. Kud će taj čovjek da prekrene? Gledao mu je snježave ruke, koje je tvrdo položio na pušku — desnu tamo gdje je okidač, a lijevu na sredini puške, ondje gdje se puška i drži kad se gađa. A onda je digao oči gore, gledao Mojsiju, veli mu — glasom nekim čudnim, kao iz sna:

— Hajd' miči se odatle. Hoćeš li da me još vrijeđaš? Volio sam te kao brata, a ti sa mnom tako;

što ti sa mnom tako... da te ja upitam, a ti meni da odgovoriš?

— Hajde digni se.

— Kuda da se dignem kad si ti gore!

— Pruži ruku ovamo.

— Što da pružim ruku, kad si ti meni dao pušku i metak da me osramotiš? Šta to činiš, Mojsija, od mene, kad si ti meni kao brat. Stariji si, Mojsija, pa ti to ne valja; a ja se mogu dići gore, no ti to ne valja. Ti si moje srce prelomio, a to ti ne valja. Da nijesam pošao učitelju — da mu kažem ono što imam da mu kažem, nikad s ovog mjesta ne bih ustao — ostao bih ovdje da umrem, i ne bi mi bilo nimalo žao što ću umrijeti, kad mi je to od tebe, od starijega moga brata; držao sam te, Mojsija, za brata svojega, a ti sa mnom tako; sa leđa pa za vrat, a kao brat si mi.

Bila je to za Mojsiju prilika, da i sam zaore po istoj njivi, koju je, raznježen, Rafailo zalivao svojim suzama; veli mu:

— Stariji, stariji...! No ti ne znaš za starijega, a da ti znaš za starijega, ti bi meni sada rekao fala ti do neba. Nikakvim ti parama ne mogu platiti ovo što si me za vrat povukao. I još ću te ja vući za vrat — i izvući ću ti ga toliko da se aršinom neće moći izmjeriti, nego metrom — a sve za dobro tvoje, ne za moje, Rafailo. Niko tebe, vidim ja, nije za tvoje uši vukao, no je ostavio meni da te ja vučem ovdje na vojni — ni tvoj otac, ni tvoja majka, pa su ti uši ostale male kao u kakoga gospodina a ne kao u magarca, a treba da su ti kao u magarca pa da ti onda priznam da si nešto. Tvoja je majka trebalo da ti ih istegli a ne ja, moj gospodine, i to da te od kolijevke za uši vuče pa sve do danas — a ne ja.

— Majku mi ne pominji, nemam više majke — kao iz groba izgovorio je Rafailo — i vidio, sada ponovo,

onaj odvratni konjski samar koji su bili spremili da ga osamare i pod njim provedu kroz selo. — Nemam više nikoga — veli. — Nemam više ni kuće. Došao sam ovamo onako... Što nemam kud. Imam samo još jedno da učinim... da učitelju Radiču... da komandiru Radiču kažem da mu je došla njegova... Umka se zove, a neće se poslije zvati tako no drukčije. A ti mene biješ, i ovdje ti mene u snijegu zadržavaš kad ja idem da mu kažem da mu je došla. Bolja mu je ta vijest no izvještaj komandi; izvještaj sam mu pocijepao. Izvještaj je jedna hartija, a ona je jedna djevojka — pa reci ti meni, koji se biješ, šta je za čovjeka od to dvoje bolje: jedna hartija, ili jedna djevojka? Ti ćeš reći hartija, a ja ću reći djevojka. Pa de ti mene udri još, kad ti to može da podođe — a vidiš kakvu vijest nosim. Neće mene od tebe boljeti. Stariji si pa udri. A vidiš šta nosim Radiču. Njegova tetka Despina veli meni... Išli smo korak uz korak. Cijelu noć. A ona je njegova jahala konja pred nama. A kad je svanulo, ja sam prišao te je pogledao. Nek mu je čestita. A ti de bij se, kad ti se bije. Njegova tetka Despina veli mi: „Banica bi među banicama mogla biti; kraljica bi među kraljicama mogla biti — i ja sam vidio kaka je, da je među perima u čelenku zadjeneš — taka je; a ti se bij koliko ti drago. Sad znaš kud idem, pa de bij se.

Dizao se odozdo polako, snježav i jadan, i reklo bi se da je plakao. Mojsija ga je gledao nijemo, nimalo radostan što je to čuo, već ponalo zloban na tuđu sreću, a i na Rafaila što će imati šta da kaže Radiču i što će se oprati od krivice za izvještaj; i nimalo sada ne požali što ga je zgruvao dolje u snijeg i onu mu nogu udario otrag. Ništa nije umio da mu kaže, do da ide napnijed — da snijeg prti, kad sve to zna i takvu vijest nosi, a on će za njim.

Ledina je bila čista. Išla je ponaniže. Šarali su je mrki borići — snježne im kape kao čalme, pa liče na hodže na molitvi; čekaš kad će se sagnuti dolje i kad će im čalme popadati. Njih su dvojica gazili ćutke, slušajući pod nogama snijeg, i rijetko — tek ponekad, muklu brojanicu mitraljeza — tako kao da bezbroj hodža, tamo negdje ispod svojih kaftana, prstima svojim nevidljivim, istinski broje svoje brojanice... Rafailo je bio poražen, jer nikakvu radost i veselje nije izazvao kod Mojsije — time što Radiču nosi vijest o Umki. I sad se pitao šta on to misli, kad se tako ogrnuo ćutnjom — i kad bi se, činilo mu se, najradije s nekim za vratove vukao. Htio je da ga na razgovor navede — veli mu:

— Našao je za sebe čeljade; u petnaest sela da se tako ne nađe! — ali je Mojsija ostao nijem, gledao ga u njegovu stražnjicu, i na njoj dobro snijegom ocrtanu svoju nogu koju mu je bio udario, i žalio što nije još koju. On nije volio kad žene dođu na Mojkovac — kad se muž i žena saviju uz grmen i razvežu priču o kući i stoci; njemu nije imao niko da dođe, i zbog toga hvatala ga je zloba. Učitelja Radiča volio je zato — što i njemu nije niko dolazio, niti imao ko da mu dođe — a, eto, danas, najednom ima, i to neka što je slična banici... I kao da više nije pripadao ni svom bataljonu, ni svojim ljudima, nego toj banici. Nije tražio od Rafaila da mu veze to što mu već veze, ali ga je slušao.

— ...A njegova mi tetka Despina veli: „Gledaj je, gledaj. Na čardacima je, veli, rasla, i nije drugo, veli, činila, do biser nizala i svilu prela i veli tetka njegova da je zbog toga za učitelja i uzela: neka uz koljeno jedno drugom sjede, neka se gledaju od jutra do noći, a mogu i noću pri lampi sve do zore — nek mi se, veli tetka njegova, gledaju". I još kako ih naziva ta njegova tetka Despina... naziva ih golupčadima; sve riječ-dvije pa moja golupčad.

Za njim je — postajući sve tamniji i sve gnjevniji, gazio Mojsija. Radič mu je sada postajao sve dalji; tako kao da je imao nekud da ode s tom djevojkom, koju je Rafailo nazivao golubicom; odletjeće sa njom i biće izgubljen za bataljon — predaće se jedno drugom i biće jedno stvorenje, bliže golubici nego komandiru.

A je li moguće to kad je vojna?

Kad smo se ono, učitelju, sreli?

Onda kad sam te uvodio u borbu. Poslije sam se za tebe molio svecima što su ih donijeli iz Italije, što ih je fabrika izbacila. Tada si mi govorio da nemaš nikoga — kao što nikoga nemam ni ja, a sada vidim da ti imaš, učitelju, neka imaš tu svoju gospođu, gospodine.

— Veli mi ta tetka — nastavljao je Rafailo kao da riječi u snijeg sadi, iz kojih će iznići cvijeće, kroz koje će provesti djevojku — veli mi ta tetka učiteljeva: „Carica, kraljica... to ti je ništa prema onoj učiteljevoj; kad je tmuša... to ti kod njenoga grla nije tmuša nego je sjajna mjesečina, da možeš pšenicu da trijebiš, a što pšenicu no sitan biser — ko da ti je mjesec zasijao, a nije mjesec nego njeno grlo, ono što će učitelj da ljubi; da ljubi bogme dokle je živ moj Radič; a zašto sam je drugo dovela no da je ljubi" Tako ona meni — i drukčije, i svašta. A ja je pitam: Što si mu je dovela u ovu planinu i ovu borbu đe je mnogo ljudi — a ona ne pričeka da dovršim što sam htio da kažem no prifati, veli mi: „Pametan si kad me to pitaš, i sama se pitam kako će joj biti u ovom svijetu i na ovom vjetru što puha s Bjelasice — nije ona rođena da joj vjetrovi u lice puhaju, ni da po stranama našijem hodi, no da uz prozor i džam sjedi, pa ako hoće da kroz džam gleda, neka gleda, a ako neće, ona neka sjedi — nek joj je na volju: hoću ovako, hoću onako; nek joj je na volju. Pa velim: sve što je strmo, moj će joj učitelj poravnati, sve što joj je gorko, moj će joj učitelj zasladiti, sve što joj je visoko,

moj će joj učitelj dofatiti, a što joj je nisko, on će joj podići, što joj je daleko približiće joj — med i šećer biće joj uvijek uz koljeno, biće joj, veli, sve što nikom nije bilo; sluge i sluškinje hodiće za njom, skute će joj nositi" — veli ta tetka njegova, veli Despina.

— Hoćeš li sve to da kažeš učitelju? — pitao je Mojsija, gledajući ga u crven vrat, u koji bi ga najradije udario pesnicom i survao dolje u snijeg.

— Neću sve — veli Rafailo — do polovinu od ovoga; ne bi ni valjalo da mu sve kažem, jer kad se mnogo o nečemu govori, ono se ruži a ne fali se.

— A kada bi uzeo da pričaš o učitelju, bi li ga umio tako nakititi?

— Muško nije za taku priču — brzo, kao da se to samo po sebi razumije, odgovorio je Rafailo. — Za muškarca su druge riječi, one junačke.

— „One junačke . . .!" — zlobno je za njim ponovio Mojsija — A bi li umio da nađeš te junačke riječi za učitelja?

— Ne bih dok ih ne bih čuo od Despine. Sam ni ovo ne bih umio smisliti, no sam čuo od Despine. „Carica i kraljica . . . — veli — da joj rukave nose."

Mojsija mu ne odgovori. Pljunu u snijeg.

Išli su Radiču, a to je značilo u pravcu otkud su se, iz daljine, čuli austrijski topovi. Vatra je bila lijena. Crnogorski topovi odgovarali su takođe lijeno — kao da se, tražeći se a ne nalazeći, nadgađuju uslijepo. Činilo se da tu takvu vatru — u rano jutro, ispaljuju još sanjivi vojnici, smrzli od mraza, i za borbu nehorni. Kao da su gađali samo zato da poslije noći, a na ulazu u novi dan, trgnu ratište i da ga polako, kao domaćica svoje ognjište, zapale ugarcima — onim iz topova.

Njih su dvojica slušali topove, i svoje korake kroz tvrd snijeg — i mislili samo na učitelja Radiča; Rafailo

je mislio da je učitelj jedan srećan čovjek, a Mojsija da je nesrećan. Bio je za njega to sad drugi čovjek.

Kakav to?

Za sada je čuo samo jedno — da je oženjen. A nije to znao. I da mu je ta njegova takva i takva... „kao carica i kao kraljica." Ono što je pisao u teku — kad god bi za to uhvatio priliku, može biti da je bilo o njoj. I kad je bataljon izvlačio iz borbe, izvlačeći se time i sam — može biti da je i to bilo zbog nje, da joj se živ vrati. A kome ću to ja da se vratim? Kome to da odem kad se vojna svrši? U koja to vrata da pokucam? Volio sam učitelja najviše zbog toga što je bio kao i ja; što nije imao nikoga svoga. Tako sam mu i rekao kad je došao u naš bataljon — nas dvojica smo jednaki, nas dvojica nemamo nikoga, a sada vidim da on ima. Rekli su mi tada da ga pričuvam kad smo u borbi, i ja sam ga čuvao; i svašta bih za njega učinio — dao bih za učitelja i svoju ruku, ali više ne dam. On je sada od mene otišao, a i ja sam od njega otišao; no kuda ću ja otići kad se vojna svrši? Dabogda se nikad ne svršila. Što da se svršava, pa poslije da nemam kud.

Noga mu skliznu s leša u snijegu. Zastao je da vidi ko je. Ledenu koru lomio je cokulama, staklene ploče odgrtao u stranu, i napipao ruke, glavu, prsa, i tamo — zabodene u grmen, bose noge. Bio je Austrijanac, bio je sleđen; bio je kao kakvo drvo, koje je gredom ispalo iz kola, i tako ostalo pokraj puta. Bio je sada obična stvar, koja nema svoje vrijednosti — ni toliko koliko drvo. Sve je sa njega bilo skinuto, ostao mu samo kraj glave šljem. Mojsija stade da ga gazi, a nikad prije to nije činio sa ubijenim Austrijancima. „Čeka li tebe neko da mu se vratiš? — veli, kroz sve jače gaženje nogama i sve glasnije bubnjanje leša. — Čeka li te tvoja vjerenica, čeka li te tvoja majka, tvoja sestra — e evo hajde vrati im se kad imaš kome, hajde, šta tu čekaš, što tu

ležiš; i moj se komandir ima kome vratiti — noćas će se moj komandir ženiti; što se ti ne ženiš? Jesi li učtelj? Gospodine učitelju, čeka te tvoja... carica li ti je, kraljica li ti je, hajde — čeka te, ne leži tu smrznut no hajde. I moj će učitelj da ode svojoj; a što da joj ne ode kad je ima, svak ima ponekog da mu ode — pa što ne idete. Hajte svi. A ja ću ovdje da ostanem, ja nemam nikoga.

Nek se ova vojna nikada ne svrši!"

Gurnuo je nogom još jednom leš, pogledao u nebo, i pošao.

Ništa više nije umio da misli, do to da će vidjeti Radiča. Nimalo se tome nije radovao. Htio je samo da ga gleda u lice — onda kad mu Rafailo razveže priču da mu je došla njegova dika; htio je tada da mu čita iz lica, kao što je on čitao iz knjige — onda kad bi neko poginuo.

Ko je taj što je poginuo danas...?

XXII

Nijesu mogli odmah da mu uđu; bio je Radič toga časa zauzet — neka sjednu na klupu, neka pričekaju; mogu, ako hoće, da podstaknu vatru i da se ugriju — i njima ništa drugo nije ostajalo, do da u nekakvo bure od tuča, koje je služilo mjesto peći, navaljuju ugarke i puhnu u žiške. Koliba je bila hladna. Bila je čatmom pregrađena, tako da je imala dvije prostorije — jednu u kojoj je bio Radič, i drugu u kojoj su ga oni čekali. Čekali su ga nestrpljivo. Ali — vrijeme je prolazilo, i vatra se bila razgorjela, a on ih jednako nije pozivao.

Sjedeći na klupi, sanjiv — a već rasparen od jake vatre, Rafailo je, polako, tonuo u san, i počeo odmah da

sanja; ženio se, u snu, ni kojom drugom do Umkom. Bili su mu je doveli nekakvi svatovi izdaleka, bili su na konjima, pod kaftanima, obučeni u čohu, praćeni svirkom. Ništa na njima nije bilo od onoga što je Rafailo vidio na ljudima, nego ono o čemu je bio samo čuo — da negdje nosi nekakav svijet, koji živi u dalekim zemljama, negdje preko mora, odakle mu i nevjestu dovode. Vidio ju je najprije na konju, iskićenu zlatnim panicama i šarenu, i prepoznao da je to Umka. S konja su je spustili na zemlju — a onda su brzo pritrčale žene, da joj za njom ponesu skutove. Bivalo je sve nekako onako kao što je pričala Despina. Rekli su mu da tako nešto raste tamo u dalekim zemljama, i to samo za rijetke srećnike.

Uvodili su ih zatim u nekakve odaje, a te odaje sve šarene — i koja god vrata na odaji otvore, tamo se ukažu još jedna vrata, pa nikako da uđu u onu krajnju i u njoj ostanu. A postelja u svakoj je od njih, i svaka ih čeka da u nju legnu, ali ih neko sprovodi dalje, sve dok tamo ima onih vrata. A kada se desi da njih dvoje zastanu, neko ih pogurne da idu dalje, jer odaja što je za njih spremljena još nije došla, i oni idu, jedno pokraj drugog, a putu nikako nema kraja, pa da umru od muke.

A najzad je nestalo one svirke, i nestalo je onoga svijeta, i njih dvoje našli se sami — ali više nijesu bili u onim odajama, nego u njegovoj kući, koju je on, s ugarkom u ruci, stao da pali iz svih ćoškova. Nekakav čudan plamen — kao iz buktinje a ne iz kuće, osvjetljavao ih je dok su stajali na sredini sobe; kao da su bili opasani pojasom duge, u čiji krug su legli — kao u krug od zelena otkosa, na jednom komadićku zemlje, na koji vatra još nije stigla. Krug oko njih sužavao se, tako da su prikupljali noge — i brzo, kao da više i nijesu ljudska stvorenja, stapali se sa sjajem oko sebe, od kojeg su im blještale oči, tijela se topila.

Bila je to ona — o kojoj mu je Despina govorila da je kao carica i kraljica; da joj ime još nijesu dali, i da je zasada zovu Umka. Da nije stvorena da planinu gazi, nego s učiteljem da uz prozor sjedi — pa da jedno drugo po cio dan gledaju, a mogu se gledati i noću, kad zapale lampu — a mogu lampu i da ne pale, sijaće im njeno bajno grlo; tako joj je grlo.

Bilo je sada sve to njegovo — i grlo, i ruke, i blijedo lice, i oči kojim ga je jutros gledala dok su gazili u karavani, i koje je — dugo i dugo, htjela da sakrije, od čovjeka kojeg ne poznaje.

Bila je njegova — u njegovoj kući koja je sijala od nekakvog plamena koji nije plamen, nego razbuktali sjaj iz žiška koji je sijao ispod ikone, iz koje je na njih gledao svetac. Ponekad mu se činilo da to nije svetac, nego da ga iz rama gleda učitelj. Tada bi oboje digli oči gore, i gledali u ramu učitelja Radiča. Nije više bio ono što je bio. Nego samo u ramu slika. Onakva kakve su slike svetaca.

A upravo toga časa — dok je Rafailo pokraj peći, na klupi, a rasparen, sanjao Umku, Radič je u sobi s druge strane vrata snovao svoje snove — tražio je, s nekoliko vojnika koje je bio odabrao po vještini i po hrabrosti, način kako da se pređe borbena linija i u selu Miljcima, u bivšoj turskoj karauli, bombama potpali austrijska municija — danju ili noću, kad je najzgodnije — ko je taj junak; neka se javi i nek način izloži — ko je taj junak. Sjetivši se da ga neko čeka pred vratima, prišao je i otvorio ih. Rafailo i Mojsija spavali su. Škripa vrata probudila ih je, Rafailu prekinula ženidbu sa Umkom, onda kad mu je bilo najslađe. S osjećanjem krivca uhvaćenog na djelu, gledao je preda se — ne usudivši se da oči digne na Radiča. Nije više upravo ni znao gdje je: u jednoj od onih silnih odaja kroz koje je u snu prolazio, u kući svojoj sa Umkom is-

pod slike sveca, ili ovdje pred vratima na kojima je stajao Radič; bio je pred njim dvostruki krivac — za izvještaj komandi, i za Umku. Treptao je očima, snalazio se sporo — i čudio se otkud se najednom našao tu, i zbog čega. Sjetio se da treba da pozdravi, i to je učinio kao iz sna, glasom slabim, nerastriježnjen, glave pokunjene — zbog svojih snova. Čarolije kroz koje je bio u snu prošao, iščezle su. Carica, kraljica — iščezla je. Bio je s neba svučen u kolibu, u kojoj je stajao osiromašen.

Radič im je rekao da uđu.

Kape su savili pod pazuhu, nazvali su boga — i ličili na dva sasvim slučajno združena druga, koje su dovele različite želje.

Obratio se prvo Mojsiji:

— E . . .? — pitao je.

Mojsija je ćutao. Pa veli, pokazavši rukom na Rafaila:

— Ja sam stariji od njega, ali ono što on ima da ti kaže važnije je od mojih godina, i tebi milije, učitelju, pa nek on govori. — A u svojim mislima dodao je: „Ja ću, učitelju, da ti čitam lice dokle on govori. Kao što ti čitaš kad neko pogine . . . Hoću da gledam kako ti sad gineš."

Ali Radič nije prešao na Rafaila, ostao je i dalje kod Mojsije — rekao mu je da je hitna potreba, da se uništi austrijska municija, složena u turskoj karauli u selu Miljcima, iz koje se snabdijeva gotovo cijela jedna divizija, i to treba da učini jedan vojnik, ili dvojica, i to bombama — a kako će se karauli primaći, to neka zavisi od njihove vještine. Zatim je rekao da je vojnike koje vidi pozvao upravo zbog toga posla, da se od njih jave oni koji smiju — i koji umiju da izvrše to što se traži, a izvršiti se mora danas ili sutra, već prema tome za koje se vrijeme odluče oni što se prime da to učine. Neka to bude njihova volja kad će i kako će — danju

ili noću, a dan je maglovit pa je kao i noć, neka izaberu tamu ili maglu, a to dvoje gotovo je jednako.

— Jesi li me čuo? — veli mu na kraju.

— Gospodine komandire, čuo sam te.

— Jesi li junak...? nastavljao je dalje Radič, a Mojsija mu upao u riječ, veli mu, gotovo gnjevno:

— Gospodine komandire, ne kude me.

— Htio sam da pitam jesi li junak da sa ostalima vučeš slamku — pa kome duža, dug mu i put...

— Gospodine komandire, vući ću je. No bih te nešto zapitao, ako mi na riječi nećeš zazrijeti, jer moja riječ nije ko i tvoja — iz tvoje knjige zboriš ti, iz moje knjige zborim ja, a naše knjige nijesu jednake, pa da ti meni za riječ oprostiš, ako te moja riječ takne. A ja neću da te se drukčije takne, do kao mojega komandira koji će meni da oprosti, do kao jednoga učitelja koji jesi naša svetinja; za sve nas si ti jedna svetinja, a ja jesam jedna avetinja. Bog ni dvoje nije jednako stvorio, pa nije stvorio ni nas dvojicu. Zato meni za riječ oprosti, a ona je ova: da povučeš i ti s nama slamku, pa kome dugačko — nek dugačko ide, kako si i sam maloprije rekao. Ja tebi rekoh evo što rekoh, pa eto sablje a evo glave; po vratu sam, mislim, ponajtanji.

Nastao je tajac.

— Ne uvrijedi se — veli Mojsija.

— Ne vrijeđam se — kroz smiješak, na silu razvučen preko usana, odgovorio je učitelj Radič. A bilo mu je upravo tako kao da se u školi podiglo đače i najednom stalo da mu prkosi. Ono što obično sve starješine nose u sebi prema vojnicima, stalo je da se u njemu buni. Neka ga je toplina poduzimala, i pod grlom igrala jabučica. Kao da je odnekud sam taj Mojsija natjerao preko neba oblak, da svoju sjenku baci na njega. I od svega što mu je dolazilo u glavu, on nađe da je najbolje da šuti. Nađe da treba da se povuče pred jedom jednog

dobrog vojnika, koji će kasnije — pošto razmisli, i sam povući to što je rekao. Bio se svega naslušao — od već rastresenih svojih vojnika, kojima su na jezik trčale riječi prije nego što im istrči pamet.

Okrenuo se Rafailu, a ovaj čekao već pripremljen — veli mu:

— Gospodine komandire, došla ti je Umka.

Da mu je rekao da je od noćas Lim počeo naviše da teče, ne bi se toliko iznenadio koliko tim kratkim imenom — Umka.

„Ubi ga isprve!" — pomislio je, gledajući Radiča i čitajući ga, Mojsija; bilo je počelo njegovo čitanje... Otvarali su se pred njim nekakvi listovi, pisalo je na njima o Radiču. Kao da se uspinjao na konja, kojeg će mu za uzdu povesti Radič.

A on je, trenutak, stajao izgubljen. Gledao je, a nije vidio. Slušao je, a nije čuo — čuo je samo poneku riječ, onda kada bi je Rafailo, s nekim posebnim uživanjem, izvukao iz sebe i upleo u priču: „...carica, kraljica, te dvije su da joj ispod koljena sjede. Pa mi tvoja tetka Despina veli: Možeš je vidjeti kad se razdani, možeš je u lice pogledati, ali nemoj mnogo da je gledaš, ona ne da da se mnogo gleda, i ja je nijesam vidio više do što bi čovjek pogledao u sunce — kad je ljeto pa sunce sija te ga od sjaja ne možeš da gledaš." Okivao ju je u zvijezde. A najviše onda kad bi se sjetio da mora preći i na izvještaj — na ono njegovo cijepanje kod česme i bacanje u snijeg, i tada bi potegao riječi koje ni Despina nije potezala, i pri tome miješao dvoje: ono što je u snu vidio, i ono što je od Despine čuo. Bojao se onoga što je u snu bilo — da mu jezik ne ode na odaje kroz koje su ga provodili sa Umkom, i još gore na njegovu kuću u kojoj je, u sjaju nekakvom neviđenom, provodio sa Umkom svadbenu zgodu — upravo pod okom ovog učitelja, koji ga je gledao odozgo iz rama šta on dolje

na podu čini sa Umkom. Osjećajući mokrinu od leda koji se na njemu rastopio, i mokrinu od samog sebe — iz onog sna, on se držao kao krivac koji je stao pred kadiju — i odgovara za ono što je kadiji učinio. Protrljao je prstima oči da bolje vidi, ali mu to nije pomagalo — vidio je nekakve nejasne slike, i nije znao kojoj od njih govori — onoj što ga je gledala iz rama, ili ovoj pred kojom stoji, i pitao se: je li ovo onaj što me je gledao, ili nije onaj što me je gledao, kome od njih dvojice ja ovo pričam? A ona ga mokrinja već počinje da jede, i on gore počinje da trepće — kao da je ukrao med i da mu pčela hoda po kapi. Trgne se — uhvati se mislima za Despinu kao za jedini zdrav kolac u plotu, i stane da grede kroz njene riječi, tražeći one ponajslađe — a one su mu najlakše i dolazile, kao što obično dolazi lako sve što je tuđe i gotovo — i njegovom šarenu vezu, punom treptanja i punom mokrinje, ne bi ni do podne bilo kraja da ga Radič nije ušutkao, veli mu — kako nikom nije bio rekao:

— Muč'!

— A onda mu je — kao kakvom đaku pričalici, u mislima rekao: „Idi na mjesto". Misli su mu sada bile kod đaka... Vraćao se u vrijeme kad je bio učitelj u Grablju, i kad je — zbog Umke, stao na sasvim nov put, koji ga je odveo na vojnu, i komandirom načinio. Vidio je — sad ponovo, onaj Umkin prozor u Akovu, uz koji je stajala i gledala ga kako preko mosta odlazi na vojnu — i za njim plakala, presavivši se do pasa preko prozora, da ga bolje vidi. Mislio je da je izgubljena — uz vojnu, i vihoru sudbina, i vremena kad se i kamen prevrnuo, i da je više neće vidjeti. Nije za nju raspitivao, i nikom nije rekao da ima ženu, ili vjerenicu, a nije ni znao zapravo šta mu je Umka. Držao se onoga što mu je rečeno — kad se vojna svrši, tada se i ženi.

Sada je ona bila tu.

A šta će tu?

Izgovorio je — „Četvrtak!" Bio je to onaj dan kada su ih razdvojili. „Ja nekada kad bijah mlad . . .!" — sjećao se riječi kapetana Maksima. Kroz te ih je riječi i razdvojio.

Gledao je u patos pred sobom, pitao se kod čega je stao, šta mu je sve to prošlo kroz glavu — šta mu je ono rekao Mojsija. Okrenuo mu se. Ruku mu je spustio na rame. Činio je Radič tako često, a Mojsija je to volio. Bio je za njega to znak prijateljstva. Ponekad bi zagrljeni išli, kao čobani — i tada su bili kao jedna duša. Ćutali bi, gazili naprijed — a ako bi Mojsija nešto izrekao, to je bilo da se on nikada neće od njega odvojiti; kad se rat svrši, ići će tamo kud ode Radič, živjeće tamo gdje i Radič — kora hljeba naći će se za njega. Od dva puta kojim su dosad išli — Radič kao učitelj svojim putem, a on kao beskućnik svojim, gradio je sada jedan put, kojim će, dok su živi, njih dvojica ići zajedno. Biće to za njega jedini dobitak koji mu je ova vojna dala, a on drugi neće ni tražiti. I kad se ponekad veselio što će kraj vojni ipak doći, najviše se veselio zbog toga što će s učiteljem moći da druguje. A pravo će na to imati, jer ih je vojna udružila; bila je vojna za njega prilika da pokaže da je i on neko, a u časovima od užasa da je viši i od mnogih drugih. Trebalo je da nastane samo nešto ovako — kao što je vojna, pa da on stane na pravu vagu — i s drugima stane glavu uz glavu.

A stati uz Radiča značilo je što i stati uz visoko drvo, i uz njega rasti.

„Ni ti nikoga, ni ja nikoga!" — govorio mu je prije i dizao ruku da ga zagrli.

Danas nije dizao ruku. A Radičevu — na svome ramenu, osjećao je kao teret. Nije to više bilo ono prijašnje. Može još danas da mu stoji tu na ramenu, a sutra već neće; sutra će on imati svoju „kraljicu i svoju

caricu", onu što mu je došla u pohode, što je stvorena da po ćilimima hodi, što će od jutra do večeri da se gledaju, a mogu i noću uz lampu sve dokle svane; sutra već ta ruka stajaće na ramenu Umkinu, otvaraće i zatvarati svoja vrata, a on — Mojsija, kuda će? Svijet će ga zvati učiteljem, i biće gospodin za svakoga. Otići će u svoje jato i tamo će se vojna svršiti.

Mnogo štošta izgubiće se kad se vojna svrši ...

Ništa junačko u tome nije vidio. Do jedno tužno propadanje čovjeka. Eto taj tu — pred njim koji mu je na rame spustio ruku propašće.

— Mojsija! — izgovorio je njegovo ime a zatim je ćutao. Oko očiju borao je bore i zbog njih je ličio na starca. Gledao mu je pravo u prsa — kao da je tamo otvorena ona njegova knjiga u koju uvijek nešto zapisuje, i iz koje čita kad neko pogine. Imao je sada da čita o sebi.

„De!"

— Turska karaula u Miljcima ... — objašnjavao je Radič. — Poginuti se može, a prići joj samo ako slučaj donese.

„Možete se i noću gledati — uz lampu, do zore", vodio je Mojsija svoje misli.

— Ići ću s tobom na karaulu — nastavljao je Radič. — Slamka nam ne treba da je vučemo, uzmi da smo nas dvojica izvukli najduže — i neka nam je najduži put.

Za Mojsiju to je značilo njegovu pozdravnu pogibiju. Vratiti se otuda nikako neće, ostaće mrtav. Čitao mu je — kao što to učitelj uvijek čini kad neko pogine, posmrtno slovo. Zamišljao se komandirom, koji stoji pred bataljonom, i čitao — u sebi, nad učiteljem — mrtvim: „Ubila ga je moja riječ. Vi sa ovim čovjekom nemate ništa. Možete da odete kud hoćete, a ja ostajem ovdje sa njim. Nas dvojica smo jednaki — ni on nikoga, ni ja

nikoga. I fala bogu što je ova vojna, i što se ovo ovako desilo. Kad su nam ono donosili ikone da se pred njima molimo bogu, ja sam se molio za učitelja. Fala bogu što su bile fabrične, pa ga sveci nijesu spasili. Hajte kud hoćete, a ja ostajem."

Iz misli je prešao na glasne riječi, veli, pomalo stidno:

— Ja ostajem kod svoje riječi da ću da idem na karaulu.

— A ja što sam rekao ne poričem — da ćemo zajedno. Tu smo.

— A na kojem bismo drugom mjestu bili!

— Ne velim ništa. Nego kako ćemo?

— Kako se dvojica dogovore.

— Kada ćemo?

— Kada se dvojica dogovore.

Do karaule se moglo stići za dva sata, ako se ide pravo i brzo, ali ovako — po snijegu i kroz tuđu vojsku, osjekli su da će im trebati dva puta više. Na ovo vrijeme nijesu dodavali i ono koje će im trebati za povratak, jer na povratak nijesu ni računali — vratiće se živi samo onda ako to sreća htjedne.

Gledali su se — pred čin ka kojem su imali da pođu, a nijesu se vidjeli. Sve ono što je Radič čitao iz teke vojnicima kad poginu, bilo im je već pročitano...

A onda je Mojsiju spopalo kajanje — što je, riječima izazivačkim, a iz duše svoje bolesne, naveo Radiča da i on ide na karaulu, na kojoj će prije poginuti nego se sa nje živ vratiti — i to upravo kad mu je došla njegova „banica, njegova kraljica". Počinjao je, riječima sad mekim, da mu govori da on ne ide — ali mu je Radič prekinuo riječi, veli mu:

— „Učitelju...! Ja mlad kad sam bio...!"

Nijesu to bile njegove riječi, bile su to riječi Maksima Tucanje, komandanta Akova, koje je Radiču govo-

rio onda kad ga je od Umke odvajao, i slao na vojnu. Stajao je kao onda Maksim i govorio:

— „Ti, učitelju, hoćeš da se ženiš sad kad je vojna; ti si od svih stvari na svijetu najradije izabrao da se veseliš — sad kad je vojna."

Mojsija ga je zbunjeno slušao, pa mu veli:

— Ja nijesam učitelj; kome ti to govoriš, Radiču?

— „Niko tebe ništa ne pita. Sve znam o vama; sve su ovdje u zapisnicima zapisali moji pisari, zapisali su da tebe i tu djevojku treba razdvojiti dok vojna traje — i to su dobro zapisali moji pisari, učitelju, i zapisali su . . ., pa kad ja ono bijah mlad, o bože mili, što smo se prskali vodom kod one naše česme u Kladama, mi tadašnji momci i tadašnje djevojke — a više tamo nema one česme, i nema više nad njom onog duba; nema tamo više ništa, a kad mlad bijah imalo je. Ništa ti, mladiću, ne može biti od tvoje ženidbe, može biti samo ovo što je u zapisnik zapisano — da ideš na vojnu."

— Radiču! — sa strahom je uzviknuo Mojsija.

— „Ništa od tebe neću da čujem, učitelju. Na vojnu! A ta djevojka poslije vojne".

Kao da se vratio sa dalekog puta, na kojem je vidio komandanta Akova Maksima Tucanju — mrtva.

Gledao je Mojsiju, a nije ga vidio.

Kao da se nijesu poznavali.

Bili su duša bolesnih.

Bili su nekakvi istrošeni staroi, a bez svojih godina

A zatim se Radič okrenuo Rafailu — okrenuo mu se kao komandir koji komanduje, veli mu, glasom oštrim:

— Mnogo si brbljao o tim ženama. Sad ćeš da odeš i njima izbrbljaš da neću doći. Jesi l' razumio što sam ti rekao: da neću doći.

U glavu mu je dolazilo ono što su pisari bili zapisali: „Udariti ženama nogu otrag; nek se žene vrate otkud su i došle."

— A poslije ćeš doći meni da mi kažeš šta je s izvještajem; te ćeš iste uši donijeti da ti ih isteglim. A sad se okreni i odlazi — veli Rafailu.

Posagnuvši leđa kroz niska vrata, Rafailo je lijeno — kao i da hoće i da neće, i da može i da ne može, ispao na snijeg i pošao Umki i Despini.

— Nas dvojica smo kod karaule — veli zatim Mojsiji.

— Od nje dalje nemamo kud — veli Mojsija. — Kod karaule i mrtve glave — nastavljao je sad nekako bolno, i gledao pravo u smrt. Poćutao je — toliko koliko je mogao da se strpi, pa veli, gotovo poskočivši: — Ja sam tebi dušmanin; vidiš li ti, brate učitelju, koliki sam ja tebi dušmanin!

— Ne vidim to.

— To i ćorav vidi, a ti jedan učitelj pa da ne vidiš.

— To ostavimo — kroz gorak smiješak veli mu Radič — a uzimamo ono kod čega smo — kod karaule smo.

— Polako malo, učitelju — veli mu, oklijevajući, Mojsija.

— Zašto sam za tebe ja sada učitelj, a nijesam komandir?

— Jesi i to. Ali kad ti kažem učitelju, bliže si mi. Kad ti kažem komandiru, dalji si mi.

— A kad me zoveš na karaulu, šta je to?

— To je... da poginemo. Htio sam zajedno da poginemo, kad ne možemo zajedno živjeti; kad ti imaš nevjestu s kojom ćeš sutra živjeti, a rekao si mi da nemaš nikoga — kad ja sutra, ako glavu iznesem iz ove vojne, nemam s kime živjeti, a bio sam zamislio da ću s tobom biti đe god ti bio i s tobom živjeti đe god ti živio. Pa sam sad nesrećan, učitelju.

— Nemoj tako.

— Nesrećan sam što sam to htio, pa sad ne mogu. Sad sam ti zbog toga postao dušmanin. Kad pišeš u knjigu kakav je ko, o meni zapiši da sam ti dušmanin.

— Kod karaule smo.

— Zapiši, zapiši da sam ti dušmanin. Da sam bio dobar do današnjeg dana, a danas sam ti postao dušmanin. Zapiši tamo još nešto o meni — zapiši da sam otišao na karaulu.

— Sam ne! — odbio je Radič.

— Sam, sam. Ti si, učitelju, komandir, ti, Radiču, treba živ da ostaneš — živ zbog bataljona, i živ zbog te tvoje. A ja nemam zbog koga živ da ostajem. Mislio sam zbog tebe, ali više ne mislim. Neću, učitelju, da ti kvarim sreću, živ ostani. I zbogom!

— Ne sam.

— Zbogom!

Polazio je.

Otvorenih usta, a bez riječi, ostao je za njim Radič. Hodao je zatim po sobi, trudio se da se pribere poslije svega što je čuo; ali se ne pribra, ostade misli rasturenih, srušen i razoren kao kakva stara gradina na koju se survalo kamenje. Nije više mogao da se unosi u ono što je bilo i prošlo — ne moga, i ne htjede ni trenutak da misli na Despinu i Umku, ni na sebe samoga: ko je i gdje je, ni na vrijeme u kojem je, do samo na vojnike u svom bataljonu, koji su se, u prekidu borbe, odmarali u rovovima. Mislio je na njih sa strahom, što im — takav, rastrojen i rasturen, stoji na čelu i vodi ih. Utegnuvši se kaišom i utoplivši, pođe napolje da obiđe bataljon; pođe sam, a nikad prije to nije činio.

Hladan vjetar dočeka ga u prsa, i osvježi tako kao da ga umi.

Miris čamovine, koji je dolazio sa ognjišta u rovovima, potkadi ga i podsjeti da u rovovima nalažu vatre.

Naredićе da to više ne čine.

Vjetar mu je u uši donosio riječi, ili mu se činilo da ih donosi: „Ja svojim putem, ti svojim putem . . .!" Bile su to riječi Mojsijeve. Bile su mu ostale u ušima. „Nas dvojica smo se razdvojili. Ostani u zdravlju, učitelju. Zbogom!"

XXIII

Diže se gore brijeg, dolinica spušta se pod njim. Prije vojne tu je bilo katunište, pa ostali torovi, kolibice, kolibe, a sve skupa nalik na selo; samo što tu stanovnika nema, jer vojna je. Sada su se naselile žene; noćiće noć, dvije — ostaće toliko koliko im treba da se od puta odmore, da se vide sa svojim na vojni, da im hranu i presvlaku predaju, i prozbore o kućnim brigama.

Neke su svoje kolibe uredile tako kao da će tu zimovati: obrisale su ih, naložile vatru, zastrle patos ponjavčetom, objesile o zid krpicu, maramicu — unijele u pustoš svoju žensku dušu. I čim glas ode vojnicima na front da su došle, oni će — u prekidu borbe, pohitati da vide žene, da prime hranu, i izljube djecu. Kolibe su mirisale hranom — a najviše puštala je miris iz hrane i mirisa od dima iz klekovine koliba Umkina i Despinina. I kad bi dim iz nje umio da zbori, on bi rekao da je unutra — ispod malog krova, među malim brvnima, iza praga nad kojim se leprša marama, niko drugi do nevjesta; jedna mlada duša koja tu izgara — isto onako kao klekovina. I ona toplina, koju samo ljudi, svojim mirisom i svojim žagorom, daju praznim i mrtvim mjestima kad se u njih usele, najviše je dolazila otud — iz kolibe nevjestine.

Kao da je bila putovala cijelog vijeka i najzad stigla na kraj svijeta — gdje će, možda do noći, možda noćas do zore, možda sutra do podne, stići onaj dugo čekani, zbog kojeg je, preko usana i trepavica, preturila bezbrojne snove, sanjajući ga i budna, iz dana u dan, i iz noći u noć — Radič.

Svi putevi bili su sada svedeni na jednu tačku, označenu maramom više vrata: tu smo; sav svijet je bio sveden na jedna vrata, na jedan prag, na jednu postelju i jednu želju — onu dugo željenu, a nedoželjenu, zbog vojne.

Šumom nenošenih haljina šumila je po kolibi, i gradila od sebe nešto što su nevjeste — onda kad čekaju da im uđe suđeni.

Sreća nad svim srećama što će joj doći Radič davila ju je, i ona mislila da to tako i mora biti: da nevjesta mora biti pridavljena, jer je davi i sreća i muž, i taj trenutak nemogući kad prestaje da biva djevojkom, a postaje ženom.

Bilo joj je ovo posljednje čekanje.

Još koji trenutak, još koji dah, još samo jedno ispružanje ruku u prazan prostor da ga dotakne, još jedan san, tako stojeći, a onda će poteći riječi: „Evo ga!"

Ovaj put će biti tu. Takav i takav . . . Radič!

Pripremila se da vrisne kad ga ugleda, a onda — pošto ga je već vidjela, da obori oči, da ga ne gleda — da zamisli da više nijesu to što su, nego neka sasvim druga bića, koja su se srela ne ovdje na vojni, nego na nekom od onih mjesta gdje su se sretali u njenim snovima — na prostoru nestvarnu, i svijetu neznanu.

Bila je stvorena za bolesne misli.

Bila je stvorena da daje šta ima, a imala je samo svoju dušu, meku kao i dim iz klekovine.

Dizala se s dimom u visine, lepršala niz bjelinu bregova, gledala niz njih i čekala — kad će Radič.

Pitala se hoće li biti onaj isti — onakav kakvog ga je gledala kad je odlazio preko mosta, onog davnog jesenjeg dana — na vojnu, okrećući se da je vidi, još jednom, prije nego što most pređe, i ode. Mislila je da je otišao zanavijek, a eto nije — sada je tu, i svaka ga snježna bjelina može donijeti iz svoga pravca — svakoga časa. Duša joj je drhtala od toga dolaska, i nekakva živa vatra izvijala se iz nje, polazeći joj od samih peta uz nju svu, do vrha glave, žežući je.

Despina je tražila, a ona slušala — ćoškove je kolibe okitila maramama, patos je zastrla, postelju prostrla, i držala se, iako sanjiva i umorna nekako čilo — jer je Despina i to tražila. Veli joj:

— Hoću da mi Radič bude zadovoljan. Moj Radič je umoran od vojne, pa nek se odmori. Sješćeš Radiču uz koljeno, i nešto ćeš lijepo da mu pričaš — nemoj da te učim šta ćeš da mu pričaš; hoću da se moj Radič uz tebe odmori. Ovdje ćete sjedjeti dok se on odmori, a ondje leći kad se odmori; hoću da Radiču s tobom bude slatko. Idi mu po volji, nemoj protiv volje — sve čini onako kako on hoće, a ako hoće košulju i gaće, evo ovdje su mu pa mu ih daj; sve daj mom Radiču što od tebe zatraži — ako hoće da jede, ako hoće da pije.

Trčala je — ne znajući ka čemu bi prije: nekakvom zavesku da ga razveže, vatri da je podloži, igli da zašije nekakvo dugme — tek nešto da čini, u ovim časovima posljednjim, pred dolazak Radičev. I znala je jedno: da je od svih žena što su došle svojima, i donijele im što su imale, ona Radiču donijela ponajviše, i dovela ponajdraže — djevojku. Zbunjivala se u poslu. Ugarcima se izmrčila. I brže-bolje izlazila na snijeg — da snijegom opere ruke, i pogleda niz snježne bjeline — ide li!

— Ja, tako mi boga, ne znam što ga nema! — izgovarala je s vrata, a Umka joj dodavala maramu da

obriše ruke, modre od studeni i mokre od snijega, koje je, zatim, prinosila vatri.

Ništa od onoga što je željela, a u priči umjela da priča: da je Umka jedna srećnica nad srećnicama, da je njoj dato samo da uživa, da kao banica uz banice sjedi, a ako hoće, može i uz kraljice, može da se šeće od jutra do mraka — sve po svojim sjajnim odajama, može šta hoće, a ne mora šta neće — ništa od toga nije bilo, do koliba od brvana i plota, sa puno marama i puno hrane, i mirisom dima iz klekovine.

Ali to ih nije zbunjivalo. Čekale su, a činilo im se da stoje na nekakvoj visini — višoj od svih vojni i svih država, na kojoj se drže rukom za ruku, one dvije — čekajući. Potmula tutnjava topova dolazila je odozdo — ispod njih, iz dubine, navodeći ih na pomisli: da će im Radič otud doći, iz te huke — kakav li će doći?

Stojeći uz brvna, očiju pritvorenih — onako kao što nevjeste i stoje na svadbama, Umka je u svojim mislima bubnjanje topova pretvarala u bubnjanje bubnjeva u koje udaraju nekakve bubnjadžije na njenoj svadbi, izgovorivši u strahu: „Aman aman . . .!"

Otud će doći, iz toga bubnjanja.

I odmah su joj u uši nahrupile riječi njenih mrtvih tetaka — one prijekorne: „Umka . . .! Je l' to tvoje veselje, Umka? Tako li se udaješ, Umka: Kako smiješ da to slušaš, Umka? Što nijesi poslušala braću, pa da sada na čardaku uz džamove sjediš, a ne u kolibi, jadna ti!" Odbacivala je riječi mrtvih tetaka, i njihova zemljava usta tjerala od sebe, odgovarajući im: „Nikoga nijesam htjela da poslušam, hoću ovako; nek se ova brda sva na mene prevrnu, hoću ovako . . ."

Bili su sa fronta već mnogi došli.

Kolibe su bile oživjele.

Glasovi — muški i ženski, miješali su se s bubnjanjem topova, a kroz sve to, kao nož, probijao se vrisak žena — za poginulim. Naricale su za pokojnicima, puštale niz hladnu snježnu dolinu nekakve čudne glasove bola, kakve — ponekad, puštaju ostavljeni i izgubljeni, niz ovaj svijet, nekome u uši — ili nikome:

„Čuj . . .!"

Dolina, planina, i tamo dolje razbojište primali su: „Čuj . . ., ne čuj . . .!"

Bile su žene.

Vitice su raspletale, kosu su prstima mrsile — grlo lelekom razdirale; pribirale su prstima ono što su bile svome donijele: košulju, gaće, čarape — ostaće pusto.

„Čuj . . .!"

Despina je izlazila napolje da ih vidi i čuje, i vraćala se crna i nijema, gotovo da i ona onako vrisne — za Radičem, što ne dolazi. Bol i strah je sakrivala pred Umkom — davala se na puhanje u vatru, i gledanje u žar koji je cvjetao, pitajući se, uz to gledanje, šta li može biti te ga nema; i sve ga gore nije bilo. Brišući krišom suze, ona je gotovo podvikivala na Umku da ne stoji, da učini još to što nije učinjeno jer može — veli joj — doći svakog časa.

— U tvojim sam godinama bila kao jedna leptirica; noge i ruke igrale su mi kao da je u njima stotinu đavola, i igram i sad — a ti stojiš; de ne stoj tu no nešto čini.

A Umka je i dalje stajala — kao što i stoje nevjeste na svadbi, i gledala izgubljeno preda se — kao što nevjeste i gledaju preda se.

Nije samo stajao dan — išao je preko svojih sati: jedanaest, dvanaest, trinaest, navodeći ka svome izmaku, kada će — sa dalekih zapadnih bregova, kao kakvu nevjestačku maramu, baciti na zemlju svoj posljednji, crveni sjaj — pred mrak.

XXIV

Leđa povijenih naprijed, glave sagnute, koraka široka, Mojsija je gazio kroz snijeg. Vidio je da više ne pripada nikome: ni bataljonu, ni Radiču; poginuće na karauli, a ako se to i ne desi, biće mu svejedno šta će dalje doći.

Gledao je u svojim mislima njene zidove; dobro je znao tu građevinu, a najbolje s njene dvije strane — one kojom je turska karaula gledala na put i prolaznike: ko kuda ide i zbog čega ide, i zidove sa sjeverne strane — one što su gledali u brda. Prolazio je ispod tih zidova. Gledao je gore uske prozore. Sa strane vrata, od odlaska Turaka otvorena. Jednom je dugo sjedio pred njom — na ledini, na travi, u hladu. Tada — nekad strašna turska karaula, nije značila ništa drugo do hlad; pružala je širok hlad, jer je bila građena za tabor vojske.

Danas je bila već nešto drugo — bila je hambar pun municije.

Gazio je snijeg, i gledao je u mislima. Gledao je putove ka njoj, one duže i one kraće, i tražio najzgodniji prilaz. I već je korake gradio takve — kao da se privlači jednim od tih putova, po noći, po magli, kroz front austrijski.

Sagnute glave, a zanesen mislima, on Šućra Karadašića udari glavom u prsa.

— A da sam bio drvo — veli mu Šućro — ti bi razbio tu svoju glavu.

Gledali su se, ispruživši ruke da se dotaknu. Nešto malo svijetla zraka uđe u dušu Mojsijevu. Veli, kroz osmijeh na usnama:

— Da si bio drvo, ja bih uzeo sjekiru i odsjekao te. Imali smo u našem selu jednog koji je tako činio: naiđe

na drvo, pa pošto drvo neće da se skloni, a ni od drvetu neće da se skloni, uzme sjekiru i odsiječe ga. „Zar da se s puta sklanjam jednom drvetu; ti si jedno drvo, a ja sam čovjek, šta misliš ti!"

— Što si takav? — veli mu Šućro.

— Kakav?

— S tim bombama?

— Malo mi ih je.

— Uh!

— Šta uhkaš. Malo.

— Kuda si to s njima navalio?

— Sad nikud — a noćas daleko, ako bog pomogne; sad sam pošao da nađem kako mjesto da sjednem, i ako mognem da malo pospavam — a noćas mi nema spavavanja, noćas mi je put pod noge pa đe stignem . . .

— Stići ćeš tamo đe si pošao, no đe ćeš?

— A kad bih te pozvao da i ti pođeš sa mnom . . .?

— Ja ne bih pošao kad ne znam kud ćeš.

— E evo znaj; ali da se najprije pomaknemo s vjetra.

Prtina ih je vodila udesno, ka nekakvim starim borovima, pokraj kojih je, do prije dva dana, stajao živi lanac u šančeve ukopanih vojnika. Sad su te jame bile prazne. Neke su bile granjem pokrivene, tako da je u njima bilo suho. Nadniješe se na prvu jamu, ali im se ona ne dopade. Nad jednom je bila položena ljesa od pruća, po ljesi granje, po granju snijeg — ta im se dopade.

Ušli su.

Od ljese su lomili pruće, i ložili vatru.

— Ovdje ću moći i da pospavam — veli Mojsija. — A poslije, Šućro, ostani zbogom.

Ložio je na vatru pruće, iz kojeg se dizalo jato žeravica, i dim — ljut, koji ih je grizao za oči; išle su im zbog toga suze, žmirkali su, trljali oči.

Rastopljen snijeg s ljese nad njima počeo je da kaplje; kaplje su im kapale na vratove, na ruke, na žiške u vatri, pufkajući; podizali su zbog toga jake, navlačili na vratove pera od šalova — grijali ruke uz vatru, uz koju su šmrcali, kašljali, u pepeo pljuvali.

Kroz sve to, a polako — kao da do noći i karaule ima da prođe cijela godina. Mojsija je pričao o onome što je danas bio doživio, počinjući priču s Rafailom, veli:

— Udario sam ga nogom otrag, da se naprijed zabo glavom u snijeg kao ćuskija u zemlju, a poslije htjedoh da ga još udaram, pa opet ne htjedoh, pustih gada jednoga: hajd' neka te Radič izbije, njemu si kriv — za izvještaj. A on — gad jedan stade da laže — mislio sam da laže, a nije lagao, istinu je pričao, veli da nosi vijest; došla mu je, veli, njegova žena, pa će, veli, i na boga jedinog zaboraviti kad mu kažem za ženu a kamoli da neće na izvještaj.

Otežale od dima i suza, Šućro je — uz tu priču Mojsijevu, sklopio kapke. Ničim nije mrdnuo — ni toliko da se brani od kaplji; slivale su mu se niz vrat, niz ramena, niz leđa — kao niz panj u šumi, na kiši. Ličio je na zvijer, koja kisne, na svome logu. Bio je kao kamen — usađen u zemlju, nepomičan. I kad bi mu vatra sad pala na noge, on noge ne bi pomakao — pustio bi da mu izgore. U mislima je — iz kojih je sve drugo izbrisao, držao sam jednu riječ — „Umka"!

Bila je sad tu. Lebdjela je nad vatrom — gorjela je u vatri. Kao žiška od pruta previjala se, postajala pepeo, i nestajala...

Značila je sada kraj svemu — kraj životu.

Prostranstvo zemlje i širina neba skupili su se u jednu tačku — u to ognjište, uz koje mu je bilo tijesno kao da su ga spustili u grob, u kojem će da ga zagrnu, živa.

„Umka . . .!

Trudio se da se ne oda — da išta zna o tome što sluša, i bio, tako dok sluša, sličan drevnoj starici, koja uz ognjište sluša priču, pa pola čuje a pola ne čuje — kroz svoj drijem.

A Mojsija je pričao; pričao je od straha pred onim što ga je čekalo kad noć padne — pred karaulom, da je zaboravi; krivio je usta i glas mijenjao da što bolje predstavi Rafaila, ponavljajući, s vremena na vrijeme, ono što je već bio rekao: „Htjedoh ja još jednom da ga nogom udarim otrag, pa opet ne htjedoh." O Umki je pričao ne znajući — da time Šućra ubija; nikakvu vezu između onoga što priča i čovjeka koji ga sluša nije mogao da zamisli — i pričao je, kad slušaoca već ima, gotovo ne predišući. Šućro ga nije prekidao.

Ništa o Umki nije bio čuo, niti htio da čuje — niti je ikad na nju pomislio od svoje volje, do od svoje nevolje — onda kad bi vidio Radiča, u čijem je bataljonu bio — zbog Mojsije a ne zbog njega; za njega je još uvijek, u džepu od džemadana, nosio fišek koji mu je bio namijenio — zbog Umke. Ruku koju mu je Radič pružao odbijao je; odbijao je da sa njim stane, da progovori — i činilo mu se da je on jedan jedini od svih vojnika u bataljonu o kojem, u svojoj knjizi, Radič nije ništa zapisao. Poginuće, i u zemlju će ga položiti bez govora nad njim, nijemo — jer stranica njegova u knjizi Radičevoj nije ispisana, bijela je.

„Neka učitelj ne govori za mnom. Nek mi ovaj Mojsija prođe pokraj groba, i mojim će kostima biti dovoljno. Napiši jedan list, učitelju, i za sebe i Umku; oslikajte se, učitelju, na tome listu pred svijetom kaki ste, napiši, ti si pismen — ali i ja, učitelju, umijem da napišem jedno slovo, toga mi slova evo ovdje u džepu, za tebe ga čuvam, učitelju. I moli se bogu što ti i dosad nijesam upisao u čelo to moje slovo — samo jedno; kod

mene ti slova više nema do samo jedno, a to jedno piše samo jednu riječ — smrt! A ako stigneš, učitelju, da zapišeš — zapiši u svojoj knjizi i za Umku to isto — smrt; naći će se kod mene i za nju jedno slovo, ne ono tvoje — perom po papiru, no ono moje: kuršumom u čelo. Sad ćemo, učitelju, da pišemo . . ."

Zagledan u vatru, a videći samo Radiča i Umku, prekidao je svoje misli da čuje Mojsija; padao je, od svake riječi, u gnjev — a najviše onda kad bi Mojsija ponavljao riječi Rafailove: „. . . Da mu Umka uz koljeno sjedi, da mu bude carica, kraljica; ali se tada neće zvati Umka, daće joj tada drugo ime . . ." Mojsija je pričao sve tiše, zastajao i kidao riječi, i najzad se povio u stranu, položio kundak puške pokraj ognjišta, a zatim po njemu položio glavu, i polako tonuo u san — ostavljajući uz vatru samoga Šućra, da uz nju izgara, od užasa — zbog Umke. Raspaljivala je u njemu onu njihovu karadašićku strast, za koju su svi znali da je pogana — onda kad se tiče ženskih čeljadeta, i da joj lijeka i ozdravljenja nema. Previjao se — od te svoje pogane strasti, uz ognjište kao crv, i znao — da se sve to sa njim zbiva na mjestu koje nije za to, jer nije Grablje, i nije svoja kuća, nego je Mojkovac, i na njemu vojna.

Nije mogao a da ne skoči na noge, kao što u groznici skoči bolesnik; pogledao je dolje Mojsiju — kako spava s glavom na kundaku, dišući duboko kao mijeh, a onda se — kao da je kakvo pero, koje je mijeh otpuhnuo, zadjenuo u otvor šanca i ispao napolje.

Bio je sada ono svoje jedino slovo.

Bio je — fišek!

Išao je Umki.

XXV

Išao je kao što idu oni što su pamet izgubili, ali znaju da odrede pravac i da ga se drže, gledajući preda se a ne tamo kud idu, i stižući ondje gdje su htjeli, gotovo slijepo.

Oko borja motala se magla. Iz doline izrastao suton.

Išlo je veče. Za njim će noć — vrijeme kad se Mojkovac smiruje, i kad se samo — rastureni po granju, kroz huj vjetra i tamu noći, dozivaju ranjenici — umirući.

Nekakve ljudske prilike, zavijene u sukna i šalove, sretao je svud gredom; nije ih pozdravljao — profiknuo bi pokraj njih, kao fišek.

Išao je samo jednom cilju. Išao je Umki. Ona mu je i sada bila sestra. Ili nije. Nije se o tome pitao, nego o drugome: kako da što prije stigne tamo, i napiše ono svoje slovo . . . Nije mu sada bilo teško usmrtiti čovjeka, a ni samom njemu umrijeti, jer se umiranja nagledao toliko da ga je sanjao u snovima; sanjao je ono što je danju bivalo, i u snu je probadao nožem, obarao iz puške, po krvi hodio — i bivao krvav do perčina. Išao je kao u snu, u kojem je ruke vidio krvave; bila je to sada krv karadašićka, ona ženska — pogana.

Ni kad je išao uza stranu ni kad je išao niza stranu, on svoj korak niti uspori niti ubrza — išao je po nekakvoj mjeri, koju je u njemu određivala njegova vatra koja ga goni, i njegov cilj koji ga vodi, i krv karadašićka.

Mraz po licu nije osjećao, ni led po rukama, ni stud po nogama, do oganj — po tijelu cijelom, i ubod bola pravo u srce, sad za bratom Kasumom, kojeg se sjetio, preko Umke.

Na oca ne pomisli.

Ni na majku.

Tešku cjepanicu zakačio je nogom, i posrnuo — uspravivši se, on je tamo, ulijevo a daleko, u dolini ispod brijega, vidio kolibe u kojim su žene, ili mu samo učinilo da ih vidi — kroz još dobru noćnu vidjelicu, na snijegu, crne kao kakve vrane.

Grabio je k njima.

A kad im je prišao, tražio je onu za koju je, prema pričanju Mojsijevu, znao da je u njoj Umka.

Bila je to jedna od krajnjih koliba. Gore po krovu snijeg, dolje crna brvna, pa jadno nešto. Unutra vatra; još izdaleka može da se vidi kako kroz šupljine na brvnima svjetlucaju svijetle trake, boje zelene — kao kakvi mačevi, istureni kroz brvna, u noć.

Bila je tišina oko kolibe; ponešto se moglo čuti samo iz drugih — daljih koliba: glas ženski, plač dječji. Ti glasovi su govorili da su se tu nastanila ljudska stvorenja, ali više od glasova govorio je to dim koji se širio kroz noć, zapahnjivao mirisom čamovine, podsjećao na kuću.

Za Šućra Karadašića taj miris se dizao iz ognjišta koje je naložila njegova sestra Umka.

Išao je tome ognjištu, toj vatri.

Išao je s puškom u ruci, do zemlje sagnut, vučen naprijed — ka njoj, Umki.

Išao je hajdučki. Disao je kratko. Tijelom je treptao. Prižmirkivao, oči otvarao široko, krv u sebi osjećao kao udarce vrućim šipkama. Oni zeleni mačevi svjetlosti, što su se probijali kroz rupe na brvnima, već su mu se zabadali u oči; kao da ga je otud, tim mačevima, u oči bola sama Umka. Bio je to — toga časa, prvi dodir između njih dvoje, otkad su se rastali. Išao je na bliži dodir, onaj neposredni, zbog kojeg mu je — u mraku, padao mrak na oči, onaj od krvi.

Kroz krvav vid sinu mu pred očima slika njegovog oca Redžepa, i slika Karadašića, svih — kojima, gotovo glasno, a u snijeg, izreče: „Ubijamo se! Uništavamo se; a ko neće tako, neka mu zemlja kosti ne primi. Ja ovoj evo vidite, idem u pohode sa fišekom u pušci!"

Bio se primakao sasvim uz brvna, s one strane na kojoj je bila prislonjena nekakva ljesa, i stao da se penje uz tu ljesu, tražeći rupu na brvnima, da pogleda unutra, da vidi — nju, Umku. Tražio je okom po kolibi, ali je vidio samo prazan prostor, obasjan sjajem iz ognjišta, zastrt ponjavom. Iz ćoškova čuli su se glasovi — najprije se čula Despina, a onda jedan muški glas nekako nevoljan i sažaljiv, i Šućro vidje da je u kolibi i nekakva muška glava — a koja, pitao se; ko je to tamo? Prinosio je na rupu uho da bolje čuje, i već mu je odmah bilo jasno, da mu je taj glas ulazio u uho; bio je to neko iz bataljona — ali ko; kad bi samo htio da glasnije zbori. Razumio je da taj nešto priča o Radiču, i da se na njega ljuti, ali šta priča, i zašto se ljuti. Desno je uho — ono što je primalo šumove vjetra, i glasove iz drugih koliba, začepio prstom, a lijevo još jače privio uz rupu, i sad čuo već bolje; čuo je kako čovjek tamo govori:

— „Žene rastjerati." A to će reći vas dvije. Neće za vas dvije ni da čuje. Neće, veli, da čuje dok traje vojna; neće, veli, da čuje dok je on na vojni. Eto tako, đevojko, veli tvoj Radič. A meni veli da vas rastjeram. Da nijeste ovdje na Mojkovcu, đe se vojna vodi. Ja ti to rekoh, đevojko, i ti to ču, i ništa vam više nemam reći — ni tebi, Despina, koja si mu tetka, ni tebi, đevojko, koja hoćeš da si mu žena; ti hoćeš, on neće — neće dok je vojna, a poslije nek je volja narodna.

„Rafailo . . .! — izgovorio je u sebi Šućro. — Taj što je unutra, to je Rafailo; poznajem ga po glasu — Rafailo!"

— On je poludio — čula se sada Despina; glas joj je bio jedva čujan, presječen nekakvim unutrašnjim bolom, izgubljen; kao da je dolazio ispod zemlje.

— To i ćoravi vidi da je poludio — nastavljao je Rafailo — kad od sebe odbija ovaku đevojku.

„On je odbija!" — veli u sebi, zbunjen od čuda, Šućro. Puška o njegovom ramenu kucnula je o brvna, i on je čvrsto pritisnuo uza se — da se ne oda. Čekao je da čuje Umku, ali se ona nije čula — čula se Despina, veli:

— Niko tako na svijetu ne radi; s đevojkom se tako, Radiču, ne radi — ni sa jednom, a kamoli sa ovom što je na čardaku rasla, a sada u kolibi čeka tebe — Radiču!

— Znam da ne radi — prihvatio je za njom Rafailo — ali Radič ne zna; Radiču ne možeš to dokazati — i ako hoćeš da ti pravo kažem: ništa mu se, dokle vojna traje, oko ove đevojke dokazati ne može, do da ide otkud je i došla — svojoj kući, ako kuću ima, ili tvojoj, ženo, ako je imaš — neka ide kuda zna. Oni čardaci i one odaje, one banice i one carice, ono što si ti meni pričala kad smo prošle noći išli ovamo, ono su bile uprazno priče, ženo, hoću reći, Despina, i ja sada vidim šta vidim — vidim da ta đevojka, ili bolje da kažem — da ta bula, nema kud.

„Nema!" — veli, ne dišući, Šućro. — „Vidiš li, Umka, da nemaš kud. Oni te neće, mi te nećemo — vidiš li, Umka, da nemaš kud. Da sam te onda ubio iz puške, onda bi, Umka, imala kud — u zemlju!"

— Vojna je! — veli tamo unutra Rafailo.

— Pa vojne su bivale i dosada — veli za njim Despina.

„A što ona — kučka, što ona iz sebe ne isturi riječ!" — veli u sebi, a kroz gnjev, Šućro.

— Priznajem ti tu pamet, ti ženo, — hoću reći, Despina, ali priznaj i ti meni moju pamet: učitelj se

desio neki čovjek takav ... Drukčiji je bio kad je u selu bio učitelj, a drukčiji kad je ovdje na vojni komandir; ovdje se ljudi promijene.

— Promijene l' i obraz? — čula se Despina.

— Obraz ostavi; obraz je ono što ljudi čine ovdje na vojni, a nije ono što čine u selu kad se zaljube u đevojku pa pamet izgube, kucni se u pamet, ti ženo, — hoću reći, Despina; i ti si nekad gubila pamet no ne možeš da se prisjetiš.

— Kad bih to čula od Radiča što čujem od tebe, ja ga za svojega više ne bih znala — nikad, i nikad, dok po nebu ono sunce šeta. A niti tražila da on zna za mene; ni za mene ni za ovu đevojku. Eto to je za mene obraz, a šta je za tebe — nek ostane kod tebe; i kod tebe i kod moga Radiča — i kod svije koji ste ovđe te mislite kao to ti — ljuto, iz svoga jada, veli Despina.

— To tvoje ne priznajem. A Radičevo priznajem. I priznajem da je ova đevojka jedna sirotica čim je ovđe đe su vojske; ovđe je ženo, — hoću reći, Despino, Austrija, a ti dovela tu đevojku da je udaješ. Preče je ovđe Radiču, preče je ovđe komandiru poginuti za čast no se, jadna ti, ženiti.

— Ne zobri to! — čula se sad Umka.

„Ona . . .!" — gotovo glasno izgovorio je Šućro.

— Ništa tebi ne velim, đevojko; tebi nek je od mene čast — čuo se Rafailo. — Velim to što mi je rekao Radič: da vas moram odavle rastjerati; žene, veli mi, rastjeraj.

— Neka on dođe da nas rašćera — veli Despina.

— Sad sam vam ja — on.

— Niko ne može biti on — veli Umka.

— Kad njegovo naređenje izvršavam, ja sam vam isto što i on, a njegovo je naređenje, jadna ti, a čast ti od mene, da odmah sutra ubijete put, kud znate.

„Kud ćeš, Umka? Nemaš kud, Umka. Našla si ono što si tražila" — izgovorio je, sad odnekud bez gnjeva, Šućro. „Sad si ničija. Nemaš nikoga. Hodaj ovudije kudije su vojske; hodaj kroz vojske kad si ničija."

Zatim se opet čula Despina, govorila je Rafailu da se to tako ne može svršiti, da ona nije došla da prolaje po Mojkovcu, nego da je došla da vidi Radiča — i da mu kaže da je Maksim Tucanja poginuo, a ova djevojka da mu kaže da joj je otac poginuo; da su ta dva čovjeka poginula zajedno, da su strijeljana; nijesmo došle da ovuda lajemo, no da mu kažemo.

„Redžep . . .!" — lica tvrdo stisnuta uz brvna, izgovorio je Šućro, presječen onim što je čuo za oca, i ostao s licem uz brvna kao prikovan, ne slušajući više ništa i gotovo ne znajući ni gdje je; činilo mu se da lebdi, sam, između neba i zemlje, nad ponorom. Čamova kora na brvnima strugala ga je, jela mu lice kao turpija — krv mu je tekla iz lica, iz čela mu klizila na usnu i jezik, u usta — i on, kroz krv i kroz rupu vidje prvo kako se u kolibi kreće jedna sjenka, ocrtavajući cijelu ženu, nimalo pravu, nego pognutu; prepoznao je u njoj Umku. Veli — toj sjenci, a u sebi:

„I Kasum je . . .! I Kasum je, Umka, poginuo! A ti hodaj tudije, hodaj, ti Umka, po vojskama."

Gledao je kroz krv, i vidio sada cijelu Umku.

Bila je to ona.

Nije mogao da je gleda; nije više mogao da se drži uz brvna — stao je da pada dolje u snijeg, u koji je utonuo gotovo sav, nogu i ruku raskriljenih, s licem na ledu — krvavim.

Ostao je dugo — kao da je mrtav.

Otvorio je oči i gledao uz brvna, a oni zeleni mačevi, koje je svjetlost isturala kroz rupe, stali opet da ga probadaju — cijelog; dolazili su od Umke.

Puštao im se da ga bodu.

XXVI

Vraćao se — nešto malo kasnije, od kolibe kao avet; bio je sav bijel od snijega, i sav crn iznutra, i pust; išao je da potraži Mojsiju, ako je još tamo u onome rovu, a ako nije, zavući će se među vojnike iz svoga bataljona — srećan što ima kud; a kud ćeš ti, Umka?

Vjetar, koji je te noći dolazio s Bjelasice i Mojkovac brisao kao metla sobu, udarao ga je pravo u potiljak i gurao naprijed; korake njegove mrsio je, i mrsio mu u glavi misli — činilo mu se da taj vjetar sve oko njega raznosi nekakve strehe od kuća i nekakve nišane sa grobova, i među njima nju — Umku. Činilo mu se da je vidi — negdje u vjetru, negdje u mraku, svu u ritama i gologlavu, kose raščupane, tabana bosih; činilo mu se da je vidi golu, i da je golu gledaju obje vojske, i da za njom kao za stuhijom viču vojnici kroz vjetar i noć.

Pođe brže, a zatim gotovo potrča — tako kao da i sam, zajedno sa svima, viče za Umkom i goni je.

Nije Mojsiju našao u rovu; našao je vatru i oko nje vojnike. Nijesu bili iz bataljona Radičevog. Bili su se ugrijali vatre i pospali. Zadah znoja i zadah obuće dočekao ga je pod nos kao pesnica.

Udjenu se među njih Osjeti im tijela uz svoje tijelo. Kaplje s ljese gore nad rovom pokapaše ga.

Slušao je kako ljudi oko njega dišu, zbore u snu — izgovaraju imena svojih na domu, a poneko se, zbog nečega, zaplače u snu.

Gledao je nekog poluvječnika, gotovo starca. Plakao je. U nešto strašno, a žalosno gledao je u svome snu. Lice mu je bilo kao u djeteta koje sanja strašan san; grčilo se, mišići se stezali, usta krivila. A onda je polazio jecav glas, duboko iz duše i jada u koji se, tako spavajući i sanjajući, bio zagledao. Po odjeći na njemu — tankoj i rašivenoj, i po obući izderanoj i iskrivljenoj mogao je biti iz jednog od onih silnih potoka koji s de-

sne strane utiču u Lim, i iz kojih svijet gotovo po pravilu nosi slabu odjeću i obuću i vodi život tanak — na posnim njivama, i na tikvama.

Šućro je znao ta sela i ljude u njima. I kad bi plakali onda kad su budni, a ne ovako kad sanjaju, on bi im rekao da imaju zašto. Ali ih nikada — prolazeći kroz njihova sela, nije vidio da su tužni ni čuo da plaču; nije ni njihovu djecu vidio da plaču, nego samo da pjevaju; jer u tim selima pjevali su svi, i mladi i stari, i ovo je bilo prvi put da vidi tugu na licu čovjeka iz onih potoka pokraj Lima, i začudi se otkud to. Veli mu u sebi, a zagledan u njegovo lice, okrenuto vatri: „Što ne pjevaš, jadan župljanine, kao onda kad sjedneš pod šljivu pa se tamo zagledaš u tikvu i vikneš iz grla kao da je tvoje do mora; što, jadan jadniče, to plačeš u snu? Nemaš sestru, jadniče, ko ja što je imam... pa nemaš zašto ni da plačeš; ja sam za plakanje, nijesi ti. De probudi se i priberi se i prozbori nešto pa nećeš plakati. Kad čovjek spava — on je nešto drugo nego kad je budan; kad spava i sanja, duša ga ostavi, i ode nekud daleko ...Đe li je sada tvoja duša? U kojem je od onih potoka, uz koju to šljivu, uz koju tikvu — kud je tvoja duša odlutala, tebe ostavila, pa plačeš? Da je meni da se tako isplačem! Ali nama Karadašićima neće suza na oko; nama nije dato da plačemo — mi se nadujemo kao bačve, ali od sebe suzu ne puštamo. I prepuknemo kao mijeh.

Ima ljudi što su kao djeca...

A mi Karadašići smo kao starci...

I ja mlad nikad nijesam bio!

Jesam li ja ikad zapjevao?

Da sam pjevao, može biti da bih sada mogao plakati; evo ovaj čovjek iz potoka pjevao je, pa sada plače... Plači sad, plači — to ti je dobro".

Oštar vjetar brijao je po ljesi nad njima, sa koje se snijeg bio skinuo — pa je vjetar zviždao kroz pruće kao

da neko u svirale svira. Pravo gore — kao da hoće da skoči u vjetar, poletio je iz sna onaj čovjek iz potoka oko Lima. Udarivši glavom o ljesu, on se zbunio — širio je oči oko sebe, gledao gdje je, a zatim dugo buljio u vatru, drhteći.

Suvraćen vjetrom dim ga je zakusnuo. Kašljao je.

— Ti... — veli Šućru — ja tebe ne poznajem. Iz kojeg si ti bataljona?

— Iz kojeg mu drago — veli mu Šućro, bez imalo volje da razgovara.

— Odakle si?

— Ne znam.

— Kako ti je ime?

— Ni to ne znam.

— A kad ne znaš ništa, kako si znao da uđeš ovdje i griješ se vatre?

— Ovu sam vatru ja naložio — veli Šućro.

— Ene ti...!

— Plakao si u snu — veli mu, poslije ćutnje, Šućro.

— I meni se čini da sam plakao. A ti nijesi imao drugoga posla nego da gledaš kako neko plače — veli čovjek, ali ga Šućro nije čuo — jer upravo toga časa neko od onih što su ležali stao je da viče i skače iz sna; sanjao je da nekoga tjera i sada klicao — „Ubih te...!" Za njim su se u halak davali ostali: dizali su se na koljena u snu i vikali; nekoga su tjerali... A onda su ječali. Smirivali se i padali dolje, padajući ponovo u san. Ležali su jedan preko drugoga kao stabla polomljena vjetrom.

Lomio se nekakav tvrd led, zvečao gore po ljesama — kao da gore igraju đavoli.

— Baci koji ugarak na tu vatru — čuo se neko od onih što su ležali. — Baci neka plane, udavi nas taj dim.

A zatim je sjeo, digao gore u tamu ruke, u koje je gledao. Veli:

— Ko je napolju, taj će se smrznuti; smrznuće se noćas i pašče i zvijer: Izišao bih pored sebe, ali ako iziđem iz ove jame, onaj će me vjetar odnijeti, pa ne znam šta ću; ovako me nešto nije snalazilo otkad znam za sebe — hoću da puknem.

— Iziđi — veli mu Šućro. — Ako učiniš nešto tu, išćeraćeš nas sve odavde, pa ćemo se zbog tebe smrznuti.

— Da iziđem . . .! Meni je bilo muka izići i kod svoje kuće kad sam bio. Imao sam brata, molio sam ga da iziđe sa mnom a on nije htio, okrenuo bi se na drugu stranu i zaspao. Ne bih zbog toga sa njim govorio po tri dana. Umro je moj brat; eto đe se sada sjetih moga brata . . . Hoćeš li ti da iziđeš sa mnom?

— Izići ću — veli mu Šućro. — Ti si kao onaj što ga je noću izvodila žena i držala nad njim luč, pa mu rekla: „Prioni, rđo, izgorje luč", a on skočio s gaćama u ruci — „Kuku, ženo, đe je vuk!"

Nije napolju bilo toliko mračno koliko se njima unutra činilo; bila je neka mrka vidjelica puna vjetrova i ledenica, vidjele su se modre drhtave zvijezde na zapadu, a na zemlji gotovo jasno mogle su se vidjeti planine i brda, i po njima čak šume, tamne i duboke kao kakve uvale, bez dna.

Činilo se da je zemlja pusta, po kojoj juri samo vjetar i led; kao da je brijala neka oštra britva — koja brda i planine još nije skinula, ali će i njih odnijeti i sve će pred okom biti izravnato, i golo.

— Sad mi se valja — veli čovjek — u ovaj vjetar go okrenuti da me napuha; po tri dana ne bih s bratom govorio kad ne bi htio sa mnom da izađe.

Crnio se u snijegu kao panj. Odasvud su ga šibale ledenice, zvečale su kao orasi; hukom jezivim hučala je

gora, činilo se da se lomi i pada i da ostaje samo kostur zemljin — go. A kroz sve to čuli su se koraci; neko je odnekud dolazio — smrznut snijeg zvonio je zaglušno, kao da ga neko drljačom drlja... Gomila ljudi išla je kruto. Ličili su na komad mraka koji se također valja kroz mrak, kruto.

— Ide neko, ustani — veli Šućro onom što je čučao.

Dizao se tamo i vezao čakšire.

Grupa ljudi što je izgonila iz tame, prilazila je; nazivali su boga, a zatim se jedan izdvojio, veli:

— Koji si?

— A ti koji si? — veli njemu Šućro.

— Hajde ne drnkaj — veli onaj.

— Ene Mojsije...! Ostao si spavajući kraj vatre, a kad sam se tamo vratio... ono drugi uz vatru tabane grilju — veli mu Šućro. Pitao je ko su ti ljudi.

Bili su Srbijanci; bili su se odvojili od svoje glavne jedinice i zalutali. Išli su pravo na austrijske šančeve, da tamo izginu.

— Pa ih ja sreo — veli Mojsija. — Ako tamo odete, rekao sam im, vratiti se nećete, pa kako hoćete, vi Srbijanci, — i vratio sam ih i doveo ovamo da se više ne gube.

Šućro ih je gledao: na njima šinjeli, šajkače, oko pasa kulete, o kuku noževi, o ramenu puške, i znaju samo jedno jedino: da treba da idu ulijevo — tamo kud je prošla srbijanska vojska... Ali kud je ovdje ulijevo a kud je udesno, to oni nijesu znali, jer lutajući po bespuću, a po snijegu i po noći, bili su se zbunili — u stranama svijeta i pravcima putova.

— Što si tu? — veli Mojsija.

— Nijesam sam — imam druga eno onoga što stoji onamo.

Gledali su tamo čovjeka, a on im veli da će sad; ima malo posla oko sebe, sad će.

— Ono su vam onamo rovovi — veli Mojsija Srbijancima. — Ondje ćete noćas prenoćiti. Pa ćete granja nalomiti — ruke imate, pa ćete vatru naložiti i biće vam kao kod majke.

— Pričekajte malo da vam pružim ruku — veli onaj otud iz snijega, jednako zabavljen svojom nevoljom. Prilazio im je hrabro, ruke pružene da se rukuje. Ali nije stigao da se izrukuje, morao se vratiti tamo gdje je i bio — jer ga je silno zaboljelo u drobu. Pitao je — ne okrećući se, ima li iko među njima ko umije da zavije pupak.

Bio je opet kao panj, koji se crni u snijegu. Plakao je tamo — nekim plačom nijemim, ljuto šiban ledom po golu tijelu.

Sutradan je osvanuo mrtav uz ognjište; ležao je kao kakvo stablo primaknuto vatri da izgori, da ga nestane . . .

XXVII

Njih dvojica — Mojsija i Šućro, teglili su svu noć kao dva vočka. Neko bi vrijeme prtio Mojsija, probijajući snijeg austrijskim čizmama i utopljen austrijskom kabanicom; sav je bio u austrijskoj odjeći i nije mu bilo hladno — a onda bi naprijed prošao Šućro, gazio meko i nekako sporo, a u odijelu domaćem, u boji crnoj prikladnoj mraku.

Išli su putovima i znanim i neznanim, i desno i lijevo, i naprekrat i naokolo — kako su već znali i umjeli, i išli su dugo, i mučno, ili im se samo činilo da dugo idu, a noć da stoji.

Nije stajala . . . Na nebu su se bile okrenule zvijezde, slika zemlje pod njima mijenjala se: nastajali su

sasvim novi predjeli, oni koje je Mojsija znao, a Šućro tek sada upoznavao.

Prođoše šume, lazine, grablja, lomeći se niz njih, a po noći. Survavali su se niz snježne padine sve do potoka, gdje su ustajali i okretali se da se snađu. Izlazili su na nekakva strništa u kojima su strnjike iz snijega virile kao kakva koplja; vojska koja ih je na ramenima nosila nije se vidjela — lomili su ih nogama, gazeći sve brže, da se uklone sa čistine, da zađu za granje.

Negdje ih je na kraju čekalo čudo — ono što se zove karaula.

Išli su joj pognuti, i nekako tako kao da su krali, pa sad bježe.

Prodijevali su se kroz rakiće kao čunkovi — tkajući gotovo nevidljivu prtinu za sobom, čiji će kraj — na kraju tkanja, da privežu za Karaulu.

Činilo im se da lebde u noći, bez ičega nad sobom da se rukom prihvate, i bez išta pod sobom da nogom stanu, do tavne tavnine i kaljave bjeline, i onoga što je u njima — da se ide . . .

Uvirali su se od napuštenih kuća i sela, otkud psi nijesu lajali na njih niti dolazio miris dima; bilo je na kućama sve otvoreno i oko njih sve razgrađeno — stravično su gore strčali rogovi, i na njima krstovi — prema nebu.

Dolje u dolinama bilo je toplije, ali i mračnije — jer se neki tmast oblak navlačio široko nebom, zamračujući ga. Tek pokoja zvijezda zasijala bi, pa i ona potonula za oblak.

Hodila je noć nečujnim hodom . . .

I oni kroz nju.

— Ovdje sam — veli Mojsija kad su bili kod nekakvih bukava — našao one Srbijance; htjeli su ovamo kud mi idemo, a ovamo su Austrijanci. Ovaj sam ti put

dovle već pregazio, i sad ga evo po drugi put gazim, a po treći, kunem ti se, neću ni za moju majku koje nemam. Nećemo dugo mi hoditi pa ćemo naići na Austrijance, na njihove patrole — ne prepadni se. Tu ćemo se morati u lisice pretvoriti; jesi li vidio lisicu kad ide?

— Vidio sam; svaku sam zvjerku vidio — veli njemu Šućro.

— Za svaku te ne pitam, pitam te samo za lisicu. A sad mi kaži jesi li je vidio kad se prikrada ka orahu, a gore na grani zanoćio pijevac? A zašto se ona prikrada pijetlu, kad je pijetao gore na orahu? Ti bi rekao da tu nema ništa, a ono ima svašta; pouk velik možeš iz toga da izvučeš. Jer ona će lisica dolje čučnuti, i ništa drugo neće činiti do što će gore gledati pijetla. I on će odozgo gledati nju — stajaće tako njih dvoje i gledaće se kao da kažu: dobro ti veče, tebi koji si gore; dobro veče i tebi koja si dolje. Ti bi sad rekao da se pijetao nema zbog čega da boji lisice kad je tako visoko a ona nisko, ali nije tako kako ti misliš, jer lisica ima svoje oči i očima opčini pijetla pa joj on sam odozgo padne taman kao orah iz svoje ljuske — „De davi me!" To nijesi znao?

— Nijesam — veli Šućro.

— E znaj.

— Pa šta dalje?

— S pijetlom ništa. A sa švapskom stražom šta će biti, to ćeš sam da vidiš. Samo znaj da stražar ima da padne taman kao onaj pijetao s grane. Umiješ li stražara da gledaš u oči onako kao lisica, pa da on padne?

— Šta zboriš!

— Eto to zborim. Je l' tebe strah?

— A tebe? — veli mu Šućro.

— Kako da nije; ovo što ti noćas ovoliko pričam otkuda je nego iz straha. Jezik me ne pita, a sve iz straha. I sad bih ti mogao, i to iz cijelog grla zapjevati.

— Hoćemo li noćas poginuti? — veli Šućro.
— Jesi li o tome što sanjao?
— Kako ću sanjati kad nijesam spavao.
— A znak imaš li o pogibiji?

Zatim bi — najednom, kao kad se lampa ugasi, prekinuli priču. Išli bi ćutke, a ponegdje i napobaučke — onda kad bi im se učinilo da je tu negdje austrijska patrola. Slušali su. Oštro motrili niz bijelo površje. I ne čujući ništa i ne videći — do golu zemlju, sad u noći bezobličnu, polazili da je gaze. I kad god bi za nešto zapeli nogom, držali su da je to žica; mnogo su se bojali austrijskih žica — poskočili bi od njih i gotovo uzviknuli kao da su stali na živu zmiju.

Hvatala ih je — sve više, neka mrka ćutnja pred činom koji su imali da izvedu i jezici im, do maloprije laki na riječ, postajali sve krući i teži a dah sve tiši, i tiši dolje korak. Kao da su sada bili ljuti na sve, i na sebe same. I kao da su bili sami na zemlji, po kojoj gaze, kroz noć — u neizvjesno, a po svojoj volji.

Pregaziše bezbrojna opasna mjesta a da nikoga ne opaziše niti glasa čuše, niti šuma, do šum vjetra.

I vidješe, koliko su mogli da vide, da su duboko iza švapskih leđa, u brdima s kojih bi se mogla, da je dan, jasno vidjeti Karaula — kako se sama, kraj džade, na nekadašnjoj tursko-crnogorskoj granici, bijeli.

I bili su sada sasvim sigurni, da bi tek nekim pukim slučajem u ovo doba i na ovoj studeni mogli da se pojave Austrijanci — prije oni što su zalutali nego oni što idu za ciljem. Pa zbog toga — opet, uđoše u priču, tihu, kroz šapat. Mojsija veli:

— Smislio sam, Šućro, kako ćemo kad se primaknemo Karauli, ni učitelj Radič ne bi bolje.

— Kako ćemo? — glasom jačim, ali opet kroz šapat, pitao je Šućro. Čekao je da čuje mudrost — od koje će prvo da se uplaši, a poslije da se zadivi, ako ta mud-

rost bude za divljenje; a bojao se njegovih mudrosti koje su za njega bile sve ludosti. Ali šta je ludost a šta je mudrost u svemu što je Mojsija činio, to gotovo niko nije razabirao a niti u to ulazio, jer glavno je bilo da je taj čovjek činio sve ono što je htio i uvijek glavu iznosio — iz pakla na koji drugi nijesu smjeli ni da pomisle; plašljivi su mislili da mu sam đavo vodi nogu i nosi ruku, i upravlja njegovom sudbinom.

— Bićeš svezan — veli on Šućru.

— Ko, jadan!

— Svezaću te. Onu švapsku žicu što sam uzeo onda kad smo se za nju zavrzivali — za tebe sam uzeo, da te svežem.

— Mene!

— Tebe, a volio bih kad bih učitelja malo pritegao. Bio je pošao da ide sa mnom. Pa sam ja odbio da on ide ovamo.

— Vidi . . .! — začudio se Šućro.

— Došla mu je žena . . . Učitelj je oženjen. Ali je odbio da primi ženu, veli da neće ženu na frontu. Veli da tu ženu vrate natrag, neće je na vojni — na vojni je, veli, on samo vojnik, i neće ženu pokraj sebe.

Bilo je to ponovno — sad ovdje, u granju, u noći, pred Karaulom, zabadanje noža u Šućrovu ranu. Gorku gorčinu progutao je. Malo je zastao — ne što je to htio, nego od nemoći; veli, kao nekom tamo u šumi, a ne Mojsiji;

— To je moja sestra.

Nikome to prije nije bio rekao.

Niti je Mojsija to od drugoga čuo.

— Ne čuh te dobro šta si rekao — veli mu Mojsija.

— I ne treba da čuješ — odgovorio je preko volje.

Mojsija ga je gledao pravo u lice; nadnio se odozgo da ga bolje vidi i da se začudi tome što je čuo.

— Govori! — samo što mu ne podviknu. Šućro je ćutao, a on nastavio: — Trebalo je da ja u ovom našem bataljonu ubijem iz puške barem desetoricu i ti, Šućro, da si među njima, i učitelj da je među njima...

— A što ja?

— Zato što mi nijesi kazao da je tvoja sestra za učiteljem. Sa iste marame hljeb jedemo, a ti od mene tajiš tajnu; tajite tajnu vas dvojica — rđe ste međer i ti i učitelj. Pa s kim da zalogaj ja podijelim; rđe međer vi obojica — tako da vas čovjek okom ne pogleda. Sestra tvoja...! Pa ja sam se o nju ogriješio; pa ja ću, Šućro, tebe da ubijem, a ako se vratim, i učitelja ću; obojicu ja ću da ubijem. Da sam se o tebe ogriješio, ja bih zapjevao; da sam se o učitelja ogriješio, ja bih još slađe zapjevao, nego o nju, o ženu koja je tvoja sestra! Ništa više ja nemam s tobom da govorim do da idemo tamo kud smo pošli.

Ćutali su.

Slušali obuću kroz tvrd snijeg. Šućro je još čuo, kroz hruštanje snijega, kako Mojsija puše kroz nos; činilo mu se da će prepuknuti.

Išli su sada rasijano, pravce su mijenjali, puteljke su brkali, posrtali su i padali i više mislili na sve drugo nego na ono ka čemu su pošli. Šućru se sada sve više činilo da Mojsiju vodi naprijed — ne cilj da unište austrijsku municiju u Karauli, nego njegova luda huja da ide kud ide, i ako ga je ikad vodio đavo, a ono ga je vodio sada: ludom rukom za ludu ruku, ludom glavom za ludu glavu — a kroz noć... I nije mogao da se čudu načudi zašto je najednom okrenuo ka džadi — da na nju izađu i njom idu, a upravo toga su se čuvali, jer tamo prolaze Austrijanci. I nije im trebalo puno pa su stali na široku prtinu, izgaženu od vojske i kara. Mojsija je sada kašljao glasno, i iz toga se moglo vidjeti da on više ni od

čega ne preza niti se ičega više boji. Čak se Šućru moglo učiniti da se oglašava od svoje volje, i samo što nije uzviknuo: evo nas ovdje, idemo džadom, pošli smo pravo na Karaulu.

Bio je sada drugi čovjek; lik i oblik ostao mu je isti, ali mu nije ostala pamet...

— Što idemo džadom? — veli mu Šućro.

— Stoj! — veli njemu Mojsija.

Stali su i gledali se.

— Do Karaule nema mnogo. Moram te svezati, čuješ li? Ovom ti žicom moram svezati ruke naopako i tjerati pred sobom. A ti ćeš da ideš — kao što ide svezan čovjek kad ga nekud sprovode. Ja sam sada Austrijanac — to se vidi po odjeći na meni, a ti si Crnogorac, ti si Montenegro, to se vidi po tebi; i kad te udarim, ti ćeš da jekneš — tvoje je sada samo da jaučeš i da ječiš. Pušku daj ovamo; ne možeš pušku nositi a biti svezan; bombe nek su kod tebe, bombe ti se ne vide. Daj sada ruke iza leđa, daj da te svežem.

— Ti si lud.

— Daj ruku ovamo.

— Kaži mi šta hoćeš.

— Ne kazujem; ruke ovamo — ovu sam žicu ja za njih ponio; veži se.

— Ne vežem se od svoje volje — branio se Šućro.

— Ako se ne vežeš, ti hajde vrati se, ja ću sam ići na Karaulu; ni dosad nijesam imao druga kad sam išao na taka mjesta! hajde vrati se. Ne možemo gubiti vrijeme, nego, ili ruke ili natrag.

— Pa da me svezana Švabe iskasape! — veli Šućro.

— Smislio sam... Sam ćeš da vidiš šta sam smislio, samo se nijesam bio odmah na to odlučio a sad sam gotov; sad ćemo tako... Glavi tvojoj sigurnije je nego mojoj, to ti odmah mogu reći; neću ja, jadan ti, tebe

upustiti da pogineš a sebe spasiti — nego što nam bidne, neka nam bidne obadvojici. A ja tebe neću ozbiljno svezati, nego ću te svezati onako ... da samo izgleda da si svezan a nijesi, da te ja svezana nekud sprovodim — ja Austrijanac Montenegrina, razumiješ li. Ja sam sada njihov a ti si naš, pa kao njihov tjera našeg i gredom ga bije; tvoje je samo da jaučeš a moje da te udaram — jer ti si jedan veliki krivac. Evo ja ću sada da učinim još i ovo: iz svoje ću puške da izvadim fišeke i nosiću praznu pušku jer tako mi treba, a zašto mi treba, ti ćeš to da vidiš; tvoje je samo da jaučeš. Jesu l' te ikad u životu mlatili?

Džada pred njima bila je prava; s lijeve strane išao je potok, s desne se dizalo gorovito brdo — naprijed se vidik zatvarao, a tamo gdje se zatvarao bila je Karaula — ona krajnja tačka ka kojoj su dva druga gazila: jedan svezan a drugi slobodan. I već je odmah počinjalo ono što je Mojsija bio smislio: izmahivao je kundakom puške i tobož u leđa udarao Šućra, a ovaj ječao, povijao se i posrtao, a ponekad — tobož od bolova, padao glavom na džadu.

— Ustaj, Montenegro! — uzviknuo bi nad njim Mojsija toliko glasno da je odjekivalo. Glas mu je bio nekakav režeći — tako da se činilo da mu iza zuba sijeva sve sama živa vatra. Šućro se dizao. Šaptao mu je: „Omakne ti se pa me udariš preko bubrega; sve me moji bubrezi bole, nemoj jako; ostaviću ja ovo!" — „Da mi je još i učitelja da vidim ovako svezana pred sobom pa da mi se koji put omakne ...!" šapće njemu Mojsija, a zatim vikne ljuto i oštro da se čini da bi i samu zemlju zagrizao zbog Montenegra.

Pred Karaulom se zbuniše. I sve što čine, učini im se kao neka igra — u kojoj se igraju ludo, a na smrt... Gledali su je kao neku strašnu sliku iz svojih snova od koje su skakali na noge, a sada — eto, gledaju je na javi... Bijela duga zgradurina ležala je desno od džade, sa redom niskih dugih prozora, sa velikim vratima na sredini, sa stražarskom kućicom i stražarom u njoj koji je dubio kao mramor, oslonjen na pušku, zagledan na džadu, a sada zagledan i u njih dvojicu. Vidio je ono što bi svak vidio: da vojnik džadom goni civila, da mu je svezao ruke na leđima, da ga udara a ne štedi — i da onom gonjenom nije lako; nije lako nikom koga vojska goni, a u vremenu ratnom, a noću — a uz to se sprovodnik desio ljut vojnik, koji za jedno sprovođenje i jednu noć hoće da zaradi još jednu zvjezdicu — pa udara. Udara ga Mojsija a kroz zube reži — i sve mu se čini da još nije dosta, tako da bi onaj što ga gleda odmah mogao da pomisli: skupa je zvjezdica na vojničkom ramenu, ali će je ovaj zaraditi — i sve što sad čini od onoga civila vratiće mu se kroz zvjezdice... Montenegro pada i diže se, i opet pada i diže se — i sve onako kako kundak radi: čas je gore a čas je dolje, pa neugodno za gledanje.

A Karaula gleda...

Potok ćuti.

Iz kućice gleda onaj stražar, gleda nešto što je zabavno — što se dešava tu na džadi pred njim i dobro mu došlo u noćnoj samoći da nešto gleda: to što vojnik čini od civila, i neka čini — to je nešto što se njih tiče, a njega ne tiče; njega se tiče samo Karaula. I bilo bi mu mnogo žao kad bi se to dolje brzo svršilo i džada pred njim ostala prazna — a prazne se džade već nagledao; mamila ga je samo na san.

Sada mu se san razbio. Sada je imao pred sobom zabavu. Nije razumio ono što je čuo, jer bio je Austrijanac, ali je dobro razumio revnost kojom vojnik obavlja dužnost; jer mnogo bije... I ko zna sad zbog čega bije — onako krvnički i bezdušno onoga svezanog Montenegra!

Oko iz straže zatim je vidjelo kako vojnik onoga civila veže žicom za nekakvo stablo, i vežući udara ga kundakom da ga što tvrđe pribije uz drvo, i što tvrđe priveže žicom. I sad mu je to bilo najzabavnije, i jedno čudo zašto to čini. A Mojsija je to činio spretno. Kao majstor koji zna posao. I što ga je više pritezao, opet mu se činilo da nije dovoljno; tako da se i samom stražaru učinilo da je to dobro, samo da ne shvata zbog čega je sve to — i kao što često ljudi daju ocjenu o onome što ih se ne tiče on izreče:

— Gut!

— Nije gut! Kako gut! Gut je ovako... — ne smanjujući žestinu u glasu, a jadnoga Šućra mlatnuvši odgovorio je Mojsija i stao dalje da zavezuje. Austrijancu u stražari doviknuo je kao da ga kara: da on ne zna šta je gut a šta nije, jer ne zna ko je taj svezani, a ni zašto ga veže za stablo — a da za to postoji razlog dokazivao je udarcima, sve po povijenim Šućrovim leđima, koja su se sada, sve jadnije i niže, povijala od istinskog bola, jer Mojsiji se omicalo...

Na kraju se izmakao i stao. Nekako je važno odmjerio svezanog — kao što dželat odmjeri žrtvu...

— Gut... — veli gore stražaru, i ponovi na svome jeziku: — Dobro je, sad je dobro — Montenegro ne može murnuti, sad je gut.

Pošao je zatim stražaru kao čovjek kojem je na putu nešto zapelo pa traži pomoć, a to što je izgledalo da mu je zapelo bila je njegova puška — otvarao ju je

i zatvarao i time htio da pokaže kako je prazna; puhao je kroz praznu cijev, koja je, okrenuta nebu svirkala glasom kakve noćne ptice. Udarao je po njoj šakom da kaže: kako puška, kad je prazna, nije ništa drugo do jedan kolac. „Nema patron!" — veli stražaru, i time mu povjerava nesreću: da je ostao bez fišeka, i da od njega traži pomoć. Govorili su tiho, i nekako strogo povjerljivo — što onaj svezani ne smije da zna. Stražar je za njim i sam ponovio, da pokaže da ga razumije: „Kajne patron", i dodao da to nije dobro kad vojnik ostane bez patrona. Ali se čovjeku, onako ljutu, i na onako važnom poslu nije usuđivao da prigovori što je ostao bez metaka; ostajao je i sam bez metaka, i sam ih ovako tražio od drugih. Pod istom su zastavom i u istoj vojsci, i jedan metak ne čini računa. A tim Slovenima — mislio je — gotovo uvijek ponešto fali, pa bilo zbog toga što stvari prodaju, bilo što ih gube i zamjenjuju. Bio je sada u prilici da jedan takav račun namiri. Jer ko zna ko je onaj dolje svezani, koga ovaj vojnik goni praznom puškom; izvjesno je da ga goni dobro, i da će mu biti puno lakše onda kad mu puška bude puna.

Pošao je rukom ka kuleti kao domaćin novčaniku koji paru ne daje lako. Skorjelim prstima od studeni grabio je studene metke, neodlučan koliko da da — da li više od jednog „petaka", ili mu je dovoljno toliko — koliko da mu odbroji metaka... Koliko je težak onaj krivac dolje! I koliko teška vojnička služba, kad je vojna! Ali u vojsci niko nije domaćin — a najmanje onda kad je vojna, i on nađe da je sasvim dovoljno da mu odbroji jedan „petak". Taman će moći da napuni pušku, i ako ustreba, da pet puta gađa, a ne sprovodi petoricu nego jednog, i to svezanog — a za jednog dovoljan je i jedan metak.

Izgura metke iz kožne kulete, ali i ne stiže da ih pruži — jer dotle, potezom noža, kratkim a jakim, onako kao kad kasapin kolje bravče — bi prekĺan.

Zaturena natrag, njegova glava više nije imala svoga oslonca, a ni dolje pod njim njegove noge i tijelo je, zaklativši se, padalo na utaban snijeg pred stražarnicom, krvaveći ga.

Padao je na lice, kroz tamu noći i tamu smrti, ostavljajući za sobom do kraja nesagledanu zabavnu sliku na tuđoj džadi, u tuđoj zemlji, u noći — kao jedinu moguću zabavu u to doba i na tome mjestu . . .

Jedini šum koji se tada čuo bio je pad njegovog tijela na staklen led, a pred noge Mojsijeve, sličan padu vreće sa jakih ramena — za kojim je ostalo lako grgorenje, pa ili vode dolje u potoku ili krvi iz njegovog grla, i nekakav jedva čujni glas u noći, koji za sobom ostavljaju sva bića, umirući . . .

Bili su se izmakli toliko koliko su mogli da dotrče, pošto su unutra ubacili bombe, i sad čekali — zaklonjeni za nekakva stabla, da nastane pakao . . .

Stara turska tvrda građevina iščeznuće sa zemlje . . .

Ime joj se više neće spominjati.

Šta će to biti!

Čekali su.

A najednom je zagrmjelo . . .

Od silne svjetlosti zaslijepjeli su.

I ono što su još jedino vidjeli, bili su nekakvi zeleni mačevi, koji su odozdo — kao iz pakla, letjeli gore u nebesa, parajući ih. Kao da ih je hiljadu đavola vitlalo odozdo u tamno nebo, od kojih je postalo tamnije, i tamnija bivala okolo zemlja . . . Na svirale, sastavljene u jedno, u koje je neko snažno zasvirao ličili su fijuci čelika kroz noć, i granje se okolo — dajući se i samo u fijuk, iz žila kidalo i padalo.

Stajali su uz stabla. Tako kao da su na kakvoj straži — na kojoj su dugo stajali, ne videći pred sobom ništa, a sad najednom gledali zabavu... Nosila im je daleko misli. I na svašta: šta je to čovjek, i kakav je... Šta je to vatra, i šta su sva čuda.... Šta je vojna, i kolika je. Šta su te boje koje lete k nebu, i kakva je to pod njima zemlja... A boje su se preganjale. Kao kad se preganjaju vojske... One što se bore u samoj vatri, tako da se od vatre i ne vide...

Pošli su natrag unezvijereno. Kao zid je pred njima stajala tama; dubili su kroz nju šibani granjem.

Valjalo im je dugo ići, i prije zore proći kroz front.

— Ona me je žica prepilila — veli Šućro.

Padali su ponovo u ćutnju, kroz koju su slušali svoje korake, kruto im se pod nogama lomio snijeg.

Preko bregova se lomila noć.

Kad god bi se Radič zagledao u svoju knjigu, a stajao pred vojnicima, oni su znali da će toga časa čuti nešto što nijesu znali: vijest nekakvu dobru ili lošu, govor o onima što su poginuli, ili o onima što nijesu — a mogli su, jer su bili na mjestu gdje se gine.

Mojsiju i Šućra gledali su žive.

I to što će učitelj imati da kaže biće o njima — mislili su, i sada čekali da doznaju više od onoga što su već doznali, a doznali su samo toliko da je Karaula uništena.

Njih dvojica nijesu pričali kako je bilo i šta je sve bilo; pričali su samo o bojama, koje su se iz pakla dizale u nebo, i koje su im se, još i sada razastirale pred očima, onako šarene i vatrene, i pune mačeva i žaravih kopalja — i strašne.

— Pomozi bog, vojnici!

Šućru je uvijek bilo mučno da učitelja gleda u lice. I kad bi se ponekad desilo da se njihovi pogledi sretnu, on je svoj odmah obarao u zemlju.

On je to i danas učinio kad ga je Radič pomenuo i tražio među vojnicima; duboko je oborio glavu da ga ne gleda, i gledao dolje u svoju obuću. S nekom ljutom zlobom smješkao se u sebi, i odbijao sve što je čuo; nije bilo nikakvo junaštvo — mislio je, što je svezan išao džadom, svezan stajao uz ono stablo i pojeo onolike kundake — neka sad pređe na Mojsiju, o njemu ima šta da kaže — „Neka se o mene ne zavrzuje kad mu ništa ne činim".

— Vojnici . . .! — ponavljao je kroz govor Radič, i njima bilo sasvim jasno koliki je podvig njih dvojice, i koliko velik austrijski gubitak, i na tome bi se i svršilo da Radič nije potegao uz njihova imena i dva druga imena, na koja su se glave trgnule, oči digle, glasovi umukli. — . . . Pali su zajedno — nastavljao je Radič. — Redžep Karadašić i Maksim Tucanja pali su zajedno. Strijeljani su. U isti čas, i na jednom mjestu. Pali su jedan uz drugoga. A ako ih ovdje svi ne znate, ja ću vam reći ko su ti ljudi. Maksim Tucanja bio je komandant u pozadini. Svi mi da se u jednog stopimo, pa ni taj jedan ne bi bio ni čovjek ni junak — kakav je čovjek i junak bio Maksim Tucanja. Nije osvećen, to da zapamtimo. A Redžep je, braćo, ono što i Maksim: koliko čovjek, toliko junak. A to dvoje kada se sretne . . . kada se sretne pa se izgubi . . . i sunce gore na nebu stane. On je otac jednog među vama.

„Eneh . . .! — otelo se Šućru iz usta.

— Otac je Šućra Karadašića.

Okrenuli su se da ga pogledaju.

A on je jednako gledao u zemlju.

— Nijesu pali ovdje na frontu — nastavljao je učitelj Radič. — Ali front, braćo, nije samo ovdje; front je svaka stopa ove zemlje: svaki čovjek u njoj, svaki grmen u njoj, svaki kamen u njoj — sve dokle je u njoj Austrija.

A dotle je Šućro — tjeran nekom teškom unutrašnjom mukom u sebi, tražio prstima ispod džemadana onaj odavno izdvojeni metak, određen za ovog istog učitelja — da ga ubije, zbog Umke. Našao ga je i izvadio. Grčevito stezao ga u ruci, i zatim gnjevno bacio pod noge. Bio je pomenut njegov otac, i to iz usta učiteljevih! Činilo mu se da sav uzrasta — iz nekakve strašno tamne zemlje gore u svijetlo nebo nad sobom. Nekom drugu do sebe oslonio se na rame, i htjede tako da ostane — da se uzdrži na nogama, jer činilo mu se da ga izdaju. U grlu mu se dah prekidao. Ruke su mu trnule. A služile ga samo oči, i vidjele: kako su se okrenuli svi k njemu, bataljon cio, i gledaju ga.

A on je nogama, dolje pod sobom, sve gnjevnije gazio onaj metak — dižući na učitelja oči tvrdo i pravo koliko god je to mogao.

Stajali su licem u lice. Ne dodirujući se, a gledajući. Mostove nekakve opružali su svaki sa svoje obale, i njima polazili, da se sretnu. Nijesu zborili to što su mislili — zborili su sada samo svojim očima: eto, gledamo se... Nas dvojica nešto smo drugo nego što su ovi ostali, među nama dvojicom stoji Umka.

„Gdje je sad?"

„Pitam ja tebe."

Potmula tutnjava od topova tresla je zemlju. Zapadno od njih, u dolini Tare, ginulo se; bili su tamo oni slavni Lipovci. Od Preprana, brda na jugu, letjela su tanad; gađali su otud topovi, pružali pomoć Lipovcima. Zvuk granata parao je nebo, a zemlja se dolje cijepala: kao da je neka snažna ruka istresala prašinu iz ponjava,

obješenih za samo nebo, koje su — od udaraca, pucale napola, na šavove. Sve što je bilo s nečim sastavljeno rastavljalo se na komade, i sve šo je na zemlju padalo bilo je oštro; duboko se u zemlju zabadalo, kao vrelo olovo u vodu . . .

Svijeta više neće biti . . .

Biće samo njegovi komadi.

I njih dvojica — Šućro i učitelj. Toga su trenutka bili izvan sebe, i išli onim svojim mostovima da se sretnu: kao, od svih, dva jedina komada koja će se stopiti u jedno.

Gdje je Umka?

Je li na zemlji, je li na grani, je li neki od tih komada što padaju na vodu, na goru . . .

— Učitelju! — veli Šućro. Prilazio mu je ruku stegnutih, i odnekud mu se činilo da u ruci drži Umkinu kosu — kao onda u onim kolima kad je bježala ka učitelju i kad joj je iz tjemena bio iščupao cio pramen. Tako ponekad ide krivac sudiji . . . Onda kad je spreman na kajanje.

Priđe mu, prstom obode u njegovu teku, veli mu:

— Đe je list za mene? Upiši me; nemoj da se desi da nijesam upisan.

Radič je sklopio teku, okrenuo je među prstima, gledao trenutak u njene korice, a onda — zamišljeno, i gotovo odsutno, veli mu:

— Zašto!

— De čitaj mi; da mi cijelu teku iščitaš kao bukvar.

— A što? Što si došao sad kod mene kad si cijelo vrijeme bježao.

Nije mu odgovorio. Veli:

— Nijesi ti sve zapisao . . .

Nije znao šta dalje da kaže. Bilo mu je dovoljno što su zajedno; znali su se dobro, i sad se iznova upoznavali:

bili su neka nepriznata rodbina, i zbog toga malo začuđeni:

Ko smo to mi?

Negdje u svijesti obojice, kao u nekoj lelujavoj magli, bila je Umka. Nijesu je u riječ uzimali, jer činilo se obojici: da bi njenim imenom nešto pokvarili . . .

Gdje si sada? Jesi li komad od ovoga svijeta — negdje u vazduhu, negdje na grani, negdje na zemlji . . .? Gledaš li u vodu kako odlazi, ili u goru kako se crni, ili u ruke položene u krilo; sanjaš li, Umka, one svoje snove, i šta vidiš u njima?

Postoji li prozor za kojim čekaš?

Kakav zbor zboriš, i s kime zboriš?

Ka čemu svoje ruke pružaš, i imaš li ruku — ili ruku nemaš, nego si samo jedan komad, na ovoj vojni zavitlan u tamu, i izgubljen.

Mislili su na nju, a misli krili; gordili su se nečim praznim što ponekad pukne među ratnicima, što u njima zasjeni lijepo a digne ružno . . . Mislili su da su na bedemu, odakle će, kao pijevci, da zapjevaju: da smo tu, a gdje si ti, zoro!

Nešto što je među njima bilo zapeto kao puška — a puška je i bilo, odapelo se — i sada je pred njima ležala ravan, niz koju bi pošli, oni muškarci — nekud, a zajedno . . .

Zaboljela ih je nekakva sjeta zbog sveg, a najviše zbog toga što su mladi . . . A takvi su kao da su starci; kao da su bili prošli pokraj groblja, u noćnoj tavnini — pa im lica ostala tavna . . .

Tresak od topova pomakao ih je sa svoga mjesta. A i Mojsiju: udjenuo se među njih kao među dva stabla — gledajući jednog na jednoj strani, pa onda drugog na drugoj strani, i govoreći im:

— Ovo je zet, a ovo je šura... a ja to ne znam; jedna ste kuća a dvoje vrata, a ja to ne znam. Ja nemam vrata. A ni oni Srbijanci nemaju vrata; ostala su im u Srbiji. Šta ćemo sa njima, učitelju?

— U bataljon — veli mu.

— Neće, kažu, da ostanu ovdje hoće da idu za svojima. A mi šta smo vam nego svoji, velim im. Nek malo sa nama osolite puške, pa onda hajte kud vam je drago, velim im, a oni neće; nemamo, kažu, naređenje da sa vama solimo puške nego da idemo pravo na more; bez naređenja ne smijemo ništa. A što smo ovdje, naša je krivica, zaturili smo, kažu, naše putove, a sad znamo kudije se ide, i na kojoj strani leži more. Tamo će. I kažu fala. A ja im kažem — njima nefala, kad neće s nama da osole puške. Šteta je, Radiču, što hoće da idu; da im, komandire, skinemo oružje i put im lijepo pokažemo, nek idu.

Radič je gledao pred svoje noge. Zatim u vrhove svojih cokula, a onda — kao da je s cokula pročitao, veli:

— Ne.

— U moje brašno, komandire.

— Ne.

— Mlogo ti se molim, komandire.

— Ne.

— Pa eno ti ih; čini od njih šta ti je drago. A njihovo oružje, valjalo bi nam.

— Ne.

Pripadali su posljednjim dijelovima srbijanske vojske u odstupanju — one što je prolazila sa druge strane Bjelasice, i koju su Radičevi vojnici imali priliku da gledaju, a još više da o njoj slušaju; bijahu čuli, i donekle vidjeli, da su iscrpljeni do iznemoglosti, i sad su bili srećni što najzad zaminjuju k moru gdje će ih, kako su se nadali, dočekati saveznici.

Srbija će ostati bez vojske.

A može li nešto tako biti, pitali su se.

I znali da se još jedino vodi borba ovdje na Mojkovcu. A to je značilo da će još dugo da slušaju iz one teke Radičeve: „Vojnici . . .!"

Odmarali su se toga dana, čistili su puške, grijali se vatre, i Srbijance — u kolibama i u rovovima, a uz vatru, raspitivali o Srbiji: koja voda teče pokraj Ljubostinje? — Teče Morava. — Jeste li ozima žita posijali, ili vam vojna nije dala; jesu li na svima taka odijela?

— Dokle ćete, junaci, stići?

— Ka kojem to domu u tuđini idete?

Bila je razlika među njima; Crnogorci bili su mrki, nosili su male okrugle kape, one što na glavi stoje kao ukras — otvaraju čelo, sa očima ne svađaju se nego se slažu, i slažu se sa držanjem glave, jer traže da glava pravo stoji, i uz to da oko pravo gleda. Pa se čini da takve kape i nijesu za svaki dan — do za vojne, slave i svadbe; do kad se zasjedne na sijelima — pa da čovjek čovjeka ima u šta gledati.

Znali su cijenu tim kapama, i da ih sada ne unize onim što su iz nužde na vojni nosili, neki stadoše da se presvlače — da oblače džemadane od čohe, da navlače čakšire s gajtanom, pretanke za zimu i za ovo mjesto ali zato izgledne i pripasane, i skladne gore s kapom na glavi — i izmučiše se tim presvlačenjem, a sve zato da sa Srbijancima sjednu kao ljudi i domaćini.

Pili su. I častili. A uz ognjište. I dugo gledali Srbijance u glavu, u odjeću i u obuću — gledajući iza njih Srbiju, svu pod šajkačama, pod kapama koje im se nijesu sviđale, jer su padale do ušiju i bile nekakva gruba

aba, od terzije skrojena — za vojnike... Da je u njoj svaki čovjek vojnik — da u toj abi i pod tom šajkačom ide od kuće u kasarnu i iz kasarne se vraća kući, i da tako živi. A zemlja da rađa sama od sebe; jer dosta je reći samo Srbija pa da su ti usta puna hljeba...

Bili su dva različita svijeta, odjevena drukčije i drukčije besjede. A i jedni i drugi bili su vojnici; jedni u civilu, drugi u odori. Pa je zbog toga izgledalo da su ovi drugi došli kod prvih — da je četa vojnika došla na viđenje... I eto se gledaju, preko vatre i preko rakije. Oni iz Srbije jednakih su godina, ovi sa Majkovca od svih su godina, pa su kao kakva familija sa starcima, mladićima i gotovo djecom. Starci se i drže kao starješine, i iz svoje mudrosti izvlače riječi nekako polako kao kese s duhanom i gledaju na šta će pasti i kako će biti primljene; mršte se grozno kad se dobro ne prime, a još više kad čuju psovku — a oni su iz Srbije psovali. Za tim takvim riječima gostiju domaćini bi zaćutali, i zadugo rakiju ne bi ispili — kao da više i nemaju s kime. Misli su im tada išle na kasarne — na nešto što silno mladiće kvari, što im jezik okrene naopako a s jezikom okreće i obraz. Za kasarne dobri su — takvi kakvi su: da stoje u redu i uče se psovkama, ali takvi nijesu i za kuću i nijesu za ljudski razgovor: da ga pitaš i da ti kaže ko je živ ostao od Miloša Pocerca. Pa ih ne pitaše za Miloša, jer bijahu odmah uvidjeli da ta momčadija pod šajkačama nije spremna ni o čemu da priča sem o svojim majkama i djevojkama — kojim neće moći ni da pišu u Pocerinu, i u Tršić. I već ih je — zbog djevojaka, hvatala ona vojnička tuga koja ih tjera na crtanje srca, posred srijede probodena — za njom. Imali su u očima nešto što imaju zaljubljeni mladići vojnici, a što se drukčije iskazati ne može do sjedeći na vojničkom sanduku i pišući sve do trube olovkom po papiru: „... Žuta dunja,

zelen bor . . ." Trzali su se za džepove i otud vadili svoje male teke, iz kojih su im ispadali listovi cvijeća, složena tamo kad su pošli u rat — rukom njenom, a za sjećanje; bilo se cvijeće osušilo, bio je u njemu umro miris. Bile su boje iščeznule, pa ostala samo gola trava . . . Nosili su je pokraj srca, svoga vojničkog, ispod abe: da se tako ponekad pogleda kad se sjedne, i odleti daleko u mislima — do nekoga sela i nekoga plota, do nekakve žute marame na glavi, i čuju one riječi od vjere: vjerna ću ti biti; hiljadu godina kao jednu . . .

I samo su tijelima bili tu, a svim drugim tamo u Srbiji — iz koje su odlazili, ko zna za koliko . . . Ili zanavijek.

Kao da su bili svratili u rodbinu, gdje će da posjede i odmore se, a poslije krenu dalje — put ne znajući, a još manje gdje sve mogu stići — u koju to zemlju, tuđu.

Držali su se na okupu. Tako kao da su povezani koncima. Od volje bi poneki stao mirno, zagledan tamo u nekakvu tačku — povlačeći time i drugoga da stane, i stao bi tako cio red, ne znajući zašto. Još manje su znali Crnogorci. Ostavljali su ih sebi samima: nek stoje voljno, nek stoje mirno. I najzad im ostavljali na volju: kada će da pođu, a kada neće; mogu ako hoće i da ostanu.

Odlazeći zatim na položaj pozdravljali su ih i ostavljali: neka im je prostrano kao da su kod kuće . . .

Gledali su za Crnogorcima, i nikako nijesu mogli da shvate: kako to odlaze bez komande „mirno" i „voljno" i bez gledanja u potiljak — idu tako kao da će na pazar, s tim što žure da ne odocne i što ih neko naprijed vodi — jednak sa njima, a komandir im. Nijesu mogli ni da zamisle da se nešto tako zove vojskom, i stadoše — ko zna zašto, da iznova staju „mirno" i „voljno" i da polaze naprijed i nazad, i na kraju da ostanu na „voljno" — razasuti po čistu snijegu, s očima jednako za Crnogor-

cima. Kao da su gledali komitaše — ljude koji države nemaju, ni svojih kasarni i kazana, do svoje puške — i pod sobom zemlju... Pa neobični. Tako kao da su ničiji...

I još samo malo pa će zaći za brijeg; ostaće za njima šum ljuta vjetra, i od vjetra zaljuljane grane; biće kao da je prošao zmaj...

Činilo se da ih Radič odvodi u zemlju koju će za njih da osvoji i u njoj ih nastani — takve sure i crne, i da im kaže: „A sad se smirite."

XXVIII

Do borbene linije bilo je daleko; bili su posljednjih nekoliko dana Austrijanci pod stalnim pritiskom i stalno su uzmicali natrag, gubeći — koliko pod sobom položaj, toliko i svoju ubojnu snagu, a i vjeru da na Mojkovcu mogu više išta da učine, do da gube. I sve što su sada činili bilo se svelo na topove, iz kojih su — rijetko a stalno, gađali kud bilo po Mojkovcu. Nekako se bilo oguglalo na ta nasumična austrijska gađanja, od kojih je bilo vrlo mnogo praska a učinka gotovo nikakva — i znalo se samo za jedno: da Austrijance treba goniti.

Radičev se bataljon držao šume — kako bi se zaklonio od oka, a ta mu se šuma nabijala na noge kao kakve negve i smetala da se brže ide; gazio je polako, kroz lom od granja, preko cjepanica i panjeva, i preko leševa.

Prepadao se. Skakao na puške i na bajonete — vjerujući da je u zasjedu upao, a upadao je samo među leševe.

Unezvjeriše se gledajući ih, i neki se silno zabaviše skidajući sa mrtvih prstenje, svlačeći im sa nogu cokule

i udarajući ih kundacima po glavama — zbog Lipovaca. Išli su da ih izmijene — onaj mali dio, preživjeli, jer bili su dan i noć, i sutra do podne sami na ovom šumovitom bojištu — na kojem su lomili i šumu i Austriju, i izlomili se.

Išli su za Radičem očiju razrogačenih i nalik na aveti — stazom između smrti i života, a zagledani u smrt, sebi bližu . . .

Kao da su prolazili kroz odaje neke neizmjerne građevine u kojoj je — sve što je vrata otvaralo i zatvaralo i na prag stajalo, pomorila mora, pa ostala neka smrzla tišina, iza pomora . . .

Na bauke ličili su neki od mrtvih, razapeti na panjeve kao u žitu strašila na motke, da prepadnu. Skočiće, činilo se, na prvi glas i lom grane da prepadnu, i prepadnuvši se i sami, bježaće i halakaće i prije neke druge zemlje neće se zaustaviti.

Padnu. I tim svojim padom prepadnu bataljon — jer su izgledali kao živi. A bili su mrtvi — uslonjeni uz panjeve, za koje su se bili prihvatili pod ranama, i tako umrli, i smrznuli se. Bili su sada odvratno tupi. Kao kakvi naduveni bravi, od jutarnje rose.

Povlačili su ih po snijegu kao trupce, a zbog ponečega na njima vrijednog: britve za brijanje, kalčina od kože, i zbog šinjela. Birali su ih — prema činu i prema opremi, i išli su na opremljenije, gotovo kličući: ovaj je moj!

Pobacaše ponešto sa sebe — da mjesto goreg obuku bolje, i obukoše se; dođoše nekako kao druga vojska koja nije ni sasvim civilna ni sasvim kasarnska, nego nešto između to dvoje. Neke zamalo da ne prepoznavahu, a ni oni sebe same — takve kakvi bijahu, u švapskoj odjeći; bijahu postali nekako tromi, i tromo su gazili kroz snijeg — za Radičem, a kao Švabe.

Misli su im išle na Ćesarevinu, od koje su ovdje na Mojkovcu uzimali ono što im je trebalo, od živa cara. Mislili su — gazeći naprijed, na sudbinu tako čudnih stvari kao što su vojnički šinjeli, vojničke cokule i vojničke bluze: ko li ih je nosio, i ko sad nosi, i ko će ih kasnije... Činile su im se te vojničke stvari mnogo trajnije od samih vojnika — i kao da svoga vlasnika nemaju do samo svoga nosioca, privremenog.

Zakopčaše se.

Rekoše ponešto jedan drugom šaljivo, pa šalu manuše. Nekom tmurnom ćutnjom poklopiše se, i samo iđahu — znajući da im je ići još podosta, pod tim svim na sebi, švapskim. Dirali su prstima tvrda sukna a činilo im se da diraju kožu nekog drugoga čovjeka, tu odmah uz sebe, ili u sebi, i ne bijaše im nimalo prijatno kad prstima dodirnuše švapsku „rubu", a na sebi. Kao da su dirali zmijsku kožu...

Uozbiljiše se zbog svega toga.

Zaćutaše.

Zbog te odjeće.

Gore nad njima letjela su tanad, visoko nad gorom, a zvučno — kao da je gore tekla rijeka bacajući se u visok slap — preko njih. Kitina s granja opadala je, i oni od nje postali bijeli — ličili, takvi, na stado ovaca koje javi prtinom, a pod vunom. I već ne mogahu opet da se poznaju: ni jedan drugog, ni čovjek sam sebe — pod snijegom. Kao da bijahu ogrnuli gunjeve i pod njima, s mukom — pomiču se naprijed, tek da ne stanu. Gledali su u pete svoga prethodnika i samo prvi gledao Radiča, a i on u pete od čega ih vratovi bijahu zaboljeli, i ramena — a ramena i od pušaka i fišeka. Fišeke su nosili preko ramena, tako da su im se redenici ukrštali na prsima i leđima i vukli im i prsa i leđa ka petama, sabijajući ih težinom k zemlji.

Vukla ih je zemlja da sjednu.

Ali ne sjedoše, jer Radič je jednako išao.

Vidik im se rijetko otvarao — sa kakvog brežuljka, sa kakvog lazinka, gdje bi sa sebe skinuli snijeg, digli oči i gledali nebo, tamo brda — i sami sebe.

Nijesu znali kud će ih okrenuti: na tešku vatru ili na laku, ali su znali da su nadopuna tamo gdje bi bili Lipovci, da su živi. A to je, bez malo, imalo da znači: da će im položaj biti vruć, i da će mnogi — pretpostavljali su, švapsko odijelo ostaviti drugome . . .

Ako bi se kroz oblačno nebo moglo pogledati gdje je sunce, reklo bi se da je na sredini neba, da je podne.

Vojnici se smjestiše pod nekakve bukve, uz koje sjedoše, čučnuše, ili padoše onako s nogu kao kakve vreće, od umora; ne govorahu, a gledahu se — gledahu jedan na drugome ono što je švapsko: kapuljaču, kabanicu, kulete, i vidješe da su se neki tim švapskim ruhom nagrdili toliko da ih nijesu mogli gledati. Neki zbog toga pljunuše u snijeg. Drugi ponešto odbaciše sa sebe. A sve ćutke; jer ne govorahu dok se ne odmoriše ni o čemu — ni o tome gdje će ih baciti: na tešku vatru, na laku vatru, a vatru slušahu kroza snijeg tu odmah kraj sebe, u dolini, u kojoj su kokali mtraljezi — tako kao da je dolje, na plamenu jaku, žena kokala kokavice . . .

Pošto naredi da se razviju straže i patrole, i da se ruča — Radič ode i javi se komandantu položaja da je tu. Vratio se brzo i naredio da mu priđu desetari; zaboli su se redom u snijeg i čekali. Po mišićima oko usta vidjeli su da je uzbuđen; tu sliku su na njemu uvijek čitali i uvijek znali da će da kaže: proboj na juriš. Sad su bili loše pročitali azbuku; pisalo je drugo: da je desno krilo austrijskog fronta u povlačenju. Da se uporno drži samo sredina — sa šezdeset drugom divizijom, da lijevo krilo još nijesu sredili poslije poraza na Lepencu, i da je pred

vama, draga braćo — pisala su slova oko usta Radičevih: napad kakav dosad nijesmo imali. Stoga tražim strogu pripravnost — stoga tražim da nijedan vojnik ne smije imati drugu kapu sem naše kape crnogorske. Tražim da se mitraljescima pridodaju još po dva vojnika koji će im prinositi kašeta. Da se konji s tovarima municije povrate odmah po druge tovare. Oni koji imaju austrijske puške, nek uz puške imaju i metke; neka se ne desi kao što je bivalo da šakama mlate po praznoj pušci i proklinju što su je uzeli; nek se takvi mlate po praznoj glavi.

I čitali su, i slušali i bilo im jasno da je ovo jedno od onih vrućih mjesta na frontu na kojim se vadi loj iza ušiju i ostaje bez pameti.

Činilo im se da su bili tek sjeli, a već su morali da ustaju.

Potegoše čuture — ispiše: neki rakiju a neki vodu, a neki poslije baciše čuture — neće im trebati . . .

Nije im trebalo da dugo idu, pa da upadnu u ono sito u kojem su se — u jakoj ruci, a na jakoj vatri, kokale kokavice . . .

Ostadoše za njima sve one sitnice koje obično ostaju za vojskom — tamo gdje sjedne da se odmori i opet da pođe.

Vojska se za sobom ne okreće . . .

Okrenule su se samo u njihovim očima bijele kosine, pod njima doline, i drveće.

Nekakav laz.

Išli su mu.

Mrki.

I ćutke. Jer hvatala ih je neka tupa ćutnja kad god su išli da skoče u užas.

XXIX

Mogla je, i to je činila — jahala je konja. Bila je navalila na sebe raše, zabradila se debelom krpom, obukla zubun; bila se dobro utoplila. Konj pod njom je bio jak — onaj što ga je jahala Umka kad je iz Klada došla na Mojkovac. Prtina pred njom bila je neravna, tako da je konj stalno klecao — i gore klecala Despinina glava.

Išla je Radiču.

Na njega ljuta.

A zbog Umke žalosna.

Nije se više osvrtala ni na šta: ni na vojske ni na opasnost, ni na neizvjesnost šta sve jednu ženu može da snađe na razbojištu, a nevičnu — i samu.

Znala je pravac — kud je trebalo da je Radičev bataljon, a samo mjesto opisali su joj po kolibama i rovovima, po šumi što se na rovove nastavlja, i držala da će po tim znacima više nego izvjesno naći bataljon i Radiča, i konja tamo upravljala, garkala ga nogama i karala, jer žurilo joj se.

Cio joj je prostor kroz koji je išla ličio na vršaj; kao da je po njemu igralo hiljade mladih konja — po gumnu debelo nasađenu, i ugruvalo i samu zemlju. Kape, čarape, komade odjeće, prebijene puške — prazne fišeklije i kulete, opanke, cokule i komade gunjeva mimoilazila je i htjela da misli neke sjetne a mudre misli, ali ništa ne smisli; ostade da misli na Radiča — da ga nađe.

Udari konja. A nju u prsa udari vjetar; jahala je uz vjetar i zbog toga glavu povijala naprijed, žmirkavo gledala u prtinu — a onda, s mukom pogledala u nebo da odredi vrijeme, i našla: da podne još nije ali da nije ni daleko.

Zbunjivala se oko prtina — jer one su se miješale i išle desno i lijevo, padala jedna u drugu i preko druge,

a ponegdje iščezavale — tamo gdje bi nastao izgruvan snijeg, prevrnuta zemlja, izlomljeno granje, i u svemu tome jedno bespuće; tako kao da je drljača prošla i izdrljala cijelu površ. Tu bi stala. Tražila pravac suznim očima jer vjetar joj je na oči nagonio suze. Puštala je konja da sam ide — znajući da konj pogađa put onda kad ga putnik ne pogađa, ali on je stajao, a to za nju značilo: da puta nema, i da neće stići tamo kud je pošla. Upravljala ga je najzad vođicama, tamo kud je sama odlučivala.

Kod rovova i koliba u kojima se dva cijela dana odmarao Radičev bataljon i otišao u borbu stigla je u podne i zatekla Srbijance u pripremanju da i oni pođu, za svojima — na more. Zatekla ih je u svađi — jer družina nije bila složna oko odlaska, bila se družina podijelila na one koji su htjeli da se ide i one koji su bili za ostajanje — da pomognu, kako su govorili; svojoj braći Srbima iz Crne Gore. Preovladali su oni što su bili da se ne ostaje — jer ne smiju ostati bez naređenja, i tražili su da se jednom ustane i pođe, a ko neće, nek čini šta hoće. Nijesu imali starješine, i svaki je sada to mogao biti — ukoliko stigne da ostale nadviče i da im zakonom zaprijeti, kojeg su se, iako su bili daleko od njega, bojali.

U takvu družinu, nesložnu toliko da je praštala, upala je Despina.

Pred kolibom potegla je vođice, i konj stao. I odmah se zbunila onim što je vidjela: odijela na mladićima bila su jednaka, a ona to dosad nije vidjela. Da im nije čula riječi, prepala bi se — i ne bi s konja sjahavala; ovako se brzo našla na zemlji, tako da se Srbijanci začudiše — kad prije!

Pitala ih je ko su.

A onda su oni nju pitali.

Uvažiše je — koliko su to više mogli: što je tetka komandirova; bijahu vidjeli učitelja Radiča pa joj i zbog toga što je tetka jednoga učitelja odadoše priznanje.

Jedan gurnu vrata kolibe da uđe, a zatim — kao đaci za učiteljicom, uđoše i sami. Mjesto joj načiniše uz prozor — na kupi, gdje su bili vidjeli da sjedi Radič.

I razgovor počeo o Radiču.

— Tražim komandira — veli Despina, i oni već s prvim riječima vidješe da nije sitnica to zbog čega traži komandira.

— Da si pošla kad si pomislila . . . — počinjao je jedan, a drgi brzo prihvatio:

— Zatekla bi ga, nego si na put pomislila juče a pošla danas, pa ga zato nisi zatekla. Otišao je. A kud vojska ide, to ne pitaj; i nas kad bi pitali, ne bismo znali.

— Zna se — veli drugi. — Otišli su, gospođo, na front. To će reći na zapad. Kad bi tamo otišla, može biti da bi našla komandira, ali nije za žene da idu tamo.

— Nije za žene — veli drugi, potvrdivši to mahanjem glave; nije za žene da idu na front.

Čekali su da čuju šta će reći Despina.

— Zbog bolesti . . . — veli im.

— Ni zbog toga, gospođo, ne može se.

— Mi što znamo to ti i kažemo; a kako ti kažemo, tako ti je. Nema toga fronta, gospođo, po kojem mogu da hodaju žene.

— Čuj pasjeg sina! — veli mu, po slobodi.

— Ne ljuti se, gospođo.

Despini polaska što joj veli gospođo, popodiže glavu, na prsima zateže naboran zubun, pa će tiho, glasom koji je isturila iz sjete za mladošću, davnom — veli:

— Bila sam ti bogme i gospođa, i nad gospođama. No ne daju ratovi. I Radič mi je gospodin, i neka mi je — i snaha mi je gospođa, i neka mi je, i kome je krivo, neka prepukne, a ima ovamo nekija te im je krivo i na mene gospođu i na moju snahu gospođu; krivo im je što smo mi take. A kad smo take, kako možemo biti drukčije; ne može se sada ovako, sad onako. No si ono što si.

— Odmah se, tetka na tebi videlo da si gospođa — veli neko s vrata, i prelazeći svoje drugove oštrim pogledom opominjao ih da pođu; veli im: — Nismo ovde neka stoka nego smo vojnici, kreći!

Niko se nije pomakao. Sem ruka Despinina; potegla je za kanafu na bisagama, svezanu na šeput — da je odriješi. Nije išlo. Rastresene njenim potezanjem, bisage su iz sebe pustile miris, onaj koji vojnici — otkako su pošli od svojih kuća, nijesu bili osjetili. I već su odmah odgonetali: koja se to jela unutra kriju, i slana su i slatka su, to sam miris kazuje.

Kao da su najednom postali djeca među koju je sjela tetka... A ona je i sjedala tako kao tetka sa kolačima. Nije išlo sa odvezivanjem, pa su brzo pripali da joj pomognu, ali se kanafa okvasila pa stegla. Čvor se zbio u kilu. Ne da da se dođe do sadržine, a ona samo mami ispod čvora.

— To je moja snaha — veli Despina — pripremila za Radiča. Bolesna je — veli — moja snaha. Zbog nje sam se i digla ovamo. Zbog nje i Radiča; pa Radiča eto nema.

— Šta je snahi? — ljubazno, koliko iz reda koji nosi od kuće, toliko i zbog onoga u bisagama, pita jedan.

— Za njim...

— Da to, tetka presečemo nožem.

— Nožem, gospođo, nožem — veli drugi.

Despina je odvezivala, veli:

— Za njim je oboljela moja snaha, za Radičem. Razumjeli su je.

— Uh, uh . . .!

Uhkala je u njima vojnička tuga od isto takve velike boljke za nekim koga su ostavili.

Odriješila je. Miris iz bisaga zakusnuo ih je ispod nosova.

— Uh, uh . . .!

Dala im je prvo po slan kolač, a zatim ih izređala slatkim.

— Gospođo . . .

A ništa nijesu imali da kažu.

— Carica, kraljica . . . taka mi je bila ta moja snaha: da biser niže, da svilu suče . . . nije za drugo bila stvorena do za to — i sve joj je biser oko grla, a pod grlom šta je . . . i svud po njoj šta je . . . to se ispričati ne umije — počinjala je Despina svoju priču, a oni stali da se požuruju; neki su bili već na vratima.

— A nećete sa mojim Radičem!

— Nemamo, gospođo, naređenje.

— A ko će vam bolje narediti od njega. Nijeste zar take rđe pa da Radiča ne priznajete. No ćete me odvesti pravo do njega i sa njim ostati da mu pomognete; da kao i on stanete pred Švabu, nijeste rđe pa da ne smijete.

— Mi idemo, gospođo, svojim putem.

— Koji to, jadan! Pogledaj se koliki si, jadan, pa da ideš a Radiča ostaviš. Baciła bih za tobom kamen da se majci nikad ne povratiš jadan ti, — kako da ideš. Odavde se ne ide, no se ovđe dolazi da se bije sa Švabom, jadan ti.

Svađali su se oko toga što su čuli. Bila je zabola klin među njih — u pukotinu koja je i inače postojala.

Nesložno društvo oko ostajanja i odlaženja cijepalo se — kako to i biva među vojnicima kada se nađu bez starješine. Pa su jedni teglili ka „gospođi", a drugi od nje — a ka moru.

Koliba je treštala.

— No šta će im te puške! Kukavicama — veli Despina. — Bolje im je neka nose kolje.

— Ćuti, babo!

— Ja jedna tetka komandirova...! Da tebi ćutim!

Oni sa vrata izlazili su; oštro im je pod nogama zaškripao snijeg.

Ostala su petorica.

Kroz ćutnju koja je u kolibi nastala čulo se frštanje Despinine kanafe; ponovo je vezivala bisage — veli:

— Ovo za Radiča. To mu je od nje. Umrijeće od boljke za njim; to ću reći i njemu, reći ću Radiču.

Kao ispod zemlje, s dalekih bregova, dolazio je tutanj topova.

Oni što su ostali i Despina tamo će...

Jedan primi bisage.

Vrata ostaviše otvorena.

XXX

Rajnelova landšturm divizija bila je stegnuta u klješta; bila je obzinuta crnogorskim vojskama; neke su se brigade bile udjenule duboko u sredinu a izvjesni bataljoni išli da se nađu diviziji s leđa. Po nekom nagonu praiskonskom hvatali su najradije šumu, kroz koju su s nožom u nož izgonili Austrijance na čistinu, a samim tamo ne izlazeći — sem po nuždi. Vikali su. Klicali su. U halak se davali — stravljajući svojim snažnim glaso-

vima i samu goru. Po tome su i raspoznavali dokle su stigli i kud dalje idu, i jedni druge povlačili naprijed, probijajući se napobaučke a s nožem i vatrom kroz snježnu prašinu s drveća i zemlje, kao kroz tamu...

Ogluhnuli već odavno od treska, oni kao da su tek sad pročuli — jer toliku grmljavinu oružja i toliku lomljavinu gore još nijednom nijesu bili čuli. Najahivali su u trci jedan na drugoga i u zabuni ubijali se — a najviše zbog odijela, jer su mnogi nosili švapska odijela. Stoga neki stadoše da zbacuju šinjele. Ali ni to nije bilo dobro — jer su oni sa šinjelima prodirali duboko kroz front, praveći se Austrijancima.

Iz vazduha, sa grana, na zemlju su padale pogođene ptice; padale su mrtve na mrtve vojnike...

O pticama ne idu vijesti da su izginule, idu o vojskama — prenose ih žice.

Jedna od žica išla je s Mojkovca do jednog prozora u Sarajevu; prozor je bio na konaku bosanskih vezira, a uz prozor sjedio je Keveš. Čekao je da mu Rajnel javi, a on zatim javi u Beč: da je pobjedom slavne carske vojske bitka na Mojkovcu završena. I da je time na Balkanu rat svršen. Nije spavao, čekajući tu vijest; mnogo mu se žurilo da to čuje i mnogo se ljutio što još ne čuje; drmao je žicu i zvao Rajnela — a žicu su drmali i iz Beča.

S Mojkovca su stizale sve gore vijesti, a posljednja bila je najgora — Rajnel je javljao: „Pod mojom je komandom samo još moj kurir. Divizija je uništena."

Po šinjelima, iz mračna neba, bile su mrtve popadale ptice...

Teklo je neko vrijeme izvan vremena...

Ni tišina, ni huk treska, ni izvjesnost...

A najprije se pomolilo nebo; stajalo je nad ratištem beskrajno široko, naslonjeno na rubove planine na jugu, na istoku potonulo u oblak. Stajalo je nekako ravno-

dušno i bilo obično zimsko nebo, pod kojim je od svega najslađe sjesti uz vatru i džarati je... Primalo je posljednje glasove sa Mojkovca: neki rijetki gluhi top, neki grozd pušaka, i nešto što nije ni jedno ni drugo a čuje se.

Teška tmurna zemlja smirivala se. Tačke na njoj bile su sad bliže: odakle dokle da pođeš, koga da tražiš...?

A zatim su iznosili mrtve i ranjene. Kao vodu iz živa bunara...!

Pregaziše, ponovo, svu onu crnu lokvu šume u kojoj su se bili, bregove okolne i doline, i za ostacima Austrijanaca odoše daleko — i vratiše se; jer više za sebe ne imahu posla.

Popijevahu. I pjevahu. I pucahu u nebo iz pušaka kao da su bili na saboru gdje su mnogo pili — i opili se, i u tučama u pijanstvu izkrvavili se.

Od tišine ogluvješe već sasvim, tako da su ih uši boljele. I zemlja oko njih — sad mirna, kao da više nije bila ona ista zemlja, nego neka druga, i kao mrtva; kao da su niz nju bile otekle neke grozno bučne vodurine, i umrtvile je.

Koga da tražiš!

Ljudske stope i prtine svud su...

„Kako je ime tome tvome?"

Bio je nekad turski han kraj puta — onog što s Lepenca vodi ka Prepranu; vodili su tim putem zarobljene. Na ljesama nosili su ranjene. S desne strane puta i hana, kao kostur od kakve nemani, strčale su grede od hanskih štala koje su nekad služile za konje. Od štala su ostale samo grede, okrenute putu kao kakvi prsti — na tijelu već odavno mrtvu. Pod tim je gredama stajala Despina. Oči je bila pretvorila u prste: da dotakne sve živo

i mrtvo što putem prođe; da ne prođe Radič. Konj je uz nju stajao gladan; petlja od uzde bila je svezana za prevrnute konjske jasle — za onu odavno praznu sofru za konje, uz koju je dubio gladan. Uz njega je dubio Srbijanac — jedan od one petorice što su sa Despinom bili pošli Radiču da se bore; ostao je radije sa Despinom nego da po vojskama traži Radiča i stavlja mu se pod komandu. Nije znao za sudbinu drugova: da li su stigli do Radiča, jesu li živi ili nijesu, i zbog toga dao se u ćutnju, tu uz konja i grede od hana, sa pogledom zabodenim u put — u one što su prolazili.

Tražio je svoje.

Otkinuo bi se od greda, pošao ljesi s ranjenikom i nadnio se. Činio je to često, jer mu se često pričinjavalo da je na ljesi neko od njegovih.

Sa njim bi na put stala i Despina — da i ona traži svoga . . . Lice Radičevo nosila je oštro u svijesti, ali kad se po licu zgruša krv, ili ga nema za polovinu, onda lice može da bude svačije.

Pitala je za ime.

Ali se ni imena nijesu znala, sem pokojeg — i njoj ništa drugo nije ostajalo do da uz svaka nosila kaže: „Tražim Radiča. Poznaje li iko komandira Radiča". Oni što su nosili — nosili su dalje; nošenje je lakše od riječi . . . „Onaj te je pred bataljonom . . ."

Bivalo joj je uzalud.

Misli su joj letjele na dvije strane — na jednoj je vidjela Umku kako u kolibi leži na postelji, sa mokrim krpama oko svoga tijela, sa ženama oko svoje glave — jer držale su da će umrijeti; a na drugoj vidjela je Radiča, onakvog kakvog ga je Umka vidjela u svojim bolesnim snovima — krvava. Nije ništa zborila, sem što bi pitala: „Učitelj je. Radič, te stoji pred vojskom; jeste li vidjeli komandira Radiča te je učitelj".

Odgovor je bio nijem: ko je koga danas vidio, i ko koga poznao.

Išli su nebom svijetli oblaci, tjerao ih vjetar sa sjevera, ličili su na karavanu koja u han neće svratiti.

Ličio je na karavanu i bataljon koji je nailazio. Bio je okrnjen. Vojnici su glasno govorili — sve glas preko glasa, i mogle su se uhvatiti tek pokoje riječi: „Da bi neko da okolo zapaše . . .” — „Ovoga mi ugarka . . .!” kunu se na pušku.

Gaze tromo. Kao kakvi orači. Nagnuti su naprijed, iskrivljeni u stranu, i nemaju reda nikakvoga. Poneko izdigne te zapjeva, a uz njega prisloni drugi — tek toliko da ga ne pusti sama. Pjeva im se, ali ne mogu. Pa ostave. Mogu samo da pričaju: prepričavaju naređenja, i to da će sa Preprana biti ispaljen šenluk iz topa kad god neko dovede zarobljenike: za deset će pući samo puške, za pedeset pući će top, a za više ruska haubica; jer bijahu to čuli od desetara, a ovi čuli od komandira — ili je sve to neko izmislio.

— Poznajete li Radiča?

Čuli su je.

Ona čula odgovor:

— Za kojega, jadna, to Radiča pitaš?

— Za učitelja.

Nijesu je čuli.

Zarobljene nijesu vodili. Ali su za njima išla nosila, i ono dvoje priskočiše na put da se nad njih nadnesu.

— Zakarije . . .! — uzviknuo je nad nosilima Srbijanac. — Zako . . .!

Digao je šajkaču na čelo, i pred sobom, na ljesi, očima grozno izbečenim, gledao ranjena Zaharija. Bio je iz one njegove grupe koja je radije otišla u borbu nego za svojima u odstupnicu.

Stali su sa ljesom, da vidi drug druga.

— Jesi li teško . . .?

Opsovao je. Veli da nije teško ranjen, ali mu je krivo što se to desilo onda kad se gotovo nije moglo desiti da ga tane pronađe; a eto ga pronašlo . . . Ni pet, veli, metaka nije ispalio, a eto ga pronašlo. Kroz zavoj mu je išla krv, a kroz usta psovka; psovao je tane. Gdje ga je, veli, i pominje „nanu njegovu" moglo potrefiti to tane kad je čučao iza bukve — ne da gađa, nego da se „prepaše"; i opet mu pominje „nanu".

— Ne znam kud me nose. Kad bi me neko odnio u Tršić. Ko pčela bre dođe to tane i u golo telo bre kad sam čučao . . . Uzmi malo te mi stegni gaće.

Jauknuo je od stezanja gaća.

— Ne diraj ga ti, momče — veli jedan od onih ispod nosila. — Da se oko njega ima šta činiti, mi bismo činili, ne diraj mu te gaće.

— Radiča . . .? — zaustila je nad njegovom glavom Despina. — Jesi li ga vidio?

— Svetog Petra . . ! — kroz jak bol rane veli joj ranjenik.

— To je komandir? — nastavljala je, sad za sebe, Despina.

Srbijanac stiže da upita druga gdje mu je kapa, ali mu odgovor nije trebao — jer ju je odmah ugledao na jednom od onih što nose nosila.

— Neće mu trebati — veli onaj pod kapom: trudio se da to kaže tiho kako ranjenik ne bi čuo, ali je rekao toliko glasno kao da je u vodenici; jer bili su u borbi izgubili mjeru za tišinu i nijesu umjeli drukčije do glasno. Dodao je sa istom jačinom: — Ako ozdravi, vratiću mu kapu, a ne vidi mu se ozdravljenje.

Odoše.

Ono dvoje gledalo je za njima. Sa nosila podigla se ruka da pozdravi, a onda se opet čuo jauk.

— Ne rekoše ništa za Radiča! — Despina će za njima.

Dugo su zatim gledali niz put — i onda kad je put bio prazan.

Naiđoše drugi.

Oni naprijed su Crnogorci. Oni za njima zarobljenici. Pa opet za njima Crnogorci.

Svaku glavu Despina uzima na oko, i gotovo viknu:

— Eno ga . . .!

Sa strane reda vojnika koji nije bio nikakav red, išao je Radič. Među ostalima, a prema njemu, dvojica — od kojih jednog Despina poznade, veli: „Šućro!" Ponovi u sebi, sad hrabrije: „Šućro Karadašić." Mojsiju nije poznavala.

— Ti stoj tu — veli Srbijancu. — Ja sam ugledala moje sunce; ti stoj tu, čuvaj toga konja.

Prilazila je putu kao da se prikrada, a nekako važno kao da će da kaže: zar vi ne vidite da sam ja tu!

Ispred nje su naišli zarobljenici, i ona morala da čeka dok prođu; iskrivila je šiju i gledala ih gotovo prižmurivši. S nekim joj se susreo pogled — i ona gledala kao da će da kaže: „Jado, koga imaš kod kuće?" Gazili su tromo, ali ipak vojničkim korakom, koji vojnik ne gubi kad ga dobro nauči ni onda kad je zarobljenik. Da nijesu nosili brkove i brade, izgledali bi joj sasvim bijeli; na dvojici vidje bijele vjeđe i od čuda pomače se s mjesta. A i da se nije pomakla s mjesta, pomakao bi je jedan red svezanih . . .

Bilo ih je osam.

Preko ruku išao je konopac.

I nijedan nije imao kape; po konopcu i golim glavama oni su Despini i pali u oči.

Išli su u redu, jedan pokraj drugog, i hvatali širinu puta. Bili su uzeli jednak korak, i gazili kao po koman-

di. Dvojici su u zubima bile lule, ali im iz lula nije dimilo; a njima i to kao da je bilo dovoljno što im vise lule. Zborili su nešto među sobom, što se nije čulo — jer su im cokule pokrivale glasove, tako da se čuo samo žamor.

Za njima su išli oni što ih sprovode, a za ovima — sa strane, na odstojanju da ih može vidjeti — Radič.

Oči su im se srele čudno; u pogledu njegovom uzvik: „Đavole, otkud tu!" A u njenom odbljesak sunca — i ona mu tako i veli: „Sunce moje!"

Veli mu:

— Da je svijet koliko nebo, ja bih te našla! — a širi ruke, pa ih opet skuplja, i najzad opruža niz struk od zubuna, sa strahom. Nije znala kako da se ponaša — tu pred vojnicima, a prema njemu komandiru — nečem što je ovoga časa, može biti više od rodbine. I učini ono što je lakše: okrenu se Srbijancu i reče mu da stoji: „Ti stoj tu, ti čuvaj konja." A zatim mu podviknu:

— Muči i stoj!

Učinila je to nekako tako kao da će da kaže: da i ona ima pod rukom vojnika . . . Diže se time na nekakvu visinu, i sa te visine priđe Radiču. Ruke mu položi po prsima i poljubi ga. I opet ga poljubi.

— Živ . . .!

Pa dodade:

— Ona to ne zna.

Ćutala je trenutak.

— Neće ni znati da si živ ostao. Radiču! Hoće da te vidi prije no što umre.

— To mi sad pričaš!

— Zbog toga te tražim. Bože daj, a neće dati . . . da glavu digne.

— Leži li? — drhtavih mišića oko usana istisnuo je Radič.

— Bolje ti je da me pitaš je li još živa; a sve se bojim da nije. Mladina joj se osušila da je poznat' ne možeš, Radiču. A zbog tebe, Radiču!

— Muč'!

Nije od njega bila čula takvu riječ. Sagnula je glavu duboko — koliko zbog toga što je čula, toliko što ga nije ganula onim što je on od nje čuo.

— Zbog tebe, Radiču!

Gledao je nekud daleko, okrenuvši Despini rame; sa strane, hodajući po njegovom licu nekim dugim molećivim pogledima, ona mu je vidjela na čelu žile kako igraju, kako mu oštra a kosmata brada podrhtava, i kako mu jagodice podliva krv. Ne glasom kroz grlo, nego kroz dušu prostrugao je; nije bila Despina čula taj glas — nije tako nikad govorio; veli:

— Oni što su pokušali da bježe . . .

Mojsija je čekao šta će dalje reći.

— Oni svezani — nastavljao je Radič, a Mojsija čekao. — Oni svezani da se strijeljaju.

— Komandire!

Gotovo je uzviknuo Mojsija i okrenuo se — kao da tu više riječi ne treba.

— Ti mi bježi s očiju — veli zatim Radič Despini. Nije je gledao kad je odlazila onim gredama i Srbijancu.

Ono oštro hruštanje leda pod cokulama zarobljenika stalo je; stali su oni što su išli naprijed i vodili — stade džada.

Uđe u uši neka mučna tišina. Čuli su se kroz nju samo desetari; našavši se u poslu, oni su vikali više nego što je i trebalo; vikali su na one svezane, ne pitajući se razumiju li ih i ne čekajući da ih čuju; bilo bi im najzad uzaludno jer bi to bilo na tuđem jeziku, pa pređoše na jezik prstima — tumače im: biće strijeljani.

Jedna od one dvije lule pala je na led.

Gledali su u šije onih pred sobom — kao u nešto što je vrlo važno, a čega poslije neće biti.

Jedan pođe da sjedne, ali mu konopac to ne dozvoli — povuče ga gore, jer su za krajeve vukli desetari, i on se diže.

Opirali su se dok su ih vukli, a desetari im tumačili prstima: da im ne pomaže što se opiru, ali ako hoće, nek se opiru — a i kad se ne bi opirali — tumače im, biće im ono što ih čeka, pa minut prije ili kasnije... to ne čini posla.

I potežu.

Vuku ih ka onim gredama od hanske štale, upravo tamo gdje je konj stajao i uz konja onaj Srbijanac. Srbijancu rekoše da se skloni odatle, i da odatle skloni konja; zar ne vidi šta se tu hoće — i on se povuče, konja povede. A onda se i red onih svezanih tamo povuče.

Bili su sada izdvojeni od drugih.

Stajali su na nekakvom brežuljku, i bili viši od ostalih.

Onaj s lulom okrenu se; tražio je kroz zube, s lulom među njima, duhan.

Ne priđe niko k njemu sa duhanom, a niti se ču glas; kao da su se sada svi pitali: da li mu dati ili ne dati.

— Koji ćete prvi?

Nijesu shvatili šta desetar pita. Konopac je svezao za gredu, i sad stao da pita prstima — veli im:

— Hajte jedan, hajd' koji će da ga odvežem; da ga odvežem i povedem tamo za han. Onamo ćemo... — veli im i rukom im pokazuje hanska brvna.

Jedan iz sredine — brkova šiljatih, podignutih gore, s kosom prosutom nisko na čelu, bluze izgužvane u rvanju kad su ga hvatali javi se, veli kratko:

— Ih!

Desetar ne primi, veli da hoće one s kraja konopca, ne može, veli, da konopac driješi dok dođe do njega — nema on vremena da se s njima zabavlja, i naredi prvom, onom što je tražio duhan.

Doniješe mu duhan.

A dotle mu i desetar odveza ruke i pusti ga da stoji slobodno, da se pozabavi oko duhana.

Peškao ga je smeteno u lulu. I najzad ga prosuo; crn snijeg postade pred njim od duhana. Ali lulu iz usta ne isturi, steže je zubima — oči diže u nebo, počeša se po kosi, džepove popipa, i pođe.

Oni u konopcu pogledaše za njim, a onaj što je prije htio da sjedne — sad sjede. Konopac zateže i zadrhta, i povuče i druge k zemlji, ali se oni samo malo poviše, ne sjedoše.

Na pucanj puške trgnuše se, nešto izrekoše na svome jeziku, i zgledaše se — nekako tako kao da se ne vide.

Nekolike vrane prhnuše s krova, a konj zanjiska; onaj Srbijanac uhvati ga pod bradu — a Despina mu, sad glasom bezvučnim, podviknu:

— Ti drži konja.

Desetar se otud vraćao po drugog, i konopac se zatim polako oslobađao — dok najzad nije ostao prazan, jednim krajem privezan za gredu, drugim u snijegu.

U vazduhu gore ostadoše vrane.

Ode vojska . . .

Za njom u sedlo usjede Despina, onaj Srbijanac pođe naprijed.

Mogla je, s vremena na vrijeme, da tamo daleko među vojnicima ugleda glavu Radičevu.

On se ne okrenu da nju pogleda.

Ni on.

Ni Šućro.

XXXI

Njih dvojica išli su jedan pored drugog; Šućro je bio viši, išao je s lijeve strane — ćutali su; tako ponekad idu i ćute putnici koji su dugo putovali i razgovarali, pa im ostalo samo da ćute. Koraci su im bili široki i tvrdi — kakve obično imaju kosci sa tupim kosama u velikoj travi, leđa im se povijaju, Šućrova šira i jača, Radičeva uska, idu... S njima idu njihove misli; Šućrove: da je eto živ, da mu noge nose tijelo, na tijelu je glava — cio je, bez rane na sebi. Falinke nema. Odakle to idem — ne pitaj me, ne pitaj me ni ko sam, a i da me pitaš ne znam ti reći — samo nijesam onaj što sam bio. Ništa me ne pitaj; vidiš da nijesam glavu izgubio, a dušu...! Ne pitaj! Da mi je sada jedan dušek pa da legnem... A sve da dođu neki kraljevi pa da mi stoje ispod nogu. Što se veličam! Šta će mi kraljevi, no da mi je dušek, a kraj vrata furuna. Ovija što ih vodimo furune su sad daleko. Austrijske furune... kake li su te njihove furune. Kod nas su naške. Svak ima svoje... Ovim što ih vodimo više ne treba ništa; šta će im kad mogu da ubijem kojega goj hoću; zabranjeno je, ali mogu. Mogao bih da pitam Radiča šta će sada biti sa njima, ali neću da ga pitam; nikoga ni za šta neću da pitam, ni od koga ništa neću da tražim. Samo da mi je da onoj crnoj za nama zavijem šiju... e to bih! Bih, Despina, zavijo ti šiju. Gdje li joj je ona...? — mislio je na Umku. I sve više crv ga podgrizao: gdje je Umka!

Ne pita Radiča ništa, a i da ga je upitao, Radič bi ćutao — ćutao je kao zaliven, tako da je svojom ćutnjom strah ulijevao.

Nosio je dva bremena — ono koje na ljude tovari pobjeda, i ono za Umkom. A to oboje padalo je Radiču pravo na dušu — kao rana, jer on je slavu primao kao

ranu: išao je uvijek naniže od onoga na što su ga peli, ili na što se peo sam, kroz borbu. Letio je nekim niskim letom, i gorio prituljenim plamenom. Odbijao je sve zasluge od sebe kao da to drugima pripada.

Ne odvede zarobljenike u komandu, dade ih drugima da ih odvedu — i da njima puknu oni šenluci.

Ostavši sam — bez onih brojnih dijelova od mnogih rasturenih bataljona, bez njihovih komandira i bez povorke ranjenika on odahnu. Osjeti se uz svoj bataljon kao nekad uz svoje đake koje vodi... Kad je od đaka — izvodeći ih na izlete, tražio da pjevaju, obično je to činio tako što bi podigao ruku uvis; ode mu i sada te podiže ruku.

Niko ne zapjeva.

On pričeka malo, spustivši ruku, ali opet ništa ne ču iz bataljona, i to ga navede da se zamisli: gdje je to... Pred očima su mu iskrsavale slike: da mu kažu gdje je, i on se prepade.

Pokušavao je da o svemu što je vidio i doživio te jeseni i te zime stojeći pred bataljonom i vodeći ga kroz borbe nađe misao i kaže šta je to, ali mu nijedna misao nije išla u glavu i ništa ne umjede da kaže o svemu tome, do o sebi samome; nađe da je proživio cio jedan život od djetinjstva do starosti, i da se danas star vraća.

Sješće — mislio je, kad smjesti bataljon, i u teku zapisati još ponešto što nije stigao da zapiše a što mu je prolazilo kroz oči, i stade da se prisjeća šta je sve to; ne prisjeti se šta je sve to, i ne prisjeti se ni onoga što je u teku već bio unio. Učini mu se da ništa nije ni unio, do imena ljudi iz bataljona, do naređenja iz Komande, do pokoju sitnicu i da je sve drugo ostalo van teke i van njega samoga, jer je zaboravljao. Postavljao je samom sebi pitanja kao učitelj, i na njih odgovarao kao đak — i našao da nijedan odgovor nije na mjestu.

Oštro je gledao pred sobom u snijeg, i išao — tromo i široko, i sporo; bio je snijeg čist i blještav — svijetle zvjezdice iskrile su iz njega i bole ga u oči.

Protrlja oči i otvorivši ih zatim široko, on ugleda naprijed kolibe, one u kojima je smještao bataljon, i odluči da ga opet tamo smjesti, prije nekog drugog — da se odmori i sačeka naređenje.

Bile su kolibe blizu, a vojnicima se činilo da su predaleko, jer oni — razdraženi skakanjem na juriš i prestravljeni onim što su činili, još jednako nijesu bili u stanju da odmjere daljinu između tačaka na zemlji, i sve su im tačke bile podjednako i blizu i daleko . . .

Mirni večernji časovi prolazili su preko potavnjelih, od granata isprobijanih koliba u kojima je Radič smjestio bataljon — sad prvi put tihi . . . Ništa se na zemlji nije lomilo, nijedan se busen nije dizao.

Neki su vojnici odmah pali s nogu, od umora, i odmah zatim padali u san, kratak i nemiran kao što je san bolesnika, iz kojeg su ustajali i vikali, i opet padali; nijesu mogli da ne viču u snovima, jer oni nikako ne shvatahu da više nigdje ne puca puška, sem uz poklik, uz rakiju — u nebo. Polazili su da potrče i da hvataju, i padali na one pred sobom koje su u snu, počinjali da dave. Smirivši se ječali su kao kakvi teški bolesnici.

Rastrzani slikama iz borbe, koje su u njima oživljavale upravo onda kad se odmaraju ili kada legnu da spavaju — njima se činilo zbog tih slika da iz borbe nikako nijesu ni izlazili: mišići na licu, na rukama, na nogama i po leđima zapinjali su kao kakve tetive i trzali se — trzajući cijelo tijelo, sukno na njima, i preko sukna redenike.

Nađoše: da su im tijela u borbi bila spokojnija...

I duša. Bijahu sada nekako bezdušni.

I takvi: kao da im je neko nešto oteo — sada, na kraju pobjede...

Svađahu se — i u isti mah i grljahu, i sve to činjahu nerazumno.

Oslobodivši se Despine, i svojih misli na zadjevice koje je imao u toku borbe s komandirima nekih bataljona oko zarobljenika, koje su htjeli da mu otmu i pripišu sebi, Radič prođe kroz bataljon, nekako tiho — kao uhoda. Provjeri straže. Izbudi desetare i reče im da mu dođu.

Poređali su se duž brvana u njegovoj kolibi i stajali — i znali: da više nikakvo borbeno naređenje ne može pasti. Čekali su da čuju nešto drugo što neće biti vezano za borbu, i čuše:

— Nemam ništa da vam kažem — veli im; hodao je ispred njih s kraja na kraj kolibe kao nekad u školi ispred grupe đaka koje je izveo da ispituje; i on i poče sa ispitivanjem: — Koliko...; koliko je brojno stanje bataljona?

— Iz borbe se nijesu vratila šestorica. Dvojica su odavle otišla kućama: kad nemamo više šta da činimo, odosmo, kažu.

— Zbilja, komandire, šta će sad biti?

Rekao im je da odu a zatim dugo u ćošku kolibe sjedio uz žižak i pisao izvještaj Komandi u kojem ni riječi ne reče o pobjedi, a ni o borbi svoga bataljona i zarobljavanju Austrijanaca, sem toliko da je to bila jedna prava ljudska besjeda, pa i to stavi sa nedoumicom. „Kad sam noćas bio prizvao desetare — pisao je — da im izdam naređenje za noćas i sutra, pitali su me šta će sad biti kad se vojna na Mojkovcu svršila, pa to

isto pitam i sam. Pitao bih još nešto: je li tačno što poneko priča da se više ni na jednom frontu u Crnoj Gori ne vodi borba; na ovome ovdje ne vodi se zato što je naša vojska pobijedila, ali što se ne vodi na drugima? I sami su vojnici nešto o tom doznali i pitaju; dvojica su noćas otišla kućama, pa molim . . ." Pisao je dalje. U kanate duvao je jak vjetar, unosio unutra prašinu snijega koja mu je padala po papiru i gasila žižak; cvjetao je samo žut plamičak, postale su Radiču od njega žute ruke, i žut papir.

Ostavi sve.

Stade uz kanat, zagleda se u prazno, i pođe, gotovo kroz tamu, također u prazno . . . Slušao je svoje korake, i vjetar.

Dokle da stigne . . .?

Od brvana vraćao se natrag — išao tamo otkud je došao, i opet . . . natrag. U tome se žižak ugasio, i on nastavio da hodi po mraku. A upravo toga časa u njemu je planula misao: je li se i tamo ugasilo . . .!

Bila je noć tamna. Tiha. Nigdje nije pucalo, do što je samo pucala noć — sama od sebe . . . Sa vrata je vidio nekolike zvijezde koje su na vjetru treperile kao njegov žižak; bile su bez snage i gasile se — kao žižak.

Znao je dobro one kolibe u kojima su bile žene, i sa njima Umka, i pođe tamo.

Zbog nje.

Bile su se pojavile druge zvijezde — na drugome kraju neba kada je, poslije hoda po duboku snijegu, i po mraku, stao da se primiče kolibi u kojoj će vidjeti Umku.

Sve što je u njemu bilo ratničko, i sve što je od njega načinilo njegovo stajanje pred bataljonom: oni silni juriši i krv, iščezlo je toga trenutka kad su mu oči pale na strehu, ispod koje je bila ona; vidje je — onakvu kakvu je vidio onda kad je odlazio iz Akova na vojnu: kako se presavila preko prozora za njim da ga vidi još jednom, prije nego što ode — i te misli otjera, vidjeće je sada takvu kakva jeste, i pođe brže — da je vidi.

Zrake sa prozora bole su ga u oči i on zatrepta; otvorivši oči bolje, vidje — kako tamo uz prozor, ili dalje, ili samo u njegovoj noćnoj varci, stoji čovjek — kako je prišao nekakvom svom cilju: kao da ljubavnik stoji pod prozorom svoje ljubvenice... Vidje kako i njega bodu one iste zrake sa istog prozora, i kako se od njih zaklanja — tako da ga Radič više nije vidio. Čekao je da vidi hoće li se ili neće ta ljudska prilika opet ukazati prema sjaju prozora, ili će je popiti tama, iz koje, može biti, neće više ni izlaziti; ostade u njemu pitanje: ko je to, i zašto se onako hajdučki prikrada, a u doba noći kad u kolibama sve spava — kad samo noćne stuhije mogu da se prosuvaju kroz mrak, ljubavnici, očajnici, i luđaci.

Učini mu se da ga i sad vidi — da se kao kakav crn grozd prikrpio uz brvna kolibe i da tamo čeka. Ostavljao je sliku nečega strašnog, što se pojavljuje samo ispod streha, i samo noću — i samo onda kad se vojne svrše... Kao da je tamo na nekoj gluhoj noćnoj straži, na kojoj ga neće niko smijeniti, a niti on dati da se smijeni. Po frškanju obuće kroz snijeg, od kojeg se čuvao što je bolje mogao, Radič je vidio da se onaj čovjek onamo pomakao — a vidio je to i po prozoru koji je začepio svojim tijelom i gledao unutra. I opet se spustio dolje, prišio se uz brvna kao crna zakrpa, i sada bio kao u zasjedi. Radiča nije mogao da vidi, mogao je samo da bulji u

tamu; a poslije svjetla na prozoru tama mu je bila još tamnija. Skakao je iz nje kao iz bunara i opet se hvatao gore prozora, i gledao unutra.

Vidio je Umku mrtvu.

Vidio je njenu glavu, opružene ruke, pokrov po tijelu; bile su je žene pokrile onim što je bila donijela da se obuče pred Radičem tako kao da je prava nevjesta. Bijele svile, marame, haljinke i nekakve sitne latice, na resama njenih vezova koje su svitkale na svjetlosti lampe — i sve drugo što je njeno bilo je sada na njoj mrtvoj i oko nje. Poznade Šućro sve te stvari; gledao ih je u njenom sanduku onda kad bi ih tamo slagala i spremala za svoju udaju. Sa strana su stajale žene, ili sjedjele, i sve je gledale u njeno lice, u koje je gledao i Šućro — kroz prozor, od njih neviđen. Bilo joj je lice uokvireno kosom, od koje je jedan pramen neka žena držala u ruci i ljubila ga.

Ležala je kao da spava.

Kao da je predugo čekala na nekakvom svom prozoru, preko kojeg se presavila za Radičem onda kad je odlazio na vojnu — da ga vidi još jednom, prije nego što ode, pa se od čekanja umorila — i zaspala . . . Nešto od toga čekanja bilo je i sada na njenom licu, što će ostati da još čeka . . .

„Ako priđem . . . — razmišljao je Radič — i vidim da je ono Šućro, pokvariće se sve što je među nama nastalo. Šta da radim? Ako bi htio nekud da ode pa ja da priđem i uđem unutra . . . ali on se od kolibe ne odvaja. Da sam ja onamo prvi stigao, onda bi on ovdje čekao — a i time bi se pokvarilo nešto među nama. Ima, vidiš — veli u sebi — zavezaka na ovome svijetu koje ne možeš da odriješiš. Za koji kraj konca da povučem? On vuče za svoj kraj, a koji je to moj?"

Ramena Šućrova spustila su se opet dolje; opet je bio kao na straži.

Radič se vrati.

XXXII

Vojnici se toga jutra isprotezaše na snijegu; padalo je po snijegu rano zimsko sunce i oni se na njemu crnjeli kao iz zemlje izvađene teške grudve kamena. Od svih jutara bilo je to prvo kad se nijesu zanimali oružjem; niko od njih ne podmaza čelik, ne udjenu u redenik metak, ne pogladi gladilom bajonet; nož iz kožnih korica ne izvadi — ne izvadiše i ne takoše toga jutra ništa što se nazivalo vojnom opremom. Htjeli su da se mnogo vesele, ali za to nemahu vještine, i svi oni koji su počinjali da pjevaju, brzo su prestajali sa pjesmom i nastavljali da hodaju po snijegu ili da stoje na jednom mjestu — kao što na gumnu stoje vršioci poslije vršidbe i gledaju u kup žita: koliki je; nijesu umjeli da daju ime tom ogromnom kupu pred kojim su stajali — ne rekoše ni pobjeda, ni slava, ni slavlje, niti išta drugo što bi tome bilo slično, a osjećahu sve to: pelo im se do samog grla i zanosilo ih . . .

Nijesu sinoć bili stigli da se očiste, i krvava mjesta na svojoj odjeći od tuđe krvi i od svoje stadoše da peru snijegom i trljaju krpama; hruštale su im pri tome rapave i ko zna koliko puta premrzle šake — kao šake ratara poslije oranja kad skidaju s dlanova ilovaču. Činili su sve to nekako tako kao da se pripremaju da sjednu za sofru na slavi; htjeli su da im je jutros sve kao na slavi — tako kao da su poslije bitke došli pred crkvu, gdje će da se pričeste, da sjednu, i da piju.

Prepričavali su zgode — one što su bile i nijesu bile a mogle su biti, i donosili sudove o svemu, ne slažući se i prepirući se — kao poslije konjskih trka . . .

Ispominjaše zemlje i države, carevine i kraljevine, oko kojih se ne snalazahu dobro — i cio svijet uzimahu pod oko: da ga poprave, da mu dodaju ono što on nema i oduzmu od onoga čega ima previše, a sve prema nekoj svojoj mjeri, i želji — i pravdi . . .

Sjedjeli su na kabanicama, na šinjelima — kao što ponekad posjedaju putnici kraj puta da pričekaju izostale; a onaj koga su sada čekali bio je Radič.

Bio je Radič pozvan u Komandu.

Naređenje koje je otud donio bilo je kratko. „Dobre vijesti . . ., loše vijesti . . ." čitali su sa njegovog lica i trudili se da doznaju šta im je donio prije nego što od njega čuju. Pratili su mu pokrete ruku, hod — oči, i ne pročitaše ništa iz toga. A onda su se okretali desetarima da od njih doznaju — kao što su doznavali više puta ono što je Radič od njih krio; ne doznadoše ni od desetara, sem toliko da stanu u krug kako će bolje čuti komandira.

Nijesu ništa govorili. I sve im je izgledalo kao nikad prije. Jer tolika tišina oko njih, i to što se Radič ničim ne odaje, i ti desetari što nijemo ćute — i oni se od svega toga prvo zbuniše, a odmah zatim i uplašiše, iako su u sebi odbijali da bi išta imalo da ih iznenadi.

Lica su im bila kao sječiva; ništa se na te oštrice nema baciti . . .

Radič je pred njih izašao čudno, tako da oni u tom izlaženju i kasnijem držanju pred njima ne nađoše ništa oficirsko. Oni što su prije imali priliku da ga vide kako kao učitelj izlazi i staje pred svoje đake, nađoše da je on sada samo jedan učitelj, i utoliko bi im čudnije: šta će to da čuju od učitelja.

Govorio je kao da — zbog pošasti, raspušta đake i školu zatvara . . .

— Vi ćete se sada razići.

A zatim je ćutao. U ruci je držao teku, koju nije čitao, ali je gledao u njene listove — kao što je to uvijek činio kada je pred njim stajao bataljon. Bila su na tim listovima njihova imena: onih živih i onih mrtvih, i sve što se o njima imalo reći. Poznavali su tu teku. Kao sjenku koja ih prati. Iz nje im je izricao pohvale, čitao govore o poginulima — i njima se žurilo da čuju: šta će to imati da im danas pročita.

— Otići ćete . . .

I opet je ćutao. Kao da on i nije pisao teku, nego neko ko je nepismen.

— Razići ćete se svojim kućama.

Sječiva iz lica gledala su ga; na nešto su žestoko padale oštrice, a ne znaju na šta.

— Otići ćete svojim gorama, ko u goru hoće.

I kao da se već spremao — da od nekakve zamišljene škole zatvori vrata, i sam iz nje izađe — zbog pošasti.

— Od ovoga časa nijeste vojska. Od ovoga časa nijeste više bataljon, niti sam ja vaš komandir. Od ovoga časa . . . u Crnoj Gori ne postoji vojska . . . postoji, braćo, samo narod; vi ste sad narod — vojske više nema, nego samo narod.

Kakav narod . . . koji vojske nema! — slilo se sa jedne od onih oštrica.

Na obraze, crne od baruta, navali crnina . . .

— Od koga je došlo to naređenje? — pitali su tako kao da je nemoguće da jedna vojska više nije vojska.

— Kako može Vrhovna . . . da tako naredi!

Teka je bila zatvorena.

Pred njima nije stajao komandir.

A ni oni pred komandirom.

Nijesu više bataljon, a nijesu htjeli ni da budu narod.

Tišina oko njih priguši ih, tako da neki od nje jeknuše.

— Komandiru . . .! — počinjao je neko, braneći se od onog što je čuo.

— Nijesam to više.

— Otvori tu teku, ne turaj je unutra.

— Komandiru, reci nam — „Vojnici!"

— Reći ću vam sada — narode. Sad sam ja učitelj. I mogu vam reći toliko: da je vaša puška bila jedina koja je danas na Balkanu pucala.

— Ne prestaj.

— Komandiru, ne prestani.

— Učitelj sam. I mogu vam reći još i ovo: oni što će u goru a neće kućama, nek ponesu oružje da se bore i dalje, ali kao narod; i ja ću tamo. Oni što su stari i bolesni, zakopaće oružje.

— Hoćemo li to pasti u ropstvo, učitelju?

— Komandire reci, a ne učitelju! — gotovo ga je skarao drugi.

Pozakopavaše toga popodneva u zemlju prvo mitraljeze; kopali su duboke jame u koje su kao lijes nekoga iz svog roda polagali čelične cijevi, koje su prethodno podmazivali, zavijali u krpe, oblagali daskama. Rastavljali su ih na dijelove — obilježivši mjesta gdje su zakopani, kao kakve grobove.

Izravnaše, na kraju, sve — s površinom zemlje.

Uz to kopanje jama i polaganje oružja dvojica su se bila dala na posao oko Umke. Nnosili su je na nosilima — mrtvu. Naprijed je išao Šućro — nosio je prednji

kraj nosila, onaj na kojem je bila njena glava; drugi kraj je nosio Mojsija. Za njima je tapkala Despina, a za njom žene i muškarci — oni koji više nijesu vojska nego narod.

Pobodoše — na kraju, dva kamena.

I odoše.

Kao pleća lava stajala je pred njima planina.

Ćamil Sijarić
MOJKOVAČKA BITKA

2. izdanje

1991.

Izdavač
IP „Veselin Masleša"
Sarajevo

Za izdavača
Radoslav Mijatović

Tehnička oprema
Ahmed Muhamedagić

Likovna oprema
Dino Malović

Korektor
Fatima Cicvara

Štampa
Štamparija „Budućnost"
Novi Sad

Tiraž: 2.000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć

SIZ-a kulture BiH
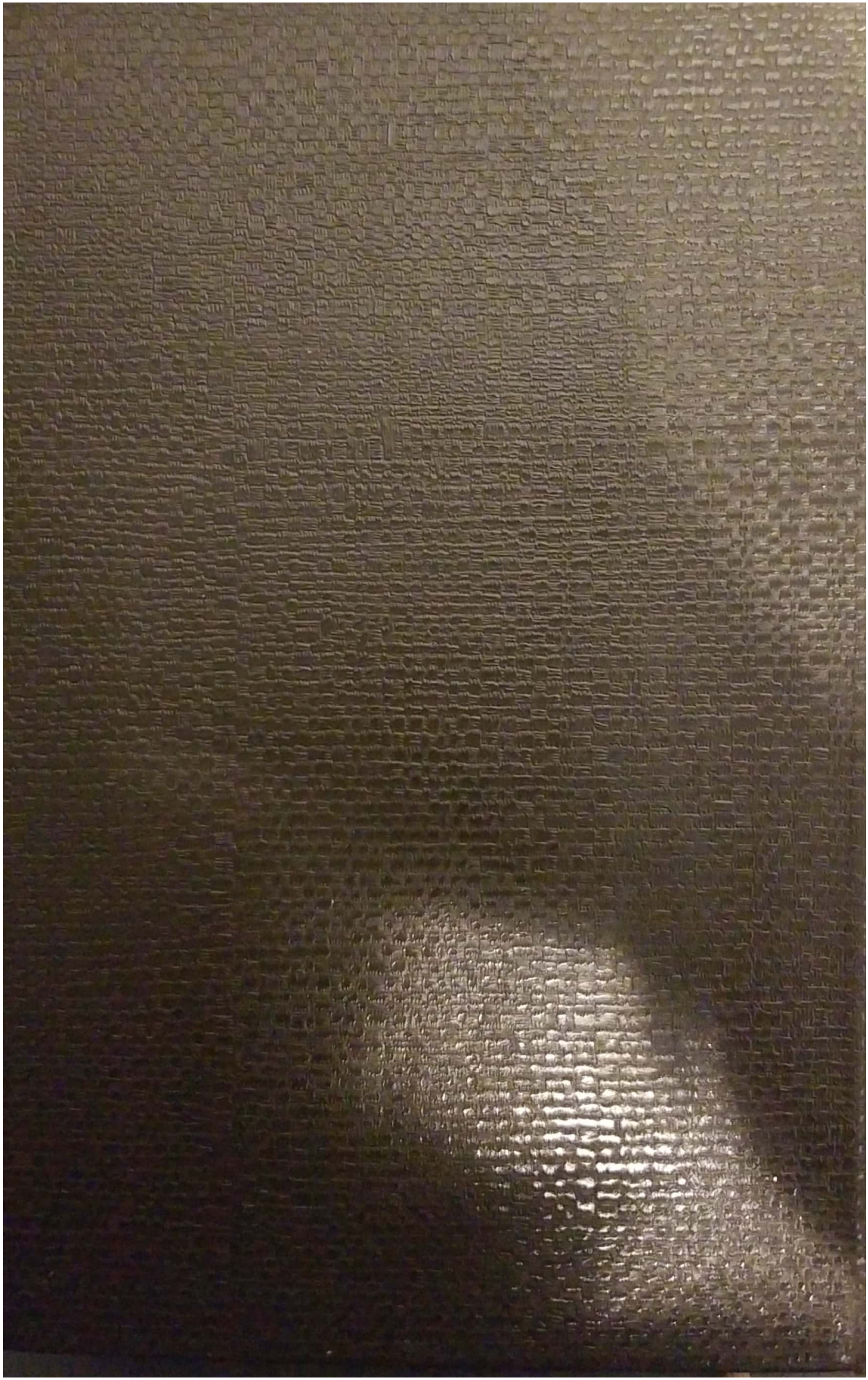
ISBN 86-21-00513-1